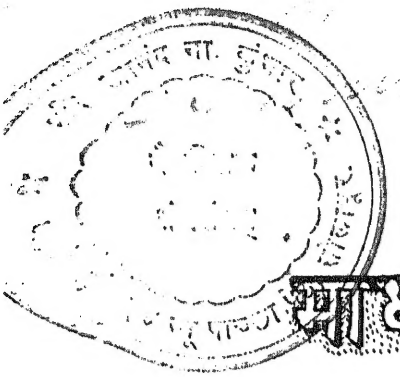

श्री श्रुतकीर्तिमंडलः ॥ गु-
रवलु भाउदाजी ॥ १ ॥
<u>त्रैविद्यसिद्धान्त</u>ः ॥ अधिगम्यब-

ह्या संस्कृत मूलग्रंथाचें मराठीभाषांतर

लोककल्याणार्थ

कृष्णशास्त्री भाटवडेकर.

ह्यांनीं
केलें
तें

मुंबईंत.

माहादेव गोपाळशास्त्री अमरापूरकर ह्यांनीं
ज्ञानदर्पण छापखान्यांत छापिलें.

(हें सन १८४७ च्या २० व्या आक्ट प्रमाणें रजिस्टर केलें असें)

भाषांतर कर्त्यानें इतर भाषेंत भाषांतर करण्याचा हक्क आ-
पल्या हातीं ठेविला आहे.

सन १८६२
शके १७८४

अर्पणं.

समस्तवैद्यप्रवरोगुणाढ्यो दयापरोविश्रुतकीर्तिमंडलः ॥ गुणानुरक्तोभुवनेकभूषा धन्यःसुशीलःखलुभाउदाजी॥१॥
योविद्यामनवद्यामिग्लंडीयांचगोरकायेभ्यः ॥अधिगम्यबभूवपदुर्वक्तुंलिखितुंनदीयभाषांच ॥२॥ शारीरकोशलरसायनगर्भविद्याभेषज्यकल्पनमथोविविधंनिदानम् ॥शस्त्रक्रियामपिचयंत्रकृतिंतथैव जानातियःसकलवैद्यकपारदृश्वा॥३॥
ग्रांटारव्यवैद्यशालायाःसौभाग्यतिलकोभवान् ॥आकारयंनिखांलोकाजीजीएम्सीतिनामतः ॥ ४॥
विकटोरियाराज्येस्मिन्न्यायाधीशपदंभजन् ॥तेनत्वंगीयसेलोकेजस्टिसाफ्पीस इत्यपि॥ ५॥
तथैवयूनिवर्सिट्याःफेलोत्वंशोभसेकिल॥ कलिकातासुबध्योःशारवाभूतेहिराजकीयेद्वे॥ एशियाटिक्नाम्न्योसभेनयोस्त्वंसभासदाभरणम् ॥६॥
लंडनेराजकीयंयद्वर्ततेसभ्यमंडलम् ॥ तन्मध्येऽपिसभास्तारोजानस्त्वमसिसांप्रतम् ॥ ७॥
विद्यावर्धनकामायेतेरूडंटाःप्रकीर्तिताः॥ सोसायटीशास्त्रविदांसंघोविद्याभिलाषिणाम् ॥ ८ ॥
तस्याअपित्वंमूर्धन्यःप्रेसिडेंटइतीर्यसे॥ जोग्र्याफिकृत्सोसायट्यास्त्वमेकःसभ्यएवहि॥ ९॥
ज्ञानप्रसारकसभास्तारमुख्योसिसांप्रतम्॥ तेनत्वांभुवनेलोकाअध्यक्षंलोकरंजकम् ॥१०॥

हित्वानान्दुरहंकृतींश्चकुटिलान्धूर्तान्सुरोभागिनोयातोहं-
भवदंतिकंसकलभूविद्वत्प्रमोदांकुरम् ॥ स्वात्यंताऽखिलतृट्
प्रशांतिकरणंचंद्रंविहायभ्रमात्किंयांतीहचकोरपक्षिनिव-
हाः खद्योतदभ्रत्विषः ॥११॥
मदायासंविनापित्वांमत्कृतिस्त्वनुधावति ॥ रत्नाकरंविहायेव-
नान्यंगच्छतिनिम्नगा ॥ १२॥
सरसाल्परसावेयंकृतिस्तेप्राभृतीकृता ॥ कन्येवमुदमाददा-
स्लोकोत्तरसमर्पिता ॥ १३ ॥

प्रस्तावना.

सांप्रत काळीं लोकांस मराठी भाषेची अभिरुचि फारच लागली आहे ह्यामुळें जे अत्यंत उपयोगी, व अवश्य संग्राह्य ग्रंथ संस्कृत किंवा इतर भाषेंत आहेत, त्यांचें ज्ञान साधारण लोकांस प्राप्त होत नाहीं, अशा ग्रंथाचीं मराठी भाषांतरें करण्याचा हल्लीं फार प्रचार पडला आहे, आणि नानाप्रकारच्या विषयांच्या ज्ञानाचा प्रसार चहूंकडे व्हावा यासाठीं मोठमोठाले विद्वान लोक झटत आहेत, तेव्हां असल्या उपयुक्त ग्रंथाचें मराठी भाषांतर सर्वांच्या उपयोगीं पडेल, असें मनांत आणून आम्ही ह्या कृत्यास हात घातला आहे.

माधवनिदान हा ग्रंथ होऊन सुमारें सातशें वर्षें झालीं असतील; ह्या ग्रंथाचा कर्ता **माधवाचार्य** ह्यानांवानें मोठा विख्यात पंडित होता. **सायनाचार्या**चा बंधु ह्यासही माधव ह्मणत असत. तो ह्या ग्रंथाचा कर्ता आहे, असें कित्येक लोक ह्मणतात; परंतु तो नसावा असें वाटतें. कारण माधवनिदानावर "आतंकदर्पण" ह्मणून एक टीका आहे, तिच्या आरंभीं टीकाकारानें एका श्लोकांत **हम्मीर** राजाचें नांव घातलें आहे, यावरून तो टीकाकार त्या राजाच्या पदरीं होता, असें अनुमान होतें. प्राचीन इतिहासांच्या शोधावरून असें कळतें कीं, हा हम्मीर राजा चवदाव्या शतकांत होता. त्याच शतकांत **सायनाचार्या**चा बंधु **माधव** ही **विजयानगरा**मध्यें **बुक्क** राजाचा प्रधान होता. तेव्हां त्या पूर्वीं शें पन्नास वर्षेंतरी **माधवनिदान** हा ग्रंथ झाला असावा. माधवाचार्य (विद्यारण्य) याचे ग्रंथ सर्व शास्त्रांत आहेत;- धर्मशास्त्रांत- कालमाधव; अलंकारांत शंकरविजय; वेदांतशास्त्रांत-पंचदशी इत्यादि. यावरून निदान माधवाच्या चार ग्रंथ असावा, असें

प्रस्तावना

लोक अनुमान करितात. परंतु त्यास कांहीं आधार नाहीं. दुसरें असें कीं, मधुकोशकर्त्यानें आपल्या टीकेच्या शेवटीं "श्रीमाधवेनेंदुरात्मजेन" असें लिहिलें आहे. ह्यावरून निदानकर्त्या माधवाच्या पित्याचें नांव इंदुकर हें होतें. विद्यारण्याच्या पित्याचें नांव इंदुकर हें नव्हतें. ह्यावरून असें सिद्ध होतें कीं, दोघे माधव वेगवेगळ्याच काळीं जन्मले असावे.

माधवनिदान हा आकर ग्रंथ आहे, ह्याच्या मागून **भावप्रकाश, चिकित्सामृतसागर, वैद्यरहस्य, योगरत्नाकर** आणि, **चिकित्सासार** आदिकरून जे अलीकडे ग्रंथ झाले आहेत, त्यामध्यें त्यात्या ग्रंथकारांनीं माधवाचेंच निदान घेतलें आहे. निदानाविषयीं माधवासारखा दुसरा ग्रंथ पाहाण्यांत येत नाहीं. वैद्यशास्त्रांत जे मोठे नामांकित ग्रंथ आहेत, त्यामध्यें एकेकाचा एकेकेगोष्टीविषयीं उत्कर्ष आहे, तो असा— "निदानेमाधवः श्रेष्ठः सूत्रस्थानेतुवाग्भटः॥ शारीरेसुश्रुतः प्रोक्तश्चरकस्तुचिकित्सिते॥१॥"

अर्थ— निदानाविषयीं **माधव** श्रेष्ठ; सूत्रस्थानाविषयीं **वाग्भट** श्रेष्ठ; शारीराविषयीं **सुश्रुत** श्रेष्ठ; आणि चिकित्सेविषयीं **चरक** श्रेष्ठ.

कोणी कदाचित असें म्हणेल कीं, इंग्लिशांच्या रूधारलेल्या वैद्यकाचा हल्लीं लोकांमध्यें पुष्कळ प्रसार झाला आहे, तरहिंदु वैद्यक प्रसिद्धीस आणण्याविषयीं व्यर्थ श्रम करूनयेत. कारण त्यांच्या ग्रंथांच्या निदानाच्या व चिकित्सेच्या रीति अगदीं विरुद्ध दिसतात; तरत्याविषयीं आमचें असें म्हणणें आहे कीं,

प्रस्तावना.

त्यानीं इंग्लिश वैद्यक व हिंदु वैद्यक ह्यांची परस्पर तुलना करून पाहावी. आणि जरी ते स्वदेशाभिमान बाळगीत असतील (देशाभिमान बाळगणें हा मनुष्याचा धर्म होय) तर आपल्या प्राचीन ऋषींनीं सतत श्रम करून आपल्या हिता साठीं काय काय गोष्टी लिहून ठेविल्या आहेत, त्यांचा वास्तव विचार करून त्या उद्योग व पूर्णतेस आणण्यास जे कोणी झटत असतील त्यांस दोष देणार नाहींत.

हिंदु वैद्यक आणि इंग्लिश वैद्यक ही साधारण दृष्टीनें पाहातां अगदी विरुद्ध दिसतात, परंतु शास्त्र दृष्टीनें त्यांची एकवाक्यता करण्यास झटलेंतर होण्यासारिखी आहे, पण एका मनुष्यास दोन्ही वैद्यकाचें चांगलें ज्ञान असलें पाहिजे. दोन्ही वैद्यकें चांगलीं जाणणारा असा वैद्य विरळाच अढळेल.

ह्या ग्रंथांत रोग जाणण्याविषयीं कारण, पूर्वरूप, रूप, उपशय, आणि संप्राप्ति, असे पांच उपाय प्रथम सांगून नंतर ज्वरादि रोगांचीं निदानें सविस्तर सांगितलीं आहेत.

भाषांतरामध्यें मूळ ग्रंथाच्या अधिक स्पष्टीकरणार्थ स्थल विशेषीं मधुकोशा टीकेचा सारांश घेतला आहे. आणि जीं निदानें माधवांत नाहींत, तीं इतर ग्रंथांतून घेऊन ग्रंथाच्या शेवटीं परिशिष्ट रूपानें लिहिलीं आहेत.

वैद्यलोक नाडी पाहून रोगाची परीक्षा करितात, आणि रोग्यानें जेंजें खाल्लें असेल तें सांगतात, असें पूर्वीच्या लोकाचें म्हणणें आहे, व पूर्वीच्या नामांकित वैद्यांची ह्या गोष्टीविषयीं लोकांत अद्यापि प्रसिद्धिही आहे. परंतु ह्या गोष्टीचा वास्तविक

प्रस्तावना

विचार करून पाहातां आत्रेयसंहिता, चरक, सुश्रुत, वंगसेन, भेड, वाग्भट, आदि करून महान् महान् ग्रंथांत नाडी परीक्षेचा कोठें उल्लेख नाहीं. पण शार्ङ्गधर चिकित्सासार आदि करून अर्वाचीन ग्रंथांत ती पाहाण्यांत येते. तिचें वास्तव ज्ञान आणि अनुभव असणारे असे वैद्य या भूमंडळावर थोडेच निपजले असतील. नुस्त्या नाडी परीक्षेवरून ज्यांस रोगाचें खरोखर ज्ञान होत असेल, त्यांस तें केवळ चातुर्यानें किंवा देवतासाक्षात्कारानें होत असेल असें मानलें पाहिजे.

ह्या ग्रंथांत स्थलविशेषीं भ्रांतीनें किंवा लेखक प्रमादानें काहीं चुका पडल्या असतील, त्याविषयीं क्षमांची प्रार्थना आर्यवृत्तानें करितों.

रसिकवरप्राणेशें केलाजो हद्दि मद्दएकांतीं ॥
कोपानदेचिपरिनो, दीर्घदृशाउत्सवासवेस्वांती ॥१॥

त्याचें तात्पर्य असें कीं, कोणाला दोषोद्घाटन करणें झाल्यास त्यानें एकांतीं करावावें, म्हणजे त्यांत संतोष आहे. दुसरा अर्थ शृंगारपर आहे तो स्पष्टच आहे.

---

१ प्रसवे

श्री.

अनुक्रमणिकापत्र.

प्रकरणांक		पृष्ठ
	मंगलाचरण	१
	निदान	२
	पूर्वरूप	२
	विशिष्टपूर्वरूप	३
	रूप	३
	उपशय	३
	उपशयान्याउदाहरणांचेंकोष्टक	४
	संप्राप्ति	५
	संप्राप्तीचेंऔपाधिकभेद	५
	संख्यादिकांचेंविवरण	५
	विकल्परूपसंप्राप्ति	५
	प्राधान्यरूपसंप्राप्ति	६
	बलरूपसंप्राप्ति	६
	कालरूपसंप्राप्ति	६
	निदानपंचकाचाउपसंहार	७
	सर्वरोगांचेंकारण	७
	रोगाचेंदुसरेंकारण	७
	रोगजनकव्याधींचेंवैशिष्ट्य	८
	निदानपंचकजाणण्याचीआवश्यकता	९
१	**ज्वरनिदान.**	
	ज्वराचीउत्पत्ति	९
	ज्वरसंप्राप्ति	१०
	ज्वराचेंलक्षण	१०
	ज्वराचेंपूर्वरूप	१०
	वातज्वरलक्षण	११
	पित्तज्वरलक्षण	११
	कफज्वरलक्षण	११
	वातपित्तज्वरलक्षण	१२
	श्लेष्मवातज्वरल०	१२
	श्लेष्मपित्तज्वर	१३
	सन्निपातज्वरलक्षण	१३
	अन्यग्रंथातलेंत्रयोदशसन्निपात	
	निदान	१४
	सन्निपाताचीनावें	१५
	त्याचीदिनमर्यादा	१५
	साध्यासाध्यविचार	१६
	संधिक	१६
	अंनक	१७
	रुग्दाह	१७
	चित्तभ्रम	१७
	शीतांग	१७
	तंद्रिक	१८
	कंठकुब्ज	१८
	कर्णक	१८
	भुग्ननेत्र	१९
	रक्तष्ठीवी	१९
	प्रलापक	२०
	जिह्वक	२०
	अभिन्यास	२०
	हारिद्रक	२१
	त्रिदोषज्वराचीसाधारणमर्यादा	२१
	धातुपाकलक्षण	२२

प्र.अं.	पृष्ठ
अजीर्णापासूनविषूच्यादिकहोतात	७३
विषूचीहाव्याधिजे काय?	७३
विषूचीचेंलक्षण	७४
अलसकाचेंलक्षण	७५
विलंबिकेचेंलक्षण	७५
अजीर्णजन्यआमाचेंदुसरेंकार्य	७५
विषूचिकाआणिअलसकयांचेंअसाध्यलक्षण.	७६
जीर्णाहारलक्षण	७६
७ कृमिनिदान.	
बाह्यआणिअभ्यंतरयाभेदेंकरूनकृमिदोनप्रकारचे.त्यापैकींबाह्यकृमि	७७
कृमीचेंकारण	७८
पोटांतकृमीझाल्याचेंलक्षण	७८
कफजकृमि	७९
रक्तजकृमि	८०
पुरीषजन्यकृमि	८०
८ पांडुरोगनिदान	
पांडुरोगाचेंकारणवसंप्राप्ति	८१
पूर्वरूप	८२
वातपांडुरोग	८२
पित्तपांडुरोग	८२
कफपांडुरोग	८२
सन्निपातपांडुरोग	८३
मृद्भक्षणजन्यपांडुरोग	८३
असाध्यलक्षणें	८४
पांडुरोगामध्येंकामला(कावीळ)होतेती.	८६
कुंभकामला	८६
असाध्यलक्षण	८७
कुंभकामलेचेंअसाध्यलक्षण.	८७
हलीमकरोग	८७
पानकीलः	८८
९ रक्तपित्तनिदान.	
पूर्वरूप	८९
कफयुक्तरक्तपित्तलक्षण	८९
वातिकरक्तपित्तलक्षण	९०
पैत्तिकरक्तपित्तलक्षण	९०
द्वंद्वजरक्तपित्त	९१
ऊर्ध्वगादिकांचासाध्यासाध्यविचार	९१
साध्याचेंकारण	९१
दोषभेदानेंसाध्यासाध्यलक्षण	९१
रक्तपित्ताचेंउपद्रव	९२
असाध्यलक्षणें	९२
दुसरेंअसाध्यलक्षणें	९३
१० राजयक्ष्मनिदान.	
कारणें	९४
त्याचीविशिष्टसंप्राप्ति	९४
पूर्वरूप	९५
त्रिरूपक्षयाचेंलक्षण	९६
एकादशरूपें,षड्रूप,आणित्रिरूपशोषाचेंलक्षण	९६
साध्यासाध्यविचार	९७
असाध्यलक्षणें	९८

प्र.अं.	पृष्ठ
व्यायशोषीलक्षण	९९
शोकशोषीलक्षण	९९
जराशोषीलक्षण	९९
अध्वप्रशोषीलक्षण	१००
व्यायामशोषीलक्षण	१००
व्रणशोष	१०१
उरःक्षतरोग	१०१
पूर्वरूप	१०३
क्षतक्षीणाचेंअसाध्यलक्षण	१०३
असाध्यलक्षण	१०३

११ कास(खोकला)निदान त्याचेंकारण,संप्राप्तिआणिनिरुक्ति १०४
पूर्वरूप १०४
वातकास १०५
पित्तकास १०५
कफकास १०५
क्षतकास १०६
क्षयकास १०६
साध्यासाध्यविचार १०७

१२ हिक्का,(गुचकी)आणिश्वास(दमा)त्यांचें निदान.
हिक्काचेंस्वरूपआणिनिरुक्ति १०८
त्याचाभेदआणिसंप्राप्ति. १०९
पूर्वरूप १०९
अन्नजा १०९
यमला १०९
क्षुद्रा ११०
गंभीरा ११०
महती ११०
असाध्यलक्षण ११०
यमिकेचेंअसाध्यल० १११

१३ श्वासनिदान. ११२
पूर्वरूप ११२
संप्राप्ति ११२
महाश्वासल० ११२
ऊर्ध्वश्वासलक्षण ११३
श्वासरवालींनयेण्याचेंकारण ११३
छिन्नश्वासल० ११४
तमकश्वासलक्षण ११४
प्रतमकश्वासल० ११५
प्रतमकाचेंदुसरेंलक्षणवकारण ११५
क्षुद्रश्वासल० ११५
साध्यासाध्यविचार ११६
उपेक्षेनेंहिक्का,श्वास आणि कास हे सत्वर घातक होतात. ११७

१४ स्वरभेदनिदान.
वातस्वरभेदलक्षण ११८
पित्तजस्वरभेदलक्ष० ११९
कफजस्वरभेदल० ११९
सन्निपातजस्वरभेदल० ११९
क्षयजन्यस्वरभेद ११९
मेदजस्वरभेद १२०
असाध्यलक्षण १२०

प्र.अं		पृष्ठ
१५	अरोचकनिदान.	
	वाताद्यरोचकलक्षणें.	१२१
	शोकाद्यरोचकलक्ष०	१२१
	अरोचकापासूनअन्यव्याधिकानिर्णय विकृति होतेती	१२२
१६	छर्दि(वांति) निदान.	
	छर्दीचेंकारणवनिरुक्ति.	१२२
	पूर्वरूप	१२३
	वातछर्दि	१२४
	पित्तछर्दि	१२४
	कफछर्दि	१२४
	त्रिदोषजछर्दि	१२५
	असाध्यलक्षण	१२५
	आगंतुजछर्दीचेंलक्षण	१२६
	कृमिजछर्दि	१२६
	साध्यासाध्यल०	१२६
	उपद्रव	१२७
१७	तृष्णानिदान.	
	संप्राप्ति	१२७
	अन्नजादितृष्णांचीसंप्राप्ति	१२७
	वातजतृष्णालक्षण.	१२८
	पित्तजतृष्णाल०	१२८
	कफजतृष्णाल०	१२८
	क्षतजतृष्णाल०	१२९
	क्षयजतृष्णाल०	१२९
	आमजतृष्णा	१३०
	अन्नजतृष्णा	१३०
	उपसर्गजतृष्णालक्षण	१३०
	असाध्यलक्षणें	१३०
१८	मूर्छानिदान	
	निदानसंप्राप्ति	१३१
	पूर्वरूप	१३२
	वातजमूर्छालक्षण	१३२
	पित्तजमूर्छालक्षण	१३३
	कफजमूर्छालक्षण	१३३
	सन्निपातजमूर्छालक्षण	१३३
	रक्तजमूर्छास०	१३४
	विषजआणिमद्यजमूर्छा०	१३४
	रक्तजादितिन्ही मूर्छांचीलि०	१३५
	मूर्छा,भ्रम,तंद्रा,आणि निद्रा त्यांचा भेद	१३५
	तंद्रेचेंलक्षण	१३५
	सन्यास	१३६
	त्याचेंलक्षण	१३६
१९	मदात्ययनिदान.	
	अविधीनेंमद्यपानाचेंफळ	१३७
	दृष्टांत	१३७
	विधीनेंमद्याचें फळ	१३८
	प्रथममदलक्षण	१३८
	द्वितीयमदलक्षण	१३९
	तृतीयमदलक्षण	१३९
	चतुर्थ मदल०	१४०
	अविधिमद्यपानापासूनदुसरेविकार	१४०
	वातमदात्यय	१४१
	पित्तमदात्यय	१४२

प्र.अं.	पृष्ठ
कफमदात्यय	१४२
त्रिदोषजमदात्यय	१४२
परमदलक्षण	१४२
पानाजीर्णलक्षण	१४३
पानविभ्रमलक्षण	१४३
असाध्यलक्षण	१४३
उपद्रव	१४४

२० दाहनिदान.

मद्यजन्यदाहल०	१४४
रक्तजआणिपित्तजदाह	१४४
तृष्णानिरोधजदाह	१४५
रक्तपूर्णकोष्ठजन्यदाह	१४५
धातुक्षयजन्यदाह	१४५
क्षतजदाह	१४६
मर्माभिघातजदाह	१४६

२१ उन्मादनिदान.

संप्राप्ति.	१४६
उन्मादाचेंसामान्यकारणवर्ग०	१४७
उन्मादांचेंस्वरूप	१४७
विशेषलक्षण	१४८
पित्तजोन्मादाचेंकारणवर्ग०	१४८
कफजउन्माद	१४९
सन्निपातउन्माद	१५०
शोकजउन्माद	१५०
विषजउन्माद	१५०
असाध्यलक्षण	१५१
भूतजउन्माद	१५१

प्र.अं.	पृष्ठ
देवग्रहाचेंलक्षण	१५१
असुरग्रहलक्षण	१५२
गंधर्वग्रहलक्षण	१५२
यक्षग्रहलक्षण	१५३
पितृग्रहलक्षण	१५३
सर्पग्रहलक्षण	१५३
राक्षसग्रहल०	१५४
पिशाचग्रहल०	१५४
देवग्रहादिकांचाग्रहणकाल	१५५
शरीरामध्येंग्रहावेशहोतोतोनादि-संख्याचेंकारण	१५५

अपस्मार (फेंपरें) निदान.

त्याचेंसामान्यलक्षण	१५६
पूर्वरूप	१५६
वातजअपस्मार	१५७
पित्तजअपस्मार	१५७
कफजअपस्मार	१५७
सन्निपातजअपस्मार	१५८
असाध्यलक्षण	१५८
अपस्माराचीपाळी	१५८

२३ वातव्याधिनिदान.

कारणें	१५९
पूर्वरूप	१६०
संकोचादिकवातविकार	१६१
कोष्ठादिगतवायूचींकार्यें	१६२
कोष्ठगत, सर्वांगकुपित, गुदस्थित, आमाशयस्थितवायू	१६२

प्रकरण	पृष्ठ
पक्वाशयगत श्रोत्रादिइंद्रियस्थित वायूची कार्ये	१६३
रसादिसप्तधातूगत वायूचीं लक्ष०	१६३
शिरागत वायू	१६५
स्नायुगत आणिसंधिगतवा०	१६५
पित्तकफानीं आवृतझालेल्या प्राणादिवायूचीं लक्षणें	१६५
आक्षेपकाचें सामान्यलक्षण	१६६
अपतंत्रक व अपतानकलक्षण	१६७
दंडापतानक, अंतरायाम, बहिरायाम (धनुर्वायू) आणिअभिघात यांचीं लक्षणें	१६८
आक्षेपकादिकांसपित्तकफान्वासंबंधझालाअसतांलक्षणें	१६९
असाध्यलक्षण	१७०
पक्षवध (पक्षाघात) लक्षणें	१७०
सर्वांगरोगलक्ष०	१७०
साध्यासाध्याज्ञानार्थइतरदोषांचासंबंध	१७१
अर्दितरोग	१७१
त्याचेंअसाध्यलक्षण	१७२
आक्षेपकापासून अर्दितापर्यंत रोगांचाबेग	१७२
हनुग्रहलक्षण	१७२
मन्यास्तंभ	१७३
जिह्वास्तंभ	१७३
शिरोग्रह	१७३
[illegible]सी	१७४
[illegible]ची	१७४
कोष्टशीर्ष (गुडघी)	१७४
खंजआणि पांगुल्य	१७५
कलायखंज	१७५
गृध्रसी	१७५
पादहर्ष	१७६
अंसशोषअवबाहुक	१७६
मूकादिकतीनरोग	१७६
तूनीरोग	१७७
प्रतूनीरोग	१७७
आध्मानलक्षण	१७७
प्रत्याध्मान	१७७
वातष्ठीला प्रत्यष्ठीला	१७८
मूत्रशोध	
कंपवायू	
खल्लीचेंलक्षण	१७९
अनुक्तवातरोगसंग्रह	
साध्यासाध्यविचार	
उपद्रव	१८०
असाध्यलक्षण	
प्रकृतिस्थवायूचेंलक्षणवकार्य	

२४ वातरक्तनिदान.

कारण संप्राप्ति	१८१
पूर्वरूप	१८२
वातरक्तालाअन्यदोषसंसर्ग रक्ताधिकल० वापित्ताधिकल०	१८३

प्र.अं.	पृष्ठ
कफाधिक्याचें लं०	१८४
पायांवर झालेलें वातरक्तउपेक्षेनें हातावर देखील होतें	१८४
असाध्यलक्षण०	१८४
उपद्रव	१८५
साध्यासाध्यविचार	१८५

२५ उरुस्तंभनिदान.

कारणें	१८६
पूर्वरूप	१८७
लक्षण	१८७
असाध्यलक्षण	१८८

२६ आमवातनिदान.

कारणें	१८८
आमवायूचें सामान्यल०	१८९
तो अत्यंत वाढल्यावरचें लं०	१८९
विशेषलक्षण	१९०
साध्यासाध्यविचार	१९०

२७ शूलनिदान.

वातशूलाचें कारण वल०	१९१
पित्तशूलाचें कारण वल०	१९२
कफशूलाचें का० वलक्षण	१९३
आमशूळ	१९४
द्वंद्वजशूळ	१९४
परिणामशूळवत्याचे वातजादिभेद	१९५
अन्नद्रवाख्यशूल	१९६

प्र.अं.	पृष्ठ
२८ उदावर्तनिदान.	
उदावर्ताचें कारण	१९७
त्रयोदश उदावर्तांचीं लक्षणें	१९७
रूक्षादिकारणांनीं कुपित झालेले त्या वायूपासून होणारें उदावर्त	२००

२९ आनाहरोगनिदान.

त्याचें कारण व संप्राप्ति	२०१
असाध्यलक्षण	२०२

३० गुल्मनिदान.

त्याचें कारण व संप्राप्ति	२०२
गुल्माचें सामान्यस्वरूप	२०३
संप्राप्ति	२०३
पूर्वरूप	२०३
गुल्माचें साधारणरूप	२०४
वातगुल्माचें कारण वल०	२०४
पित्तगुल्माचें कारण	२०५
कफज व सन्निपातज गुल्म	२०५
द्वंद्वजगुल्म	२०६
सन्निपातगुल्म	२०६
रक्तगुल्म	२०७
असाध्यलक्षणें	२०९

३१ हृद्रोगनिदान

त्याची संप्राप्ति व सामान्यल०	२१०
वातजादि हृद्रोगांचीं लक्षणें	२११
कृमिहृद्रोगल०	२१२
उपद्रव	२१२

शल्यजमूत्रकृच्छ्र २१४
पुरीषजमूत्रकृच्छ्र २१५
अश्मरीजमूत्रकृ० ..... २१५
शुक्रजमूत्रकृ० ..... २१५
अश्मरीआणिशर्कराह्यांचेंसा-
म्यआणिअसांतरभेद २१५

३३ मूत्राघातनिदान.

वातकुंडलिका २१६
अष्ठीला २१७
वातवस्ति २१७
मूत्रातीत २१७
मूत्रजठर २१८
मूत्रोत्संग २१८
मूत्रक्षय २१९
मूत्रग्रंथि २१९
मूत्रशुक्र २१९
उष्णवात २१९
मूत्रसाद २२०
विड्विघात २२०
वस्तिकुंडल २२१
ह्यालाअन्यदोषज्ञात्याआवरचेंल० २२१
साध्यासाध्यल० ..... २२२

३४ अश्मरी (मुतरवडा) निदान.

संप्राप्ति २२३
पित्ताश्मरील० ..... २२४
कफजअश्मरी २२४
बालकांसअश्मरीहोतेती २२५
शुक्राश्मरीलक्षण २२५
अश्मरीशर्कराधातिचेउपद्रव २२६
असाध्यलक्षणें २२६

३५ प्रमेहनिदान.

कफादिमेहांचीसंप्राप्ति २२७
प्रमेहांचादोषदूष्यसंग्रह २२८
पूर्वरूप २२८
सामान्यलक्षण २२९
प्रमेहाचेंकारण २२९
कफजमेहांचींलक्षणें २२९
पित्तजमेहांचींल० ..... २३१
वातजमेहांचींल० ..... २३१
कफजादिमेहांचेउपद्रव २३२
प्रमेहाचींअसाध्यलक्षणें २३३
कुलपरंपरागतअन्यविका-
राचेंअसाध्यत्व २३३
उपेक्षेनेंसर्वमेहमधुमेहत्वपावतात.
धातुक्षयआणिआवरणात्या-
पासूनकोपलेल्यावायूनेंमधु- २३४
मेहाचासंभव.
आवरणाचेंल०
मधुमेहशब्दाव्युत्पत्तीचेंनिमि०

३७ मेदोनिदान.

कारणवरसंप्राप्ति २३८
मेदस्वीपुरुषाचेंलक्ष० ..... २३८
अत्यंतमेदवाढल्याचेपरिणाम २३९
स्थूलत्वलक्षण २३९

३८ उदरनिदान.

अग्नीच्यादुष्टीसउदराख्याका० २४०
उदरांचीसंप्राप्ति २४०
उदरांचेंसामान्यरूप २४१
उदरांचीसंख्या २४१
वातोदरलक्षण २४१
पित्तोदरलक्षण २४२
कफोदरलक्षण २४२
सन्निपातोदरलक्षण २४३
प्लीहोदरलक्षण २४३
यकृद्दाल्युदरल० ..... २४४
बद्धगुदोदरल० ..... २४५
क्षतोदरल० ..... २४५
जलोदराचेउत्पत्तिसहितल० २४६
साध्यासाध्यविचार २४७
असाध्यल० ..... २४८

३९ शोथनिदान.

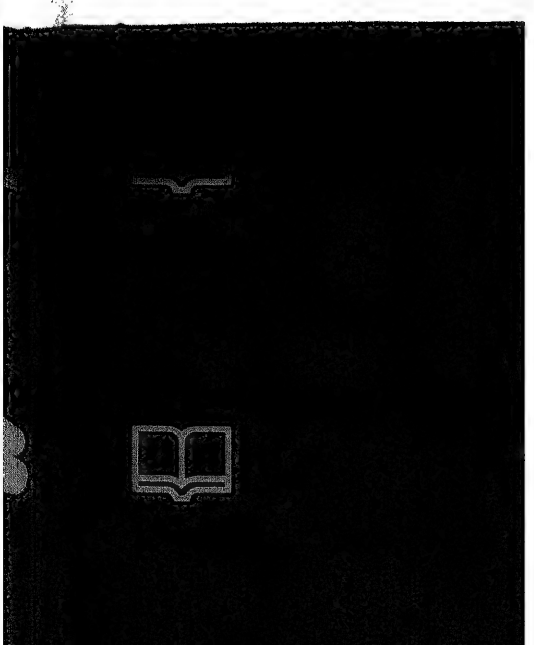
संप्राप्ति २४८
वातजशोथ २५०
पित्तजशोथ २५०
कफजशोथ २५१
द्वंद्वजआणिसंनिपातजशोथ २५१
अभिघातजशोथ २५१
विषजशोथ २५२
दोषांचीसूज उत्पन्नकरण्याचीविशेषे २५३
कृच्छ्रादिभेद २५३
असाध्यलक्षण २५३

४० अंडवृद्धिनिदान.

संप्राप्ति २५४
वातादिकापासून झालेल्या अंडवृद्धीचेंलक्षण २५५
सूत्रवृद्धि २५५
अंत्रवृद्धीचेंलक्षण २५६
उपेक्षाकेलीअसतांपरिणाम २५६
असाध्यलक्षण २५७

४१ गलगंडनिदान.

त्याचीसंप्राप्ति २५७
वातिकगलगंड २५८
कफजगलगंड २५८
मेदजगलगंड २५९
असाध्यलक्षण २५९

प्र.अं.		पृष्ठ
४२	गंडमालानिदान.	
	अपचीलक्ष०	२६०
	साध्यासाध्यलक्ष०	२६०
४३	ग्रंथिनिदान.	
	वातजग्रंथि	२६१
	पित्तजग्रंथि	२६१
	कफजग्रंथि	२६२
	मेदजग्रंथि	२६२
	शिराजग्रंथि	२६२
४४	अर्बुदनिदान.	
	त्वचीसंभाति	२६३
	रक्तार्बुद	२६४
	मांसार्बुद	२६४
	अध्यर्बुद	२६५
	द्विरर्बुद	२६५
	अर्बुदनपिकण्याचेंकारण	२६५
४५	श्लीपद(वाघळ)निदान.	
	त्वचीसंभाति	२६६
	वातजश्लीपद	२६६
	पित्तजश्लीपद	२६६
	कफजश्लीपद	२६६
	असाध्यलक्षण	२६७
	श्लीपदामध्येंकफाचें माधान्य	२६७
	श्लीपदउत्पन्नहोण्याचेदेश	२६७
४६	विद्रधिनिदान.	
	संभातिवर्गेरे	२६८
	वातजादिविद्रधींचीलक्षणें	२६९
	पिकल्यांवरत्यांचेस्राव	२६९
	सन्निपातविद्रधि	२७०
	अभिघातजविद्रधि	२७०
	रक्तजविद्रधि	२७०
	अंतर्विद्रधिवत्यांचीस्थानें	२७१
	स्रावनिर्गम	२७२
	साध्यासाध्यविद्रधि	२७२
	असाध्यलक्षण	२७३
४७	व्रणशोथनिदान.	
	व्रणपाक.	२७३
	अपक्वलक्षण.	२७४
	पच्यमानलक्षण	२७४
	पक्वव्रणलक्षण.	२७५
	व्रणानपाककाळींत्रिदोषसंभ०	२७५
	पूनकादलाअसतांपरिणाम	२७६
	आमादिलक्षणज्ञानानेवैद्याचे गुणदोष.	२७६
	अपक्वछेदनआणिपक्वाची उपेक्षाकेल्यानेवैद्यदोष.	२७७
४८	व्रणनिदान.	
	वातिकव्रण	२७७
	पैत्तिकव्रण	
	कफव्रण, रक्तजद्वंद्वज व- सन्निपातजव्रण, कृच्छ्रसाध्यव्रणसा-	२७८
	दुष्टव्रण, शस्त्रव्रण, भरणारावण	२७९

अं	पृष्ठ
भरलेल्याव्रणाचेंल० कृच्छ्रसा- ध्यव्रण, साध्यासाध्यलक्षण	२८९
असाध्यव्रण	२८०
दुसरींअसाध्यल०	२८१
व्रणाचाअपचार	२८१

९ आगंतुव्रणनिदान.

आगंतुव्रणसाहाप्रकारचे	२८२
छिन्नलक्षण.	२८२
भिन्नलक्षण.	२८२
कोष्ठलक्षण.	२८३
कोष्ठभेदाचेंलक्ष०	२८३
आमाशयस्थितरक्तल०	२८४
पक्वाशयस्थितलक्ष०	२८४
विद्धलक्षण	२८४
क्षतलक्षण	२८४
पिच्चितल०	२८४
पृष्टलक्षण, सशल्यव्रण, कोष्ठभेदलक्षण	२८५
असाध्यकोष्ठभेद	
मांसशिरास्नायुआणिआस्थि यांच्यामर्मभेदाचेंसामान्यल०	२८५
मर्मरहितशिराविद्धल०	
स्नायुविद्ध, संधिविद्ध, अस्थिविद्ध	२८७
मर्मरहितशिरादिविद्धलक्षणा वरूनशिरादिमर्मविद्धल० जाणावें	२८८

अं	पृष्ठ
मांसमर्मांचेंलक्षण	२८८
सर्वव्रणांचेउपद्रव	२८८

५० भग्ननिदान.

भग्नदोनप्रकारचें, एकसव्रण, आणि एकअव्रण, त्यापैकीं	२८९
अव्रणलक्षण, संधिभग्न	
संधिभंगांचेंसामान्यल०	२८९
कांडभग्नलक्षणें	२९१
कष्टसाध्यल०	२९२
असाध्यलक्षणें	२९२
हस्तपादांनेंअसाध्यत्व.	२९३
अस्थींचेनहनहेचेभंग	२९३

५१ नाडीव्रणनिदान.

संप्राप्ति	२९४
वातनाडीव्रण	२९४
पित्तनाडी, कफनाडी, सन्निपातजनाडी, शल्यजनाडी	२९५
साध्यासाध्यल०	२९६

५२ भगंदरनिदान.

संप्राप्ति	२९६
पूर्वरूप	२९६
शतपोनकलक्ष०	२९७
उष्ट्रग्रीवाधरल०	२९७

ग्रन्थ	पृष्ठ
परिस्रावीभगंदर	२९७
शंबूकावर्तभगंदर	२९८
उन्मार्गिभगंदर	२९८
साध्यासाध्यल०	२९८
असाध्यल०	२९९

५३ उपदंशनिदान.

कारण	२९९
वातोपदंशलक्षण	२९९
पित्तरक्तोपदंशल०	३००
कफोपदंश	३००
सान्निपातोपदंश	३००
असाध्यलक्षणें	३००
लिंगवर्तिल०	३०१

५४ शूकदोषनिदान.

संप्राप्ति	३०१
सर्षपिकाल०	३०२
अष्ठीलिका	३०२
ग्रथित	३०२
कुंभिका	३०२
अलजी	३०३
मृदित	३०३
संमूढपिटिका	३०३
अवमंथ	३०३
पुष्करिका	३०३
स्पर्शहानि	३०४
उत्तमा	३०४
शतपोनक	३०४
त्वक्पाक	३०४
शोणितार्बुद	३०४
मांसार्बुद	३०५
मांसपाक	३०५
विद्रधि	३०५
तिलकालक	३०५
असाध्यशूकदोष	३०६

५५ कुष्ठनिदान.

कारणें	३०६
सप्तमहाकुष्ठें	३०७
कुष्ठांचेंपूर्वरूप	३०८
सप्तमहाकुष्ठांचींल०	३०८
१कापाल २औदुंबर ३मंडल ४ऋष्यजिव्ह ५पुंडरीक ६सिध्म (शिवें) ७काकणकुष्ठ	३०८ ३०९
एकादशक्षुद्रकुष्ठांचींल०	३१०
१चर्मकुष्ठ २किटिभकुष्ठ ३वैपादिक ४अलसककुष्ठ ५दद्रुमंडलकु० ६चर्मदल ७पामा (खरूज)	३११
८कक्षुकुष्ठ ९विस्फोटक १०शतारु ११विचर्चिका	३१२
वातजादिकुष्ठल०	३१३
रसादिधातुगतकुष्ठलक्षणें	३१३
साध्यादिभेदवर्षाप्रदोष	३१५
किट्टासनिदान	३१६
वातादिभेदानेंत्यांचींल०	३१६
श्वित्राचेंसाध्यासाध्यलक्ष०	३१७

अं.	प्र.	पृष्ठ
	किलासाचेंअसाध्यल०	३१७
	सांसर्गिकरोग	३१७
५६	शीतपित्तनिदान.	
	संप्राप्ति.	३१८
	पूर्वरूप.	
	उद्दर्दलक्षण.	
	उद्दर्दाचादुसराधर्म	३१५
	कोउत्लक्षण	
५७	अम्लपित्तनिदान.	
	निदानपूर्वकअम्लपित्ताचेंरूप	३२०
	अम्लपित्ताचेंलक्षण	
	अम्लपित्ताचे प्रकार २पेंकीं	
	अधोगताचेंलक्षण	३२१
	ऊर्ध्वगताचेंलक्षण	
	कफपित्तजन्यअम्लपित्तल०	३२२
	साध्यासाध्यविचार	
	अम्लपित्तामध्येंइतरदोषांचा संसर्ग	
	वातयुक्तअम्लपित्ताचेंल०	
	कफयुक्तअम्लपित्ताचेंल०	३२३
	वातकफयुक्तअम्लपित्त	३२३
	कफपित्ताचेंल०	३२३
५८	विसर्पनिदान.	
	त्याचीनिदानपूर्वकसंख्या, संप्राप्तिआणिनिरुक्ति.	३२४
	विसर्पाचींदोषदूष्यें	३२४

अं.	प्र.	पृष्ठ
	वातजादिविसर्पांचींल०	३२४
	अग्निविसर्प(अग्याधोंबरें)	३२५
	ग्रंथिविसर्प	३२६
	कर्दमविसर्प	३२७
	क्षतजविसर्प	३२८
	उपद्रव	३२९
	साध्यासाध्यलक्षण	
५९	विस्फोटनिदान.	
	कारणें	३२९
	विस्फोटस्वरूप	३३०
	वातजादिविस्फोटांचींल०	
	रक्तजविस्फोट	३३१
	साध्यासाध्यविचार	
	उपद्रव	
६०	मसूरिकानि०(देवी)	
	कारणवसंप्राप्ति	३३३
	पूर्वरूप	
	वातजादिमसूरिकाल०	३३४
	चर्मपिटिका	३३५
	रोमांतिक(गोंवर)	
	रसादिसप्तधातुगतमसूरि	३३६
	काललक्षणें	
	त्याचेंदोषसंबंधानेंल०	३३८
	धातुगतआणिदोषजमसूरि काद्यामध्येंसाध्यकोणत्या	
	कष्टसाध्यल०	३३९
	असाध्यमसूरिका	

अनुक्रमणिका.	पृष्ठ
मसूरिकांचेंअवस्थाविशेषेंकरून	३३९
नसलक्षण	
मसूरिकांचेउपद्रव	३३९

६१ क्षुद्ररोगनिदान.

अजगल्लिका	३४०
यवप्रख्या	३४१
अंधालजी	
विद्रधिपिटिका	
कच्छपिका	
वल्मीक	३४२
इंद्रवृद्धा	
गर्दभिका	३४३
पाषाणगर्दभ	
पनसिका	
जालगर्दभ	
इरिवेल्लिका	३४४
कक्षा(श्वाकमांजरी)	
गंधनाम्नी	
अग्निरोहिणी(काखवुधी)	
विद्रधि(नरवुर्डे)	३४५
अनुशयी	
विदारिका	
शर्करा	३४६
शर्करार्बुद	
पाददारी	
कदर(कुरूप)	
अलस(चिरवल्या)	३४७
इंद्रलुप्त(चाई)	
दारुण(दारुणा)	३४७
अंकुषिका(खवडे)	३४८
पलित(केंसपिकणें)	
नाकुण्यपिटिका(सुरमाच्यापुळ्या)	
पद्मिनीकंटक	
जंतुमणि	३४९
मष(मस)	
तिलकालक(तीळ)	
न्यच्छ	३५०
व्यंग(वांग)	
नीलिका	
परिवर्तिका	
अवपाटिका	३५१
निकुब्जकाश	
सन्निरुद्धगुद	३५२
अहिपूतन	
दूषणकच्छू	३५३
गुदभ्रंश	
सूकरदंष्ट्र	

६२ मुखरोगनिदान.

संरब्धा	३५४
ओष्ठरोग ८	
दंतमूलगत १५ रोग	३५६
दंतरोग ८	३५९
जिव्हारोग ५	३६१
तालुरोग ९	३६२
कंठरोग १७	३६४
मुखपाक	३७०

प्र.अं.	पृष्ठ
असाध्यसुश्रवरोग	३७१
६३ कर्णरोगनिदान.	
१कर्णशूल,२कर्णनाद ३बधि-र्य ४ कर्णक्ष्वेड ५कर्ण-स्राव ६ कर्णकंडू	३७२
७कर्णगूथ ८ कर्णप्रतिनाह	३७३
९कृमिकर्ण	
कानांतपतंगादिकीटकगे-ल्याचेंलक्षण.	३७४
१०कर्णविद्रधि	३७४
११कर्णपाक १२पूतिकर्ण	
१३कर्णशोथ १४कर्णार्बुद	३७५
१५कर्णार्श	
चरकोक्तकर्णरोग	३७५
कर्णपाल्लीचेरोग	३७६
कर्णशोथ,उत्पात,उन्मंथक	३७६
दुःखवर्धन,परिक्लेही	३७७
६४ नासारोगनिदान.	
पीनस,पूतिनस्य	३७७
मांसपाक,पूयरक्त,क्षवथु	३७८
भ्रंशथु,दीप्त,प्रतीनाह,स्रा-व,नासापरिशोष,आमपक्वादि	३७९
प्रतिश्याय ५प्रकारचा	३८०
वातिकादिप्रतिश्यायांचीलक्ष	३८२
दुष्टप्रतिश्याय,रक्तप्रतिश्याय	३८३
असाध्यलक्ष	
प्रतिश्यायवाढलेअसतांजे-विकार होतातते.	३८४
शेषसंरक्ष्यापूरणार्थदुसरेना-सारोग	३८४
६५ नेत्ररोगनिदान.	
कारण,	३८५
अभिष्यंदरोग.	३८६
अधिमंथरोग,	३८८
नेत्ररोगांचीसामान्यनिरामलक्ष	३८९
सशोथअक्षिपाकलक्षण,	३८९
हताधिमंथाचेंलक्षण,	३८९
वातपर्यय, शुक्लाक्षिपाक.	३९०
अन्यतोवात,	
अम्लाध्युषित,शिरोत्पात,	३९१
शिराहर्ष,सव्रणशुक्ल,	
अव्रणशुक्ल,	३९२
तेंअवस्थाविशेषानेंकृच्छ्र साध्यव असाध्य होतें.	३९३
अक्षिपाकात्यय.	
अम्लकाजात.	३९४
दृष्टिरोग,	
द्वितीयतृतीयपटलगतरोग	३९५
चतुर्थपटलगतनिमिरलक्ष	३९६
तृतीयपटलगतकाच्याला-दुसरीसंज्ञा.	३९७
दोषविशेषानेंरूपदर्शन.	३९७
परिम्लायिनिमिररोग.	३९८
लिंगनाश ६प्रकारचा.	
वातिकरागाचेंविशेषलक्षण	३९९
दृष्टिमंडलगतरोग.	

अ.अं.	पृष्ठ
दृष्टिरोगांची संख्या	४००
पित्तविदग्धदृष्टि	४००
दिवांध्य	
कफविदग्धदृष्टि	
नक्तांध्य (रातांधळें)	४०१
धूमदर्शी	
कस्चदृष्टि	
नकुलांध्य	
गंभीरदृष्टि	४०२
आगंतुजलिंगनाश	
अनिमित्ताचेंलक्षण	
अर्मरोग (वडस) ५ प्रकारचे	४०३
शुक्तिरोग	
अर्जुन (अडिरा)	
पिष्टक, जात्य, शिराजपिटिका,	४०४
बलास, पूयालस,	
उपनाह, स्रावकिंवानाडी	४०५
पर्वणी, व अलजी, कृमिग्रंथि,	४०६
वर्त्मरोग	
कुंभिका, पोथकी, वर्त्मशर्करा,	४०७
अर्शोवर्त्म	
शुष्कार्श, अंजना, बहलवर्त्म,	४०८
वर्त्मबंध	
क्लिष्टवर्त्म, वर्त्मकर्दम, श्यावर्त्म,	४०९
अक्लिन्नवर्त्म	
अक्लिन्नवर्त्म, वातहतवर्त्म,	४१०
अर्बुद, निमेष.	
शोणितार्शलिंगण, बिसवर्त्म	४११
कुंचन.	
पक्ष्मकोप, पक्ष्मशातन	४१२

६६ शिरोरोगनिदान.

वातज, पैत्तिक, श्लेष्मिक,	४१३
सन्निपातिक, रक्तज, क्षयज,	४१४
कृमिज,	
सूर्यावर्त, अनंतवात	४१५
अर्धावभेदक (अर्धशिसी)	४१६
शंखक,	

६७ स्त्रीरोगनिदान.

प्रदरनिदान	४१७
प्रदराचेंसामान्यरूप	४१७
उपद्रव	४१७
श्लैष्मिकादिप्रदरल०	४१८
विशुद्धार्तवल०	४१९
योनिव्यापत्तिनिदान	४२०
योनिकंदनिदान	४२०
वातिकादियोनिकंदल०	४२२
मूढगर्भनिदान	४२३
गर्भपात	४२३
स्रावआणिपातयांचाकाळ	४२३
अकाळींगर्भपडण्याचेंकारण	४२४
प्रसूतिहोतेवेळीं मूढगर्भक-	४२४
शानें होतोतो	
मूढगर्भाच्याआउमकार-	४२४
च्यागति	
असाध्यमूढगर्भधगर्भि-	४२५
णीचेंलक्षण	

प्र.अं.		पृष्ठ
	पोटांतगर्भमेल्याचेंलक्ष०	४२६
	गर्भमरणहेतु	
	गर्भिणीचेंदुसरेंअसाध्यलक्ष०	
	सूतिकारोग(बाळंतरोग) नि०	४२७
	स्तनरोगनिदान	
	स्तन्यरोग,वातादिकांनीं दूषि	४२८
	तदुग्धांचींलक्षणें	
	शुद्धदुग्धाचेंलक्षण	४२९

६८ बालरोगनिदान.

	लेंकरांच्याअंतर्गतवेदना-	४३०
	जाणण्याचाउपाय	
	कुकूणक,पारिगर्भिक,	४३१
	तालुकंटक महापद्मविसर्प	४३२
	आणिदुसरेविकार	
	सामान्यग्रहजुष्टलक्ष०	४३३
	स्कंदग्रहीतलक्षण	
	स्कंदापस्मार,शकुनिग्रह,	४३४
	रेवतीग्रहलक्षण	
	पूतनाग्रह, अंधपूतना,	४३५
	शीतपूतना,मुखमंडिका	
	नैगमेयग्रहल०	४३६

६९ विषनिदान.

	स्थावरजंगमविषें	४३६
	जंगमविषांचेंसामान्यल०	४३६
	स्थावरविषांचेंसामान्यल०	४३७
	विषघालणाराचेंल०	४३७
	मूलादिविषांचींल०	४३८

प्र.अं.		पृष्ठ
	विषलिप्तशस्त्रहतल०	४३९
	सर्पांच्याजाति	४३९
	भोगिप्रभृतिसर्पांच्यादंशा	४४०
	वरघानादिकांचेंल०	
	विशिष्टदेशावरवाशिशिष्टन	४४०
	क्षत्रावरडसल्याचेंअसाध्यल०	
	उष्णाच्यायोगानेंविषाचाजोर	४४१
	असाध्यलक्षण	
	दूषीविष	४४२
	त्याचेंलक्षण	४४३
	स्थानभेदानेंत्याचेंविशिष्टल०	४४३
	रक्तादिधातुगत विषाचेंसामा	४४४
	न्यलक्षण	
	दूषीविषाचीनिरुक्ति	४४५
	दूषीविषेंदोनप्रकारचींतीं	४४५
	त्याचेंसाध्यादिल०	
	लूनाविष,वस्त्यांच्यादंशाचें	४४६
	सामान्यल०	
	दूषीविषलूतांचेंदंशल०	४४७
	प्राणहरलूता,दूषीविषारुल०	
	प्राणहरमूषकविषल०	
	कृकलास(सरडा)दष्टल०	४४८
	हृश्चिकविषल०	
	असाध्यलक्षणें	
	कृष्णभदष्टल०	
	उच्चिटिंगविषल०	
	मंडूक(बेडूक)विषल०	४४९
	सविषमत्स्यदष्टल०	
	सविषजलौकादष्टल०	

अ. अं		पृष्ठ
	गृहगोधिका (पाल) विषलक्षण	४५०
	शानपदी (गोम) विषलक्षण	
	मशक (डास) विषलक्षण	
	असाध्यमशकदष्टनाचेंलक्षण	
	सविषमक्षिकादंशलक्षण	
	चतुष्पादादिकांचेंसाधारण-विष	४५१
	विषउतरल्याचेंलक्षण.	

इतिमाधवनिदानसमाप्त.

परिशिष्ट.

७०	षांढ्यनिदान.	
	आसेक्यनपुंसकाचेंलक्षण	४५२
	सौगंधिकनपुंसक	४५२
	कुंभिकषंढाचेंलक्षण	४५२
	ईर्ष्यकषंढाचेंलक्षण	४५३
	महाषंढलक्षण	४५३
	नारीषंढलक्षण	४५३
७१	अलर्कविषनिदान.	
	कुक्ष्याद्यादंशाचेंलक्षण	४५४
	सविषनिर्विषदंशाचेंलक्षण	४५४
	असाध्यलक्षण	४५५
	जलसंत्रासरोग	४५५
७२	स्नायुकनिदान.	४५५
७३	शुक्रार्तवदोष	४५६
	आर्तवदोष	४५७
७४	मंथरकज्वर (मधुरा ज्वर) लक्षण	४५८
७५	विष्कंभगर्भ (सल) उपविष्टकगर्भ.	४५९
	रोगानुक्रमणिका	४५९
	ग्रंथसमाप्ति	४६०

इतिमाधवस्थानुक्रमणिकासमाप्ता.

श्री.

माधवनिदानप्रारंभ.

प्रथमतः माधवाचार्य, ग्रंथनिर्विघ्नपणें समाप्तीसजावा. याबुद्धीनें शिवाचें मंगल करितात.

श्लोक

प्रणम्यजगदुत्पत्तिस्थितिसंहारकारणम्॥स्वर्ग
पवर्गयोर्द्वारंत्रैलोक्यशरणंशिवम्॥१॥ ॥

अर्थ— जगताची उत्पत्ति, पालन आणि संहार यांस कारणभूत, स्वर्ग ह्मणजे सुख, अपवर्ग ह्मणजे मोक्ष यांचें द्वार ह्मणजे उपाय, आणि त्रैलोक्याचें रक्षण करणारा असा जो शिव त्याला नमस्कार करून हा पुढील ग्रंथ रचितों, असा पुढील श्लोकांत संबंध आहे.

स्वर्ग मोक्षाचें द्वार ह्मणून सांगीतलें, येणें करून सकल पुरुषार्थ हेतुत्व सूचविलें, कारण सुख प्राप्ति आणि दुःखनाश या व्यतिरिक्त पुरुषार्थच नाहीं. हरादि अन्य पर्याय शब्द असतां येथें ग्रंथकारानें शिवपदाची योजना अशासाठीं केली कीं, अध्ययन करणारांचें कल्याण व्हावें. लोकांचें कल्याण करितो ह्मणून महेश्वराला शिव असें ह्मणतात.

नानामुनीनांवचनैरिदानींसमासतःसद्विषजांनि-
योगात्॥सोपद्रवारिष्टनिदानलिंगोनिबध्यतेरोग
विनिश्चयोयम्॥२॥

अर्थ– नाना प्रकारच्या ऋषींच्या वचनानीं, आणि सद्वैद्यांच्या आज्ञेनें, उपद्रव, मरणसूचक चिन्ह, रोगोत्पादक हेतु, आणि रोग ज्ञापक हेतु, यांसहित रोगांचा निर्णय ज्यात सांगितला आहे असा हा ग्रंथ आह्मीं संक्षेपानें रचितों.

नानातंत्रविहीनानांभिषजामल्पमेधसाम्॥ सुखं विज्ञातुमातंकमयमेवभविष्यति॥३॥

अर्थ– नाना प्रकारचीं तंत्रें (शास्त्रें) जांसमाहित नाहींत, अशा अल्प बुद्धीच्या वैद्यांस सुखानें रोग ज्ञान होण्यास हाच ग्रंथ उपयोगीं पडेल.

व्याधीजाणण्याचेउपायपांच आहेतते सांगतों.

निदानंपूर्वरूपाणिरूपाण्युपशयस्तथा॥ संप्राप्तिश्चेति विज्ञानंरोगाणांपंचधास्मृतम्॥४

अर्थ– निदान, पूर्वरूप, रूप, उपशय, आणि संप्राप्ति, हेपांच प्रकार रोग जाणण्या साठीं सांगितले आहेत. त्या निदानपंचकाचा अर्थ पुढें सांगितला आहे.

निदान सांगतों.

निमित्तहेस्वायतनप्रत्ययोत्थानकारणे:॥निदानमाहु:पर्यायै:

अर्थ– निमित्त, हेतु, आयतन, प्रत्यय, उत्थान, आणि कारण, या पर्यायशब्दांस निदान असें ह्मणतात. निदान ह्मणजे रोगाचें आदि कारण समजावें.

पूर्वरूप सांगतों.

प्राग्रूपंयेनलक्ष्यते॥५॥उत्पित्सूरामयोदोषविशेषेणानधिष्ठित:॥

अर्थ— पूर्वरूप म्हणजे जेणें करून पुढें होणारा व्याधिविशेष सम जण्यांत येतो तें. तें दोन प्रकारचें. एक सामान्य, आणि दुसरें विशिष्ट; सामान्य प्रागूप असें कीं, दोष विशेषानें असंबद्ध असा उत्पन्न होणारा व्याधि ज्या लक्षणानें समजतो तें पूर्वरूप होय.

विशिष्ट प्रागूपाचें लक्षण सांगतो

लिंगमव्यक्तमल्पत्वाद्व्याधीनांतद्यथायथम्॥ ६॥

अर्थ— व्याधि अल्प असल्या मुळें जें अस्पष्ट लक्षण होतें तें विशिष्ट प्रागूप; म्हणजे त्या त्या व्याधीचें तें तें अव्यक्त रूप होय.

रूप सांगतो.

तदेव व्यक्ततांयातं रूपमित्यभिधीयते॥ संस्थानंव्यंजनंलिंगं लक्षणंचिन्हमाकृतिः॥ ७॥

अर्थ— तेंच पूर्वरूप व्यक्त झालें म्हणजे त्याला रूप असें म्हणतात. संस्थानादिक त्या रूपाचे पर्याय शब्द आहेत. चरकानें रूपाचें लक्षण सांगितलें आहे तें असें— व्याधींच्या ज्ञाना साठीं जीं लक्षणें सांगितलीं असतात, त्यानां रूपें म्हणावीं.

उपशय सांगतो.

हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम्॥ औषधान्नविहाराणामुपयोगंसुखावहम्॥ ८॥ विद्यादुपशयंव्याधेःसहिसात्म्यमितिस्मृतः॥ विपरीतोनुपशयोव्याध्यसात्म्यमितिस्मृतः॥ ९॥

अर्थ— हेतुविपरीत, व्याधिविपरीत, हेतुव्याधिविपरीत, हेतुविपर्यस्तार्थ कारि, व्याधिविपर्यस्तार्थ कारि, आणि हेतुव्याधि विपर्यस्तार्थ कारि, अशीं औषधें, अन्नें, आणि विहार, यांचा जो सुख कारक-

उपयोग त्याला व्याधीचा उपशय ह्मणावा, व्याधिसात्म्य, हा त्याचा पर्याय शब्द सांगितला. औषधादिकांचा दुरुपकारक जो उपयोग त्यास अनुपशय ह्मणतात. व्याध्यसात्म्य हा त्याचा पर्याय शब्द होय.

आंतां यांचे उदाहरणाचे कोष्ठक.

नावें	औषध.	अन्न	विहार.
हेतुविपरीत	शीतज्वरावर स्कंदीवगेरे ऊष्णा	श्रमवायूयाणीं झालेल्या व्याधीस मांसरस व भात	दिवानिद्रेनें झालेल्या कफास रात्रौजागरण.
व्याधिविपरीत.	अतिसारावर स्तंभन. पाहाडमूल वगेरे. विषावर शिरीष. कुष्ठ. रेवेर. मेहास, हळद.	अतीसारास स्तंभन. मसूरादि	उदावर्तावर प्रवाहणाह्मणकुंथणें (वायूला वरसवालीं नेणें) मंत्र, देवना, गुरूचीउपासना करणें.
हेतुव्याधिविपरीत.	वायूचे सुजेवर दशमूल वातहर आणि शोथहर	वातकफयहणीवर ताक वातहर वकफहर ग्रहणीहर. शीतवातज्वरावर पेज.	स्निग्धजीदिवानिद्रा निजपासून झालेल्या तंद्रेवर रूक्षरात्रौजागरण
हेतुविपर्यस्तार्थकारि.	पित्तप्रधानव्रणशोथावर पित्तकरऊष्णापिंडी बांधणें.	पच्यमानव्रणशोथावर विदाहि अन्न.	वातोन्मादासत्रास देणें.
व्याधिविपर्यस्तार्थकारि.	ओकारीवर ओकारी करणारे गेळफळ.	अतिसारावर रेचक रक दूध.	ओकारीवर वमनासाठीं ओकारी बळानेंआणणें.
हेतुव्याधिविपरीतार्थकारि.	अग्नीनें पोळल्यावर ऊष्ण अगरूचा लेप. अथवा विषावर विष	मद्यानें झालेल्या उन्मादावर मादकमद्यपान	आमजनितसंमूढवायूवर. गोहणें. प्रवाहण, रून व्यायाम कर

या प्रमाणें उपशयाचें लक्षण जाणावें.

संप्राप्तिसांगतो.

यथादुष्टेन दोषेणयथाचानुविसर्पता।। निर्हृत्तिरा
मयस्यासोसंप्राप्तिर्जातिरागतिः।। १०।।

अर्थ-दोषांची दुष्टि अनेक प्रकारची आहे, म्हणून स्वकारणानें दुष्ट झालेल्या दोषातें स्वस्थान सोडून ऊर्ध्वाधस्तिर्यगादिभेदानें चढूं कडे फिरून जीरोगाचीउत्पत्ति होत्ये तिला संप्राप्ति ह्मणजें दोषांची इति कर्तव्यता ह्मणावी, जाति आणि आगति हे दोनतिचे पर्याय शब्द आहेत.

संप्राप्तीचे औपाधिक भेद सांगतो.

संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः।।साप्तिद्यते.

अर्थ— संख्या, विकल्प, प्राधान्य, अप्राधान्य, बल, अबल, आणि काल. हे संप्राप्तीचे भेद आहेत.

संख्यादिकांचेंविवरण करितों.

यथा चैव वक्ष्यंतेष्टौज्वराइति।। ११।।

अर्थ— जसे ह्याच ग्रंथांत ज्वर आठ प्रकारचे सांगावयाचे आहेत. त्याला संख्यारूप संप्राप्ति ह्मणावें.

विकल्परूपसंप्राप्तिसांगतो.

दोषाणांसमवेतानांविकल्पोंऽशांशकल्पना।।

अर्थ— परस्पर संबद्ध जाहले जे दोष ह्मणजे वात, पित्त, कफ, त्यांची अंशांशकल्पना ह्मणजे वातादिगतरौक्ष्यादिक धर्म ते एक दोन तीन, किंवा सगळे होऊन जी वातादिकांच्या कोपाची कल्पना करणें ती सविकल्प असें ह्मणावें, अशा प्रकारचा दोष कोप निदान वेंचि-

ऱ्यानें होतो, उदाहरण. रोक्ष्य, शैत्य, लाघव, आणि वैशद्य इत्यादि गुण संपन्न जो वायू त्याचा, रोक्ष्यादिगुणसंपन्न कषाय रस आणि वाटा पा सर्व भावानें वर्धक आहे. तसेंच तिखटरससर्व भावानीं पित्ताचा वर्धक आहे. आणि कटु, ऊष्ण, तीक्ष्णत्वानें हिंग ही पित्ताचा वर्धक आहे. तसेंच मधुर रस आणि ससीचें दूध. हें सर्व भावें करून कफाचें वर्धक आहे इत्यादि.

प्राधान्यरूपसंप्राप्ति.

स्वातंत्र्यपारतंत्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत्॥१२

अर्थ— व्याधि स्वातंत्र्यानें प्रधान आणि पारतंत्र्यानें अप्रधान समजावा.

बलरूपसंप्राप्ति.

हेत्वादिकात्स्न्यांवयवैर्बलाबलविशेषणम्॥ ॥

अर्थ— हेत्वादिक सगळे असलेतर व्याधी बलवान् जाणावा, आणि थोडे असलेतर निर्बळ जाणावा.

कालरूपसंप्राप्ति.

नक्तंदिनर्तुभुक्तांशैर्व्याधिकालोयथाबलम्॥

अर्थ— नक्त ह्मणजे रात्र, दिन ह्मणजे दिवस, ऋतु ह्मणजे वसंतादिक, भुक्त ह्मणजे आहार, त्यांचे अंश ह्मणजे एकदेश, तीं ही करून दोषानुसारें करून व्याधीचा काळ जाणावा, ह्मणजे- रात्रीचे तीन भाग करून त्यांत पहिला भाग कफाचा, मधला- पित्ताचा, आणि शेवटचा वायूचा; या प्रमाणेंच दिवसाचे भाग- समजावे, वसंत काळ कफाचा, शरत्काळ पित्ताचा, वर्षाकाळ वायूचा; या प्रमाणें जेवण होतांच कफाचा काळ, मध्यें अन्नाच्या-

पच्यमान अवस्थे मध्यें पित्ताचा, आणि अन्नाचा चांगला पाक झाल्यावर वायूचा प्रकोप काळ समजावा. ह्या काळा वरून त्या त्या दोषाचें ज्ञान होण्यास कठीण पडणार नाहीं.

निदान पंचकाचा उपसंहार.

इतिप्रोक्तोनिदानार्थः सव्यासेनोपदेक्ष्यते॥

अर्थ— या प्रमाणें निदान ह्मणजे काय? हें संक्षेपानें सांगीतलें, याचा विस्तार प्रतिरोगास निदान पूर्वरूपादिकें करून पुढें सांगूं.

रोगाला कारण दोन प्रकारचें, एक दूरचें, व एक जवळचें. त्यांत आहारादिक हें दूरचें, आणि वातादिक हें जवळचें कारण होय. सर्वरोगांस वातादिक हेच कारण आहेत हें सांगतों.

सर्वेषामेवरोगाणांनिदानंकुपिता मलाः॥
तत्प्रकोपस्यतुप्रोक्तंविविधाहितसेवनम्॥

अर्थ— कुपित झालेले वात, पित्त, आणि कफ, हे सर्वरोगाला कारण होतात. आणि नाना प्रकारचें अपथ्य सेवन हें वातादिकांच्या कोपाला कारण आहे.

यारवेरीज दुसरेंही रोगाला कारण आहे तें सांगतों.

निदानार्थकरोरोगोरोगस्याप्युपजायते॥ तद्यथाज्वरसंतापाद्रक्तपित्तमुदीर्यते॥ रक्तपित्ताज्ज्वरस्ताभ्यांश्वासश्चाप्युपजायते॥ प्लीहाभिवृध्याजठरंजठराच्छोफएवच॥ अर्शोभ्योजाठरंदुःखंगुल्मश्चाप्युपजायते॥ प्रतिश्यायादथोकासः कासात्संजायतेक्षयः

क्षयोरोगस्य हेतुत्वेशोषस्याप्युपजायते॥१७॥

अर्थ– रोगही रोगाचा निदानार्थ करणारा होतो, ह्मणजे रोगापासून रोग उत्पन्न होतो. याविषयीं येथेंच दृष्टांत सांगतो. ज्वर संतापापासून रक्तपित्त उद्भवतें; रक्तपित्तापासून ज्वर उत्पन्न होतो; रक्तपित्त आणि ज्वर यांपासून श्वास उत्पन्न होतो; प्लीहा (कवळू) वाढला ह्मणजे उदर रोग होतो; उदरापासून सूज येत्ये; मुळव्याधीपासून उदररोग आणि गुल्मरोग उत्पन्न होतात; पडशापासून खोकला उत्पन्न होतो; खोकल्यापासून ओजःप्रभृति धातूंचा क्षय होतो; आणि हा क्षय, राजयक्ष्मा ह्मणून जो सर्वरोगांमध्यें राजा आहे त्याला उत्पन्न करितो,

रोगोत्पादकजे हे रोग सांगितले ते उत्पन्न होतां क्षणींच दुसरा रोग उत्पन्न करितात. किंवा मागून कांहीं वेळानें करितात हें सांगतो.

ते पूर्वं केवला रोगाः पश्चाद्धेत्वर्थकारिणः॥ ॥

अर्थ– ते रोग पूर्वीं स्वतंत्र असून मागून त्यांना कांहीं पुष्टबल मिळालें असतां हेत्वर्थ कारी ह्मणजे रोग उत्पन्न करितात- जसा ज्वर रक्तपित्तास उत्पन्न करितो.

त्यारोगजनकव्याधीचें वैचित्र्यसां०

कश्चिद्धि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यति॥ न प्रशाम्यति चाप्यन्यो हेत्वर्थं कुरुतेपि च॥ एवं क्षुद्रतमा नृणां दृश्यंते व्याधिसंकराः॥

अर्थ– कोणी एक रोग दुसऱ्या रोगाला कारण होऊन शांत होतो; दुसरा, रोगाला उत्पन्न करून तसाच राहातो, याप्रमाणें.

मनुष्यांस व्याधीचे संकर मोठे क्लेशदायक दिसतात, जसें; पंडसें न जातां रवीकला उत्पन्न होतो, मुळ व्याध नजातां उदर आणि गुल्म हे होतात, हे नाना प्रकारचे व्याधी उत्पन्न करून दुःख देतात, आणि बहूत करून त्यावर चिकित्सा विरुद्ध असत्ये, ह्मणून हे रोग कष्ट तम आहेत.

पूर्वी सांगीतलें निदानपंचक अवश्यजाणावें ह्मणून सांगतात.

तस्माद्यत्नेन सद्वैद्यैरिच्छद्भिः सिद्धिमुत्तमाम्॥ ज्ञातव्योवक्ष्यतेयोयंज्वरादीनांविनिश्चयः॥

अर्थ— ह्मणून उत्तम सिद्धि मिळावी अशी ज्या सद्वैद्यांची इच्छा आहे, त्यांणीं ज्वरादिकांचें निदान जेंपुढें सांगावयाचें आहे तें प्रयत्नें करून जाणावें.

ज्वरनिदान.

सर्वरोगांमध्यें ज्वर प्रधान आहे ह्मणून पहिल्यानें त्याचें निदान सांगतो.

दक्षापमानसंक्रुद्धरुद्रनिश्वाससंभवः॥ ज्वरोष्टधाष्टथक्द्वंद्वसंघातागंतुजः स्मृतः॥

अर्थ— दक्षप्रजापतीपासून झालेल्या अपमानानें क्रुद्ध झालेला जो रुद्र ह्मणजे शिव, त्याच्या श्वासा पासून उत्पन्न झालेला असा ज्वर आठ प्रकारचा आहे,— वात, पित्त, कफ, ईहींकरून ३ द्वंद्वज ३ सन्निपात १ आणि आगंतुकज १ मिळून संक्षेपानें ८ प्रकारचा सांगितला आहे.

माधवनिदान.

ज्वरसंप्राप्ति.

मिथ्याहारविहाराभ्यांदोषाःक्षामाशयाश्रयाः॥
बहिर्निरस्यकोष्ठाग्निंज्वरदाःस्यूरसानुगाः॥

अर्थ— मिथ्या आहार आणि मिथ्या विहार यांपासून दुष्ट झालेले दोष (वातादिक) आमाशयाचा आश्रय करून कोष्ठाग्नीला बाहेर काढून रस धातूला मिळून ज्वर उत्पन्न करितात. ही संप्राप्ति शारीर ज्वरांचीच आहे, आगंतुक ज्वरांची नव्हे. त्यानां दोष संबंधमागून होतो,

ज्वराचेंलक्षण.

स्वेदावरोधःसंतापःसर्वांगग्रहणंतथा॥युगपद्यत्ररोगेचसज्वरोव्यपदिश्यते॥

अर्थ—ज्यारोगामध्यें यामनयेणें, देह, इंद्रिय, आणि मन, यांचा संताप, आणि सर्वांगास वेदना, हीं एक कालीं होतात त्याला ज्वर असें म्हटलें आहे, — पित्तज्वरांमध्यें यामयेतो, तेव्हां वरजें लक्षण सांगितलें त्याला दोष आला, यावर जेज्जटादिक समाधान करितातकीं, स्वेदावरोध म्हणजे "स्विद्यते अनेनेति स्वेदः" या व्युत्पत्तीवरून स्वेद म्हणजे अग्नि, त्याचा अवरोध म्हणजे दोष व्याप्ति, असें केल्यानें लक्षणाचा व्यभिचार घडत नाहीं.

ज्वराचेंपूर्वरूप.

श्रमोरतिर्विवर्णत्वंवेपेरस्यनयनप्लवः॥इच्छाद्वेषौमुहुश्चापिशीतवातातपादिषु॥जृंभांगमर्दोगुरुतारोमहर्षोरुचिस्तमः॥अप्रहर्षश्चशीतंचभवंत्युत्पत्त्यनिज्वरे॥सामान्यतोविशेषात्तुजृंभात्यर्थसमी

रणात्॥पित्तान्नयनयोर्दाहःकफान्नान्नाभिनंदनं॥

अर्थ— आयास केल्या वांचून श्रम, चैन न पडणें, शरीरास ग्लानि, तोंड बेचव, डोळे पाण्यानें भरून येणें, थंडी, वारा, आणि ऊन, यांवर वारंवार इच्छा आणि द्वेष होणें, जांभया, आंग मोडून येणें, अंगजड होणें, रोमांच उभारणें, अन्नावर वासना नसणें, तहान पडल्या सारिखें होणें, संतोष नसणें, फार थंडी वाजणें, आणि बालकादिकांचा द्वेष, ज्वर उत्पन्न होणार असतां हीं लक्षणें सामान्यतः सर्व ज्वरांनां होतात, आतां विशेष सांगतों.— वायू पासून ज्वर यावयाचा असला तर जांभया फार येतात, पित्ता पासून डोळ्यांची आग होत्ये, आणि कफा पासून अन्न द्वेष होतो.

वातज्वरलक्षण.

वेपथुर्विषमोवेगःकंठोष्ठमुखशोषणम्॥निद्रानाशःक्षवस्तंभोगात्राणांरौक्ष्यमेवच॥शिरोहृद्गात्ररुग्बस्तिवेरस्थंगादविदूनता॥श्लाध्मानेजृंभणंचभवंत्यनिलजेज्वरे॥२८

अर्थ— कंप होणें, अनियत काळीं ज्वर अधीक उणा होणें किंवा येणें, घसा, ओंठ, तोंड, यांस कोरड पडणें, निद्रा न येणें, शिंका न येणें, गात्रांनां रूक्षता, मस्तक, हृदय, गात्रें यांचे ठायीं वेदना, तोंडाला चिरसपणा, शौचास खडा होणें, पोटांत दुखणें, व वायूनें पोट फुगून दुखणें, जांभया येणें, हीं लक्षणें वातज्वरांत होतात.

पित्तज्वराचीं लक्षणें.

वेगस्तीक्ष्णोतिसारश्चनिद्रात्यल्पंतथावमिः॥कंठोष्ठमुखनासानांपाकःस्वेदश्चजायते॥प्रलापो

वक्त्रकटुतामूर्छादाहोमदस्तृषा॥ पीतविण्मूत्रने
त्रत्वक्पैत्तिकेभ्रमएवच॥३०॥

अर्थ—ज्वराचा वेग तीक्ष्ण, अतिसार होणें, थोडी निद्रा, वांती, गळा, ओंठ, तोंड, नाक, यांवर फोड, घाम, बडबड, तोंड निरवट, रूपादिकांचें अज्ञान, दाह, उन्मत्तपणा, ताहान, विष्ठा, मूत्र, नेत्र, यांनां पिंवळे पणा, चाकावर बसून फिरल्या सारखें वाटणें, हीं लक्षणें—पित्तज्वरामध्यें होतात.

कफज्वराचीं लक्ष०

स्तेमित्यंस्तिमितोवेगआलस्यंमधुरास्यता॥ शक्कृ
मूत्रपुरीषत्वक्स्तंभस्तृप्तिरथापिच॥ गौरवंशीत-
मुत्क्लेदोरोमहर्षोतिनिद्रता॥ प्रतिश्यायोरुचिःका
सःकफजेक्ष्णोश्चशुक्लता॥३२॥

अर्थ—आंग ओल्या वस्त्रानें गुंडाळल्या सारिखें भासणें, ज्वराचा वेग मंद, शक्ती असून काम करण्यास उत्साह नसणें, तोंडाला गोडी; मूत्र, मळ, आणि त्वचा, यांस पांढरे पणा, आंग ताठणें, तृप्ती सारिखी अन्नावर वासना नसणें, आंगास जडपणा, थंडी वाजणें, ओकारी आल्या सारिखी वाटणें, आंगाला कांटा येणें, फार झोंप, पडसें, अरुचि, रवोकला, डोळ्यांस पांढुरकी, हीं लक्षणें कफज्वरामध्यें होतात.

वातपित्तज्वरल०

तृष्णामूर्छाभ्रमोदाहःस्वप्ननाशःशिरोरुजा॥
कंठास्यशोषोवमथूरोमहर्षोरुचिस्तमः॥३३॥
पर्वभेदश्चजृंभाचवातपित्तज्वराकृतिः॥

अर्थ— ताहान, मूर्छा, भ्रम, दाह, निद्रानाश, मस्तकशूल, गळा, तोंड, यांचा शोष, मळमळ, रोमांच, अरुचि, अकस्मात अंधारांत पडल्या सारिखें भासणें, सांध्याचे ठाईं वेदना, जांभया, हें वातपित्तज्वराचें स्वरूप जाणावें.

श्लेष्मवातज्वर.

स्तैमित्यंपर्वणांभेदोनिद्रागौरवमेवच॥ शिरोग्रहःप्रतिश्यायःकासःस्वेदाप्रवर्तनम्॥ संतापोमध्यवेगश्चवातश्लेष्मज्वराकृतिः॥३५॥

अर्थ— आंग आर्द्रवस्त्रानें गुंडाळल्या सारिखें भासणें, सांध्यानां फूट, निद्रा फार येणें, आंगजड, मस्तकावर भार, पडसें, खोकला, घाम थोडा येतो, शरीराचा दाह, ज्वराचा वेग मध्यम, या प्रमाणें वातश्लेष्मज्वराचें रूप जाणावें.

श्लेष्मपित्तज्वर.

लिप्तनिक्तास्यतातंद्रामोहःकासोरुचिस्तृषा॥ मुहुर्दाहोमुहुःशीतंश्लेष्मपित्तज्वराकृतिः॥३६

अर्थ— तोंड कडवट असून चिकट, झांपड, मोह, खोकला, अरुचि, ताहान, वारंवार दाह होतो, व वारंवार थंडी वाजत्ये, हें कफपित्तज्वराचें स्वरूप जाणावें.

सन्निपातज्वरलक्षण.

क्षणेदाहःक्षणेशीतमस्थिसंधिशिरोरुजा॥ सास्रावेकलुषेरक्तेनिर्भुग्नेचापिलोचने॥ सस्वनोसरुजोकर्णोकंठःशूकैरिवाहतः॥ तंद्रामोहःप्रलापश्चकासश्चवासोऽरुचिर्भ्रमः॥३८॥ परिदग्धारव

रस्पर्शाजिव्हास्त्रस्तांगतापरम्॥ क्षीवनंरक्तपित्त
स्यकफेनोन्मिश्रितस्यच॥३९॥ शिरसोलोटनंतृष्णा
निद्रानाशोत्तदिव्यथा॥स्वेदमूत्रपुरीषाणांचिराद्
र्शनमल्पशः॥४०॥ कृशत्वंनातिगात्राणांप्रततंकं
ठकूजनम्॥ कोठानांश्यावरक्तानांमंडलानांचदर्श
नम्॥४१॥ मूकत्वंस्त्रोतसांपाकोगुरुत्वमुदरस्यच॥
चिरात्पाकश्चदोषाणांसन्निपातज्वराकृतिः॥४२॥

अर्थ– क्षणांत दाह व क्षणांत शीत, हाडें, संधि, मस्तक, यांचे ठायीं शूळ, डोळ्यांनां पाणी येतें, व ते गडूळ, लाल व डारलेले असतात, व कानांत शब्द होतो, व शूळ होतो, गळ्यांत भाताचें कूस लागल्या सारिखें दुखतें, झांपड, मोह, बडबड, खोकला, श्वास, अरुचि, भ्रम, व जीभ जळल्या सारिखी, व सागाचे पानासारिखी खरखरीत, अत्यंत आंग गळणें, रक्तपित्तानें मिश्रित असा कफाचा वेडका येतो, व मस्तक डोलतें, ताहान, झोंप न येणें, उरांत दुखणें, घाम, मूत्र, मळ, हे फार वेळानें थोडे होतात, गात्रें अत्यंत रूक्ष होत जाहींत, निरंतर गळा घुर घुर वाजतो, माशीचा बस्त्या सारिख्या गांधी येतात, व काळसर व तांबूस वर्ण चकंदळें उठतात, व वाचा बसत्ये, कान, नाक, तोंड, यांचे ठिकाणीं फोडये तात, व पोट जड होतें. वात, पित्त, कफ, यांचा पाक काळें करून होतो. हें सन्निपात ज्वराचें रूप जाणावें,

ग्रंथांतरीचें त्रयोदशसन्निपातां
चें निदान सांगतो.

अम्लस्निग्धोष्णतीक्ष्णैः कटुमधुरकषाततापसेवा

कषायैःकामक्रोधातिरुक्षैर्गुरुतरपिशिताहारसो
ह्यैरशीतैः॥ शोकव्यायामचिंताग्रहगणवनिता-
त्यंतसंगप्रसंगैः प्रायःकुप्यंतिपुंसांमधुसमयशर
द्धर्षणेसन्निपाताः॥ १॥

अर्थ—आंबट, स्निग्धोष्ण, तीव्र, उष्ण, मधुर, मद्य, ऊन, किंवा शोक, तुरट, काम, क्रोध, अतिरुक्ष, फारजड आणि कंठ भोजन आणि मांस भक्षण; शीतपदार्थसेवन, शोक, श्रम, चिंता, पिशाचबाधा, फार-स्त्रीसंग, या कारणांनीं; आणि चैत्र, वैशाख, अश्वीन, कार्तिक, श्राव ण, भाद्रपद यामहिन्यांत; मनुष्यानां प्रायः सन्निपाताचा प्रकोप होतो.

त्यासन्निपातांचीनांवें.

संधिकश्चांतकश्चैवरुग्दाहश्चित्तविप्लवः॥ शीतांग
स्तंद्रिकःप्रोक्तःकंठकुब्जश्चकर्णकः॥ विख्यातोभ्रु
ग्ननेत्रश्चरक्तष्ठीवीप्रलापकः॥ जिव्हकश्चेत्यभिन्या
सःसन्निपातास्त्रयोदश॥ ३॥

अर्थ— संधिक, अंतक, रुग्दाह, चित्तविप्लव, शीतांग, तंद्रिक, कंठ कुब्ज, कर्णक, भुग्ननेत्र, रक्तष्ठीवी, प्रलापक, जिव्हक, अभिन्यास, या प्रमाणें तेरा सन्निपात सांगीतले आहेत.

त्यांचीमर्यादा.

संधिकेवासराःसप्तचांतकेदशवासराः॥ रुग्दाहेत्रिं
शतिर्ज्ञेयावन्ध्यष्टौचित्तविप्लवे॥ ४॥ पक्षमेकंतुशीतां
गेतंद्रिकेपंचविंशतिः॥ विज्ञेयावासराश्चैवकंठकु-
ब्जेत्रयोदश॥ ५॥ कर्णकेचत्रयोमासाभ्रुग्ननेत्रेदिना
ष्टकम्॥ रक्तष्ठीवीदशाहानिचतुर्दशप्रलापके॥ ६॥

जिव्हकेषोडशाह्यनिकलाभिन्यासलक्षणे॥परमा-
युरिदंप्रोक्तंम्रियतेतत्क्षणादपि॥७॥

अर्थ— संधिकाला ७ अंतकाला १० रुग्दाहास २० चित्तविभ्रमाला २४ शीतांगाला १५ तंद्रिकाला २५ कंठकुब्जाला १३ कर्णकालातीन महिने, ९० दिवस, भुग्ननेत्राला ८ रक्तष्ठीवीला १० प्रलापकाला १४ जिव्हकाला १६ अभिन्यासाला १६ दिवस, ही आयुष्याची परमावधि सांगीतली आहे, परंतु रोगी तत्क्षणीं मरतो.

साध्यासाध्यविचार.

संधिकस्तंद्रिकश्चैवकर्णकः कंठकुब्जकः॥जिव्ह-
कश्चित्तविभ्रंशःषट्साध्याःसप्तमारकाः॥८॥

अर्थ— संधिक, तंद्रिक, कर्णक, कंठकुब्ज, जिव्हक, चित्तविभ्रंश, हे साहा साध्य; बाकीचे राहिले ले सातमारक आहेत.

संधिक

पूर्वरूपेकृतशूलसंभवंशोषवातबहुवेदनान्वितं॥
श्लेष्मतापबलहानिजागरंसन्निपातमितिसंधिकंव
देत्॥९॥

अर्थ—ज्याचा पूर्वरूपा मध्यें शूल, शोष, वायूच्या फार वेदना, श्लेष्मोद्रेक, संताप, बलाहानि, जागरण, ही लक्षणें होतात त्याला संधिक असें ह्मणावें,

अंतक

दाहंकरोतिपरितापनमातनोतिमोहंददातिविदधा-
तिशिरःप्रकंपं॥हिक्कांकरोतिकसनंचसमाजुहोति-
जानीहितंविबुधवर्जितमंतकारव्यम्॥१०॥ ॥

अर्थ– दाह करितो, संतापाला वाढिवतो, मोह देतो, शीर कांपवितो, उच- मा की करितो. आणि कास वाढिवतो. सन्निपात वेरयांहीं सोडलेला असा- हा अंतक सन्निपात जाणावा.

रुग्दाह.

प्रलापपरितापनमबलमोहमांद्यश्रमः परिभ्रमणवेदना-
व्यथितकंठमन्याहनुः ॥निरंतरतृषाकरःश्वसनकासहि
क्कुकुलः सकष्टतरसाधनोभवलिहांतिरुग्दाहकः ॥११॥

अर्थ– बडबड, संताप, बळकट मोह, मंदत्व, अना यासानें श्रम; भोंवळ या वेदनानीं युक्त, कंठ, मान, हनुवटी, यांचे ठाईं वेदना, निरंतर तृषा लाग- णें, श्वास, कास, आणि उचकी या लक्षणांनीं व्याप्त असा हा रुग्दाह कष्टसाध्य आहे. हा सन्निपात मारितो.

चित्तभ्रम.

यदिकथमपिपुंसांजायतेकायपीडाभ्रममदपरितापोमो
हवैकल्यभावः॥विकलनयनहासोगीतनृत्यप्रलापी-
ह्यभिदधनमसाध्यंकेपिचित्तभ्रमारव्यम् ॥१२॥ ॥

अर्थ– जर कोणत्याही प्रकारानें शरीराला पीडा होत आहे, भ्रम, धोतरा खाल्या सारिखी अवस्था, संताप मोह विकलपणा, डोळ्या कुळ होणें, हंसणें. गाणें. नाचणें. आणि बडबड करणें हीं लक्षणें होता- तःतर ह्या सन्निपाताला कोणी चित्तभ्रम म्हणतात. हा असाध्य आहे.

शीतांग.

हिमसदृशशरीरोवेपथुश्वासहिक्काशिथिलितसकलांगोविव
र्ण्णनाड्योग्रनाशः॥क्रमथुदवथुकासच्छर्द्यनीसारयुक्तस्त्वरित
मरणहेतुः शीतगात्रप्रभावात् १३॥ ॥ ॥

अर्थ– शरीर बर्फासारिखें थंड, कंप, श्वास, उचकी, संपूर्ण आंग दिलें होणें, स्वर खोल जाणें, अंतः उग्रसंताप, अनायासश्रम, मनाला संताप, खोकला, वांति, अतिसार या लक्षणांनीं युक्त झालेल्या सन्निपातास शीतगात्र ह्मणावा. हा प्राणाचा त्वरित नाश करितो.

तंद्रिक.

प्रभूतनिद्रार्तिज्वरकफपिपासाकुलनरोभवेच्छ्यामाजिह्वा
पृथुलकठिनाकंठकफना।।अतीसारःश्वासः क्रमथुपरिता
पःश्रुतिरुजोमूर्छाकंठेजाड्यंशयनमनिशंतंद्रिकगदे।।१४।।

अर्थ– तंद्रिक सन्निपातामध्यें झांपडफार असतें. शूळ, ज्वर, कफ, तान्हान त्यांनीं रोगी फार पीडित होतो. जीभ श्यामवर्ण, दडस, कठिण आणि कांठाळलेली होते. व अतिसार, श्वास, ग्लानि, तलखी, कान दुःखणें घशांत जडत्व आणि रात्रंदिवस झोंप, हीं लक्षणें होतात. हा साध्य.

कंठकुब्ज.

शिरोतिकंठग्रहदाहमोहकंपज्वरोरक्तसमीरणार्तिः।।हनुग्रहस्तापविलापमूर्च्छास्यात्कंठकुब्जःखलुकष्टसाध्यः१५

अर्थ– कपाळदुखणें, गळादुखणें, दाह, बेसावधपणा, कंप, ज्वर, रक्तवातसंबंधी पीडा, हनुवटीजखडणें, संताप, बडबड, आणि मूर्छा या लक्षणांनीं युक्त, झालेल्या सन्निपाताला कंठकुब्ज ह्मणावा. हा कष्टसाध्य आहे.

कर्णक.

प्रलापश्रुतिन्हासकंठग्रहांगव्यथाश्वासकासप्रसेकप्रभावे।।ज्वरंतापकर्णातियोर्गल्लुपीडाबुधाःकर्णकंकष्टसाध्यंवदंति।।१६।।

अर्थ– बडबड, बधिरपणा, गळाधरणें, अंगांत तिडका, श्वास, खोकला, लालास्राव, ज्वर, संताप, कर्ण आणि गाल यांचे ठायीं पीडा, या लक्षणां-

नींयुक्त असा हा कर्णक होय. याला पंडित कष्टसाध्य म्हणतात.

संनिपातज्वरस्यांतेकर्णमूलेरुजाकरः ॥ शोथः संजायते-
तेनकश्चिदेवप्रमुच्यते ॥ १७ ॥ ज्वरस्यपूर्वंज्वरमध्यतोवा
ज्वरांततोवाश्रुतिमूलशोथः ॥ क्रमादसाध्यः खलुकष्ट-
साध्यः स्फुरेवनसाध्योमुनिभिः प्रदिष्टः ॥ १८ ॥ ॥

अर्थ- संनिपातज्वराचेअंतीं कर्णमूलाचेठाईं मोठी भयंकर सूज येत्ये, ती पासून कोणी एखादा बरा होतो. ती सूज- ज्वराचे पूर्वी आली असतां असाध्य; ज्वराच्यामध्यें आली असतां कष्टसाध्य; व ज्वराचेअंतीं आली असतां स्फुरवसाध्य; असें मुनींनीं सांगितलें आहे.

भुग्ननेत्र.

ज्वरबलापचयःस्मृतिशून्यताश्वसनभुग्नविलोचनमो-
हितः ॥ प्रलपनभ्रमकंपनशोफवान्त्यजतिजीवित
माशुसभुग्नदृक् ॥ १९ ॥ ॥ ॥

अर्थ- ज्वरानें बलक्षय, स्मृतिनाश, श्वास, वक्रदृष्टी, बेसावधपणा, बडबड, भ्रम, कंप, आणि सूज हीं लक्षणें भुग्ननेत्र सन्निपातांत होतात. हा रोगी लवकर मरतो.

रक्तष्ठीवी.

रक्तष्ठीवीज्वरवमितृषामोहशूलातिसाराहिक्काध्मा
नभ्रमणदवथुश्वाससंज्ञामणाशः ॥ श्यामारक्ता-
धिकतररसनामंडलोत्थानरूपारक्तष्ठीवीनिगदि-
तइहप्राणहंतामभिद्रुः ॥ २० ॥ ॥ ॥

अर्थ- रक्ताचीगुळणी, ज्वर, वांति, तृषा, मूर्छा, शूल अतिसार उचकी, पोटफुगणें, चक्रान्याभ्रमणा सारिरवेंभोंवणें, तलरवी श्वा-

सं, संज्ञानाश जिव्हा काळी किंवा रक्तवर्ण होत्ये, व ति-च्याघर मंडलें उद्भवतात. त्यालक्षणांनीयुक्त जो सन्निपात त्याला रक्तष्ठीवी म्हणतात. हा प्राणाचा नाशक म्हणून प्रसिद्ध आहे.

प्रलापक.

कंपप्रलापपरितापनशीर्षपीडाप्रौढप्रभावपवमानप-रोन्यचिंता ॥ प्रज्ञाप्रणाशविकलप्रचुरप्रवादः क्षिप्रं-प्रयातिपितृपालपदंप्रलापी ॥२१॥ ॥ ॥

अर्थ- कंप, बडबड, संताप, कपाळदुखणें, प्रौढगोष्टीसांगणें, आणि स्वच्छपणाविषयीं आसक्त, दुसऱ्याची काळजी करणारा, बुद्धिनाश झालेला, विकल आणि पुकळ बडबड करणारा, असा हा प्रलापक सन्निपात रोगी यमसदनास प्रत जातो.

जिव्हक.

श्वसनकासपरितापविव्हलः कठिनकंटकधृतानिजिव्हकः॥ बधिरमूकबलहानिलक्षणोभवतिकष्टनरसाध्यजिव्हकः॥२२॥ ॥ ॥

अर्थ- खोकला, दमा, आणि संताप, याणीं विव्हळ, कठिन, व कांट्यांनीं व्याप्त झालेली जिव्हा, बहिरेपणा, मुकेपणा, आणि बलहानि, या लक्षणांनीयुक्त असा हा जिव्हक सन्निपात कष्टसाध्य आहे.

अभिन्यास

दोषत्रयस्निग्धसुरक्तनिद्रावैकल्यनिश्चेष्टनकष्टवाग्मी॥ बलप्रणाशःस्वसनादिनिग्रहोभिन्यासउक्तोनतुमृत्यकल्पः॥२३॥ ॥ ॥

अर्थ- त्रिदोषांच्या कोपानें तोंडावर सुज्वलतुप्तीतपणा, झोंप, विक-

ळपणा, निश्चेष्टपडणें, मोठ्या प्रयासानें एखादा शब्द बोलणें, बल नाश, श्वासादिकांचा अवरोध, हीं लक्षणें अभिन्यास सन्निपाताचीं आहेत. हा केवळ भयंकर मृत्युतुल्य आहे.

हारिद्रक.

हारिद्रदेहनखनेत्रकरांघ्रितापनिष्ठीवनादिकसन्नेरुपलक्षितोयः॥ हारिद्रकः सकथितः किल सन्निपातः साध्योनचैषभिषजोज्वरकालरूपः॥२४॥

अर्थ- देह, नख, नेत्र, हात, पाय, हे हळद लावल्यासारिखे पिंवळे होतात, ज्वर, थुंका पडणें, आणि खोकला हीं लक्षणें ज्या सन्निपातांत होतात, त्याला हारिद्रक सन्निपात ह्मणतात. हा ज्वररूपी काळच होय. हा वैद्यास साध्य होतच नाहीं. हा अभिन्यास सन्निपाताचेरीज आहे.

सद्यस्त्रिपंचसप्ताहाद्दशाहाद्द्वादशादपि॥ एकविंशाद्दिनैःशुद्धः सन्निपातीस्फुजीवति॥२५॥ ॥

अर्थ- सन्निपात झाल्यावर तत्काळ तीन, पांच, सात, दाहा, आणि बारा दिवसउल्लंघून २१ दिवस लोटले ह्मणजे शुद्ध होऊन सन्निपातरोगीजगतो.

त्रिदोषज्वराची साधारणमर्यादा.

सप्तमाद्दिगुणायावन्नवम्येकादशीतथा॥ एषात्रिदोषमर्यादामोक्षायचवधायच॥२६॥ पित्तकफानिलदृष्ट्या दशदिवसद्वादशाहसप्ताहान्॥ हंतिविमुंचतिपुरुषं त्रिदोषजोधातुमलपाकात्॥२७॥ ॥ ॥

अर्थ- त्रिदोष झाल्यादिवसापासून ७ किंवा १४, आणि ९ किंवा १८, तसेंच ११ किंवा २२ दिवस पर्यंत ही त्रिदोषांची मर्यादा जा-

णावी. यापुढें ज्वर जातो, किंवा मृत्यु येतो. ७। ९ आणि ११ ही मर्यादा वाताधिक, पित्ताधिक, आणि कफाधिक संनिपाताची क्रमानें जाणावी.

पित्त कफ आणि वायू ह्यांच्या वृद्धीनें क्रमें करून दाहा दिवसानीं, बारा दिवसानीं, आणि सात दिवसांनीं त्रिदोषजज्वर धातुपाक झाला असतां मरतो. आणि मलपाक झाला असतां रोग्याला सोडतो.

धातुपाकलक्षण.

निद्रानाशोहृदिस्तंभोविष्टंभोगौरवाकचौ ॥ अरतिर्बलहानिश्च धातूनांपाकलक्षणम् ॥ २८ ॥ ॥

अर्थ– निद्रानाश, हृदय ताऊल्यासारिखें होणें, मूत्रपुरीषांचा अवष्टंभ, शरीरशाळा जडपणा, अन्नद्वेष, अस्वस्थपणा, आणि बलाचानाश, धातुपाक झाला असतां हीं लक्षणें होतात.

धातुपाक ह्मणजे उत्तरोत्तर रोगाची वृद्धि आणि बलाची हानि होऊन शुक्रादि धातुसहित मूत्रादिकांचाजो पाक होणें त्यास धातुपाक ह्मणावें.

मलपाकलक्षण.

दोषप्रकृतिवैकृत्यंलघुताज्वरदेहयोः ॥ इंद्रियाणांचवैमल्यंदोषाणांपाकलक्षणम् ॥ २९ ॥ ॥

अर्थ– दोषांचास्वभाव पालटणें, ज्वर हलका होणें, शरीर हलकें होणें, इंद्रियांस निर्मलता, हें मलपाकाचें लक्षण जाणावें. धातुपाक आणि मलपाक होणें हें केवळ दैवावर आहे, याविषयीं दुसराकांहीं हेतु दिसत नाहीं.

सन्निपातांचेंअसाध्यलक्षण.

दोषैर्विबद्धेनरुद्धोसर्वसंपूर्णलक्षणः ॥ सन्निपातज्वरोःसाध्यः कृच्छ्रसाध्यस्तुतोन्यथा ॥ ३० ॥

अर्थ- मलादिकव पित्तादिक दोषबद्धझाले असतां आणि अग्नि शांत झाला असतां, आणि वातादि सर्व दोषांचीं संपूर्ण लक्षणें झालीं असतां सन्निपातज्वर असाध्य होतो; आणि याच्या उलट ह्मणजे दोषप्रवृत्ति असून अग्नि थोडासा दीप्त असून सर्वांचीं लक्षणें थोडथोडीं झालीं असतां सन्निपातज्वर कृच्छ्रसाध्य होतो.

आगंतुज्वर.

अभिघातानभिचाराभ्यामभिषंगाभिशापतः ॥ आगंतुर्जायतेदोषैर्यथास्वंतंविभावयेत् ॥३१॥ ॥

अर्थ- शस्त्र, मानीचें ढेंकूळ, बुकी, काठी इत्यादिकानीं मारण्यानें, किंवा श्येनादि याग केल्यानें, अथवा उलट फलट मंत्रानीं लोरवंडाच्या रुचीनें सर्षपादिकांचा होम केल्यानें, किंवा कामादिकव भूतादिकांचे उपद्रव झाल्यानें, अथवा ब्राह्मण, गुरु, वृद्ध, सिद्धपुरुष, यांच्या शापानें, आगंतुज्वर उत्पन्न होतो; तो पुढें जेजे दोष कुपित होतील त्यात्या लक्षणावरून जाणावा.

विषजन्यआगंतुकज्वर.

श्यावास्यताविषकृतेदाहोनीसारएवच ॥ भक्ताकृचिःपिपासाचनोदश्वसहमूर्छया ॥३२॥ ॥

अर्थ- स्थावरजंगम विषभक्षणानें जोज्वर येतो, त्यांत तोंड श्यामवर्ण होतें, आणि दाह, अतिसार, अन्नद्वेष, लाहान, कयादीचल्या सारिखी पीडा, आणि मूर्छा हीं लक्षणें होतात.

औषधांच्यावासानेंझालेलाज्वर.

औषधीगंधजेमूर्छाशिरोरुग्वमथुःक्षवः ॥

अर्थ- एरवाद्या उग्र औषधाच्या वासानें जोज्वर येतो, त्यामध्यें

मूर्छा, कपाळदुखणें, वांति, किंवा मळमळ, आणि शिंका हीं लक्षणें होतात.

कामज्वरः

कामजेचित्तविभ्रंशस्तंद्रालस्यमभोजनम्॥ हृ-
दयेवेदनाचास्यगात्रंचपरिशुष्यति॥३३॥

अर्थ- कामज्वर म्हणजे इच्छिलेल्या स्त्रीची प्राप्ति न झाल्यामुळें जो ज्वर येतो, तेणेंकरून चित्तभ्रंश, झांपड, आळस, जेवणावर इच्छा नसणें, हृदयांत पीडा, हीं लक्षणें होतात. आणि त्या पुरुषाचें शरीर वाळत जातें.

भय, शोक, आणि कोप यांपासून झालेलाज्वरः

भयात्प्रलापःशोकाच्चभवेत्कोपाच्चवेपथुः॥३४॥

अर्थ- भयापासून झालेल्या ज्वरामध्यें बडबड फार असते.
शोकापासून झालेल्या ज्वरांतही बडबडच असते.
कोपापासून झालेल्याज्वरामध्यें कांपरें सुटतें.

अभिचार आणि अभिघातज्वरः

अभिचाराभिघाताभ्यांमोहस्तृष्णाचजायते॥

अर्थ- अभिचार आणि अभिघात यांपासून ज्वर आला असतां मोह होतो, आणि तहान लागते.

भूताभिषंगज्वरः

भूताभिषंगादुद्वेगोहास्यरोदनकंपनम्॥३५॥

अर्थ- भूतबाधेनें ज्वर आलातर चित्त उद्विग्न होतें, हंसणें, रडणें, आणि कांपणें हीं लक्षणें होतात.

आगंतुकज्वरांमध्येंदेखील दोषांचा-

संबंधनियत होतो ह्मणून सांगतों.

कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात्पित्तंत्रयोमलाः॥भूताभिषंगात्कुप्यंतिभूतसामान्यलक्षणाः॥

अर्थ— काम, शोक, आणि भय यांपासून वायु कोपतो, क्रोधानें पित्त कोपतें; आणि भूताभिषंगानें तिन्हीं दोष कोपतात, त्या मध्यें भूतांचीं आणि दोषांची लक्षणें होतात, ह्मणजे उन्माद निदानामध्यें ज्या ज्या देवग्रहांचीं लक्षणें (हास्य रोदनादिक) सांगीतलीं आहेत तीं होऊन दोषांचीं लक्षणें होतात,

---

विषमज्वराचीसंप्राप्ति.

दोषोल्पोहितसंभूतोज्वरोत्सृष्टस्यवापुनः॥धातुमन्यतमंप्राप्यकरोतिविषमज्वरम्॥

अर्थ— ज्वरानें नुकताच सोडलेल्या मनुष्याला अपथ्यसेवन झालें असतां त्यांचा दोषपुनः थोडा कुपित होऊन रस रक्तादि धातू पैकीं कोणत्याही धातूप्रतजाऊन विषमज्वर ह्मणजे तृतीयादिकज्वर उत्पन्न करितो, वा शब्दानें पहिल्या पासून ही विषमज्वर होतो हें सूचविलें, अल्प शब्दानें असें सूचविलें कीं, तो दोष बलवान नसल्या मुळें विशिष्ट कालीं बलवान होऊन ज्वर करितो, आणि जो दोष बलवान् आहे तो तर नित्यच ज्वर करितो, विषमज्वराचें सामान्य लक्षण भालुकीनें सांगितलें आहे तें असें "अनियत कालीं शीतोष्णानें विषमवेगज्वर होतो, त्या ज्वराला विषमज्वर असें ह्मटलें आहे," दुसरें लक्षण असें कीं "मुक्तानुबंधित्वं विषमत्वं" ह्मणजे जो ज्वर सोडतो आणि पुनः येतो त्यास विषमज्वर ह्मणतात.

विषमज्वराचींनांवें व संख्या.

संतत:सततोन्येद्युस्तृतीयक चतुर्थकौ ॥ ॥

अर्थ— संतत, सतत, अन्येद्यु,(व्याहिक) तृतीयक,(त्र्याहिक) आणि चतुर्थक (चातुर्थिक) असे पांच प्रकारचे विषमज्वरआहेत.

संततादिज्वरांचींनियमिनदूष्यें.

संततंरसरक्तस्थ:सोन्येद्यु:पिशिताश्रित:॥मेदो गतस्तृतीयेन्हिअस्थिमज्जागत:पुन:॥कुर्याच्चातु र्थिकंघोरमंतकंरोगसंकरम्॥

अर्थ— संतत शब्दानें सतत आणि संतत हे दोन्ही समजावे, ह्मणजे रसस्थ दोष संततज्वर करितो, आणि रक्तस्थ दोष सतत-कज्वर करितो. येथें संतत आणि सततक हे दोन शब्द केवळ-संज्ञा वाचक आहेत, सांतत्य वाचक नाहींत, असें समजावें, तो-दोष मांसाश्रित झाला असतां अन्येद्युष्क, ह्मणजे व्याहिकज्व रकरितो, आणि मेदोगत झाला ह्मणजे तिसरे दिवशीं ज्वर करि तो, त्याला तिजारें ह्मणतात, तो दोष अस्थि मज्जाश्रित झाला ह्म णजे दुस्सह, मृत्युकारक. अनेक रोगांनीं व्याप्त असा चातुर्थिक ज्वर उत्पन्न करितो.

संततज्वराचेंलक्षण.

सप्ताहंवादशाहंवाद्वादशाहमथापिवा॥संतत्यायो: विसर्गीस्यात्संतत:सनिगद्यते॥

अर्थ— सातदिवस पर्यंत, किंवा दाहादिवसपर्यंत, किंवा बारा दिवस पर्यंत एकसारखा जोज्वर सोडीत नाहीं, त्याला संतत-ज्वर ह्मणतात, सात, दाहा, आणि बारा, हे विकल्प सांगितले, ते

अनुक्रमें वात,पित्त, कफांच्या उल्बणानें सांगितलें आहेत, हा संतत ज्वर त्रिदोषजच आहे, कारण याला द्वादशपदार्थांचा आश्रय आहे, असें चरकानें सांगितलें तें येणे प्रमाणें," वातादि दोष धातू प्रमाणें मूत्र, आणि पुरीष यांस एक समया वच्छेदें करून ग्रासून नियमानें संतत ज्वरउत्पन्न करितात" बारा पदार्थ येणें प्रमाणें. वातादि दोष ३ सप्त धातु ७ मूत्र १ आणि पुरीष मिळून १२ झाले.

सततकादिकांचेंलक्षण.

अहोरात्रेसततकोद्वेकालावनुवर्तते॥ अन्येद्युष्क स्त्वहोरात्रमेककालंप्रवर्तते॥ तृतीयकस्तृतीयेन्हि चतुर्थेन्हिचतुर्थक॥ केचिद्भूताभिषंगोत्थंवदंति विषमज्वरम्॥

अर्थ— सततकज्वर अहोरात्रा मध्यें दोन वेळा येतो, ईशानदेव ह्मणतो कीं, दिवसास दोन वेळा किंवा रात्रो दोन वेळा अथवा दिवसास एक वेळा आणि रात्रीस एक वेळा, एकूण दोन वेळा अमुकच वेळेवर येतो असें सांगितलें नाहीं, आणि असेंच पाहाण्यांत येतें, अन्येद्युष्कज्वर, अहोरात्रा मध्यें एक वेळा येतो, तृतीयक ज्वर आल्या दिवसा पासून तिसऱ्या दिवशीं येतो, आणि चतुर्थक. चौथे दिवशीं येतो, कोणी ह्मा विषमज्वर भूताभिषंगोत्थ आहे असें ह्मणतात, हेमंत सुश्रुताचार्यांस हि मान्य आहे, ह्मणून त्यांणीं विषमज्वरावर बलिहोमादिक भूतोचित आणि कषायपानादिक दोषोचित अशी चिकित्सा सांगितली, आणि विषम ज्वर हा प्रायशः आगंतूचा संबंधी आहे, ह्मणून चरकानें देखील सांगितलें आहे,

उत्कृष्टदोषभेदानें तृतीयचतुर्थकांचें दुसरेंलक्षण सांगतों.

कफपित्ताश्रिकग्राही दृष्ट्वाह्यातकफात्मकः॥ वात-पित्ताच्छिरोग्राहीत्रिविधःस्यात् तृतीयकः॥ चातुर्थिकोदर्शयतिप्रभावंद्विविधंज्वरः॥जंघाभ्यांशैलेश्रिकःपूर्वंशिरसोनिलसंभवः॥

अर्थ— तृतीयकज्वर कफपित्ताच्या जोरानें त्रिकसंधीचे ठाईं वेदना करितो, वातकफात्मक पाठीला वेदना करितो, वातपित्तापासून मस्तकाला वेदना करितो. या प्रमाणें तृतीयकज्वर तीन प्रकारचा होतो. येथें कफपित्तापासून त्रिक ग्राही होतो म्हणून सांगितलें, तर त्रिकहें वायूचें स्थानआहे, तेथें गेलेले वातकफ दुसऱ्याचे स्थानीं गेले म्हणून दुर्बल झाले यास्तव तिसरे दिवशीं ज्वर करितात, जर ते स्वस्थानीं असते तर त्याणीं सतत ज्वरच केला असता. असें जेज्जटाचें मत आहे; या प्रमाणेंच मस्तक हें कफस्थान आणि पाठ ही पित्तस्थान म्हणून तेथें प्राप्त झालेले दुसरे दोषे दोष पडिकाणीं गेल्या मुळें दुर्बळ होऊन तृतीयकज्वर करितात, ही गोष्ट चतुर्थकाला ही लागू आहे, आतां त्रिक हें वातस्थानआहे तेथें पित्त कफ कसेयेतील? असें म्हणून का. स्थाननियम प्रकृतिस्थ दोषांचा राहातो, कुपित दोषांच्या स्थानांचा नियम नाहीं, ते सर्व देहामध्यें फिरतात.

चातुर्थिकज्वर दोन प्रकारचा स्वभाव म्हणजे रुजारु, पशक्ति दारवितो, तो असा— कफाधिक असतो तो पहिल्यानें मांड्यां पासून आरंभ करून मग सर्व देह व्याप्त करितो, आणि वात

धिक असतो तो पहिल्यानें मस्तकतापवून नंतर सर्वशरीरांत भरतो.

हे पांच प्रकारचे विषमज्वर प्रायशः सन्निपातापासून होतात असें चरकाचें मत आहे, हारीताचार्य, ह्मणतो कीं चतुर्थकामध्यें-पित्त प्रधान असतें, त्या विषमज्वरांचा उत्पत्ति क्रम सुश्रुतांत-लिहिला आहे तो असा— कफाचीं स्थानें पांच आहेत त्या त्या स्थानीं दोष गेला ह्मणजे तेते विषमज्वर होतात, तीं स्थानें येणें प्रमाणें, आमाशय, हृदय, कंठ, शिर, आणि संधि, त्यांत आमाशयस्थ दोषानें सततक दोन वेळा येतो, हृदयस्थित दोष आमाशयांतआला ह्मणजे अन्येद्युज्वर एकवेळ येतो, कंठस्थित दोष एके दिवशीं हृदयांत येतो, दुसरे दिवशीं आमाशयांत येऊन ज्वर उत्पन्न करितो. तो तृतीयक, या प्रमाणेंच शिरस्थित दोष, कंठ, हृदय, आणि आमाशय यांप्रत तीन दिवसानीं क्रमानें येऊन चतुर्थक ज्वर करितो. त्यांचें पुनः स्वस्थानीं गमन त्याच दिवशीं होतें, संधिस्थित दोषानें प्रलेपकज्वर होतो, हाही विषमज्वराच्याच तोडीचा ज्वर आहे. कारण त्याची उत्पत्ति कफस्थानापासूनच होत असत्ये, आणि सुश्रुतानें ही सांगितलें आहे कीं, " प्रलेपक हा विषमज्वर होय, हा धातु शोषरोग्यांस क्लेश प्रद होतो.

विषमज्वराचा भेद.

विषमज्वरएवान्यश्चातुर्थिकविपर्ययः॥ समध्ये-
ज्वरयत्यहीआद्यंतेचविमुंचति॥

अर्थ— चतुर्थकज्वराच्या उलट हा दुसरा विषमज्वर च आहे, हा पहिला आणि शेवटला हे दोन दिवस सोडून मध्यें दोन दिवस येतो, असा हा चातुर्थिकाचा विपर्यय आहे तसाच तृतीयकादिकां

चा ही विपर्यय होत असतो. म्हणून सांगतात, तोअसा-मध्येंएक दिवस ताप येऊन आद्यंत दिवशीं सोडतो, तो तृतीयक विपर्यय-एक काळ सोडून सर्व अहोरात्र ज्वर व्यापून राहातो,तो अन्येद्युष्क विपर्यय जाणावा, याविषयीं ग्रंथकारांचीं भिन्नभिन्न मतें आहेत, विस्तरभयास्तव लिहीत नाहीं.

वातबलासकज्वर.

नित्यंमंदज्वरोरूक्षः शूनकस्तेनसीदति॥स्तब्धांगः श्लेष्मभूयिष्ठोनरोवातबलासकी॥

अर्थ— वातबलासनामक ज्वर ज्या मनुष्यास झाला आहे तो त्या ज्वरानें शोथयुक्त होऊन ग्लान होतो, अंगताडनें, आणि कफफार होतो, शरीर रूक्ष होतें, हा ज्वर वायु आणि कफ यांपासून होतोम्हणून याला वातबलासकज्वर म्हणतात.

प्रलेपकज्वर.

प्रलिंपन्निवगात्राणि घर्मेणगौरवेणच॥मंदज्व
रविलेपीचसशीतःस्यात्प्रलेपकः॥

अर्थ— या ज्वरांत गात्रें घामानें व जडपण्यानें सारा वेळ चिकचिकलेलीं असतात, त्या योगानें ज्वर मंद असतो, थंडी वाजत्ये, हा ज्वर कफपित्तजन्य आहे, राजयक्ष्म्यामध्यें हा होत असतो. कोणी याला त्रिदोषजनित ही म्हणतात.

विषमज्वरांचेविशेष.

विदग्धेन्नरसेदेहेश्लेष्मपित्तेव्यवस्थिते॥तेना
ग्नेर्मंदीतलंदेहमर्धसुप्तंप्रजायते॥

अर्थ— अन्नाचा रस दुष्ट झाला असतां आणि देहामध्यें कफपि-

नें दुष्ट होऊन व्यवस्थित झालीं असतां, अर्धा देह कफानें थंड हो तो, आणि अर्धा पित्तानें ऊष्मा होतो, येथें अर्ध म्हणजे अर्धनारीश्व राकार किंवा नरसिंहाकार जाणावें.

कायेदुष्टंयदापित्तंश्लेष्माचांतेव्यवस्थितः॥तेनो
ष्णत्वंशरीरस्यशीतत्वंहस्तपादयोः॥

अर्थ— जेव्हां कोष्ठामध्यें पित्त दुष्ट होतें, आणि कफ हाता पायांचेठा ईं दुष्ट होऊन राहातो, तेणें करून कोथळा ऊन राहातो, आणि हात पाय गार राहातात.

त्र्याच्याउलटदुसराज्वर

कायेश्लेष्मायदादुष्टःपित्तंचांतेव्यवस्थितम्॥शी
तत्वंतेनगात्राणामुष्णत्वंहस्तपादयोः॥

अर्थ— ज्या वेळेस कोष्यामध्यें कफ दुष्ट होऊन पित्त हस्तपादामध्यें दुष्ट होऊन राहातें, तेव्हां शरीराला शीतता आणि हाता पायांलाउ-ष्णता होत्ये.

शीतपूर्वज्वर

त्वक्स्थोश्लेष्मानिलोशीतमादोजनयतोज्वरम्॥तयोः
प्रशांतयोःपित्तमंतेदाहंकरोतिच॥

अर्थ— कफ आणि वायु हे त्वक्स्थ म्हणजे रसधातूचाआश्रय करू नपहिल्यानें शीतज्वर उत्पन्न करितात, त्यांचा वेग शांत झाला म्ह-णजे शेवटीं पित्त दाह करितें.

दाहपूर्वज्वर.

करोत्यादौतथापित्तंत्वक्स्थंदाहमतीवच॥तस्मि
न्प्रशांतेत्विनरोकुरुतःशीतमंततः॥द्वावेतौदाह

शीतादीज्वरोसंसर्गजोस्मृतो॥दाहपूर्वस्तयोः कष्ट-
ऋछ्रसाध्यतमश्चसः॥

अर्थ— तसेंच पहिल्यानें पित्त रसगत होऊन अत्यंत दाह करितें, नंतर त्याचा वेग शांत झाला ह्मणजे वात कफ शेवटीं शैत्य-करितात,

दाहपूर्वक आणि शीतपूर्वक हे दोन्हीज्वर संसर्गह्मणजेत्रिदोषांच्या संबंधाने होतात, असें सांगितलेंआहे, त्यापैकीं दाहपूर्वक ज्वर दुःखप्रद आणि अत्यंत ऋछ्र साध्य आहे, यावरून शीतपूर्वज्वर सुखसाध्य आहे हें अर्थात् सिद्ध झालें,

सर्व विषमज्वरांमध्यें वायु हा अवश्य असतोच असें वृद्धसुश्रुताचें व त्रिदेहाचें ह्मणणें आहे.

सप्तधातुगत ज्वरांचीलक्षणें.

रसगतज्वर.

गुरुतास्यहृदयोक्लेशःसदनंछर्द्यरोचकौ॥रसस्थेतु ज्वरेलिंगंदैन्यंचास्योपजायते॥

अर्थ— जडपणा, हृदयस्थ दोष ओकून पडेलसा वाटणें, ग्लानि, ओकारी, अन्नद्वेष, आणि दैन्य ह्मणजे मनाला खेद, हेंचिन्ह रसस्थ ज्वराचें जाणावें, त्यांत मुख्यत्वें करून रस हा दूष्य आहे.

रक्तगतज्वर.

रक्तनिष्ठीवनंदाहोमोहश्छर्दनविभ्रमौ॥प्रलापः पिडकातृष्णारक्तप्रासेज्वरेनृणाम्॥

अर्थ— रक्ताचा बेडका, दाह, मोह, ओकारी, भ्रम, बडबड, आंगावर गांधी, किंवा पुटकुळ्या, आणि नाहोन, हींलक्षणेंरक्तगत ज्व

र झाला असतां होतात.

मांसगतज्वर.

पिंडिकोद्वेष्टनंतृष्णासृष्टमूत्रपुरीषता ॥ ऊष्मा-
तर्दाहविक्षेपोग्लानिःस्यान्मांसगेज्वरे॥

अर्थ— पोटऱ्या वळणें, तहान, मळ मूत्राचा विसर्ग होणें, तलखी-अंतर्दाह, हातपाय चाळविणें, आणि ग्लानी, हीं लक्षणें मांसगत ज्वराचीं आहेत.

मेदोगतज्वर.

भृशंस्वेदस्तृषामूर्छाप्रलापश्चर्दिरेवच॥ दोर्गंध्यारो
चकोग्लानिर्मेदस्थेचासहिष्णुता॥

अर्थ— अत्यंत घामयेणें, तहान, मूर्छा, बडबड, वांति, अंगाला दुर्गंधि, अन्नावर अरुचि, ग्लानि, आणि वेदना सहन न होणें, हीं लक्षणें मेदस्थ ज्वरांमध्यें होतात.

अस्थिगतज्वर.

भेदोस्थांकूजनंश्वासोविरेकश्चर्दिरेवच॥ विक्षेप
णंचगात्राणामेतदस्थिगतेज्वरे॥

अर्थ— हाडें फुटल्या सारिखीं वाटणें, कुंथणें, श्वास, रेच, ओकारी, हातपाय चाळविणें, हें अस्थिगत ज्वराचें लक्षण.

मज्जागतज्वर.

तमःप्रवेशनंहिक्काकासःशैत्यंवमिस्तथा॥ अं-
तर्दाहोमहाश्वासोमर्मछेदश्चमज्जगे॥ ॥

अर्थ— अंधारांत शिरल्या प्रमाणें भासणें, उचकी, खोकला, थंडी वाजणें, ओकारी, अंतर्दाह, महाश्वास (श्वासनिदानपहा) आणि

मर्मछेद म्हणजे हृदयभेद, हीं मज्जागतज्वराचीं लक्षणेंजाणावीं

शुक्रगतज्वर.

मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगतेज्वरे॥ शीफसक्त
ध्वतामोक्षःशुक्रस्यचविशेषतः॥

अर्थ— रसादि धातुगतज्वरांमधील ज्वर शुक्रस्थानीं गेला असतां रोगी मरण पावतो, त्याज्वरांमध्यें शिश्नास ताठपणा असतो, आणि शुक्राचा स्राव विशेष होतो; वदुसरे रक्तादि पदार्थांचा ही थोडा थोडा स्राव होतो, असें म्हणतात.

प्राकृतआणिवैकृतज्वर.

वर्षाशरद्वसंतेषुवातादेःप्राकृतःक्रमात्॥ वैकृतो
न्यःस्मृदुःसाध्यःप्राकृतश्चानिलोद्भवः॥

अर्थ— वर्षाऋतु, शरदृतु, आणि वसंत ऋतु यामध्यें वातादिकांनीं क्रमें करून जो ज्वर होतोतो प्राकृतज्वर म्हणजे वर्षाकाळीं वातज्वर, शरत्काळीं पित्तज्वर, आणि वसंतकाळीं कफज्वर, याहून जो दुसरा ज्वर होतोतो वैकृतज्वर. जसे वर्षाकाळीं पैत्तिक, शरत्काळीं श्लेष्मिक, आणि वसंतकाळीं वातिक, हा वैकृतज्वर दुःसाध्य आहे, आणि वातजन्य प्राकृत ज्वरही दुःसाध्य आहे, अन्य रोगांमध्यें प्राकृतत्व दुःसाध्य आहे, ज्वरामध्यें व्याधित्वभावानें करवसाध्यत्व आहे, या विषयीं अन्य तंत्रांमध्यें सांगितलें— आहे तें असें. ज्वरामध्यें ऋतु आणि दोषहे तुल्य असावे. आणि. प्रमेहांत दूष्यें तुल्य असावीं. आणि रक्तगुल्मजुने असावे हें करवसाध्याचें लक्षण आहे.

प्राकृतज्वरांचाचिकित्सेसाठीं उ.

उत्पत्ति क्रम सांगतो.

वर्षासुमारुतोदुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितोज्वरं ॥ कुर्या
च्चपित्तंशरदि तस्यचानुबलः कफः ॥ तत्प्रकृत्या
विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयं ॥ कफोवसंतेनम-
पि वातपित्तंभवेदनु ॥

अर्थ— ग्रीष्म ऋतूंत संचित झालेला वायु वर्षा काळीं कुपित झाला असतां पित्त कफयुक्त होऊन ज्वर उत्पन्न करितो, तसेंच वर्षा काळीं संचित झालेलें पित्त शरत्काळीं दुष्ट होऊन ज्वर करितें, त्याला कफाचा अनुबंध होतो, त्याज्वरांत कफ पित्ताच्या स्वभावास्तव, आणि विसर्ग काल असतो ह्मणून लंघनापासून भय होत नाहीं, त्या प्रमाणेंच हेमंत काळीं संचलेला कफ वसंत काळीं ज्वर करितो त्याच्या मागून वात पित्त ही साह्य करितात.

कालेयथास्वंसर्वेषांप्रवृत्तिर्वृद्धिरेवा ॥ निदानो
क्तानुपशयौविपरीतोपशायिना ॥

अर्थ— वातादिकांची आपआपल्या काळीं उत्पत्ति होत्ये, किंवा वृद्धि होत्ये, काळ हा जसा दोषविशेष जाणण्याचें लक्षण आहे; तसेंच उपशयानुपशय ही आहेत, तेयेणें प्रमाणें:— निदान त्वें करूनजे आहाराचार सांगितले त्याच्यासेवनानें अनुपशय ह्मणजे दुःखहोतें, आणि दोषांच्या विपरीत जे आहाराचार तींही करून उपशायिना ह्मणजे सुखोत्पत्ति होत्ये.

+ वर्षाशरत् आणि हेमंत. हे विसर्ग काळ आहेत, त्याकाळीं सोमाचें बळ असतें ह्मणून प्राण्याचें बळ वाढत असतें. आणि शिशिर वसंत आणि ग्रीष्म हे आदान काळ आहेत त्या वेळेस सूर्याचें बळ अधिक असतें ह्मणून प्राण्याचें बळ क्षीण होत असतें.

मागेंजेज्वर सांगितले त्यामध्येंसंप्राप्तिभेदानेंकोणीएकादा ज्वरअंतर्वेगहोतो.कोणीबहिर्वेगहोतोत्यादोघांचीलक्ष

अंतर्दाहोधिकातृष्णाप्रलापःश्वसनंभ्रमः॥संध्यस्थिशूलमस्वेदोदोषवर्चोविनिग्रहः॥अंतर्वेगस्यलिंगानिज्वरस्येतानिलक्षयेत्॥संतापोभ्यधिकोबाह्यस्तृष्णादीनांचमार्दवम्॥बहिर्वेगस्यलिंगानिस्फरवसाध्यत्वमुच्यते॥

अर्थ— अभ्यंतरीं दाह, फारतृषा, बडबड, श्वास, भ्रम, सांधे आणि हाडें यांचे ठिकाणीं शूळ, घामयेत नाहीं, वायू आणि मळ यांचा प्रतिबंध, हीं अंतर्वेगज्वराचीं लक्षणें जाणावीं.

बाहेरून संताप फार असतो, तृष्णादिकलक्षणें थोडीं असतात, हीं बहिर्वेगज्वराचीं लक्षणें, हा ज्वर स्फरवसाध्य आहे, त्यांचें स्फरवसाध्यत्व सांगण्यानें अंतर्वेगज्वर कष्टसाध्य किंवा असाध्य आहे हें स्फरव विलें.

चिकित्सा करण्यासाठीं आम.पक्व मान आणिनिरामज्वरांचींलक्षणें.

लालाप्रसेकःष्ठीवोल्लासस्तंद्रादयाश्चाप्यरोचकाः॥तंद्रालस्याविपाकास्यवैरस्यंगुरुगात्रता॥क्षुन्नाशोबहुमूत्रत्वंस्तब्धतावलवान्ज्वरः॥आमज्वरस्यलिंगानिनदद्यात्तत्रभेषजम्॥भेषजंह्यामदोषस्यभूयोजनयतिज्वरम्॥शोधनंशमनीयंचकरोतिविषमज्वरम्॥

अर्थ— लाळेचा स्त्राव, ओकारी होईल सें वाटणें, उरांत जडवाटणें, अरुचि, झांपड, आळस, अन्नाचा पाक न होणें, तोंड बेचव, आंगाला जडपणा, क्षुधा नसणें, वारंवार मूत्र होणें, आंग ताठल्या सारखें होणें, आंगांत ज्वर पुष्कळ असणें, हीं अपक्व ज्वराचीं लक्षणें जाणावीं, त्या ज्वरावर औषध देऊं नये, अपक्व दोषाला औषध दिलें तर ज्वर वाढतो, शोधन किंवा शमन औषध दिलें तर विषम ज्वरावर घालवितें, भावप्रकाशांत, ज्वराचे दाहा उपद्रव सांगितले आहेत तेयेणें प्रमाणें.

श्वासोमूर्छारुचिस्तृष्णा छर्द्यतीसारविड्ग्रहाः॥
हिक्काकासांगदाहश्चज्वरस्योपद्रवादश॥

अर्थ— श्वास, मूर्छा, अरुचि, तृषा, वांति, अतिसार, मळ बद्धता, गुचकी, खोकला, आंगाचा दाह, हे दाहा ज्वराचे उपद्रव आहेत.

पच्यमानज्वराचें लक्षण.

ज्वरवेगोधिकातृष्णा प्रलापःश्वसनंभ्रमः॥
मलप्रवृत्तिरुक्लेशःपच्यमानस्यलक्षणम्॥

अर्थ— ज्वराचा वेग अधिक, ताहान फार लागणें, बडबड, श्वास, भ्रम, मळ होणें, ओकारी आल्या सारिखें वाटणें, हें पच्यमान लक्षणजे पक्व होणाऱ्या ज्वराचें लक्षण आहे.

पक्वज्वरकिंवानिरामज्वर.

क्षुत्क्षामतालघुत्वंचगात्राणांज्वरमार्दवम्॥
दोषप्रवृत्तिरुत्साहोनिरामज्वरलक्षणम्॥

अर्थ— क्षुधा लागणें, शरीर कृश होणें, अंग हलकें होणें, मंदज्वरअसणें, अधोवायूची प्रवृत्ति होणें, आणि मनाला उत्साह वाटणें,

हें निराम ज्वराचें लक्षण, जाणावें, आतां प्रसंगानें ग्रंथांतरोक्त जीर्णज्वराचें लक्षण सांगतों.

त्रिसप्ताहेव्यतीतेतुज्वरोयस्तनुतांगतः॥ प्लीहाग्निसादकुरुतेसजीर्णज्वरउच्यते॥

अर्थ— २१ दिवस उलटल्यावर जोज्वर बारीक होऊन आंगांत राहातो, त्यापासून प्लीहा रोग आणि अग्निमांद्य होतें, त्याला जीर्ण ज्वर असें म्हणतात.

साध्यज्वर कोणता तो सांगतों.

बलवत्स्वल्पदोषेषुज्वरः साध्योऽनुपद्रवः॥

अर्थ— बलवान पुरुषांस दोष अल्प असून जो श्वासादि उपद्रवरहित ज्वर होतो तो साध्य जाणावा.

असाध्यज्वर.

हेतुभिर्बहुभिर्जातोबलिभिर्बहुलक्षणः॥ज्वरः प्राणांतकृद्यश्चशीघ्रमिंद्रियनाशनः॥

अर्थ— जो ज्वर बहुत प्रबळ कारणांनीं झाला असतां, ज्यामध्यें लक्षणें पुष्कळ असतात तो ज्वर प्राणांत करणारा होतो, आणि जो ज्वर उत्पन्न होतांच एकाद्या चक्षुरादि इंद्रियांची शक्ति नष्ट (म्हणजे आंधळा, बहिरा इत्यादि) करितो, तो ही असाध्य जाणावा.

दुसरी असाध्य लक्षणें.

ज्वरः क्षीणस्यशूनस्यगंभीरोदैर्घ्यरात्रिकः॥ असाध्योबलवान्यश्चकेशसीमंतकज्वरः॥

अर्थ— क्षीण व सूज आलेल्या पुरुषाचा ज्वर असाध्य होय. अंतर्धातुस्थ किंवा अंतर्वेगज्वर आणि फार दिवस राहणारा

ज्वर असाध्य होय, आणि जो ज्वर बलवान् आणि ज्याच्या योगानें केशा मध्ये भांग पडतात तो ही असाध्यच होय.

गंभीरज्वराचें लक्षण.

गंभीरस्तूज्वरोज्ञेयोत्यंतदाहेनतृष्णया ॥ आनद्ध-
स्त्वेनचात्यर्थंश्वासकासोद्भमेनच ॥

अर्थ—अंतर्दाह, ताहान, दोषानीं अत्यंत तावल्या सारिखें वाटणें, श्वास, खोकला, यांची उत्पत्ति ह्या लक्षणानीं गंभीर ज्वर जाणावा.

दुसरीं असाध्य लक्षणें.

आरंभाद्विषमोयस्य यस्यवादेर्घ्यरात्रिकः ॥
क्षीणस्यचातिरूक्षस्य गंभीरोहंतिमानवम् ॥
विसंज्ञस्ताम्यतेयस्तु शीतेनिपतितोपिवा ॥ शी-
तार्दितोंतरुष्माश्वज्वरेणम्रियतेनरः ॥

अर्थ— ज्याचा ज्वर मुळापासून विषम झाला आहे तो; ज्याचा ज्वर फार दिवसांचा आहे तो; आणि क्षीण, व अत्यंत रूक्ष पुरुषाचा गंभीर ज्वर मृत्यु प्रद होतो, जो बेसाचध होऊन मोह पावतो, आणि जो सर्वदा आंथरुणावर पडून असतो ह्मणजे त्याच्यानें उठवत नाहीं, बाहेरून थंडी वाजत्ये, आणि शरीरांत दाह होतो, अशा प्रकारच्या ज्वरानें रोगी मरतो.

दुसरीं असाध्य लक्षणें.

योरक्तदृष्टिरोमारक्ताक्षोरक्तदिसंघातशूलवान् ॥ व-
क्त्रेणचोच्छ्वसितिनंज्वरोहंतिमानवम् ॥ हिक्का
श्वासतृषायुक्तंमूर्द्धविभ्रांतलोचनम् ॥ संतो-

च्छ्वासिनंक्षीणंनरंक्षिपयतिज्वरः॥ हतप्रभेंद्रि
यंक्षामंमरोचकनिपीडितम्॥ गंभीरंतीक्ष्णवे-
गार्तंज्वरितंपरिवर्जयेत्॥

अर्थ—ज्याच्या आंगावररोमांच उभेराहतात, डोळेलाल होतात हृदयामध्यें एकादीगांठ जमून जशी पीडा व्हावी तशी होत्ये, आणि केवळ तोंडानेंच श्वास टाकतो, अशापुरुषालाज्वरमारतो.

गुंच की, श्वास, तृषा, ध्यानींव्याप्त झालेला, मोहपावलेला, डोळे इकडेतिकडे फिरविणारा, निरंतर श्वासानें पिडलेला, अशा मनुष्यालाज्वर वपवितो.

ज्यांच्या इंद्रियांची शक्ति नष्ट होत्ये, किंवा ज्याची शरीर कांति निस्तेज होत्ये, आणि इंद्रियें नष्ट होतात, कृश होतो, वअन्न द्वेषानें फारच पिडतो, आणि गंभीर व तीक्ष्ण वेगानें पीडित होतो, अशाज्वरी पुरुषाला वैद्यानीं सोडावा.

दुसरींअसाध्यलक्षणेंपुष्कळ
आहेततींग्रथांतरांतून थोडीं-
शींयेथें लिहितों.

प्रेतैःसहपिबेन्मद्यंस्वप्नेयःकृष्यतेशनैः॥ सघो
रंज्वरमासाद्यनजीवेन्नचमुच्यते॥ ज्वरःपूर्वाण्हि
कोयस्यशुष्ककासस्यदारुणः॥ बलमांसविहीनश्च
यथाप्रेतस्तथेवसः॥ ज्वरोयस्यापराण्हेतुश्लेष्माका
सश्चदारुणः॥ बलमांसविहीनश्चयथाप्रेतस्तथेव
सः॥ सहसाज्वरसंतापस्तृष्णामूर्छाबलक्षयः॥
विश्लेषणंचसंधीनांसुमूर्षोरुपजायते॥ गोसर्गेव

253252

दनाद्यस्यस्वेदःप्रच्यवतेऽधिकम्॥ लेपज्वरोपसृष्ट
स्यदुर्लभंतस्यजीवितम्॥स्वेदोललाटेहिमवान्न
रस्यशीतार्दितस्यातिसकफपिच्छिलस्य॥ कंठस्थि
तोयस्यनयातिवक्षोनूनंयमस्येतिगृहंसमर्त्यः॥ यस्य
स्वेदोतिबहलः पिच्छिलोयातिसर्वतः॥ रोगिणः
शीतगात्रस्यतदामरणमादिशेत्॥

अर्थ—जो स्वप्नामध्यें प्रेतां बरोबर मद्यपितो, किंवाज्याला कुत्रीं ओढून नेतात, तोभयंकर तापयेऊन मरतो, ज्याला पूर्वाण्हीं सोळ ज्वर येतो, कोरडा खोकला असतो, आणि बल मांसें नष्ट होतात, तो प्रेत समानजाणावा. ज्याला अपराण्हीं ज्वर येऊन कफ, खोकला. फार असतो, व बळ मांस नाहींशीं होतात, तो प्रेता सारखा जाणावा, अकस्मात् ज्वराचा दाह, तृषा, मूर्छा, आणि बलक्षय, आणि सांधे ढिले पडणें, हीं लक्षणें आसन्न मरणाचीं होत, पांहांटेस ज्याचा तोंडावरून पुष्कळ घाम निघतो, आणि लेपज्वरानें व्याप्त होतो, त्याचें वांचणें दुरापास्त होतें, ज्याचे कपाळावर थंड गार घामयेतो, थंडी फार वाजत्ये, अंग बुळ बुळीत होतें, आणि गळ्यावरचा घाम उरःस्थळावर येत नाहीं, तोमनुष्य यमाच्या घरीं लवकर जातो, ज्याला दाट व बुळबुळीत घाम चहूंकडे सर्वांगाला येतो, आणि अंग थंड होतें, तेव्हां तत्क्षणीं त्या रोग्याचें मरण होईल ह्मणून जाणावें.

ज्वरमुक्तीचें पूर्वरूप.

दाहःस्वेदोभ्रमस्तृष्णा कंपोविड्भिदसंज्ञता॥
कूजनंचातिवेगंध्यमाक्षिप्तिर्ज्वरमोक्षणे॥

अर्थ— दाह, घाम, भ्रम, ताहान, कांपरें, मळ पातळ होणें, बेशुद्धी, कुंथणें, आणि आंगाला अत्यंत दुर्गंधि, हीं लक्षणें ज्वर सोडीत असतानां होतात, यावर कोणी अशी शंका करील कीं, दोष क्षय झाल्या वांचून व्याधि कसा जाईल,? आणि दोष क्षीण झालानंतर असें दाहादि लक्षण कसें करील,? त्यावर असें समाधान आहे कीं, कोणी एकाचा असा स्वभाव असतो कीं, क्षीण असतांही विनाश काळीं आपली शक्ति दाखवावी, उदाहरण–दिव्यांतलें तेल सरून तो जाऊं लागला म्हणजे त्याची जोत पहिल्या पेक्षां चारपांच वेळां मोठी होऊन मागून तो विझतो, ही गोष्ट सर्वांच्या पाहाण्यांत आहेच, अथवा दोषानीं पिडलेल्या धातूंचा दोष गेल्यावर क्षोभ होऊन दाहादिक लक्षणें होतात असें जाणावें.

ज्वरमुक्तिलक्षण.

स्वेदोलघुत्वंशिरसःकंडूःपाकोमुखस्यच ॥क्षव
थुश्चान्नकांक्षाच ज्वरमुक्तस्यलक्षणम् ॥

अर्थ— घामयेणें, शरीरास हलकेपणा, डोळ्यानां कंडसुटणें, मुख पाक म्हणजे तोंड येणें, शिंक येणें, आणि अन्नावर वांछा होणें, हीं लक्षणें झालीं म्हणजे ज्वरानें सोडलें असें समजावें.

इति ज्वरनिदानम्

मधुकोशंकनिर्मथ्यसारमाकृष्यवेमया ॥ व्याख्याकृतामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका ॥

अतिसारनिदान.

पित्तज्वरांमध्यें अतिसार होत असतो व ज्वर आणि अतिसा

र हे एक मेकांचे उपद्रव आहेत म्हणून ज्वरानंतर अतिसार सांगतों

अतिसाराचीं कारणे.

गुर्वतिस्निग्धतिक्ष्णोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः ॥
विरुद्धाध्यशनाजीर्णैर्विषमैश्चातिभोजनैः ॥ स्नेहाद्यै
रतियुक्तैश्चमिथ्यायुक्तैर्विषैर्भयैः ॥ शोकदुष्टांबुम
द्यातिपानैः सात्म्यर्तुपर्ययैः ॥ २ ॥ जलाभिरमणैर्वे
गविघातैः कृमिदोषतः ॥ नृणांभवत्यतीसारोल-
क्षणंतस्य वक्ष्यते ॥ ३ ॥

अर्थ— प्रमाणापेक्षां अधिक खाणें, किंवा स्वभावतः जडपदार्थ, उडीद इत्यादि भक्षणानें, अतिस्निग्ध, अतितीक्ष्ण, अतिऊष्ण, अत्यंत पातळ, आणि अत्यंत स्थूळ, (म्हणजे ज्यांचे अवयव कठिण तो,) उदाहरण, लाडू, घिंवर, इत्यादि, अत्यंत थंड (स्पर्शानें-किंवा वीर्यानें) विरुद्ध, (जसें क्षीर मत्स्य इत्यादिक) अध्यशन (म्हणजे पूर्व दिवसाचा आहार जीर्ण झाल्या वांचून जेवणें.) अपक्वान्न, रोजची जेवणाची वेळ सोडून अन्य वेळीं थोडे किंवा फार खाणें, अशा भोजनानीं, स्नेहस्वेदादि पंचकर्मांचा अतियोग केल्यानें, किंवा हीनयोग केल्यानें, स्थावरादि दूषि विषभक्षणानें, भयानें, शोक केल्यानें, नासके पाणी, आणि तसेंच-मद्य यांच्या प्राशनानें, अथवा निर्दुष्ट पाणी आणि मद्य यांचें अत्यंत प्राशन केल्यानें, सात्म्य ऋतू बदल्यानें, जलांत क्रीडा करण्यानें, मल मूत्रादिकांचा वेग धरण्यानें, कृमींच्या उपद्रवानें, (कृमी मुळें पक्वाशय आणि आमाशय दुष्ट होतात) किंवा कृमिजन्य वायूच्या कोपानें मनुष्यांस अतिसार (दांळ) रोग होतो, याचें लक्षणपुढें सांगतों.

अतिसाराचीसंप्राप्ति.

संशम्यषांधातुरग्निंप्रदुष्टोवर्चोमिश्रोवायुनाधःप्र
णुन्नः॥ सरत्यतीवातिसारंतमाहुर्व्याधिंघोरंषड्वि
धंतंवदंति॥ ४॥ एकैकशःसर्वशश्चापिदोषैःशोके
नान्यःषष्ठआमेनचोक्तः॥ ४॥ ॥

अर्थ— अत्यंत दुष्ट झालेला शरीरांतला उदकरूप धातु† अग्नीला मंद करून मळमिश्र होऊन वायूनें खालीं (गुदमार्गानें) नेला ह्मणजे वारंवार सरतो, त्याला अतिसार ह्मणतात; हा भयंकर व्याधि-साहा प्रकारचा आहे तो येणें प्रमाणें.

एकेक दोषानें ३ (ह्मणजे १ वातातिसार, २ पित्तातिसार, ३ आणि कफातिसार) सर्व दोष मिळून १ ह्मणजे सन्निपातातिसार, आणि पांचवा शोकातिसार, आणि साहावा ६ आमातिसार, असे साहा प्रकारचे अतिसार होतात, इंद्रिय अतिसार व्याधि स्वभावानें होत-नाहींत, श्रुतानें, आमातिसार नसांगला भय शोकज दोन सां-गून ६ साहा संख्येची बरीज पुरी केली, त्याणीं आमातिसाराचा अं तर्भाव सन्निपातातिसारांत केला, आणि येथें भयातिसार वातजा मध्यें गणला असें समजावें.

अतिसाराचें पूर्वरूप.

हृन्नाभिपायूदरकुक्षितोदगात्रावसादानिलसन्नि
रोधाः॥ विड्संगआध्मानमथाविपाकोभविष्यतस्त
स्यपुरःसराणि॥ ५॥

अर्थ— हृदय, नाभि, गुद, पोट, कुशी, इतक्या ठिकाणीं ह्मणजे दों-

† रस, जल, मूत्र, स्वेद, मेद, कफ, पित्त, रक्त, इत्यादिक जाणावी.

चल्या सारिखी पीडा, हातपाय गळणें; अपान वायूचा रोध, मळाव रोध, पोटफुगणें, अन्नाचा पाक बरोबर न होणें, अतिसार व्हावयाचा असला ह्मणजे हीं पूर्व चिन्हें होतात.

वातातिसार लक्षण.

अरुणं फेनिलं रूक्षमल्पमल्पं मुहुर्मुहुः॥ शब्दवद्गं सरुक् शब्दं मारुतेनातिसार्यते॥ ६॥

अर्थ— वायूनें अतिसार झाला असतां, तांबडें, फेसयुक्त, रूक्ष, थोडें थोडें, आणि वारंवार, व अपक्व असें पुरीष (विष्ठा) पडतें, व दाळ होते वेळीं पर पर शब्द होतो, आणि पोटांत सुरडा होतो.

पित्तातिसार लक्षण.

पित्तात्पीतं नीलमालोहितं वा तृष्णामूर्छादाहपाकोपपन्नम्॥ ७॥

अर्थ— पित्तापासून. पिंपळें, निळें, किंवा थोडेंसें तांबडें, पुरीष (मळ) होतें, आणि ताहान, भोंवळ, सर्वांगाचा दाह, गुदाचे ठिकाणीं पुरळ, हीं लक्षणें होतात.

कफज अतिसार.

श्वेतं सांद्रं सकफं श्लेष्मयुक्तं विस्रं शीतं दृष्टरोमा-मनुष्यः॥

अर्थ— कफातिसारामध्यें पांढरें, घट्ट, कफमिश्रित, आमगंधि, आणि थंड, असें पुरीष पडतें, व त्या मनुष्याच्या आंगावर रोमांच उभे राहतात.

सान्निपातिक अतिसार

वाराहस्नेहमांसांबु सदृशं सर्वरूपिणम्॥ ८॥

साध्यमतीसारंविद्याद्दोषत्रयोद्भवम्॥ ८॥ ॥

अर्थ— डुकराच्या चर्बीसारिखें, अथवा मांस धुतलेल्या पाण्यासारिखें, आणि वातादि त्रिदोषांचींजीं लक्षणें सांगितलीं त्या सर्व लक्षणांनीं युक्त असा हा त्रिदोषोद्भव अतिसार कष्टसाध्यजाणावा.

शोकातिसार.

तैस्तैर्भावैःशोचतोत्याशनस्य बाष्पोष्मायेवन्हिमा
विश्यजंतोः॥९॥कोष्ठंगत्वाक्षोभयेत्तस्यरक्तंतच्चा
धस्तात्काकणंतीप्रकाशं॥निर्गच्छेद्वेविड्विमिश्रं
त्वविड्वानिर्गंधंवागंधवद्वातिसारः॥१०

अर्थ— त्याला धन, बंधु, विनाशादिकांनीं शोक करणारा, आणि शोकामुळेंच ज्याचें अन्न तुटलें आहे, (त्यावरून त्याला धातुक्षय देखील होईल हें सांगितलें) अशा प्राण्याचें बाष्प, (नेत्रा वाटे आंसवें गळतात तीं) आणि ऊष्मा म्हणजे शोकजन्य देहतेज तो बाष्पोष्मा कोठ्यांत शिरून अग्निला व्याकुळ (मंद) करून त्याच्यारक्ताला क्षोभवितो, मग तें रक्त गुदा वाटे पडतें. त्याचा रंग तांबड्या गुंजेसारिखा असतो, तें मळ मिश्रित किंवा मळ रहित, गंध रहित किंवा दुर्गंधयुक्त असें असतें, सर्वांच्या मतीं हा अतिसार वात पित्तजनित आहे.

शोकातिसाराचेंकष्टसाध्यत्व.

शोकोत्पन्नोदुश्चिकित्स्योतिमात्रंरोगोवैद्यैः कष्ट
एषप्रदिष्टः॥

अर्थ— शोकापासून झालेला हा अतिसार चिकित्सा करण्यास फार कठिण, कारण, शोक शांति झाल्यावांचून केवळ औषधानें गु

ण येणें कठीण आहे, म्हणून वैद्यानीं हा कष्टसाध्य आहे म्हणून सांगितला, आतां "एषः" या पदानें असें सूचविलें कीं वर सांगितलेल्या संग्रहणीचा हा मात्र कष्ट, दुसऱ्या प्रकारच्या संग्रहणीचा शोकज अतिसार सुखसाध्य होतो.

आमातिसार.

अन्नाजीर्णात्प्रदुताः क्षोभयंतः कोष्ठंदोषा धातुसंघान् मलांश्च॥ नानावर्णानेकशः सारयंति शूलोपेतंषष्ठमेनंवदंति॥

अर्थ— अन्न न जिरल्या मुळें दोष (वातपित्तकफ) स्वमार्ग सोडून कोष्ठांत जातात, आणि त्याचा क्षोभ करून रक्तादि धातु, आणि पुरीषादि मळ वारंवार गुदा वाटे बाहेर सारतात; त्याचा रंग तऱ्हे तऱ्हेचा असतो, व त्यांत सुरडा फार होतो, त्याला साहावा आमातिसार म्हणतात.

चिकित्सेकरितां आमपक्वलक्षण सांगतो.

संसृष्टमेभिर्दोषैस्तन्यस्तमप्यवसीदति॥ १२॥ पुरीषंमृशदुर्गंधिपिच्छिलंचामसंज्ञितम्॥ एतान्येवतुलिंगानिविपरीतानियस्यचे॥ १३॥ लाघवंचविशेषेणतस्यपक्वंविनिर्दिशेत्॥

अर्थ— मागें सांगितलेल्या वातादिक अतिसाराच्या लक्षणांनीं युक्त असें पुरीष पाण्यांत टाकलें असतां आम जड आहे म्हणून बुडतें, व तें फारच दुर्गंधयुक्त, व अत्यंत बुळबुळीत असतें, त्याला आम ही संज्ञा आहे.

ह्याच्या विपरीतज्याचीं लक्षणें असतात, आणि शरीराला विशेषें करून लाघव असतें, त्याचें पुरीष पक्व झालें म्हणून समजावें.

असाध्यलक्षण.

पक्वजांबव संकाशंयकृत्पिंडनिभंतनु॥ घृततेलवसा मज्जावेसवारपयोदधि॥ मांसधावनतोयाभंकृष्णं-नीलारुणप्रभम्॥ मेचकंकर्बुरंस्निग्धंचंद्रकोपगतं घनं॥ कुणपंमस्तकुलुंगाभंदुर्गंधंकुथितंबहु॥ तृष्णा दाहाऽरुचिश्वासहिक्कापार्श्वास्थिशूलिनम्॥ संमूर्छा रतिसंमोहयुक्तंपक्वलीगुदं॥ प्रलापयुक्तंचयिषकु वर्ज्जयेदतिसारिणम्॥ १७॥ ॥

अर्थ— पिकलेल्या जांभळाच्या रंगासारिखें, काळजाचा रंगाचें, (काळें तांबडें) थोडें, तूप, तेल, चर्बी मज्जा, वेसवार, दूध, दहीं, आणि मांस धुतलेलें पाणी याच्यारंगासारिखें, काजव्या प्रमाणें-काळें, निळ्या वशेंदरी रंगाचे, मृदंगाच्या शाईसारिखें, नाना प्रकारच्या रंगाचें, तुळ तुळीत, मोराचे पिसावर जसे चांदये असतात तशे धातुस्नेहाचे चांदवे त्यांवर असतात, घट्ट. मुउद्याच्यादुर्गंधाचें मस्तकांतल्या मज्जेसारिखें, दुर्गंधयुक्त, वकुजक्या घाणीचें, पुष्कळ, असें पुरीष (मळ) पडतें, आणि रोग्यास तृषा, दाह, अन्नद्वेष, दमा, गुचकी, बरगड्यांच्या हाडांस ठणका, मनाचा मोह, अस्वास्थ्य, इंद्रियमोह हीं लक्षणें होतात, आणि त्याच्या गुदाच्या वळ्या पिकतात, बडबड करणें, अशा आमाति सारि रोग्याला वैद्यानें सोडावा.

+ मांसांतली हाडें वेगळीं करून कुटून दहीं, दूध, वेळादाणें, मिर्चे घालून जो पदार्थ करितात तो

दुसरेंअसाध्यलक्षण.

असंदष्टगुदंक्षीणंदुराध्यानमुपद्रुतम्॥गुदेपक्के
गतोष्माणमतिसारिणमुत्सृजेत्॥

अर्थ— ज्याचें गुदमिटत नाहीं, असा क्षीण झालेला, अत्यंत आध्मा
नानें युक्त, शोथादि उपद्रवानीं व्याप्त, आणि गुदाचे ठाईं पाक करणारें.
पित्त विद्यमान असतां ज्याच्या शरीरांतला ऊष्मा नाहींसा झालेला, ह्मण
जे अंग गार पडलें आहे, अथवा ज्याचा अग्नि नष्ट झाला आहे, अशाअ
तिसारी रोग्यास वैद्यानें सोडावा, "दुरात्मानं" असा पाठ असला तर
अजितेंद्रिय ह्मणोजे ज्याचें तोंड स्वाधीन नाहीं ह्मणून पाहिजे तोपदा
र्थ खाणारा,

अतिसाराचेउपद्रव.

शोथंशूलंज्वरंतृष्णांश्वासंकासमरोचकम्॥छ
र्दिंमूर्छांचहिक्कांचदृष्ट्वातीसारिणंत्यजेत्॥

अर्थ— सूज, शूल, ज्वर, तृष्णा, श्वास, खोकला, अन्नद्वेष, वांति, मूर्छा,
उचकी, हीं लक्षणें झालीं असतां रोग्याला सोडावा.

असाध्यलक्षण.

श्वासशूलपिपासार्तंक्षीणंज्वरनिपीडितम्॥विशे
षेणनरंदृष्ट्वामतिसारोविनाशयेत्॥

अर्थ— श्वास, शूल, तान्हान यांनीं पिडलेला, क्षीण, ज्वरानें अत्यंत पिड
लेला, आणि दृष्ट मनुष्य असला तर बहुत करून तो त्या अतिसारानें
जगणार नाहीं.

रक्तातिसार.

पित्तक्लांतियदात्यर्थंद्रव्याण्यभ्यांतिपेत्तिके॥तदोप

जायतेभीक्ष्णंरक्तातीसारउल्बणः॥

अर्थ— पित्तातिसार झाला असतां, किंवा व्हावयाचा असतां; जर पित्त करणारीं द्रव्यें पुष्कळ आणि निरंतर खाल्लीं तर मोठा रक्तातिसार उत्पन्न होतो. त्याच्या तांबड्या काळ्या वगैरे रंगानीं वातादिक दूष कु जाणावे. कोणी असें ह्मणेल कीं, रक्तज ही अतिसार आहे तो सा नवा ह्मटला तर षड्विध संख्येला बाधयेईल; ह्मणून हा पित्तिकाचाच एक अवस्थाभेद आहे असें मानावें.

प्रवाहिकेचीसंप्राप्ति.

वायुःप्रदुष्टोनिचितंबलासंनुदत्यधस्तादहिताशनस्य॥ प्रवाहतोल्पंबहुशोमलाक्तंप्रवाहिकांताम्रवदंतितज्ज्ञाः॥

अर्थ— अपथ्य सेवन करणाऱ्या मनुष्याचा कुपित झालेला वायु. सांचलेल्या कफाला मलमिश्रित करून वारंवार गुदद्वारा वाटे पाड तो, कुंथलेंअसतां थोडा थोडा मल पडतो, त्यारोगास प्रवाहिका असें ह्मणतात,

प्रवाहिका आणि अतिसार यांचे धर्म सारखेच आहेत ह्मणून-अतिसारांमध्यें प्रवाहिका सांगितली; परंतु अतिसारामध्यें नानाप्रकारचे द्रव धातु पडतात, आणि प्रवाहिकेमध्यें केवळ कफ पडतो; इतका भेद आहे,

प्रवाहिकेचें वातादिभेदानेंलक्षण.

प्रवाहिकावातकृतासशूलापित्तात्सदाहासकफाकफाच्च॥ सशोणितासाशोणितसंभवाच्चताःस्नेहरूक्षप्रभवामतास्तु॥ तासामनीसारवदादिशे-

चलिंगंक्रमंचामविपक्वतांच॥

अर्थ— वातजन्य प्रवाहिका शूल युक्त असल्ये, पित्तापासून दाह युक्त, कफापासून कफयुक्त, आणि रक्तापासून रक्त युक्त असल्ये. त्या स्नेह रूक्ष पदार्थापासून होतात. ह्मणजे स्नेहापासून कफजा, रूक्षापासून वातजा, तु शब्दानें तीक्ष्णाम्लापासून क्रमानें पित्तजा आणि रक्तजा होतात असें जाणावें

त्यांचें लिंग ह्मणजे वातादि भेद लक्षण, क्रम, आमपक्वावस्था, ह्यांअतिसार निदानांत सांगितल्या प्रमाणें जाणावीं.

अतिसार निवृत्तीची शंकाजाण्या
साठीं त्याचें निवृत्तिलक्षण सांगतो.

यस्योच्चारंविनामूत्रंसम्यग्वायुश्चगच्छति॥दी
प्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्यस्थितस्तस्योदरामयः॥

अर्थ— ज्याला मूत्र होते वेळीं मळ होत नाहीं, आणिअपान वायु चांगला सरतो, अग्नि प्रदीप्त व कोष्ठ हलका होतो, त्या मनुष्याचा अतिसार गेला असें समजावें. इतिअतिसारनिदानम्

मधुकोशंसनिर्मथ्यसारमाकृष्यवेमया॥ व्याख्या-
कृतामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥ ॥७॥

ग्रहणीनिदानम्
ग्रहणीची संप्राप्ति.

अतीसारेनिवृत्तेपिमंदाग्नेरहिताशिनः॥भूयः
संदूषितोवन्हिर्ग्रहणीमप्यदूषयेत्॥१॥

अर्थ— अति सार गेला असतां ही अग्नी मंद झालेल्या व अपथ्य भक्षण करणाऱ्या पुरुषाचा पुनः (किंवा अत्यंत) दुष्ट होऊन ग्रहणीला (*) चहूं कडून दूषित करतो, अपि शब्दानें अतिसार झाला नसला तरी स्वकारणानीं ग्रहणी रोग होतो, हें सूचविलें, कोणी असें म्हणतात कीं अतिसार गेला नसला तरी ग्रहणी रोग होतो, मंदाग्नि या पदानें असें सूचविलें कीं, ज्याचा अग्नि प्रखर आहे, त्याणें अपथ्य सेवन केलें तरी विकार होत नाहीं, ग्रहणी दुष्ट झाली म्हणजे अन्नाचें पाचन चांगलें होत नाहीं म्हणून वारंवार आममिश्रित मळ पडतो, हा रोग बहुत करून सुलभ होतो, असें पाहाण्यांत येतें.

ग्रहणीचें संप्राप्तिपूर्वक सामान्यलक्षण.

एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्छितैः॥ सा दुष्टा बहुशोभुक्तमाममेवविमुंचति॥२॥ पक्वंवासरुजं पूतिमुहुर्बद्धंमुहुर्द्रवम्॥ ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वेदविदोजनाः॥३॥

अर्थ— अत्यंत दुष्ट झालेले एकएक दोष (वात, पित्त, कफ) आणि सर्व दोष मिळून ती ग्रहणी दुष्ट झाली म्हणजे खाल्लेलें अन्न-अपक्व किंवा पक्व सोडल्ये, तेव्हां सुरळा होतो, त्या मळाला अत्यंत दुर्गंध असतो, वायूनें मळ वारंवार द्रवरूप होतो, पित्तानें वारंवार पातळ होतो, म्हणजे चोथा पाणी भरखा होतो, आयुर्वेद जाणणारे लोक त्याला ग्रहणी रोग (म्हणजे ग्रहणी मध्यें जो रोगतो,) म्हणतात,

(*) पित्तधरानामक साहावी कला सांगितली, तीपक्वाशय आणि आमाशय यांच्या मध्येअसल्ये तिला ग्रहणी म्हणतात. अन्नाचें ग्रहण करित्ये म्हणून तिला ग्रहणी-ही संज्ञा दिली आहे.

ळनी लागणें,) आणि अन्नाचा पाक उशीरानें होणें, आणि शरीराला जडपणा येणें, हें या ग्रहणी रोगाचें पूर्वरूप होय.

वातिकग्रहणीचेंकारण.

कटुतिक्तकषायातिरूक्षसंदुष्टभोजनैः॥ प्रमिता
नशनात्यध्ववेगनिग्रहमैथुनैः॥५॥ मारुतःकु-
पितोवह्निंसंछाद्यकुरुतेगदान्॥५॥

अर्थ— तिखट, कडु, तुरट, अत्यंतरूक्ष, आणि संयोगादिविरुद्ध-अशा भोजनानीं, व अत्यंत अल्पभोजन, उपवास, अतिमार्गगमन, मलमूत्रादि वेगाचें धारण आणि अत्यंतमैथुन, या कारणांनीं वायु कुपित होऊन अग्नीला दूषित करून रोगांस उत्पन्न करितो.

जे रोगउत्पन्नकरितोतेसांगतो.

तस्यान्नंपच्यतेदुःखंशुक्लपाकंखरांगता॥ कंठ
स्यशोषःक्षुत्तृष्णातिमिरंकर्णयोःस्वनः॥ पार्श्वो
रुवंक्षणग्रीवारुगभीक्ष्णंविषूचिका॥७॥ स्तब्धो-
डाकार्श्यदौर्बल्यंवैरस्यंपरिकर्तिका॥ गृद्धिःसर्व
रसानांचमनसःसदनंतथा॥८॥जीर्णेजीर्यतिचा
ध्मानंभुक्तेस्वास्थ्यमुपैतिच॥सवातगुल्महृद्रोगप्ली
हाशंकीचमानवः॥९॥चिराद्दुःखंद्रवंशुष्कंतन्वा-
मंशब्दफेनवत्॥ पुनःपुनःसृजेद्धूमैःकासश्चा
सार्दितोनिलात्॥१०॥

अर्थ— त्यारोग्याचें अन्न मोठ्या दुःखानें पचतें, त्याचा पाक आंबट होतो. (हें अग्निमांद्यामुळें झालेल्या पित्ताच्या विदाहानें होतें.) आंगाला रवंर्रीतपणा असतो; (हें वायूनें त्वचेचा स्नेह शोषण केल्यामुळें होतें.) गळा आणि तोंड हीं कोरडीं पडतात. तहान आणि भूक लागत्ये. दृष्टीला मांद्य येतें, कानामध्यें शब्द होतो; बरगड्या, मांड्या, आड संधि, आणि मान हीं दुखतात, आणि वारंवार विषूचिका (ह्मणजे दोन्ही द्वारानीं आम अन्नाची प्रवृत्ति.) होत्ये. हृदयास पीडा, शरीर कृशता, शक्ति नाहींशी होणें, तोंडास अरुचि, गुदाचे ठिकाणीं कातरल्या सारिखी पीडा, सर्व मधुरादि रस खाण्याची इच्छा, (हीं गोष्ट व्याधि प्रभावानें होत्ये किंवा वायूनें अंतःकरण दुष्ट झाल्या मुळें होत असेल.) मनाची ग्लानि, अन्न जिरलें असतां किंवा जिरत असतां पोट फुगतें, आणि कांहीं खाल्लें असतां स्मरण होतें, आपणास वातगुल्म, हृद्रोग, आणि प्लीहा झाला आहे अशी त्यामनुष्यास शंका प्राप्त होत्ये. कारण, त्यारोगां सारिखी पीडा होत असत्ये. वायूच्या योगानें तो मनुष्य खोकला आणि श्वास त्यानीं पीडित होऊन त्याला फारवेळानें मोठ्या कष्टानें कधीं पातळ कधीं कोरडा, थोडा. शब्द आणि फेनासहित वारंवार मळ होतो.

पित्तग्रहणीचें कारण व लक्षण.

कट्वजीर्णविदाह्यम्लक्षारद्यैःपित्तमुल्बणम्॥
आपूरयद्भृत्यनलंजलंतप्तमिवानलम्॥११॥सो॓
जीर्णनीलपीताभंपीताभःसार्यतेद्रवं॥सधूमोद्गार
हृत्कंठदाहास्यनिष्ठीवहृद्रुजः॥१२॥

अर्थ— तिखट, अजीर्ण, विदाह करणारे, (वेळूचे कोंब, मेपतीं.

पक्क निळ्या पिंवळ्या रंगाचा आणि पातळ मळ होतो, त्याला धुर कट देंकर येतात, उरांत आणि गळ्यांत जळजळ लागत्ये, अन्न द्वेष, आणि तृषा त्यानीं फार तो व्याकुळ होतो.

कफग्रहणीचें निदान लक्षण.

गुर्वतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात्॥
भुक्तमात्रस्यचस्वप्नाद्दुष्टस्याग्निंकुपितःकफः॥१३॥
तस्यान्नंपच्यतेदुःखंहृल्लासश्छर्द्यरोचकाः॥आ
स्योपदेहमाधुर्यकासष्ठीवनपीनसाः॥१४॥हृद्द
यंमन्यतेस्त्यानमुदरंस्तिमितंगुरु॥दुष्टोमधुर-
उद्गारःसदनंस्त्रीष्वहर्षणम्॥१५॥भिन्नामश्ले
ष्मसंसृष्टगुरुवर्चःप्रवर्तनम्॥अरुचिश्चापिदौ
र्बल्यमालस्यंचकफात्मके॥१६॥

अर्थ— जड, अतिस्निग्ध, थंड, इत्यादि पदार्थांचें भोजन केल्यानें. आणि अतिमात्र भोजन केल्यानें. आणि जेवण होतांक्षणींच झोंप घेतल्यानें, कफ कुपित होऊन अग्नीचा नाश करितो, त्या रोग्याचें-अन्न कष्टानें पचतें, हृदय लस लसतें, वांति, अरुचि, तोंड कफानें सारखल्यासारिखें, व गोड होनें, ढेंकर आल्या सारखें वाटतें, पोट ताठतें, व जड होतें, विरूत आणि मधुर असा ढेंकर येतो, अग्निमांद्य होतें, स्त्री संभोगाविषयीं इच्छा नसत्ये, पातळ आणि आमक.

फानीं मिश्रित आणि जड असा मळ होतो, क्षुधानसून दुर्बलता ह्मणजे सामर्थ्य नसतें, आणि आळस येतो, कफजन्य ग्रहणीरोगां मध्यें हीं लक्षणें होतात.

त्रिदोषग्रहणीचें लक्षण.

पृथग्वातादिनिर्दिष्ट हेतुलिंगसमागमे॥ त्रिदोषंलक्षयेदेवंतेषांवक्ष्यामिभेषजम्॥१७॥

अर्थ— वातादिकांचीं पृथक् पृथक् सांगितलेलीं कारणें व लक्षणें एकत्र झालीं असतां त्रिदोषग्रहणीरोगजाणावा, "तेषांवक्ष्यामि भेषजं" हें केवळ पादपूरणार्थ लिहिलें आहे,

मधुकोशंकनिर्मथ्यसारमाकृष्यवेमया॥ व्याख्याकृता महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥ इतिग्रहणीनिदानम्

अर्शोनिदान.

अतिसार ग्रहणी आणि अर्श यांचा परस्परसंबंध आहे ह्मणून ग्रहणीनंतर अर्श सांगतो.

पृथक्दोषैःसमस्तैश्चशोणितात्सहजानिच॥ अर्शांसिषट्प्रकाराणिविद्याद्गुदवलित्रये॥१

अर्थ— पृथक् दोषें करून ३ समस्त दोषमिळून १ रक्तापासून १ आणि सहज १ अर्शासा हा प्रकार ची अर्शस् (मुळव्याध) गुदाच्या तीन वळीवर होतात, गुदाचे ठिकाणीं प्रवाहिणी, सर्जनी, आणि प्राहिणी अशा तीन वळी आहेत,

संप्राप्तिपूर्वकअर्शांचें स्वरूपसां.

दोषास्त्वङ्मांसमेदांसिसंदूष्यविविधाकृतीन्॥मां
सांकुरानपानादौकुर्वंत्यर्शांसितान्जगुः॥२॥

अर्थ— वातादि दोष, त्वचा, मांस, आणि मेद, यांनां आणि स्थाधिकाणचे रक्तांला दूषित करून अपान (गुदजे गुद) स्थानीं, आदि शब्दानें नासिकादिक घ्यावीं, नाना प्रकारच्या आकृतीचे मांसाचे अंकुर उत्पन्न करितात, त्या अंकुरांस अर्श (मुळव्याध) म्हणतात.

वातार्शाचेंकारण.

कषायकटुतिक्तानिरूक्षशीतलघूनिच॥प्रमिताल्पा
शनंतीक्ष्णंमद्यंमैथुनसेवनम्॥३॥लंघनंदेशका-
लोचशीतोव्यायामकर्मच॥शोकोवातातपस्पर्शो
हेतुर्वातार्शसांमतः॥४॥

अर्थ— तुरट, तिखट, कडु, अतिरूक्ष, अतिशीत, आणि अतिलघु, अशा पदार्थांचें सेवन, उशीरानें जेवणें, अल्पभोजन करणें, तीव्र मद्याचें पान करणें, अत्यंत मैथुन, (स्त्रीसंग) करणें, उपवास, थंडदेश-आणि काल (हेमंतादि) अत्यंत आयास करणें, शोक करणें, वाऱ्यांत-व उन्हांत फिरणें, हें वातजन्य अर्शाचें कारण आहे.

पित्तार्शाचेंकारण.

कट्वम्ललवणोष्णानिव्यायामाध्यातपश्रमाः॥देश
कालावशिशिरोक्रोधोमद्यमसूयनम्॥५॥विदा-
हितीक्ष्णसुष्णंचसर्वंपानान्नभेषजम्॥पित्तोल्ब
णानांविज्ञेयःप्रकोपेहेतुरर्शसाम्॥६॥

अर्थ— तिखट, आंबट, खारट, आणि उष्ण असे पदार्थ, व्यायाम, अग्नीजवळ आणि उन्हांत बसणें, श्रम, उष्ण देश, व उष्ण काल,—

क्रोध, मद्यपान, हेवाकरणें, दाहकरणारें, तिखट, ऊन असें पान, अन्न आणि औषध, हें पित्ताधिक अर्शाचें कारण होय.

कफज अर्शाचें कारण.

मधुरस्निग्धशीतानिलवणाम्लगुरूणिच॥अव्यायामदिवास्वप्नशय्यासनसुखेरतिः॥७॥ प्राग्वातसेवाशीतोचदेशकालावचिंतनम्॥ श्लेष्मोल्बणानामुद्दिष्टंमेतत्कारणमर्शसाम्॥८॥

अर्थ— मधुर, स्निग्ध, शीत, खारट, आंबट, आणिजड, अर्शी भोजनें, व्यायाम न करणें, दिवसासनिजणें, सर्वकाळ मऊ गादीवर बसण्याची आवड, पाहांटेस पूर्वेकडचा वारा घेणें, थंड देश आणि थंड काळ, निष्काळजीअसणें, हें कफाधिक अर्शाचें कारणसमजावें.

द्वंद्वजार्शकारण.

हेतुलक्षणासंसर्गाद्द्विद्वाद्वंद्वोल्बणानिच॥

अर्थ— दोन दोन दोषांचीं कारणें आणि लक्षणें मिळालीं ह्मणजे द्वंद्वज अर्श झाला आहे ह्मणून समजावें.

त्रिदोषज अर्श.

सर्वोहेतुस्त्रिदोषाणांलक्षणंसहजेःसमम्॥९

अर्थ— पृथक् वातादिक अर्शांचें जें कारण सांगितलें, तें सर्वत्रिदोषार्शाला कारणआहे. आणि सहज अर्शाचेंजें लक्षण तेंच त्याचें लक्षण आहे.

वातार्शाचें लक्षण.

गुदांकुराबह्वनिलाःशुष्काग्निविमान्विताः॥ म्लानाःश्यावारुणास्तब्धाविशदाःपरुषाःखराः॥१०

मिथोविसदृशाव क्रास्तीक्ष्णाविस्फुटिताननाः॥
बिंबीकर्कंधुरवर्जूरकार्पासीफलसन्निभाः॥११॥
केचित्कदंबपुष्पाभाः केचित्सिद्धार्थकोपमाः॥शि
रःपार्श्वांसकट्यूरुवंक्षणाभ्यधिकव्यथाः॥१२॥
क्षवथूद्गारविष्टंभहृद्ग्रहारोचकप्रदाः॥कासश्वा
सान्निवैषम्यकर्णनादभ्रमावहाः॥१३॥तेरार्तो
ग्रथितंस्तोकंसशब्दंसप्रवाहिकम्॥रुक्फेनपि-
च्छानुगतंविबद्धमुपवेश्यते॥१४॥कृष्णस्व-
ङ्नखविण्मूत्रनेत्रवक्त्रश्चजायते॥गुल्मप्लीहो-
दराष्ठीलासंभवस्तनएवच॥१५॥

अर्थ— वाताधिक गुदांतले मोड(अर्श) रुके (स्रावरहित) चिम चिम वेदनेनेयुक्त, निर्जीव, श्याम व अरुण वर्ण, ताठर, बुळबुळी तनसणारे, कर्कश, खरखरीत (गाईचाजिभेसारखे,) एकसारखे नसणारे, वांकडेतिकडे, अणकुचीदार, किंत्येकांचीं तोंडें भंगलेलीं, तोंडली, बोर, खारीक, देवकापसी, त्यांच्या फळासारिखे आकृती चे, कोणी कदंबाच्या पुष्पासारिखे, (जाड व बारीक अनेक टोंकांचे) कोणी मोहऱ्या इतके बारीक, असे असतात, त्यांच्या योगानेंडोकें, बरगड्या, खांदे, कंबर, मांड्या, आणि आडसंधि, हे फार दुखतात, व शिंका, ढेंकर, मळावरोध, हृदय जखडल्या सारिखी वेदना, अरुचि, हीं होतात, आणि खोकला श्वास, अग्निवैषम्य, (अन्न कधीं चांगलें पचावें, कधीं पचूंनये,) कानामध्येंगिणागिणा शब्द, आणि भ्रम, हीं होतात, त्या अर्शांनीं पीडित झालेल्या मनुष्यास दगडासारखा कठिण, थोडा, शब्दयुक्त, कुंथून, शूल, फेंस, व चिकटा यांसह

अडकत, अडकत, मळ होतो, त्या मनुष्याचीं त्वचा, नखें, विष्ठा, मूत्र, डोळे, आणि तोंड हीं काळीं होतात, गुल्म, प्लीहोदर, अष्ठीला, (वायूची गांठ) त्या रोगांचा उपद्रव त्या अर्शा पासूनच होतो.

पित्तार्शाचें लक्षण.

पित्तोत्तरा नीलसुरवारक्तपीताग्निसप्रभाः॥ तन्व
स्रस्राविणोविस्रास्तनवोमृदवःश्लथाः॥१६॥श्व
कजिव्हायकूलवंडजलोकावक्त्रसन्निभाः॥ दाह
पाकज्वरस्वेदस्तृण्मूर्छारुचिमोहदाः॥१७॥सो
ष्माणोद्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्चसः॥यवम-
ध्याहरित्पीतहारिद्रत्वड्नखादयः॥१८॥

अर्थ— पित्ताधिक अर्शाचे मोड निळ्या अग्राचे, वस्त्यांचा रंग तांबडा, पिंवळा, किंवा काळा असतो, त्यांच्यांतून पातळ रक्ताचा स्राव होतो, त्यानां आंबूस घाण येत्ये, ते बारीक व कोमळ आणि शिथिल असतात, त्यांचा आकार पोपटाची जीभ, काळीज, आणि जळवांचीं तोंडें त्यासारिखा असतो, त्यांपासून आग, गुदपाक, ज्वर, स्वेद, तृषा, मूर्छा, अरुचि आणि मोह, हे होतात, आणि हात लावला असतां कढत लागतात, वस्त्या मुळें पातळ, निळा, ऊन, पिंवळा, तांबडा, आणि आमयुक्त असा मळ होतो, ते जवासारखे मध्यें शोसर असतात, आणि त्या रोग्याचे, त्वचा, नख नेत्रादिक हिरवे पिंवळे किंवा हळदवट होतात,

कफज अर्शाचें लक्षण.

श्लेष्मोल्वणामहा मूलाग्रनामंदरुजःसिताः॥
उत्सन्नोपचिताःस्निग्धाःस्तब्धावृत्तगुरुस्थिराः॥

॥१९॥ पिच्छिलास्तिमिताः श्लक्ष्णाः कंडूाढ्याः स्पर्शनप्रियाः॥ करीरपनसास्थ्याभास्तथागोस्तनसन्निभाः॥२०॥ वंक्षणानाहिनः पायुबस्तिनाभिविकर्षिणः॥ सश्वासकासहृल्लासप्रसेकारुचिपीनसाः॥२१॥ मेहरुक्छ्शिरोजाड्यशिशिरज्वरकारिणः॥ क्लैब्याग्निमार्दवच्छर्दिरामप्रायविकारदाः॥२२॥ वसाभसकफप्राज्यपुरीषाः सप्रवाहिकाः॥ नस्त्वचिनाभिघ्नंतेपांडुस्निग्धत्वगादयः॥२३॥

अर्थ— कफाधिक अर्शाचे मोड महा मूल ह्मणजे दूर धातू प्रत जाणारे, कडीण, मंद पीडा करणारे, पांढरे, लांब लांब, तुळ तुळीत, तादर, वाटोळे, जड, गुदाला ओझें वाटविणारे, स्थिर, बुळबुळित, ओलसर, मण्या प्रमाणें गुळ गुळित, कंडू फार करणारे, ह्मणून त्यानां स्पर्श केला असतां गोड वाटतो, नेपती आणि फणस यांच्या आठोळी सारिखे, गाईच्या सडा सारिखे, आड संधीला जरवडून टाकणारे, गुद, बस्ति, आणि नाभि यानां ओढल्या सारिखी पीडा करणारे, श्वास, कास, मळमळ, लालास्राव, अरुचि, आणि पडसें, त्यानां उत्पन्न करणारे; आणि मेह, मूत्र कृच्छ, मस्तकाला जडत्व, शीतज्वर, यानां उत्पन्न करणारे; तसेंच नपुंसकत्व, अग्निमांद्य, ओकारी, आणि आम बहुल रोग, (अतीसारादिक) करणारे, वसा (चर्बी) व कफ त्यानीं मिश्रित असा पुष्कळ मळ पाडणारे, प्रवाहिका उत्पन्न करणारे होत, यापासून क्लेदरक्तादिक कांहीं स्रवत नाहीं, आणि ते बळकट पिळले असतांही फुटत नाहींत, त्यांच्या योगानें त्वचा, नख, नेत्रादिक पांढरे व तुळ तुळीत होतात.

सन्निपातज आणि सहज अर्शाचीं लं०

सर्वैः सर्वात्मकान्याहुर्लक्षणैः सहजानि च॥ ॥

अर्थ— सर्व वात आदि अर्शाचा लक्षणांनीं सर्वात्मक ह्मणजे त्रिदोष ज अर्शाचीं लक्षणें, आणि तींच सहज अर्शाचीं लक्षणें जाणावीं, कारण तींही त्रिदोषजच आहेत.

रक्तार्शाचें लक्षण.

रक्तोल्बणानुदेकीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः॥२४ वटप्ररोहसदृशागुंजाविद्रुमसन्निभाः॥ तेत्यर्थंदुष्टमुष्णंचगाढविड्ग्रपीडिताः॥स्रवंतिसहसारक्तं तस्यचातिप्रवृत्तितः॥ भेकाभःपीड्यतेदुःखैःशोणितक्षयसंभवैः॥२६॥ हीनवर्णबलोत्साहोहतेजाः कलुषेंद्रियः॥विट्श्यावंकठिणंरूक्षमथोवायुर्नगच्छति॥२७॥

अर्थ— रक्त आहे अधीक ज्यामध्यें असे अर्शाचे मोड पित्तार्शाच्या लक्षणानीं युक्त असतात, वडाच्या अंकुरासारखे वा गुंजे सारिखे, कोणी पोंवळ्यांच्या कांड्या सारखे असतात, ते जेव्हां कठीण मळानें अत्यंत दाबले जातात तेव्हां त्यांतून दुष्ट होऊन ऊन रक्त अकस्मात् गळूं लागतें, तें रक्त फार वाहिलें ह्मणजे तो मनुष्य पर्जन्य काळच्या बेडका सारखा पिंवळा होतो, आणि रक्तक्षया पासून झालेल्या दुःखानीं (स्वप्नारूप्य शिराशैथिल्यादिक) पीडित होतो, त्याच्या शरीराचा वर्ण, स्थूळपणा, आणि उत्साह हीं नष्ट होतात, शक्ति नाहींशी होत्ये, डोळे गडूळ होतात, किंवा सर्व इंद्रियें व्याकूळ होतात, त्याला श्यामवर्ण, कठीण, आणि रूक्ष असा मळ होतो, आणि अपान वायु स

रत नाहीं

आतांयारक्तार्शाचेंच वातादिभेदानें
लक्षण सांगतों.

तनुचारुणवर्णंचफेनिलंचासृगर्शसाम्॥ कण्डू
रुगुदशूलंचदौर्बल्यंयदिचाधिकम्॥२८॥ तत्रा
नुबंधोवातस्यहेतुर्यदिचरूक्षणम्॥

अर्थ— मुळव्याधींचे रक्त पातळ, अरुण वर्ण, आणि फेंसाळलेलें, असेंजर पडत असेल, आणि कंबर, मांड्या, आणि गुद, यांच्या ठिकाणीं शूळ होत असेल, व दुर्बलता फार झाली असेल आणि त्यांत कांहीं रूक्ष हेतु पोचला असेल तर त्यारक्तार्शामध्यें वायूचासंबंध आहे असेंजाणावें.

कफसंबंधाचेंलक्षण.

शिथिलंश्वेतपीतंचविट्स्निग्धंगुरुशीतलम्॥य
द्यर्शसांघनंचासृक्तंतुमत्पांडुपिच्छिलम्॥गुदस
पिच्छंस्तिमितंगुरुस्निग्धंचकारणम्॥श्लेष्मानुबं
धोविज्ञेयस्तत्ररक्तार्शसांबुधैः॥३०॥

अर्थ— ज्यामध्यें शिथिल, पांढरा, वपिंवळा, स्नेहयुक्त, जड, आणि शीतळ, असा मळ होत असेल, आणि जर मुळव्याधीचें रक्त जाड, तंतुयुक्त, पांढरें, आणि बुळबुळीत पडत असेल, आणि गुदबुळबुळीत, दडस होत असेल, आणि गुरु, स्निग्ध, असें कांहीं कारण झालें असेल तर त्यारक्तार्शांस कफाचा संबंध आहे असेंजाणावें.

पित्ताचा अनुबंध कांसांगितला नाहीं? असें कोणी ह्मणेल तर त्याचें कारण सांगतों, रक्ताचींवपित्ताचीं लक्षणें सारिखींचआहेत

पूर्वरूपसांगतों.

विष्टंभोन्नस्यदौर्बल्यंकुक्षेराटोपएवच॥३१॥का
श्यंसुप्तारबाहुल्यंसक्थिसादोल्यविड्भता॥ ग्रहणी
दोषपांडूनांराशंकाचोदरस्यच॥ पूर्वरूपाणिनिर्दि
ष्टान्यर्शसामभिहृद्भये॥३२॥

अर्थ— अन्नाचा विष्टंभ ह्मणजे अवष्टंभ होऊन जिरणें, शक्तिक्षीणता, कुशीमध्येंगुडगुडशब्द, रोड होणें, ढेंकर पुष्कळ येणें, मांड्या गळून जाणें, थोडा मळ होणें, ग्रहणी आणि पांडुरोग यांची भ्रांति होणें. कारण त्यांचीं लक्षणें दिसण्यांत येतात, व उदर झाल्याची ही भ्रांति होत्ये, मुळव्याध उत्पन्न व्हावयाची असली ह्मणजे पहिल्यानें हीं लक्षणें होतात.

निदाना नंतर पूर्वरूप सांगावें, तें येथें लक्षणानंतर सांगण्याचें प्रयोजन असें कीं, निदान लक्षणास चिकित्सेचें अंगत्व प्रतिपादनार्थ तीं पूर्वी सांगून मग हें सांगितलें, अथवा ग्रंथकाराचीमर्जी.

केवळ गुदाचे ठाईं दोष कोपानें.
अर्शोरोग होतो, मग सर्वदेहाम
ध्येंकृशत्व कृष्णत्वादिरूपदुष्टि
कशी होत्ये अर्शीकोणी शंका क-
रील ह्मणून सांगतों.

पंचात्मामारुतःपित्तंकफोगुदवलित्रये॥ सर्वए
वप्रकुप्यंतिगुदजानांसमुद्भवे॥३३॥तस्मादर्शां
सिदुःखानिबहुव्याधिकराणिच॥सर्वदेहोप-
तापीनिप्रायःकृच्छ्रतमानिच॥३४॥

अर्थ— गुदाच्या तिन्ही वळीवर मुळव्याधीचे मोड उत्पन्न झाले असतां पांच प्रकारचा वायु, पांच प्रकारचें पित्त, आणि पांच प्रकारचा कफ, हे सर्वच दोष कोपपावतात.

प्राण, अपान, समान, उदान, आणि व्यान हे पांच प्रकारचे वायु हृदय, गुद, नाभि, कंठ, आणि सर्वशरीर हीं स्थानांची अनुक्रमानें स्थानें होत, तसेच आलोचक, रंजक, साधक, पाचक, आणि भ्राजक याभेदानेंपित्तपांच प्रकारचें आहे त्यांचीं स्थानें— आलोचक नेत्रांमध्यें, रंजक, यकृत, आणि प्लीहा यांमध्यें, साधक हृदया मध्यें, पाचक पक्वाशय आणि आमाशय यांमध्यें, आणि भ्राजक त्वचेमध्यें राहतें, या प्रमाणें कफही अवलंबक, क्लेदक, बोधक, तर्पक आणि श्लेषक या पांच भेदानें क्रमे करून हृदय, आमाशय, जिव्हा, मस्तक, आणि संधी या पांच ठिकाणीं राहतो, या प्रमाणें सर्व दोष आप आपल्या प्रांच पांच स्वरूपानीं कुपित होतात, म्हणून हा रोग, (अर्श) फार दुःखदायक बहुत प्रकारचे व्याधि (उदर अग्निमांद्य इत्यादि उपद्रव) करणारा, सर्वदेहास क्लेशदायक आणि बहुत करून कृछ्र साध्य होतो.

सुखसाध्यलक्षण.

बाह्यायांतु वलेोजातान्येकदोषोल्वणानिच॥ अ-
शांसिसुखसाध्यानिनचिरोत्पतितानिच॥ ३५॥

अर्थ— बाहेर ल्या वळीवर झालेले, एक दोषोल्वण, आणि ज्यांस एक वर्ष लोटलें नाहीं असे मोड सुखसाध्य होतात.

कृछ्रसाध्यलक्षण.

द्वंद्वजानिद्वितीयायांवलेायान्याश्रितानिच॥ कृछ्र-

साध्यानिनान्याहुःपरिसंवत्सराणिच॥३५॥ ॥

अर्थ— दोन दोषांपासून झालेले, वजे दुसऱ्या वर्षीवरअसणारे, आणि ज्यानां एक वर्ष लोटलें आहे, असेसुळव्याधीचेमोड रूछसाध्य होतात, आणि जे बाद्य वर्षीवर असून द्विदोषोल्बण असतील, आणि एक दोषोल्बण दुसऱ्या वर्षीवर झालेअसतील तेही रूछसाध्यजाणावे.

असाध्यलक्षणें.

सहजानिद्विदोषाणियानिचाभ्यंतरांवलिम्॥जायंतेऽशांसिसंश्रित्यतान्यसाध्यानिनिर्दिशेत्॥३६

अर्थ— सहज (जन्मा बरोबर झालेले) द्विदोषज, आणि जे आंतल्या वर्षीवर होतात, ते सर्व असाध्यजाणावे.

याप्यलक्षण.

शेषस्यादायुषस्तानिचतुःपादसमन्विते॥याप्यंतेदीप्तकायाग्नेःप्रत्याख्येयान्यतोन्यथा॥१७॥

अर्थ— असाध्य सुळव्याधजरी असली तरी रोग्याचें आयुष्य बाकी असले आणि तो चतुःपादसंपत्तियुक्त असला (वैद्य, औषध, परिचारक, आणि रोगी हेजसे असावे तसे असले) तर, आणि त्यारोग्याचा अग्नि प्रदीप्त असला तर याप्य म्हणजे कांहीं शम पावत्ये, आणि या विपरीत असलें तर रोगी सोडावा.

उपद्रवानेंअसाध्यत्वसांगतो.

हस्तेपादेगुदेनाभ्यांसुरेवृषणयोस्तथा॥शोथोत्कृष्टाश्चर्वशूलंचतस्यासाध्योर्शसोहिसः॥३८॥

अर्थ— ज्याच्या हात, पाय, गुद, नाभि, सुरव, आणि वृषण यांवर सूज-

येत्ये, व हृदय आणि पार्श्व भाग दुखतात, तो रोगी साध्य होतनाहीं

दुसरीं असाध्य लक्षणें.

हृत्पार्श्वशूलसंमोहश्छर्दिरंगस्यरुक्ज्वरः॥ तृ
ष्णा गुदस्यपाकश्चनिहन्युर्गुदजातुरम्॥ ३९॥

अर्थ— हृदय आणि पार्श्व यांस शूल, इंद्रिय आणि मन यांचा मोह, ओकारी, आंगांत शूल, ज्वर, तृषा, गुदाचा पाक, (गुदावर पिंवळे फोड) हीं लक्षणें झालीं ह्मणजे रोगी असाध्य जाणावा.

तृष्णारोचकशूलार्तमतिप्रसुतशोणितम्॥ शोथा
तीसारसंयुक्तमशांसिक्षपयंतिहि॥ ४०॥

अर्थ— तृषा, अरुचि, शूल, यानीं पिडलेला, ज्याचें रक्त फार स्रवलें आहे, आणि सूज, अतिसार यांनीं युक्त अशा रोग्याचा अर्श नाश करितात.

मेंद्रादिष्वपिवक्ष्यंतेयथास्वंनाभिजान्यपि॥ गंडू
पदास्यरूपाणिपिच्छिलानिमृदूनिच॥ ४१॥

अर्थ— मेंद्र ह्मणजे शिश्न, आदि शब्दें करून नासिका कर्ण इत्यादिकांचे ठाईं दोष भेदें करून अर्श (अंकुर) होतात, ह्मणून गुदें सांगणें आहे, तसेंच नाभीला ही अर्श होतात, तीं गांदव बेडाच्या तोंडा सारिखीं, बुळ बुळीत आणि मृदु अशीं असतात.

चर्मकील (चामखीळ) यांचीसंप्राप्ति.

व्यानोगृहीत्वाश्लेष्माणंकरोत्यर्शस्त्वचोबहिः॥
कीलोपमंस्थिरखरंचर्मकीलंतुतद्विदुः॥४२॥

अर्थ— व्यान वायु कफाला घेऊन त्वचे वर रिवळ्यासारखा, स्थिर, आणि खरखरीत असा मोड करितो, त्यालाचामखीळ ह्मणतात.

वातादिभेदें करून त्याचें लक्षण.

वातेनतोदपारुष्यंपित्तादसितरक्तता॥ श्लेष्मणा स्निग्धता चास्यग्रथितत्वंसवर्णता॥ ४३॥

अर्थ— वायूनें त्यामध्यें सुयाटोचल्यासारिखी पीडा; आणि परुषपणा; पित्तानें त्याचा रंग काळा तांबडा; आणि कफानें त्याला तुळतुळीतपणा, गांठाळलेला. आणि त्वचेसारखा वर्ण असतो.

मधुकोशंसूनिर्मथ्यसारमाकृष्यचेमया॥ टीकाकृता महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥

इति अर्शोनिदानम्.

अग्निमांद्य.

अर्शापासूनअग्निमांद्य होतें म्हणून अर्शानंतरअग्निमांद्यनिदान सांगतों.

मंदस्तीक्ष्णोथविषमःसमश्चेतिचतुर्विधः॥ कफपित्तानिलाधिक्यात्तत्साम्याज्जाठरोनलः॥ १॥

अर्थ— कफ, पित्त, आणि वायु यांच्या आधिक्यानें आणि त्यांच्यासमतेनें अनुक्रमें करून, जठराग्नि, मंद, तीक्ष्ण, विषम, आणि सम या प्रमाणें चार प्रकारचा होतो, म्हणजे कफानें मंद, पित्तानें तीक्ष्ण, वायूनें विषम, आणि तिघांच्या सारखे पणानें सम अग्नि होतो.

त्यांचें स्वरूप.

विषमोवातजान्रोगान्तीक्ष्णःपित्तनिमित्तजान्॥ करोत्यग्निस्तथामंदोविकारान्कफसंभवान्॥ २॥

अर्थ— विषमाग्नि वातजन्य ८० रोगांपैकीं कांहीं रोग उत्पन्न करितो,

व सामान्य ज्वरातिसारादिकही उत्पन्न करितो, तीक्ष्णाग्नि पित्तजन्य ४० रोगांपैकीं ओषचोषादिक रोग उत्पन्न करितो, तसेंच मंदाग्नि कफजन्य २० विकारांपैकीं आलस्यादिक उत्पन्न करितो.

समाग्न्यादिकांचीं लक्षणें.

समासमाग्नेराशितामात्रा सम्यग्विपच्यते॥ स्वल्पापिनैवमंदाग्नेर्विषमाग्नेस्तुदेहिनः॥३॥कदाचित्पच्यतेसम्यक्कदाचिन्नविपच्यते॥ मात्रातिमात्राद्याशितास्करवंयस्यविपच्यते॥ ४॥ तीक्ष्णाग्निरितितंविद्यात्समाग्निःश्रेष्ठउच्यते॥

अर्थ- समाग्निपुरुषाचा योग्य आहार चांगला पचतो, मंदाग्नीचा अल्प देखील आहार पचत नाहीं; आणि विषमाग्नीचा तर कधीं चांगला पचतो, कधीं पचत नाहीं, आणि अतिमात्र भोजन केलें असतां ज्याला करवानें पचतें, त्याचा अग्नि तीक्ष्ण आहे, असें जाणावें, सर्वांमध्यें समाग्नि हा श्रेष्ठ आहे भस्मक = क्षणून जो अग्नि आहे तो तीक्ष्णाग्नि नव्हे, अत्यंत तीक्ष्णाग्नीलाच भस्मक क्षणतात, त्याचें लक्षण चरकांत सांगितलें आहे तें असें.

नरेक्षीणकफेपित्तंकुपितंमारुतानुगं॥ ५॥ सोष्मणापाचकस्थानेबलमग्नेःप्रयच्छति॥ तदालब्धबलोदेहंरूक्षयेत्सानिलोनलः॥ ६॥ आभिभूयपचत्यन्नंतेक्ष्णादाशुमुहुर्मुहुः॥ पक्त्वान्नंसततंतीव्रा तूष्णीणिनादीम्यचत्यपि॥ ७॥ ततोदौर्बल्यमातंकं मृत्युंचोपनयेत्परम्॥ भुक्तेन्नेलभतेशांतिर्जीर्णमात्रेप्रताम्यति॥ ८॥ तृट्कासदाहमोहाःस्युर्व्या

धयोत्यग्निसंभवाः ॥९॥

अर्थ— कोणी मनुष्याचा कफ क्षीण झाला म्हणजे कुपित झालेले पित्त वायूला मिळून ऊष्म्यासह वर्तमान पाचक स्थानीं जाऊन अग्नीला बळ देतें, त्या वेळेस तो अग्नि वातसहाय्यानें प्रबळ होऊन देहाला रूक्ष करून टाकतो; आणि तीव्रतेनें लवकर आणि वारंवार अन्न पचवून टाकतो; अन्न पचविल्या नंतर तो रक्तादि धातूंस ही पचवितो, त्यायोगानें दुर्बलता, रोग आणि मृत्यु देखील येतो, त्या वर कांहीं अन्न खाल्लें असतां सरत वाटतें, परंतु अन्न जिरता क्षणीच मूर्च्छा येत्ये. तृषा, खोकला, दाह, आणि मूर्च्छा (म्हणजे कांहीं सुचेनासें होणें,) हे व्याधि अग्न्यग्नी पासून होतात.

मधुकोशसंग्रहनिर्मथ्यसार साकूष्य वैमया॥ व्याख्या कृता महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥ इत्यग्निमांद्यनिदान

अथाजीर्णनिदानम्

अग्निमांद्य आणि अजीर्ण हीं परस्पर कारणें आहेत म्हणून अग्निमांद्यानंतर अजीर्णनिदान सांगतो.

आमंविदग्धंविष्टब्धंकफपित्तानिलैस्त्रिभिः॥अजीर्णंकेचिदिच्छंतिचतुर्थंरसशेषतः॥१॥अजीर्णंपंचमंकेचिन्निर्दोषंदिनपाकिन्च॥वदंतिषष्ठंचाजीर्णंप्राकृतंप्रतिवासरम्॥२॥

अर्थ— कफ, पित्त, आणि वायु, यातीन दोषांनीं क्रमानें आम, विदग्ध, आणि विष्टब्ध अशीं तीन अजीर्णें होतात, आहार रसाच्या शेषानें च

वर्षे अजीर्ण होतें, असें कोणी ह्मणतात, आणि शास्त्र दिवस मिळून-जो आहार पचतो त्या मध्यें पोट फुगणें वगैरे कांहीं होत नाहीं. हें पांचवें अजीर्ण कोणाचे मतीं आहे, आणि दररोज चें स्वाभाविक (विकृति जन्य नव्हे) अजीर्ण साहावें असें कोणी ह्मणतात, हें साहावें अजीर्ण सांगण्याचें कारण इतकेंच कीं, त्याच्या पचनार्थ शास्त्रांत वामपार्श्व शयनादिक आचार सांगितला आहे तो करावा, तो असा " भुक्त्वाशतपदंगच्छेद्वामपार्श्वेनसंविशेत्॥ शब्दरूपरस स्पर्शगंधांश्चमनसःप्रियान्॥ भुक्तवानुपसेवेत तेन्नंसाधुनिष्ठति.॥" — अर्थ— भोजन झाल्यावर शत पावली करून डाव्या कुशीवर निजावें, मनास आवडतील ते शब्दादि विषय सेवन करावे-ह्मणजे अन्नाचा परिपाक चांगला होतो.

अजीर्णाचें कारण.

अत्यंबुपानाद्विषमाशनाच्चसंधारणात्स्वप्नविपर्ययाच्च॥ कालेपिसात्म्यंलघुचापिभुक्तमन्नंनपाकंभजतेनरस्य॥३॥ईर्ष्याभयक्रोधपरिक्षितेनलुब्धेनशोकेदैन्यनिपीडितेन॥ प्रद्वेषयुक्तेनचसेव्यमानमन्नंसम्यक्परिपाकमेति॥४॥

अर्थ— फार पाणी पिणें, अकाळीं जेवणें, मलमूत्रादिकांचा वेगरोध करणें, दिवसास निजणें, रात्रीं कारणानीं जेवणाच्यावेळेवर जरी लघु आणि सोसेल असें ही अन्न खाल्लें तरी तें चांगलें पचत नाहीं. ईर्ष्या, भय, आणि क्रोध यांनीं व्याप्त झालेला, लोभी, शोक, आणि दैन्य यांनीं पिडलेला, आणि मत्सर युक्त अशा पुरुषानें खाल्लेलें अन्न चांगलें परिपक्व होत नाहीं. कोणी हा ईर्ष्याभयक्रोध"

इत्यादि श्लोक मानस दोषाजीर्ण विषयक आहे, असें समजणें.

आमादिकअजीर्णाचेंलक्षण.

तत्रामेगुरुतोत्क्लेदःशोथोगंडाक्षिकूटगः॥उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धःप्रवर्तते॥५॥

अर्थ— त्यापैकीं आमाजीर्णामध्यें आंगाला जडता, मळमळ, गाल आणि डोळे यांना सूज, आणि ढेंकर येतोतो जसें अन्न खावें तसा येतो.

विदग्धाजीर्णलक्षण.

विदग्धेभ्रमतृष्मूर्छाःपित्ताच्चविविधारुजः॥उद्गारश्चसधूमाम्लःस्वेदोदाहश्चजायते॥६॥

अर्थ— विदग्धाजीर्णामध्यें भ्रम, तृषा, आणि मूर्छा ह्या होतात, आणि पित्तापासून नानाप्रकारच्या ओषचोषादिक पीडा होतात. आणि ढेंकर येतोतो धुरकट व आंबट येतो, आणि घाम येतो व दाह होतो.

विष्टब्धाजीर्णलक्षण.

विष्टब्धेशूलमाध्मानंविविधावातवेदनाः॥मलवातानांप्रवृत्तिश्चस्तंभोमोहोंगपीडनम्॥७॥

अर्थ— विष्टब्धाजीर्णामध्यें शूळ, पोटफुगणें, नानाप्रकारच्यातो दभेदादिरूप वातवेदना, मळ आणि वायु यांचीं अप्रवृत्ति.(म्हणजे बंदी) आंगताठ्या सारखें होणें. मोह आणि अंगपीडन म्ह०आमवायूच्या कळा सारिख्या कळा लागणें. हीं लक्षणें होतात.

रसशेषाजीर्णलक्षण.

रसशेषेन्नविद्वेषोहृदयाशुद्धिगौरवे॥ ॥

अर्थ— रसशेषाजीर्णामध्यें अन्नद्वेष, हृदयस्वच्छ नसणें आणि शरीराला जडपणा, हीं होतात.

अजीर्णापासूनउपद्रव.

मूर्च्छाप्रलापोवमथुःप्रसेकःसदनंक्लमः॥उपद्रवा
भवंत्येतेमरणंचाप्यजीर्णतः॥ ८॥

अर्थ— मूर्च्छा, बडबड, ओकारी, तोंडाला पाणी सुटणें, ग्लानि, भोंवळ, अजीर्णापासून हेउपद्रव होतात, आणिअजीर्ण फार विकोपास गेलें तर मरण देखील येतें.

अतिमात्रभोजन करणें हेंअजीर्णाला कारण आहे म्हणून सांगतो.

अनात्मवंतःपशुवज्जुंजतेयेप्रमाणतः॥रोगानीक
स्यतेमूलमजीर्णंप्राभुवंतिहि॥९॥

अर्थ— इंद्रियेंस्वाधीन नसल्यामुळें जे पशू प्रमाणें हवेंतितकें खातात, त्यानां अनेक रोगाचें मूळ असें अजीर्ण होतें.

अजीर्णापासून विषूच्यादिक होतात म्हणूनअजीर्णानंतरविषूच्यादिक सांगतो.

अजीर्णमामंविष्टब्धंविदग्धंचयदीरितम्॥विषूच्य
लसकोतस्माद्भवेच्चापिविलंबिका॥१०॥ ॥

अर्थ— आम, विष्टब्ध, आणि विदग्ध हींजीं अजीर्णें सांगितलीं; त्यापासून विषूचिका (मोडशी किंवा तरळ) आणि अलसक, आणि विलंबिका हे रोग उत्पन्न होतात.

विषूची म्हणजे कायतें सांगतो.

सूचीभिरिवगात्राणितुदन्संतिष्ठतेनिलः॥ यत्रा-
जीर्णेचसावैद्यैर्विषूचीतिनिगद्यते॥ ११॥

अर्थ— ज्या अजीर्णांत रूयानीं टोंचल्या सारिखी शरीरास वायूची-
पीडा होत्ये तिला विषूचि असें ह्मणतात,

नलांपरिमिताहारालभंतेविदितागमाः॥ मूढास्ता
मजिताःस्मानोलभंतेशनलोलुपाः॥१२॥

अर्थ— ज्यांचा आहार परिमित आहे व ज्यानां वैद्यशास्त्र कळतें, त्या
नां ही विषूचिका होत नाहीं, आणि जे अज्ञानी वज्यांचीं इंद्रियें स्वाधी
न नाहींत आणि पशू प्रमाणें प्रमाणाति रिक्त भोजन करणारे अशा
मनुष्यांस ही विषूचिका अवश्य होत्ये.

विषूचीचें लक्षण.

मूर्छानिसारोवमथुःपिपासाशूलभ्रमोद्वेष्टनजृंभ
दाहाः॥ वैवर्ण्यकंपोहृदयेरुजश्चभवंतितस्यांशि
रसश्चभेदः॥ १३॥

अर्थ— मूर्छा, दाह, ओकारी, शोष, शूल, भोंवळ, पायांला पेटक्या
येणें, जांभया, दाह, शरीराचा वर्ण बदलणें, कांपरें सुटणें, आणि हृदया
तदुखणें, आणि मस्तकशूळ हीं लक्षणें विषूचींत होतात, हिलाच
महामारी ह्मणतात किंवा कोणी पटकी ह्मणतात,

अलसकाचें लक्षण.

कुक्षिरानह्यतेत्यर्थंप्रताम्येत्परिकूजति॥ निरुद्धो
मारुतश्चैवंकुक्षावुपरिधावति॥ १४॥ वातवर्चोनि
रोधश्चयस्यात्यर्थंभवेदपि॥ तस्यालसकमाचष्टे
तृष्णोद्गारौनुयस्यच॥ १५॥

अर्थ— कूस अत्यंत फुगत्ये, रोगी भुरूंन पडतो, आणि मोठ्यानें आरोळ्या मारतो, या प्रमाणें वायूचा खालीं जाण्याचा रोध झाला म्हणजेतो कुक्षीच्या वरती म्हणजे हृदय कंठादिकांपत येतो, मळाचा आणि वायूचा अत्यंत रोध होतो, आणि त्याला शोष फार लागतो वरें कर कपट येतात, त्याच्या त्या रोगाला अलसक असें म्हणतात.

विलंबिकेचें लक्षण.

दुष्टंतुभुक्तंकफमारुताभ्यांप्रवर्तनेनोर्ध्वमथश्चयस्य॥ विलंबिकांतांभृशदुश्चिकित्स्यामाचक्षतेशास्त्रविदःपुराणाः॥१६॥

अर्थ— कफ वायूनीं अन्न दुष्ट होऊन ऊर्ध्व किंवा अधोमार्गानें प्रवृत्त होत नाहीं (म्हणजे वांति किंवा दाळ होत नाहींत) आमाशयांत नें अन्न तसेंच पुष्कळ वेळरा हातें, त्या रोगाला विलंबिका म्हणतात. ही चिकित्सा करण्यास फारच कठीण आहे, अलसक आणि विलंबिका त्या दोघांमध्यें कफवात प्रबळ असून ऊर्ध्वाध; प्रवर्तन होत नाहीं, तेव्हां हे तुल्यच आहेत, त्यांत भेद कोणता? अशी कोणी शंका करील तर सांगतों,— अलसकामध्यें शूलादिक फार तीव्र होतात, आणि विलंबिकेंत होत नाहींत,

अजीर्णापासून झालेले विषूच्यादिक सांगून अजीर्णजन्य आमाचें दुसरें कार्य सांगतो.

यत्रस्थमामंविरुजेत्तमेवदेशंविशेषेणविकारजातैः॥ दोषेणयेनावततंशरीरंतल्लक्षणैरामसमुद्भवेश्च॥१७॥

अर्थ— ज्या ठिकाणीं आम राहातो त्याच ठिकाणीं, ज्या दोषानें शरीर व्याप्त झालें असेल, त्याच्या लक्षणांनीं (तोद, दाह, गौरवादि) आणि आमजन्य विकारांनीं (आमवातादिक) विशेष पीडा होत्ये, याव रून अन्य ठिकाणी ही थोडी पीडा करितो हें सूचविलें, आणि "यंत्र" या सर्वनाम शब्दानें कुपित झालेल्या वातादिकां प्रमाणेंच आमाचेंही नियमित स्थान नाहीं हें सूचविलें,

विषूचिका आणि अलसक यांचें असाध्य लक्षण सांगतो.

यःश्यावदंतोष्ठनखोत्प्रसंज्ञोवम्यर्दितोऽभ्यंतर यातनेत्रः॥ क्षामस्वरःसर्वविमुक्तसंधिर्यायान्न-रोसोपुनरागमाय॥१८॥

अर्थ— ज्याचे दांत, ओंठ आणि नखें काळीं पडतात, स्मृति थोडी असत्ये, ओकारीनें पीडित होतो, डोळे खोल जातात, शब्द खोल जातो, आणि हातापायांचे संधि सर्व ढिले पडतात, तो मनुष्य वांचत नाहीं. विलंबिका नर स्वरूपानेंच असाध्य आहे, असें जेज्जटाचें मत आहे.

जीर्णाहार लक्षण.

उद्गारशुद्धिरुत्साहोवेगोत्सर्गोयथोचितः॥ लघुताक्षुत्पिपासाचजीर्णाहारस्यलक्षणम्॥१९॥

अर्थ— शुद्ध ढेकर, शरीराला आणि मनाला आनंद वाटणें, आणि आहाराप्रमाणे वेगासहित मलमूत्रांची प्रवृत्ति होणें, शरीरास हलकेपणा, त्यांत विशेषें करून कोठा हलका होणें, भूक आणि तहान लागणें, अन्न चांगलें जिरलें असतां हीं लक्षणें होतात. इत्यग्नि मांद्याजीर्णविषूचिकाविलंबिकानिदानम्॥

मधुकोशंसूनिर्मथ्यसारमाकृष्यवेमया॥ व्याख्याकृ
तामाहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥ इत्यग्निमांद्यनिदानं॥

कृमिनिदान.

अजीर्णापासून कृमीचाउद्भव होतो ह्मणून अजीर्णानंतर कृमिनिदानसां.

कृमयरक्तद्विधाप्रोक्ताबाह्याभ्यंतरभेदत:॥ बहिर्म
लकफासृग्विद्जन्मभेदाच्चतुर्विधा:॥१॥ नामतो
विंशतिविधा:,

अर्थ— बाह्य आणि अभ्यंतर या भेदानें कृमी दोन प्रकारचे आहेत. बहिर्मल (सेदादिक) कफ, रक्त, आणि विष्ठा, या मध्यें उत्पन्न होणारे असेचार प्रकारचे, आणि त्यांचीं नावें वीस प्रकारचीं आहेत.

त्यापेकीं बाह्य कृमि सांगतो.

बाह्यास्तत्रमलोद्भवा:॥ तिलप्रमाणसंस्थानवर्णा:
केशांबराश्रया:॥२॥ बहुपादाश्चसूक्ष्माश्चयूका
लिक्षादिनामत:॥ द्विधातेकोठपिटिकाकंडूगंडानू-
प्रकुर्वते॥३॥

अर्थ— त्यापेकीं बाह्यमलोद्भव कृमि;— प्रमाण, आकृति, आणि वर्ण (पांढरा किंवा काळा) ईहीं करून तिला प्रमाणें असतात, ते केश आणि वस्त्रें यांवर राहातात, त्यापेकीं ज्याना पाय बहुत ह्मणजे साहा असतात त्यांस उवा आणि त्यापेक्षां बारीक जे असतात, त्यानां लिरवा ह्मणतात, त्या दोहों कृमी पासून गांधी, पुळया, कंडू, आणि गांडी उत्पन्न होतात.

कृमीचें कारण.

अजीर्णभोजीमधुरास्लनित्योद्रवप्रियःपिष्टगुडो पभोक्ता॥ व्यायामवर्जीचदिवाशयानोविरुद्धभुक् क्षीरमलंभते कृमीस्तु॥ ४॥

अर्थ— अजीर्णावर भोजन करणारा, निरंतर गोड,आणि आंबट पदार्थ खाणारा, द्रवपदार्थ,(कढी,सांबारें,आबटी,वगैरे)खाणारा, गूळ, आणि पीठ यांणीं केलेले पदार्थ(अनारसे, घारगे इत्यादि)खाणारा, व्यायाम नकरणारा,दिवसास निद्रा करणारा, आणि विरुद्धभुक् म्हणजे क्षीर मत्स्यादि पदार्थ भक्षण करणारा,अशा पुरुषास कृमि(जंत) होतात.

कोणते कृमि कोणत्या कारणानें हो. तात तें सांगनो.

माषपिष्टान्नलवणगुडशाकैःपुरीषजाः॥ मांसमाष गुडक्षीरदधिशुक्तैः कफोद्भवाः॥५॥ विरुद्धाजीर्णशा काद्यैःशोणितोत्थाभवंतिहि॥ ५॥॥

अर्थ— उडीद,पिष्टान्न,(मोदक,लाडू,वगैरे) खार,गूळ, भाज्या, ह्या पदार्थांनीं विष्ठे पासून कृमि होतात.

मांस,उडीद, गूळ, दूध, दहीं,शुक्त,(कांजी किंवा लोणचें) ह्या पदार्थांनीं कफा पासून कृमि होतात,

विरुद्ध,(क्षीरमत्स्यादि) अर्धकच्चेशिजलेलें,आणि भाज्या, आदि करून पदार्थांनीं रक्तजन्य कृमि होतात.

पोटांत कृमि झाल्याचें लक्षण.

ज्वरोविवर्णताशूलंरुद्रोगःसदनंभ्रमः॥ भक्तद्वे-

षोनिसारश्चसंजातकृमिलक्षणं॥ ६॥ ॥ ॥

अर्थ— ज्वर, शरीराचा वर्ण पालटणें, शूळ, हृदयांत पीडा, अंगग्लानि, भ्रम, अन्नद्वेष, आणि अतीसार, हीं लक्षणें झालीं म्हणजे समजावें कीं कृमि झाले आहेत.

कफज कृमीचें लक्षण.

कफादामाशयेजाताहृद्याःसर्पंतिसर्वतः॥७॥ पृथु
ग्रर्ध्मनिभाःकेचित्केचिद्दंडूपदोममाः॥ रूढधान्यांकु
राकारास्तनुदीर्घास्तथाणवः॥८॥श्वेतास्ताम्राव-
भासाश्चनामतःसप्तधातुते॥ अंत्रादाउदरावेष्टाः
हृदयादामहारुजः॥९॥चुरवोदर्भकुसुमाःसुगंधा
स्तेचकुर्वते॥ हृल्लासमास्यस्रवणमविपाकमरोच
कं॥१०॥मूर्च्छाछर्दितृषानाहःकार्श्यंश्वयथुपीनसान्

अर्थ— कफा पासून आमाशयामध्यें झालेले कृमि वाढले असतां वर कडे फिरतात, त्यांत कोणी रुंद वादी (चामड्याची) सारिखे कोणी गांडूला सारिखे; कोणी धान्याच्या अंकुरा सारिखे असतात, कित्येक बारीक, लांब, आंखूड, असतात, कांहीं पांढरे, तांबडे, असतात; त्यांचीं नांवें सात आहेत, तीं येणें प्रमाणें,— १अंत्राद, २उदरावेष्ट ३हृदयाद, ४महारुज, ५चुरु ६दर्भकुसुम, आणि ७सुगंध. हीं नांवें कांहीं अन्वर्थक, कांहीं निरर्थक आहेत, व्यवहारार्थ पूर्वीच्या आचार्यांनीं दिलीं आहेत, या प्रमाणेंच पुढलीं नांवें जाणावीं; त्या कृमी पासून मळमळ, तोंडाला पाणी सुटणें, अन्न न पचणें, अरुचि, घेरी, ओकारी, ताहान, पोटकुगणें, शरीर कृश होणें, सूज आणि पडसें हे विकार होतात.

रक्तजकृमिलक्षण.

रक्तवाहिशिरास्थानारक्तजाजंतवोणवः॥अपादा
दृष्टतास्राश्च सोक्ष्म्यात्केचिददर्शनाः॥११॥केशादा
रोमविध्वंसारोमद्वीपाउदुंबराः॥षट्तेकुष्ठेकर्मा
णःसहसौरसमातरः॥१२॥

अर्थ— रक्त वाहणाऱ्या शिरामधील रक्तापासून होणारे कृमि बारीक, पादरहित, वाटोळे, लांबडे, असतात, कित्येक कफ कृमि फार बारीक असतात, म्हणून दिसत देखील नाहींत, ते कृमि साहा प्रकारचे, त्यांचीं नांवें, १ केशाद, २ रोमविध्वंस ३ रोमद्वीप ४ उदुंबर ५ सौरस आणि ६ मातर, कुष्ठ उत्पन्न करणें हेंच त्यांचें मुख्य कर्म होय.

पुरीषजन्यकृमिलक्षण.

पक्वाशयेपुरीषोत्थाजायंतेथोविसर्पिणः॥प्रद्रु
द्राःस्फोटयुश्चतेयदामाशयोन्मुखाः॥१३॥त
दास्योद्गारनिश्वासाविड्गंधानुविधायिनः॥च
थुदृत्ततनुस्थूलाःश्यावपीतसितासिताः॥१४॥
तेपंचनाम्नाकृमयःककेरुकमकेरुकाः॥सौसुरा
दामसूनाश्चलेलिह्याजनयंतिच॥१५॥विड्भेद
शूलविष्टंभकार्श्यपारुष्यपांडुताः॥रोमहर्षोग्नि
सदनगुदकंडूर्विमार्गगाः॥१६॥ इतिकृमिनिदानं॥

अर्थ— पक्वाशयामध्यें पुरीष म्हणजे मलापासून झालेले — कृमि गुदावाटे बाहेर सरतात, ते फार वाढून आमाशया कडे येतात ते व्हां त्या कृमि रोगाच्या देखरालाआणि निश्वासाला विष्ठेचा घाण येत्ये, ते कृमि जाड, पोसलेले, वाटोळे, बारीक, लहु, नीलय

र्ण, पिंवळे, काळे, पांदरे, त्यांचीं नावें पांचतीं येणें प्रमाणें, १ककेरुक २मकेरुक, ३सौस्फराद ४ मलून ५ लेलिह्, हे भक्षत्या आडमार्गानें जाऊं लागले असतां त्या पासून पातळ मळ, शूळ, पोट फुगणें, रूक्षत्व, अंग खरखरीत होणें, पांडुर वर्ण, रोमांच, अग्निमांद्य, आणि गुदाला कंडू, हे उपद्रव होतात. इति कृमि निदानम्॥ ॥

मधुकोशंस्फुनिर्मथ्यसारमाकृष्ययत्नतः॥ व्याख्याकृता महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥ ॥

पांडुरोगनिदान.

पांडुरोगाःस्मृताःपंचवातपित्तकफैस्त्रयः॥ चतुर्थःसन्निपातेनपंचमोभक्षणान्मृदः॥ १॥

अर्थ— पांडुरोग पांच प्रकारचे आहेत, १ वातपांडु, २पित्तपांडु, ३ कफपांडु, ४ सन्निपातपांडु आणि पांचवा ५ माती खाल्या पासून एकूण पांच सांगितले आहेत.

पांडुरोगाचें कारणसंप्राप्ति.

व्यवायमस्लंलवणान्यतिमद्यंमृदंदिवास्वप्नमतीव तीक्ष्णं॥ निषेव्यमाणास्त्रिदूष्यरक्तंदोषास्त्वचंपांडुरतांनयंति॥ २॥

अर्थ— अतिमैथुन, अत्यम्लपदार्थ, खारटपदार्थ यांचें सेवन, अतिमद्यपान, मृत्तिकाभक्षण, दिवसासनिजणें, अत्यंततिखटपदार्थ, यांचें सेवन करणाराचें रक्तदोषानीं दुष्ट होऊन शरिराची त्वचा पांडुर वर्ण होत्ये, येथें रक्त हें केवळ उपलक्षणआहे, तेणेंकरून त्वङ् मांस हीं दूष्यें आहेत असें समजावें हारीतानें तर-

रस देखील दूष्य म्हणून सांगितला आहे.

पूर्वरूप.

त्वक्स्फोटनष्ठीवनगात्रसादमृद्भक्षणप्रेक्षणकूटशोथाः॥विण्मूत्रपीतत्वमथाविपाकोभविष्यतस्तस्यपुरःसराणि॥३॥

अर्थ— त्वचा फुटत्ये, तोंडाला थुंका, आंग गळणें, मृत्तिकाभक्षण, नेत्र गोलानां सूजयेत्ये, मळ, मूत्र, यानां पिंवळट पणा, अन्नाचा पाक होणें, हीं लक्षणें पांडु रोग होण्याचे पूर्वी मनुष्याला होतात.

वातपांडुरोगलक्षण.

त्वङ्मूत्रनयनादीनांरूक्षकृष्णारुणाभता॥वातपांडामयेकंपस्तोदानाहभ्रमादयः॥४॥

अर्थ— वातजन्य पांडुरोगामध्यें त्वचा, मूत्र, आणि नयन इत्यादि कांस रूक्षता, काळेपणा, तांबडे पणा असतो, आणि कंप, सूचा टोचल्या सारिखी पीडा, पोट फुगणें, भ्रम, आदि शब्दें करून भेद शूलादिक ही होतात.

पित्तपांडुरोगलक्षण.

पीतमूत्रशकृन्नेत्रोदाहतृष्णाज्वरान्वितः॥भिन्नविड्भोनिपीताभःपित्तपांडामयीनरः॥५॥

अर्थ— पित्त पांडुरोग्याची, मूत्र, विष्ठा, आणि नेत्रें ही पिंवळी होतात; दाह, ताहान, ज्वर, त्यानीं तो पीडित असतो; मळ पातळ होतो, आणि त्याची शरीर कांति अत्यंत पिंवळी होत्ये.

कफपांडुरोगलक्षण.

कफप्रसेकश्वयथुस्तंद्रालस्यातिगौरवैः॥पांडुरोगी
कफाच्छुक्लैस्त्वङ्मूत्रनयनाननैः॥६॥

अर्थ— मुखावाटे कफाचा स्राव, सूज, झांपड, आळस, शरीराला भार, त्वचा, मूत्र, डोळे, आणि तोंड ह्यांना श्वेतत्व, ह्या लक्षणांनीं कफपांडुरोगी ओळखावा.

सान्निपातिक पांडुरोगीतर वर सांगितलेल्या वातादि लक्षणावरूनच जाणावा.

उपद्रवयुक्तसान्निपातिकपांडु
रोगाचें असाध्य लक्षण.

ज्वरारोचकहल्लास छर्दितृष्णाकृमान्वितः॥पांडु-
रोगीत्रिभिर्दोषैस्त्याज्यः क्षीणोहतेंद्रियः॥७॥

अर्थ— ज्वर, अरुचि, मळमळ, ओकारी, ताहान, आणिउल्हासे, ह्या उपद्रवांनीं युक्त जो त्रिदोषजन्य पांडुरोग, आणि क्षीण झालेला, आणिज्याच्या इंद्रियांची स्वस्व विषय घेण्याची शक्ति गेली आहे तोसोडावा.

मृत्तिकाभक्षणापासून पांडुरोग
होतो त्याचें लक्षण.

मृत्तिकादनशीलस्यकुप्यत्यन्यतमोमलः॥कषाया
मारुतपित्तमुरवरामधुराकफं॥८॥कोपयेन्मृद्रसादीं
श्चरोक्ष्याद्रुक्षंचरूक्षयेत्॥पूरयत्यविपक्वैवस्रोतांसि
निरुणद्ध्यपि॥९॥इंद्रियाणांबलंहत्वातेजोवीर्यौज-
सीतथा॥पांडुरोगंकरोत्याशुबलवर्णाग्निनाशनम्॥१०

अर्थ— माती खाण्याची ज्या मनुष्याला सवय लागली असत्ये, त्याच्या वातादिकांपैकीं एकादा दोष कुपित होतो, माती तुरट रसाची अ

सली तर वायु कुपित होतो, खारी असली तर पित्त कोपतें, गोड असली तर कफ कुपित होतो, तीमाती पोटांत गेल्यावर रसादिक धातूंना रूक्ष करितें, आणि रौक्ष्य गुण प्रबल झाला ह्मणजे जें अन्न खावें तें रूक्ष होऊन जातें, तीमाती कोष्ठादिकांच्या अग्नीनीं पाक झाल्या वांचून रस वाहणाऱ्या स्त्रोतसां (मार्ग) मध्यें शिरते, आणि त्यांचा शोध करितें, तेणें करून इंद्रियांचें बळ ह्मणजे स्वविषय ग्रहण शक्ति नष्ट होत्ये, शरीराची दीप्ति, शक्ति आणि ओज ह्मणजे सर्व धातूंचें सार—(हृदयांत असतेते, क्षीण होऊन पांडुरोग उत्पन्न होतो, त्यामध्यें बल, वर्ण, आणि अग्नि त्यांचा नाश होतो,

विशेषलक्षण.

शूनाक्षिकूटगंडभ्रूःशूनपन्नाभिमेहनः॥ कृमिको ष्ठोतिसार्यतमलंचासृक्कफान्वितम्॥११॥

अर्थ- नेत्रगोल, गाल, भृकुटि, पाय, नाभि, आणि शिश्न, त्यांना सूज येत्ये, आणि कोष्ठामध्यें कृमि होतात, वर रक्त कफमिश्रित दाह होतो, —— सर्व पांडुरोगामध्यें जेव्हां कोष्ठांत कृमि होतात तेव्हां हें लक्षण होतें, असें जेज्जट आचार्याचें मत आहे, आणि मृद्भक्षणजन्य पांडुरोगानंतर हें लक्षण सांगितलें आहे, ह्मणून हें त्याचेंच लक्षण होय, असें इतर आचार्याचें मत आहे, विदेहानें तर हेंच लक्षण त्याचें (मृत्पांडुरोगाचें) ह्मणून स्पष्ट सांगितलें आहे.

असाध्यलक्षणें.

पांडुरोगाश्चिरोत्पन्नःखरीभूतोनसिध्यति॥ कालप्रकर्षाच्छूनांगोयोवापीतानिपश्यति॥१२॥ बद्धाल्पविट्सहरितंसकफंयोतिसार्यते॥ दीनःश्वेतानिदि

ग्धांग श्च्छर्दिमूर्छातृषान्वितः॥ १३॥ सनास्त्यसृक्क्षया द्यरक्त पांडुः श्वेतत्वमाप्नुयात्॥ पांडुदंतनखोयस्तु पांडुनेत्रश्चयोभवेत्॥ १४॥ पांडुसंघातदर्शीचपांडुरोगीविनश्यति॥ अंतेषुशूनंपरिहीनमध्यंम्लानंतथांतेषुचमध्यशूनं॥ १५॥ गुदेचशेफस्यथमुष्कयोश्च शूनंप्रताम्यंतमसंज्ञकल्पम्॥ विवर्जयेत्पांडुकिनंयशोर्थीतथातिसारज्वरपीडितंच॥ १६॥

अर्थ— फारादिवसांचा पांडुरोग काळ बहुत लोटल्या मुळें जरठ झाला ह्मणजे साध्य होत नाहीं, अथवा.

सर्व शरीराला सूज आली असून जो रोगी सर्व पदार्थ पिंवळे पाहातो तो रोगी असाध्य जाणावा, अथवा,

जा मनुष्याला बांधलेला थोडा मळ हिरव्या रंगाचा कफमिश्रित पडतो तो असाध्य, अथवा,

जो पुरूष दीन ह्मणजे ग्लान होतो व फांदरा फटफटीत पडतो व ओकारी, मूर्छा, तृषा, ह्यानीं पिडतो तो नास्ति ह्मणजे मेल्यासारिखा ह्मणजे असाध्य. दुसरें असाध्यलक्षण.

रक्त क्षया पासून जो पांडुरोगी पांदरा होतो तो असाध्य

ज्याचे दांत, नखें, आणि डोळे पिंवळे झाले आहेत तो असाध्य,

जो पांडुर वर्णाचे पदार्थ समुदाय पाहातो तो पांडुरोगी नाशपावतो.

हात, पाय, डोकें, ह्याच्या ठिकाणीं सूज आणि मध्य देह ज्याचा शुष्क झाला आहे तो असाध्य, ह्याच्या उलट साध्य.

मध्यदेहाला सूज, आणि हात, पाय, डोकें, हीं शुष्क झालेलीं, उदर व शिश्न यांचे ठाई सूज, मृत प्राय झालेला असा पांडुरोगी वे

द्यानें रोंडावा, तसाच अतिसार आणिज्वर द्यानीं पिडलेल्या रोग्या सयशइच्छिणाऱ्या वैद्यानें टांकून द्यावा,

पांडुरोगामध्यें कामला (कावीळ) होत्येतीसांगतो.

पांडुरोगीतुयोत्यर्थंपित्तलानिनिषेवते॥ तस्यपित्त मसृङ्मांसंदग्ध्वारोगायकल्पते॥१७॥ हारिद्रने त्रःसंमृशंहारिद्रत्वङ्नखाननः॥ रक्तपीतशकृन्मू त्रोभेकवर्णोहतेंद्रियः॥१८॥ दाहाःविपाकदौर्ब ल्यसदनारुचिकर्षितः॥ कामलाबहुपित्तेषा कोष्ठ शारवाश्रयामता॥१९॥

अर्थ— जोपांडुरोगी अत्यंत पित्तलद्रव्यें सेवन करतो, त्याचें पित्तर क्त मांसाला जाळून (दुष्ट करून) कामलारूप रोग करण्यास समर्थ होत्ये, त्याचे डोळे अत्यंत पिंवळे होतात, त्वचा, नखें, आणि तोंड हीं पिंवळीं होतात, आणि मूत्र व पुरीष लाल व पिंवळीं होतात. तो मनुष्य यावसाळ्यांतल्या बेडका सारिखा पिंवळा होतो, इंद्रियां चीशक्ति नष्ट होत्ये, दाह, अन्ननपचणें, दुर्बलता, अंगग्लानि, अन्नद्वेष याणीं तोरोगी पीडित होतो, जीमध्यें पित्त प्रबळ अशी ही कामला एक कोष्ठाश्रय, आणि दुसरी शारवा (रक्तादिधातु) श्रि त असत्ये, जसा राजयक्ष्मा स्वतंत्र होतो तशी ही कामलास्वतंत्रहोते

हिचीच एक दुसरी अवस्थाआहे.

जिला कुंभकामळा म्हणतात तो.

कालांतरात्त्वचरीभूता कृच्छ्रास्याकुंभकामला॥

अर्थ— कालांतरानें जरठ झालेली जीकुंभकामला ती कृच्छ्रसाध्य

होत्ये, कुंभ ह्मणजे कोष्ठ तद्गतजी कामला ह्मणजे कोष्ठाश्रया कामला.

असाध्यलक्षण.

रूक्षापीतशकृन्मूत्रोमृशंशूनश्वमानवः॥संरक्ता
क्षिमुखच्छर्दिर्विण्मूत्रोयश्चतास्यनि॥२०॥ ॥

अर्थ— ज्यापुरुषाचें शकृत्(मळ) काळें वमूत्र पिंवळें होतें व शरीराला भोंना सारिखी सूजयेती, आणि डोळे, तोंड, वांति, पुरीष, आणि मूत्र हीं अत्यंत लाल होतात, वजो वरचेवर मोह पावतो, तो-कामला रोगी वांचत नाहीं.

दुसरें असाध्यलक्षण.

दाहाःरुचितृडानाहतंद्रामोहसमन्वितः॥नष्टा
ग्निसंज्ञःक्षिप्रंचकामलावान्विपद्यते॥२१॥ ॥

अर्थ— दाह, अरुचि, तृषा, पोटास फुगारा, झांपड, मूर्छा ह्या लक्षणांनीं युक्त, अग्निमांद्य झालेला, वस्मृति गेलेला कामलेचा रोगी तत्काळ मरण पावतो.

कुंभकामलेचें असाध्यलक्षण.

छर्द्यरोचकरुद्दल्लासज्वरक्लमनिपीडितः॥नश्यति
श्वासकासार्तोविट्भेदीकुंभकामली॥२२॥

अर्थ— ओकारी, अरुचि, मळमळ, ज्वर, आयासा वांचून श्रम, ह्यानीं पिडलेला, दमा, खोकला, यानीं जर्जरित, आणि अतिसारयुक्त असा कुंभकामली पुरुष नाशपावतो.

पांडुरोगामध्येंहलीमकरोग हो तअसतो तोसांगतो.

यदातुपांडोर्वर्णस्याद्धरितःश्यावपीतकः॥बलो-

साहक्षयस्तंद्रामंदाग्निस्वंमृदुर्ज्वरः॥२३॥स्त्रीष्व
हर्षांगमर्दश्चदाहतृष्णारुचिर्भ्रमः॥ हलीमकंतदा
तस्यविद्यादनिलपित्ततः॥२४॥

अर्थ— ज्या वेळेस पांडुरोग्याचा वर्ण हिरवा, निळा, किंवा पिंवळा, होतो, आणि बल व उत्साह यांचा नाश, सांपडे, अग्निमांद्य, बारीक ज्वर, स्त्रीसंभोगाचे इच्छेचा अभाव, अंगमोडून येणें, दाह, तृषा, अन्न द्वेष, आणि भ्रम, हे उपद्रव होतात, तेव्हां वातपित्तापासून त्यांला हलीमक रोग झाला आहे असें समजावें.

पानकीलक्षण.

संतापोभिन्नवर्चस्त्वंबहिरंतश्चपीतता॥ पांडुना
नेत्रयोर्यस्यपानकीलक्षणंभवेत्॥२५॥

अर्थ— संताप ह्मणजे इंद्रियें, मन, यांस ताप, मळ पातळ होणें, आंत बाहेर पिंवळेपणा, आणि डोळ्यांस पिंवळेपणा, हें पानकीचें लक्षण होय, इति पांडु, कामला, हलीमक निदानम्॥ ॥

मधुकोशंस्फुनिर्मथ्यसारमाकृष्यचेमया॥ व्याख्या
कृतामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥ ॥

रक्तपित्तनिदान.

पांडुरोगाप्रमाणेंरक्तपित्तहीपित्तजन्य
चआहे ह्मणूनपांडुरोगानंतररक्तपित्तसां-
गूर्म्यव्यायामशोकाध्वव्यवायैरतिसेवितैः॥तीक्ष्णो
ष्णक्षारलवणैरम्लैःकटुभिरेवच॥१॥पित्तंविदू-
ग्धंस्वगुणैर्विदहत्याशुशोणितं॥ततःप्रवर्तते-

रक्तमूर्ध्वंवाधोद्विधापिवा॥२॥ऊर्ध्वंनासाक्षिकर्णास्येभेंद्र्योनिगुदेरधः॥कुपितंरोमकूपेभ्यस्तमस्तेस्तत्प्रवर्तते॥३॥

अर्थ— उन्हांत फार फिरणें, अति आयास करणें, अत्यंत शोक करणें, अति मार्ग चालणें, अति मैथुन करणें, मिरच्या आदि करून तिखट पदार्थ, विस्तवाजवळ बसणें, जवखारादि क्षारपदार्थ, मीठ वगैरे लवण पदार्थ, आंबट तिखट पदार्थ, इत्यादिकानीं कुपित झालेलें पित्त आपल्या तीक्ष्ण, द्रव, पूति, इत्यादि गुणानीं झटकन रक्ताला तापवितें, तदनंतर तें रक्त ऊर्ध्व मार्गानें किंवा अधो मार्गानें अथवा दोहों मार्गानें प्रवृत्त होतें, ऊर्ध्व मार्ग म्हणजे नाक, डोळे, कान, आणि तोंड, यापासून वाहानें, आणि अधो मार्ग म्हणजे, शिश्न, योनि, आणि गुद यांवाटे वाहानें, आणितें फार कुपित झालें तर सर्व रोमरंध्रांतून वाहूं लागतें,

पूर्वरूप.

सदनंशीतकामित्वंकंठधूमायनंवमिः॥लोहगंधिश्वनिःश्वासोभवत्यस्मिन्भविष्यति॥४॥

अर्थ— ग्लानि, शीताची इच्छा, घशापासून धूर निघाल्या सारिखें वाटणें, वांति आणि तापविलेल्या लोखंडावर पाणी ओतलें असतांजसा गंधयेतो तसा गंधनिश्वास लागतो, रक्तपित्त पुढें व्हावयाचें असलें म्हणजे हीं लक्षणें होतात,

कफयुक्तरक्तपित्तल०

सांद्रंसपांडुसस्नेहंपिच्छिलंचकफान्वितम्॥

अर्थ— घट्ट, किंचित् पांडुर वर्ण, स्नेहयुक्त, आणि बुळबुळीत,

असें जें रक्तपित्त पडतें तें कफमिश्र जाणावें.

वातिकरक्तपित्तलक्षण.

श्यावारुणंसफेनंचतनुरूक्षंचवातिकम्॥५॥

अर्थ— नीलवर्ण, अरुण वर्ण, किंचित फेंसयुक्त, पातळ, आणि रूक्ष, अशा रक्तपित्तास वाताचा संबंध आहे असें जाणावें,

पैत्तिकरक्तपित्तलक्षण.

रक्तपित्तंकषायाभंकृष्णंगोमूत्रसन्निभम्॥मे
चकागारधूमाभमंजनाभंचपैत्तिकम्॥६॥

अर्थ— जें रक्तपित्त, भगव्या रंगाचें, काळें, गोमूत्रासारिखें, किंवा मृदंगाच्या शाईसारिखें, किंवा घेरोशासारिखें, किंवा कर्म्यासारखें, काळें तें पित्तसंबंधाचें जाणावें,

द्विदोषजादिलक्षण.

संसृष्टलिंगंसंसर्गात् त्रिलिंगंसान्निपातिकं॥
ऊर्ध्वगंकफसंसृष्टं अधोगंमारुतान्वितम्॥७॥
द्विमार्गंकफवातभ्यामुभाभ्यामनुवर्तते॥

अर्थ— दोन दोषांच्या संबंधानें दोघांचीं लक्षणें होतात, तें द्विदोषज रक्तपित्त जाणावें

तीन दोषांचीं लक्षणें दिसलीं म्हणजे त्रिदोषज रक्तपित्त जाणावें.

ऊर्ध्व मार्गानें जाणाऱ्या रक्तपित्तास कफाचा संबंध असतो आणि अधोमार्गाला वायूचा संबंध असतो.

द्विमार्गग रक्तपित्त वात आणि पित्त या दोघांपासून प्रवृत्त होतें.

ऊर्ध्वगादिकांचासाध्यासाध्य-विचार सांगतो.

ऊर्ध्वंसाध्यमधोयाप्यमसाध्यंयुगपन्नतम्॥८॥

अर्थ— ऊर्ध्वगरक्तपित्तसाध्य आहे, कारणतें कफसंसृष्ट असतें, ह्मणून त्यावर कषाय, तिक्तरस, कफपित्त हरयोग्य होतात, अधोगरक्तपित्त व्याप्य, (साध्यासाध्य) आहे, कारण, पित्त हरणा विषयीं विरेचन हें प्रधानआहे, आणि त्यावर तर वातपित्त शमन करणारा, एकदाच मधुररसआहे, वमन दिलेंतर विरुद्धमार्गी यआहे ह्मणून वेगमात्र बंदकरील, परंतु पित्त हरण करणार नाहीं;

उभय मार्गी रक्तपित्त असाध्य आहे, कारण त्यावर विरुद्धचिकित्साकरावी लागत्ये,

साध्यहोण्याचेंकारण.

एकमार्गंबलवतोनातिवेगंनवोत्थितम्॥ रक्तपित्तंशरत्केकालेसाध्यंस्यान्निरुपद्रवम्॥९॥

अर्थ— बलवान पुरुषाचें एकमार्ग (ह्मणजे ऊर्ध्वग) ज्याला अतिवेग नाहीं, व नवीन झालेलें, हेमंत शिशिर काळीं झालेलें, आणि दोर्बल्यादि उपद्रवरहित असें रक्तपित्त साध्य होतें,

दोषभेदानेंसाध्यासाध्यत्व.

एकदोषानुगंसाध्यंद्विदोषंयाप्यमुच्यते॥ त्रिदोषजमसाध्यंस्यान्मंदाग्नेरतिवेगितम्॥१०॥
व्याधिभिःक्षीणदेहस्यवृद्धस्यानशनस्यच॥

अर्थ— एक दोषानुग रक्तपित्त साध्य होतें, द्विदोषज याप्य होतें, आणि त्रिदोषज असाध्य होतें, मंदाग्नि, व्याधि क्षीणदेह, आणि-

दृष्ट व अन्न तुटलेला अशा पुरुषाचें, अतिवेगाचें, रक्तपित्त असाध्य होतें,

रक्तपित्ताचेउपद्रव.

दौर्बल्यश्वासकासज्वरवमथुमदाः पांडुनादाह मूर्छाभुक्ते घोरोविदाहस्त्वधृतिरपिसदारुग्घनुस्त्याचपीडा॥ तृष्णाकोष्ठस्यभेदःशिरसिचनपनंपूतिनिष्ठीवनत्वंभक्तद्वेषाविपाकोविकृतिरपि भवेद्रक्तपित्तोपसर्गाः॥ ११॥

अर्थ— अशक्तता, श्वास, खोकला, ताप, ओकारी, धोत्र्याचें फळ खाऊन जशी अवस्था होत्ये तशी अवस्था, शरीरास पांडुरवर्ण, दाह, मूर्छा, अन्न खाल्लें असतां अत्यंत विदाह, अधैर्य, सर्वकाळ हृदयाचे ठाईं विलक्षण पीडा, ताहान, कोष्ठाचा भेद (म्हणजे मळ पातळ होणें,) मस्तकाचा संताप, दुर्गंधयुक्त थुंका, अन्नद्वेष, आहाराचा परिपाक नहोणें, हे रक्तपित्ताचेउपद्रव होत, आणि नशीच त्याची विकृति ही होत्ये, नीपुढें "मांसप्रक्षालनाभं" इत्यादि श्लोकानें सांगायाची आहे,

असाध्यलक्षणें.

मांसप्रक्षालनाभंकुथितमिवचयत्कर्दमांभोनिभंवामेदःपूयास्त्रकल्पंयकृदिवयदिवापक्वजंबुफलाभं॥ यत्कृष्णंयच्चनीलंभृशमतिकुणपंयत्रचोक्ताविकारास्तद्दुर्ज्ञेयरक्तपित्तंस्मरपतिधनुषायच्चतुल्यंविभाति॥ १२॥

अर्थ— जें रक्तपित्त मांस धुतलेल्या पाण्या सारिखें, किंवा सडल्या

सारिखें, अथवा चिखलानें गढूळ झालेल्या पाण्यासारिखें, किंवा चिखलासारिखें, व पाण्यासारिखें, तसेंच जें मेद, पू, आणि रक्त यांसारखें, काजळाच्या तुकड्यासारिखें, अथवा पिकलेल्या जांभळासारिखें, किंवा जें काळ्या रंगाचें किंवा जें नील झणजे तास पक्ष्याच्या पंखासारिखें, अथवा जें वर सांगितलेल्या श्वासादिविकारानीं युक्त नें रक्तपित्त वर्जावें, आणि जें रक्त पित्त इंद्रधनुष्या प्रमाणें नाना तऱ्हेच्या रंगाचें असतें तेंही वर्जावें, झणजे त्यावर वैद्यानें उपाय करूं नये,

दुसरें असाध्यलक्षण.

येनचोपहतोरक्तंरक्तपित्तेनमानवः॥ पश्येद्दृश्यंविय
च्चापितच्चासाध्यमसंशयम्॥१३॥

अर्थ— ज्या रक्तपित्तानें मनुष्य ग्रासला असतां तो अदृश्य आकाश रक्त वर्ण पाहातो, अथवा दृश्य घटपटादि पदार्थ आणि आकाश हीं रक्त वर्ण पाहातो तो निःसंशय असाध्य जाणावा,

दुसरें असाध्यलक्षण.

लोहितंछर्दयेद्यस्तबहुशोलोहितेक्षणः॥ लोहितोद्गारदर्शीचम्रियतेरक्तपैत्तिकः॥१४॥

अर्थ— ज्याला वारंवार तांबड्या ओकाऱ्या येतात, व ज्याचे डोळे लाल रक्तासारिखे होतात, आणि ज्याला उद्गार झणजे ढेंकर किंवा गर्दई ये ते तीही लाल येतो, तो रक्तपित्ताचा रोगी मरण पावतो,

मधुकोशंसंनिर्मथ्य सारमाकृष्ययत्नतः॥ टीकारूपाम हाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥ ॥इतिरक्तपित्तनिदानम्,

राजयक्ष्मनिदान.

कारणें.

वेगरोधात्क्षयाच्चैवसाहसाद्विषमाशनात्॥ त्रिदोषो जायतेयक्ष्मागदोहेतुचतुष्टयात्॥१॥

अर्थ— वातमूत्रपुरीषादि वेगांचा रोध करणें, अतिमैथुन, उपवास, ईर्ष्या, विषाद, इत्यादि धातुक्षयाचीं कारणें, बलवंतांशीं झोंबी करणें, विषमाशन, ह्मणजे अकाळीं थोडें किंवा फार खाणें, ह्या चार कारणांनीं त्रिदोषांचा कोप होऊन एक यक्ष्मा रोग होतो, वेगरोधादिकहीं वातकोपाचीं कारणें आहेत खरीं, परंतु वातकोपानेंच अग्नि दुष्ट होऊन कफपित्तांचाही कोप होतो, ह्या चार हेतूमध्यें असंख्य हेतूंचा अंतर्भाव होतो, रसादि धातूंचे शोषण करितो म्हणून ह्या रोगाला (शोष) ह्मणतात, शरीरांतील पानादिसर्व क्रियांचा क्षय करितो म्हणून (क्षय) ह्मणतात, वाग्भटानेंतर हा सर्वरोगांचा राजा म्हणून याला राजयक्ष्मा हें नांव दिलें;

केवळ धातुक्षय झाल्यानेंचराजयक्ष्मा होतोअसेंनाहीं तररसादिकांच्यास्त्रोतसांचारोध झालाअसतांहीहोतोहें दारवविण्यासाठींविशिष्टसंप्राप्तिसांगतो.

कफप्रधानेदोषैस्तरुद्धेषुरसवर्त्मसु॥ अतिव्यवायिनोवापिक्षीणेरेतस्यनंतरा:॥ क्षीयंतेधातवःसर्वेतत:श्वयथुमानव:२॥

अर्थ— कफ आहे मुख्य ज्यामध्यें अशा वातादि दोषांनीं रसवर्त्म ह्मणजे रस वाहणाऱ्या धमनी रुद्ध झाल्या असतां; येथें हें कचवि-

लें कीं रस मार्ग बंद झाला ह्मणजे तेथेंच तो हृदयांत राहून नासतो आणि तोंडा वाटे निघतो.// "येणेकरून अनुलोम* क्षय दर्शविला, आतां प्रतिलोम* क्षय कसा होतो तो दाखवितो. —// अथवा अतिमैथुन करणाऱ्या पुरुषाचें शुक्र क्षीण झालें असतां त्याच्या जवळचे सर्व धातु क्षीण होतात, नंतर तो पुरुष मरतो, शुक्रक्षीण झालें ह्मणजे मज्जा क्षीण होत्ये, मज्जा क्षीण झाली ह्मणजे अस्थि क्षीण होतात, याप्रमाणें पूर्व पूर्व धातु क्षीण होत जातात,

आतां शुक्र हें कार्य भूत आहे याचा क्षय झाला असतां कारण भूत धातूंचा क्षय कसा होईल, ? अशी कोणी शंका करील तर सांगतों, शुक्रक्षया पासून वायु कुपित होतो, तो वायु जवळच्या मज्जेला शोषतो याप्रमाणें पूर्व पूर्व धातूंला शोषित शोषित रसापर्यंत जातो, जसा अग्नीनें तापवून लाल केलेला लोखंडाचा गोळा ओल्या जमिनीवर ठेविला तर जवळची जमीन सुकून जात्ये, तसा हा दृष्टांत याविषयीं समजावा,

पूर्वरूप.

श्वासांगसादकफसंस्रवतालुशोषवम्यग्निसादमदपीनसकासनिद्राः॥ शोषेभविष्यतिभवंतिसचापिजंतुःशुक्रेक्षणोभवतिमांसपरोरिरंसुः॥ ३॥स्वप्नेषुकाकशुकशल्लुकनीलकंठगृध्रास्तथैवकपयः हंसकलासकाश्च॥तंवाहयंतिसनदीर्विजलाश्चपश्येच्छुष्कांस्तरून्पवनधूमदवार्दितांश्च॥ ४॥ ॥

+ रसापासून शुक्रापर्यंत धातूंचा क्षय होणें तो.

* प्रतिलोम ह्म० शुक्रापासून रसापर्यंत शोष होत जाणें तो.

अर्थ—श्वास, हातपाय गळणें, कफाचा बेडका पडणें, दाळा कोरडा पडणें, वांति, अग्निमांद्य, उन्मत्तता, पडसें, शीकला, आणि शोष, हीं लक्षणें धातुशोष व्हावयाचा असला म्हणजे होतात, आणि त्या मनुष्याचे डोळे पांढरे होतात, आणि त्याला मांस खाण्याची व स्त्रीजवळ रति करण्याची इच्छा फार होत्ये, असें होण्याचें कारण केवळ व्याधि महिमा होय, व्याधीच्या योगानें मन दुष्ट होऊन अशी इच्छा होत्ये.

तसेंच स्वप्नामध्यें त्या मनुष्याला कावळे, राघे, साळई, मोर, गिधाड, तसेंच वानर, सरडे, हे ओढून किंवा पाठीवर वाहून नेतात व तोजलरहित नद्या व वठलेलें, आणि वायु, धूर, आणि वणवा याहींपीडित असे वृक्ष पाहातो, चकारें करून तृण केशादिकांचें पतन ही होतें, असेंजाणावें, हीं स्वप्नें पूर्वरूपकालींच होतात,

त्रिरूपक्षयाचेंलक्षण.

अंसपार्श्वाभितापश्च संतापः करपादयोः॥ज्वरः
सर्वांगगश्चैवलक्षणंराजयक्ष्मणः॥५॥

अर्थ—खांदे, आणि बरगड्या यांस संताप, हाता पायांची जळजळ आणि सर्वांगांत ज्वर, हें राजयक्ष्म्याचें लक्षण, हीं तीन लक्षणें अवश्य व्हावयाचीं म्हणोन चरकानें सांगितलें आहे,

एकादशरूप.षड्रूपआणित्रि
रूपशोषाचें लक्षणे सांगतों.

स्वरभेदोनिलाच्छूलंसंकोचश्चांसपार्श्वयोः॥ज्वरो
दाहोनिसारश्चपित्ताद्रक्तस्यचागमः॥६॥शिरसःप
रिपूर्णत्वमभक्तश्छंदएवच॥कासःकंठस्यचोष्णं
सोविज्ञेयः कफकोपनः॥७॥एकादशभिरेतैर्वाष-

अर्थ— राजयक्ष्मा हा त्रिदोषोत्पन्न आहे, यामध्ये दोषांचीं अकरा रूपें वाटणी वाटणीनें व्याधि प्रभावानें होतात, सन्निपात ज्वर लक्षणा प्रमाणें सर्व लक्षणें सर्व दोषापासून होतात, असें नाहीं म्हणून सांगतो, वायूच्या योगानें— स्वरभेद (घसा बसणें) खांदे आणि पार्श्व यांचे ठाईं शूल, खांदे आणि बरगड्या खेंचल्या सारिख्या होणें, हीं होतात, पित्तापासून— ज्वर, दाह, अतिसार, आणि तोंडावाटे रक्त पडणें, हीं होतात; आणि कफ कोपानें मस्तक भरल्या सारिखें, अन्न द्वेष, खोकला, स्वरभेद, हीं होतात; या एकादश लक्षणांनीं, किंवा खोकला, अतिसार, बरगड्यांत शूल, स्वरभेद, अरुचि आणि ज्वर ह्या सात लक्षणांनीं. किंवा ज्वर, खोकला, आणि रक्तविकार ह्या तीन लक्षणांनीं पीडित झालेला क्षयरोगी बल मांस क्षय झाला असतां यशःरच्छिणाऱ्या वैद्यानें सोडावा.

साध्यासाध्यविचार.

सर्वैरर्धैस्त्रिभिर्वापिलिंगैर्वापिबलक्षये॥युक्तोव-
र्ज्यश्चिकित्स्यस्तुसर्वरूपोप्यनोन्यथा॥१०॥ ॥

अर्थ— स्वरभेदादिकजीं अकरा लक्षणें सांगीतलीं, त्या सर्व लक्षणांनीं किंवा त्यापैकीं अर्धीं (म्हणजे सहा लक्षणांनीं) किंवा तीन लक्षणांनीं युक्त झालेला, क्षयरोगी बल मांसाचा क्षय झाला असतां वर्जावा, आणि बल मांस क्षय नसला तर सर्व लक्षण युक्त असला तरी तो रोगी चिकित्सा करण्यास योग्य आहे.

असाध्यलक्षणें.

महाशिनंक्षीयमाणमतिसारनिपीडितम्॥शूनमु
ष्कोदरंचैवयक्ष्मिणंपरिवर्जयेत्॥११॥

अर्थ— पुष्कळ आहार करीत असून दिवसें दिवस क्षीण होणारा (हेंदु श्चिन्ह आहे म्हणून असाध्य) अतिसारानें अत्यंत पीडित झालेला रोगी असाध्य, कारण क्षयरोग्याचें जीवित मलाधीन आहे म्हणोन सांगितलें आहे, अंड कोशआणि उदर हीं ज्याचीं सूज लेलीं आहेत, असा रोगी असाध्य, कारण शोथ हा विरेचन साध्य असल्या मुळें विरुद्ध चिकित्सा करावी लागत्ये, अशाक्षय रोग्याला वैद्यानें औषध देऊंनये,

कोणत्यारोग्याला औषधद्यावें
तो सांगतो.

ज्वरानुबंधरहितंबलवंतंक्रियासहं॥उपक्रमेदात्म
वंतंदीप्ताग्निमक्रशंनरम्॥१२॥

अर्थ— ज्याला ज्वराचा संबंध अगदीं नाहीं, बलवान, औषधाद्युपचार सोसणारा, इंद्रियें स्वाधीन ठेवणारा, अग्नि प्रदीप्त असणारा, आणि कृश नझालेला, अशारोग्यास चिकित्सा (उपचार) करावी,

असाध्यलक्षणें.

शुक्लाक्षमन्नद्वेषारमूर्ध्वश्वासनिपीडितम्॥कृच्छ्रे-
णबहुमेहंतंयक्ष्माहंतीहमानवम्॥१३॥

अर्थ— पांढरे डोळे झालेला, अन्नाचा द्वेष करणारा, ऊर्ध्व श्वासानेंपि डलेला; आणि कष्टानें पुष्कळ मुतणारा अशा मनुष्याचा यक्ष्मा रोग नाश करितो, शुक्लाक्षादिक हीं प्रत्येक वेगवेगळीं असाध्यलक्षणें आहेत,

मैथुनादिकें करून झालेल्या केवळ
धातूंच्याशोषणानेंचराजयक्ष्मा हो.

व्यवायशोकवार्धक्यव्यायामाध्वश्रशोषिणः॥अ॥
रःक्षतसंज्ञोचशोषिणोलक्षणेःशृणु॥१४॥

अर्थ—आतां व्यवाय शोषी, शोकशोषी; वार्धक्य शोषी, व्यायाम शोषी,अध्वशोषी, व्रणशोषी,आणिउरःक्षत शोषी, त्यांचीं लक्षणें सांगतों ऐका,

व्यवायशोषीचेंलक्षण.

व्यवायशोषीशुक्रस्यक्षयलिंगैरुपद्रुतः॥पांडुदेहोय
आपूर्वंक्षीयतेचास्यधातवः॥१४॥

अर्थ— व्यवाय शोषी (अतिमैथुनानें क्षीण झालेला) सुश्रुतांत सांगितलेल्या शुक्रक्षयलक्षणानीं (शुक्रक्षय झाल्या असतांशिश्नाला आणि वृषणाला वेदना, मैथुनाविषयीं अशक्ति, बळेंच मैथुन केलें असतां चिर कालानें शुक्रस्राव होणें तोस्राव झाला तरी अत्यंत अल्प होतो,अथवा रक्ताचा स्राव होतो.) पीडित होऊन त्याचें शरीर पांढरें फटफटीत होतें,आणि शुक्रापासून मज्जा,मज्जेपासून अस्थि असे त्यांचे उत्तरोत्तर धातु क्षीण होतजातात,

शोकशोषीचेंलक्षण.

प्रध्यानशीलःस्रस्तांगःशोकशोष्यपितादृशः॥

अर्थ— शोकशोषी ही चिंता करणारा, हातपाय गळालेला,आणि शुक्रक्षय व्यतिरिक्त शोष लक्षणानीं युक्तअसतो,

जराशोषीलक्षण.

जराशोषीक्षशोमंदवीर्यबुद्धिबलेंद्रियः॥१५॥कं-

पनोऽरुचिमान्भिन्नकांस्यपात्रहतस्वरः॥ क्षीणवलि-
श्लेष्मणा हीनगौरवारुचिपीडितः॥संप्रस्तुतास्यनासा-
क्षः शुष्करूक्षमलच्छविः॥१६॥

अर्थ— इद्दुत्वामुळें धातु क्षीण झाले लापुरुष कृश होतो, त्याचीं वीर्य, बुद्धि, बळ, आणि इंद्रियें हीं मंद होतात; कांपतो, अन्नाला रुचि नसत्ये, फुटलेल्या कांशाच्या भांड्यावर काढी वगैरे मारूनज सा शब्द होतो तसा याचा स्वरउमटतो, कफावांचून थुंकतो, (म्हणजे कफ पडण्या विषयीं यत्न करीत असतां ही तोनि घत नाहीं.) शरीरास भार आणि अरुचि (यांनीं पीडित होतो, (अत्यंत अरोचक रुचि विण्यासार्थी पुनः अरुचि ग्रहण केलें.) तोंड, नाक, आणि डोळे (यांनां गळ लागती, मळ कोरडा होतो, आणि शरीराची कांति निस्तेज दिसत्ये.

अध्वप्रशोषीलक्ष०

अध्वप्रशोषीस्रस्तांगः संमृष्टपरुषच्छविः॥ प्रसुप्त
गात्रावयवः शुष्कक्लोमगलाननः॥१७॥

अर्थ— अध्वप्रशोषी (अतिमार्गगमनानें क्षीण झालेला.) हात, पाय गळलेला त्याचा शरीराचा वर्ण भाजल्यासारिखा खरखरीत होतो, सर्व शरीराला मेहरी येत्ये, हृदयांत पिपासास्थान असतेतें गळा, आणि तोंड हीं कोरडीं पडतात.

व्यायामशोषीलक्षण.

व्यायामशोषीभूयिष्ठमेभिरेवसमन्वितः॥ लिंगै
रुरःक्षयकृतैः संयुक्तश्चक्षतंविना॥१८॥

अर्थ— व्यायामशोषी (अत्यंत श्रमानें धातु क्षीण झालेला) हा—

253252

क्त होतो,

तीनकारणानींव्रणशोष होतो
क्षणूनसांगतात.

रक्तक्षयाद्वेदनाभिस्तथैवाहारयंत्रणात्॥ व्रणिनश्च
भवेच्छोषःसचासाध्यतमोमतः॥१९॥ ॥

अर्थ— रक्तक्षयानें,व्रणवेदनानीं, तसेंच आहार तुटल्यानें व्रणी पुरु
षास जो शोष होतो तो अत्यंत असाध्य मानला आहे.

उरःक्षतानेंही धातुशोषहोण्याचासं
भवआहे क्षणूनशोषप्रकरणामध्येंच
निदानसहितउरःक्षतरोग सांगतो.

धनुषायस्यतोत्यर्थंभारमुद्वहतोगुरुं॥युध्यमानस्य
बलिभिःपततोविषमोच्चतः॥२०॥ द्वंद्वंहयंवाधावं
तंदम्यंचान्यंनिगृह्णतः॥ शिलाकाष्ठाश्मनिर्घाता
न्क्षिपतोनिघ्नतःपरान्॥२१॥अधीयानस्यवात्यु
च्चैर्दूरंवाव्रजतोद्रुतम्॥ महानदीर्वातरंहोह्येर्वास
हधावतः॥२२॥सहसोत्पततोदूरात्पूर्णंवातिप्रनृत्य
तः॥ तथान्यैःकर्मभिःक्रूरैर्भृशमभ्याहतस्यचा॥२३॥
वीक्ष्यतेवक्षसिव्याधिर्बलवान्समुदीर्यते॥ स्त्रीषु
चातिप्रसक्तस्यरूक्षान्न्प्रमिताशिनः॥२४॥उरोवि
रुज्यतेत्यर्थंभिद्यतेथविरुज्यते॥ग्रहीड्यतेतथापार्श्वे

शक्त्यंगप्रवेपते॥२५॥ क्रमाद्वीर्यबलंवर्णोरुचिर
ग्निश्चहीयते॥ज्वरोव्यथामनोदैन्यंविट्पोदाग्निवधा
दपि॥२६॥दुष्टःश्यावःसृदुर्गंधिःपीतोवि ग्रथितो
बहु॥कासमानस्यचाभीक्ष्णंकफःसास्रःप्रवर्तते॥
२७॥सक्षतीक्षीयतेत्यर्थंतथाशुक्रौजसोःक्षयात्२८

अर्थ— धनुष्य ओढल्यानें आयास करणारा, अत्यंतजड ओझें वाहणारा, बलवान् पुरुषाशीं युद्ध करणारा, उंचावरून पडणारा, बैल, घोडे, हत्ती, उंट, इत्यादिक धांवत असतां त्यांस धरणारा, मोठी शिळा, लांकूड, धोंडे, निर्घात, (अस्त्रविशेष,) हीं फेंकणारा, शत्रूंना मारणारा, सोप्यानें वेदादिकांचें पठण करणारा, अथवा दूर देशावर शीघ्र चालत जाणारा, अथवा दुथड्यानीं भरून वाहणाऱ्या गंगा, यमुनादि महानदींत पोहणारा, अथवा घोड्या बरोबर धांवत जाणारा, अकस्मात् दुरून उडी मारणारा, अथवा लोकर लोकर नाचणारा, या प्रमाणें दुसरीं मल्ल युद्धादि-क्रूर कर्मानीं उरी फुटलेला, अशा पुरुषाचें हृदय दुखावलें असतां बलवान् उरःक्षत रूप व्याधि उत्पन्न होतो, स्त्रियांचे ठायीं अत्यंत आसक्त झालेला, व रूक्ष अल्पपरिमाण अन्न बेतां बातानें खाणारा, अशा पुरुषाचें ऊर फुटल्या सारिखें वाटतें, किंवा फोडून दोन भाग केल्या सारिखें वाटतें, व तें अत्यंत वेदना युक्त होतें, तदनंतर बरगड्या फारच दुखूं लागतात, अंगस्फुरतें, थरथरां कांपतें, आणि शक्ति मांस, वर्ण, रुचि, आणि अग्नि, हे क्रमाक्रमानें कमी होत होत जातात, ज्वर असतो, मनाला अन्न खरें वाटतें, दीनपणा आणि अग्निनाशमु-खें विड्भेद म्हणजे मळ पातळ होतो, आणि वारंवार खोकतां खोकतां दुष्ट म्हणजे घाणेरडा, काळसर, अत्यंत दुर्गंधयुक्त, पिंचळा,

गांगळ लेला, पुष्कळ, आणि रक्त मिश्रीत असा कफ पडतो, या प्रमाणें-तो क्षतरोगी अत्यंत क्षीण होतो, व तो केवळ क्षतानें क्षीण होतो असें-नाहीं, तर स्त्री सेवादिकें करून शुक्र, व ओज (सर्व धातूंचे तेज) यांचा क्षय झाला असतांही क्षीण होतो.

पूर्वरूप.

अव्यक्तंलक्षणंतस्यपूर्वरूपमितिस्मृतम्॥२८

अर्थ— त्या उरःक्षतान्या अस्पष्ट लक्षणालाच पूर्वरूप ह्मटलें आहे,

क्षतक्षीणाचें असाध्यलक्षण.

उरोरुक्शोणितच्छर्दिःकासोवैशेषिकःकफे॥क्षी
णोसरक्तमूत्रत्वंपार्श्वपृष्ठकटिग्रहः॥२९॥ ॥

अर्थ— क्षतामध्यें उरासपीडा, रक्ताचीवांति, आणि विशिष्ट कास, (ह्मणजे वरसांगितलेल्या दुष्ट श्यावादि लक्षणयुक्त) हीं होतात, आणि क्षीणाचे ठायीं रक्तमूत्रत्व, बरगड्या, पाठ, आणि कंबर, हीं जखडल्या सारखीं हीं लक्षणें होतात,

त्याचेंसाध्यलक्षण.

अल्पलिंगस्यदीप्ताग्नेःसाध्योबलवतोनवः॥परि
संवत्सरोयाप्यःसर्वलिंगंविवर्जयेत्॥३०॥

अर्थ— ज्याला लक्षणें थोडीं झालेलीं व ज्याचा अग्नि प्रदीप्त आहे, असा पुरुष बलवान् असून रोगनवीन झाला आहे तर तो साध्य होतो, आणि रोग होऊन एक वर्ष लोटलें तर साध्यासाध्य होतो, ज्यामध्यें सर्व लक्षणें झालीं आहेत तो असाध्य, त्याला वैद्यानें सोडावा.

मधुकोशंस्वनिर्मथ्यसारमाकृष्ययत्नतः॥व्यास्याकृतामहा
राष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥ ॥इतिराजयक्ष्मनिदानम्॥

कासनिदान.

कारण, संप्राप्ति, आणि निरुक्ति.

धूमोपघाताद्रजसस्तथैव व्यायामरूक्षान्ननिषेवणाच्च॥ विमार्गगस्वादपिभोजनस्य वेगावरोधात् क्षवथोस्तथैव॥१॥ प्राणोरुदानानुगतःप्रदुष्टःसंभिन्नकांस्यस्वननुल्यघोषः॥ निरेतिवक्त्रात्सहसा सदोषोमनीषिभिःकासइतिप्रदिष्टः॥२॥

अर्थ— नाकां तोंडांत धूरजाऊन दम कोंडल्यानें, तसेंच नाकां तोंडांत धूळ शिरल्यानें, व्यायाम, रूक्षान्न, यांचें नित्य सेवन केल्यानें, घाई घाईनें जेवतानां उशीक गेल्यानें, मळमूत्रादिकांचा रोध केल्यानें, तसेंच शिंक येत असतां तिचा रोध केल्यानें, प्राण वायु अत्यंत दुष्ट होऊन दुष्टउदान वायूशीं मिळून कफपित्तयुक्त अकस्मात तोंडांतून बाहेर निघतो त्यावा शब्द फुटक्या कांस्य पात्राचा शब्दा सारिखा होतो. त्या रोगाला विद्वान लोक कास(म्हणजे खोकला) असें म्हणतात.

पंचकासाःस्मृतावातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः॥ क्षया योपेक्षिताःसर्वेबलिनश्चोत्तरोत्तरम्॥३॥

अर्थ— वात, पित्त, कफ, क्षत, आणि क्षयकरणींपांच प्रकारचें खोकले होतात; त्यांवर कांहीं औषधोपचार केला नाहींतर सर्व क्षयावर घालवितात, हेउत्तरोत्तर बलवंत आहेत, म्हणजे वात कासापेक्षां पित्त कास बलवान्, पित्त कासापेक्षां श्लेष्म कास बलवान, याप्रमाणें पुढें जाणावें.

पूर्वरूप.

पूर्वरूपंभवेत्तेषांशूकपूर्णगलास्यता॥ कंडेकंडू-

वातकासरूप.

हृच्छंरव मूर्धोदरपार्श्वशूलीक्षामाननःक्षीणब
लस्वरोजाः॥ प्रसक्तवेगस्तसमीरणेनभिन्नस्वरः
कासतिशुष्कमेव॥५॥

अर्थ— हृदय, शंख, मस्तक, उदर, आणि पार्श्व भाग ह्यांच्या ठिकाणीं शूळ, तोंडाला कोरड, बल, स्वर, आणि धातु तेज, ह्यांचा क्षय, वारंवार खोकला उसळणें, स्वरभेद, आणि कोरडा खोकला, हीं वातकासाचीं लक्षणें जाणावीं.

पित्तकासलक्षण.

उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्तः॥
पित्तेनपीतानिवमेत्कटूनिकासेनपांडुःपरिदह्य-
मानः॥ ६॥

अर्थ— पित्त कासानें उरांत जळजळ, ज्वर, तोंडास कोरड, ह्यानीं पीडितअसून तोंड कडू होतें, व ताहान फार लागत्ये, पिंवळी आणि तिखट अशी वांति होत्ये, रोगी पांडुरवर्ण होतो, व त्याला चटका कडून पेटल्या सारिखें वाटतें.

कफकासलक्षण.

प्रलिप्यमानेनमुखेनसीदन्शिरोरुजार्तः कफपू
र्णदेहः॥ अभक्तरुग्गौरवकंडुयुक्तः कासेद्भृशं
सांद्रकफः कफेन॥७॥

अर्थ— कफ कासानें तोंडांतून कफानें सारखे होतें, ग्लानि होत्ये, मस्तकास अत्यंत वेदना, सर्व देह कफानें पूर्ण असतो, अन्नावर अरुचि, शरीरास जडपणा, आणि कंडू होत्ये, आणि-रोगी वारंवार खोकतो, आणि कफ पडतो, तो दाट असतो.

क्षतकासलक्षण.

अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजनिग्रहैः॥ रूक्षस्योरःक्षतंवायुर्गृहीत्वाकासभावहेत्॥८॥ सपूर्वं कासतेरूक्षं ततःक्षीवेत्यशोणितम्॥ कंठेनरुजतास्यर्थंविरुग्णेनेवचोरसा॥९॥ सूचीभिरिवतीक्ष्णाभिरुद्धमानेनशूलिना॥ दुःखस्पर्शेनशूलेनभेदपीडाभितापिना॥१०॥ पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्यपीडितः॥ पारावतइवाकूजन्कासवेगात्स्तनोद्रवान्

अर्थ— अतिमैथुन, अतिभार वाहाणें, अतिमार्ग गमन, मल्लयुद्ध, घोडा, हत्ती, हे पळत असतां धरणें, या कारणांनीं रूक्ष पुरुषाचें उरफुटून वायूचा कोप होऊन खोकला उत्पन्न होतो, त्या रोग्याला पहिल्यानें सुरी टोंचल्यासारखा लागून तदनंतर रक्त पडूं लागतें, घसा फार दुखतो. उरफुटल्यासारिखा होतो, आणि तोरतीक्ष्ण सूयानीं टोंचल्यासारिख्या वेदनेनें पीडित होतो, आणि त्याला स्पर्श सहन होत नाहीं, वतो कुऱ्हाडीनें तोडल्यासारिखी वेदना वहाहयाणीं युक्त अशा शूळानें पीडित होतो, आणि तोरोगी संधी फुटणें, ज्वर, श्वास, तृषा, स्वरभेद त्यानीं पीडित होतो, क्षतजन्य खोकल्याच्या वेगानें रोगी पारव्यासारखा घुंघु शब्द करतो,

क्षयकास लक्षण.

रदाहमोहान्प्राणक्षयंचापिलभेतकासी॥१३॥शु-
ष्यन्निनिष्ठीवनिदुर्बलस्तुक्षीणमांसोरुधिरंसपूय
म्॥तंसर्वलिंगंभृशदुश्चिकित्स्यंचिकित्सितज्ञाःक्ष-
यजंवदंति॥१४॥

अर्थ—विषम, असात्म्य असें भोजन, अतिमैथुन, मलमूत्रादिवेग धार
ण, घांपासून अत्यंत दयाशील, आणि शोक करणाऱ्या पुरुषांचा अ
ग्नि विझाला, (म्हणजे आहार तुटल्यानें वायु कुपित होऊन त्यानें अग्नि-
नष्ट केला) असतां, तिन्ही दोषांचा कोप होऊन ते क्षयजन्य व देहनाश
करणारा खोकला उत्पन्न करितात, मग त्या खोकणारास गात्र शूल,
ज्वर, दाह, आणि मोह, हे होतात, आणि प्राणक्षय ही होतो, तो बाळ
न जातो, दुर्बळ होतो, त्याच्या शरीरांत मांसाचा लेशही राहात नाही, खो
कतां खोकतां जो बेडका पडतो, त्यांत रक्त आणि पू असतो, सर्व ल्क्ष-
णयुक्त आणि चिकित्सा करण्यास फार अवघड, अशा त्या खोकल्यास
वैद्य लोक क्षयज असें म्हणतात.

साध्यासाध्यविचार.

इत्येषःक्षयजःकासःक्षीणानांदेहनाशनः॥साध्यो
बलवतांह्यास्याद्याप्यस्त्वेवंक्षतोत्थितः॥१५॥नवो
ऽदावित्सिध्येत्तमपिपादगुणान्वितो॥स्थविराणां
जराकासःसर्वोयाप्यःप्रकीर्तितः॥१६॥त्रीन्पूर्वान्
साधयेत्साध्यान्पथ्येर्यांश्चक्रयापयेत्॥१७॥॥

अर्थ— या प्रमाणें हा क्षयज कास क्षीण पुरुषांस धातुक्षयी होतो, बलवान् पुरुषांचा असाध्य अथवा याप्य होतो, क्षतज कासाचाहि असाच प्रकार आहे, वैद्यादि पादचतुष्टय संपन्न असतां हे दोन्ही प्रकारचे कास नवे असले तर कदाचित् साध्य होतात, दृढ पुरुषांचे जराकास म्हणजे धातुक्षयानें झालेला सर्व प्रकारचा खोकला, याप्य होतो- म्हणून सांगितलेंआहे, पहिले तीन कास साध्य आहेत, ते औषधानें बरे करावे, आणि याप्य आहेत ते पथ्यसेवनावर लोटावे.

मधुकोशसूनिर्मथ्यसारमाकृष्ययत्नतः॥ व्याख्याकृतामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥ ॥इतिकासनिदानम्

हिक्का आणि श्वास निदान.

विदाहिगुरुविष्टंभिरूक्षाभिष्यंदिभोजनैः॥शीतपानाशनस्नानरजोधूमातपानिलैः॥१॥व्यायामकर्मभाराध्ववेगघातापतर्पणैः॥हिक्काश्वासश्चकासश्चनृणांसमुपजायते॥२॥

अर्थ— दाहजनक, जड, पोटफुगविणारीं, रूक्ष, पडसें आणणारीं, अशीं भोजनें केल्यानें, थंड पाणी पिणें, थंड अन्न भक्षण, आणि शीतोदकानें स्नान केल्यानें नाका तोंडांत धूळ शिरल्यानें, तसाच धूर, ऊन, वारा, आयास, ओझें उचलणें, अतिमार्गगमन, मलादिकांचे वेग धारण, आणि उपवास, या कारणानीं मनुष्यांस हिक्का (ढचकी) श्वास (दमा) आणि कास (खोकला) हे उत्पन्न होतात.

हिक्कांचें स्वरूप व निरुक्ति.

मुहुर्मुहुर्वायुरुदेतिसस्वनोयकृत्प्लिहांत्राणिमुखंवा

दिवाक्षिपन्॥सघोषवानाशहिनस्त्यसून्यतस्ततस्तुहि
क्केत्यभिधीयतेबुधैः॥२॥

अर्थ— वायु येथें उदानासहित प्राणवायु समजावा, तो हिग् हिग् असा शब्द करित होत्साता कांहीं जेवूं हा आणि आंतडीं हीं तोंडापर्यंत ओढतोच काय असा वर येतो, तो वायु प्राणाचा लवकर नाश करितो, म्हणून त्या रोगाला पंडित लोक हिक्का असें म्हणात,

त्यांचा भेद आणि संप्राप्ति.

अन्नजांयमलांक्षुद्रांगंभीरांमहतींतथा॥ वायुः कफेनानुगतःपंचहिक्काः करोतिहि॥३॥

अर्थ— वायु कफानें युक्त झाला म्हणजे, अन्नजा यमला, क्षुद्रा, गंभीरा, आणि महती, अशा पांच प्रकारचा गुंचक्या उत्पन्न करितो.

पूर्वरूप.

कंठोरसोर्गुरुत्वंचवदनस्यकषायता॥हिक्कानांपूर्व रूपाणिकुक्षेराटोपएवच॥४॥

अर्थ— गळा आणि ऊर त्यांस जडत्व येतें, तोंडाला तुरट पणा येतो, आणि कुशीला फुगवटी येत्ये, हीं हिक्कांचीं पूर्वरूपें जाणावीं.

अन्नजालक्षण.

पानान्नेरतिसंभुक्तैःसहसापीडितोनिलः॥हिक्कयत्यूर्ध्वगोभूत्वातांविद्यादन्नजांभिषक्॥५॥

अर्थ— पाणी आणि अन्न हीं अत्यंत सेवन केलीं असतां वायु अकस्मात पीडित होऊन ऊर्ध्वगति होऊन जी उचकी करितो तिला अन्नजा म्हणून जाणावी,

यमलाल.

चिरेणयमलेवेगेर्याहिक्कासंप्रवर्तते॥ कंपयंतीशि
रोग्रीवांयमलांतांविनिर्दिशेत्॥ ६॥

अर्थ— जीहिक्का फार वेळानें एक दम दोन दां येत्ये आणि डोकें यमान यांस कांपवित्ये, तिला यमला असें ह्मणावें

क्षुद्रालक्षण.

प्रकृष्टकालेर्यावेगेमंदैःसमभिवर्तते॥ क्षुद्रिका-
नामसाहिक्काजत्रुमूलात्प्रधावति॥ ७॥

अर्थ— जीहिक्का फार उशिरानें आणि मंद वेगानें येत्ये, वज त्रु मूलापासून उत्पन्न होत्ये तिला क्षुद्रिका ह्मणावें.

गंभीरालक्ष.

नाभिप्रवृत्तायाहिक्काघोरागंभीरनादिनी॥ अनेको
पद्रववतीगंभीरानामसास्मृता॥ ८॥

अर्थ— जीहिक्का नाभि पासून प्रवृत्त होऊन गंभीर शब्द करणारी, तृष्णा, ज्वरादि अनेक उपद्रव युक्त व भयंकर होत्ये तिला गंभीरा-ह्मणतात,

महतीलक्ष.

मर्माण्युत्पीडयंतीवसततंयाप्रवर्तते॥ महाहिक्के
तिसाज्ञेयासर्वगात्रप्रकंपिनी॥ ९॥

अर्थ— जीहिक्का मर्मे ह्मणजे मुख्यत्वें करून नाभि बस्त्यादि मर्मे यांस पीडा करणारी, सर्वकाळ प्रवृत्त होत्ये, आणि सर्व गात्रें कंपित होतात तिला महाहिक्का ह्मणावी.

असाध्यलक्षण.

आयम्यतेहिक्कतीयस्यदेहोदृष्टिश्चोर्ध्वंनास्यतेय

स्यनित्यं॥ क्षीणान्नदृङ्मैथुनित्यश्चातिमात्रंनोद्वौ
चास्योवर्जयेद्धिक्कमानौ॥१०॥

अर्थ— उचकीनें ज्याचा देह ताणल्या सारिखा होतो, दृष्टि ऊर्ध्व होत्ये, आणि मोह पावतो तो, आणि क्षीण जो होतो तो, अन्न द्वेषी होतो, आणि वारंवार उचकी देतो; हे दोघे उचकीचे रोगी आणि ज्यांस गंभीर व महती हिक्का झाली आहे ते दोघे वैद्यानें सोडावे.

असाध्यलक्षण.

अतिसंचितदोषस्यभक्तच्छेदकृशस्यच॥ व्याधि
भिःक्षीणदेहस्यदृढस्यातिव्यवायिनः॥ आसांया
सासमुत्पन्नाहिक्काहंत्याशुजीवितम्॥११॥ ॥

अर्थ— ज्याचे दोष अत्यंत सांचले आहेत, व अन्न तुटल्यानें जो कृश झाला आहे, व अनेक व्याधींनीं ज्याचा देह क्षीण झाला आहे, व दृढ मनुष्य, व अतिमैथुन करणारा अशा पुरुषांस या पैकीं जी उचकी उत्पन्न होईल ती तत्काळ त्याचें जीवित हरण करील.—

यमिकेचेंअसाध्यलक्षण.

यमिकाचप्रलापार्तिमोहतृष्णासमन्विता॥१२॥

अर्थ— बडबड, शूल, मोह, तृष्णा या लक्षणांनीं युक्त झालेली जी यमिका नांवाची उचकी तीहि तत्काळ प्राण हरण करित्ये,

यमिकेचेंसाध्यलक्षण.

अक्षीणश्चाप्यदीनश्चस्थिरधातुंद्रियश्चयः॥ त
स्यसाधयितुंशक्यायमिकाहंत्यतोन्यथा॥१३॥

अर्थ— बलवान्, प्रसन्न मनाचा, ज्याचे धातु आणि इंद्रियें स्थिर आहेत, अशा पुरुषाची यमलाउचकी साध्य होण्यास समर्थ होत्ये,

आणि या विपरीत (क्षणजे क्षीण, दीन, इत्यादि.) पुरुषा चा तत्काळ नी नाश करित्ये,

श्वासनिदान.

महोर्ध्वछिन्नतमकक्षुद्रभेदैस्तुपंचधा॥भिद्यते-
समहाव्याधिःश्वासएकोविशेषतः॥१॥

अर्थ— महान्, ऊर्ध्व, छिन्न, तमक, आणि क्षुद्र या भेदानें एक श्वा स रोग पांच प्रकार चा होतो,

पूर्वरूप.

प्राग्रूपंतस्यहृत्पीडाशूलमाध्मानमेवच॥आना
होवक्त्रवैरस्यंशंखवनिस्तोदएवच॥२॥ ॥

अर्थ— हृदय पीडा, शूल, पोट फुगणें, पोट ताण ल्या सारिखें, तोंड वे चव, आणि शंखाचे ठाईं टोंच ल्या सारिखी पीडा हें श्वास रोगाचें पू र्वरूप होय,

संप्राप्ति.

यदास्रोतांसिसंरुध्यमारुतःकफपूर्वकः॥विषक्
प्रजातिसंरुद्धस्तदाश्वासान्करोतिसः॥३॥

अर्थ— ज्या वेळेस वायु कफयुक्त होऊन प्राणान्नोदक वह स्रोतसां चा (मार्ग) रोध करून चहूंकडे जातो, तेव्हां तो श्वास उत्पन्न करितो

महाश्वासलक्षण.

उत्क्रूयमानवातोयःशब्दवद्दुःखितोनरः॥उच्चैःश्व
सितिसंरुद्धोमत्तर्षभइवानिशं॥४॥प्रनष्टज्ञानवि
ज्ञानस्तथाविस्फोतलोचनः॥विस्तब्धास्वानोनोव-

द्धमूत्रवर्चाविशीर्णवाक्॥५॥ दीनःप्रश्वसितंचास्य दूराद्विज्ञायतेभृशम्॥महाश्वासोपसृष्टस्तुक्षिप्रमेवविपद्यते॥६॥

अर्थ— ज्याचा वायु वर ओढला आहे, असा मनुष्य दुःखित होऊन मोठ्याने शब्दयुक्त श्वास टाकतो, एकाद्या रोगावलेल्या वगैरे माणे रात्रंदिवस श्वासाने पीडित होतो, त्याचें ज्ञान, वगैरे नष्ट होतें, डोळे चंचळ होतात, डोळे आणि तोंड हीं वासतात, हगमूत बंद होतें, बोलवत नाहीं किंवा बोललातर हळू बोलतो, मनखिन्न होतें, त्या रोग्याचा श्वास दुरून समजतो, हा महाश्वास ज्यापुरुषास होतो तो लवकरच नाशपावतो,

ऊर्ध्वश्वासलक्षण.

ऊर्ध्वंश्वसितियोदीर्घंनचप्रत्याहरत्यधः॥श्लेष्मावृतमुखस्रोताःकुद्धगंधवहार्दितः॥७॥ऊर्ध्वदृष्टिर्विपश्यंश्चविभ्रांताक्षइतस्ततः॥प्रमुह्यन्वेदनार्तश्च. शङ्कास्योरनिपीडितः॥८॥

अर्थ— पुष्कळ वेळ पर्यंत श्वास वर घेतो तो खालीं लवकर सोडीत नाहीं, तोंड आणि दुसरे मार्ग कफानें दाटतात, कुपित वायूनें पीडित होतो, वर डोळे करून चंचल दृष्टीनें इकडे तिकडे पाहातो, मूर्छेनें व वेदनेनें अत्यंत पीडित होतो, तोंडाला कोरड पडत्ये, व असमाधान होतें- हें ऊर्ध्व श्वासाचें लक्षण होय,

श्वासखालीं येतनाहीं म्हणूनजेंसां गिनलें त्याविषयीं कारण सांगतो.

ऊर्ध्वश्वासेप्रकुपितेत्वधःश्वासोनिरुध्यते॥मृत्यु

तस्तास्यतश्चोर्ध्वश्वासस्तस्यैवहंत्यसून्॥९॥ ॥

अर्थ— ऊर्ध्व श्वास कोपला असतां, खाल चा श्वास बंद होतो, ह्मणजे हृदयांतच कोंडून राहातो, अथवा श्वास ह्मणजे वायू तो खालीं उतरत नाहीं, मोह पावणाऱ्या ग्लान होणाऱ्या त्या पुरुषाचातो ऊर्ध्व श्वास प्राण घेतो,

छिन्नश्वास.

यस्तुश्वसितिविच्छिन्नंसर्वप्राणेनपीडितः॥ नवाश्वसितिदुःखार्तोमर्मच्छेदरुगर्दितः॥१०॥आनाहस्वेदमूर्छार्तोदह्यमानेनबस्तिना॥विप्लुताक्षःपरिक्षीणःश्वसन्नेकैकलोचनः॥११॥विचेताःपरिशुष्कास्योविवर्णःप्रलपन्नरः॥छिन्नश्वासेनविच्छिन्नःसशीघ्रंविजहात्यसून्॥१२॥

अर्थ— जो पुरुष राहून राहून जेवढी शक्ति आहे तेवढ्या शक्तीनें श्वास टाकतो, अथवा क्लेश पाडून श्वास टाकित नाहीं, हृदय कुऱ्हाडीनें तोडल्या प्रमाणें वेदनेने घाबरा होतो, फोट फुगणें घाम, आणि मूर्छा, ह्यानीं बेजार होतो, बस्ति जळल्या सारिखा होतो, डोळे गरगरा फिरविनो, किंवा ते अस्वस्थाने भरतात, श्वास टाकतां टाकतां अत्यंत क्षीण होतो, एकच डोळा तांबडा होतो, (हें व्याधि प्रभावानें होतें, दोषानें होतें तर दोन्ही लाल व्हावे) उद्विग्न चित्त होतो, तोंडास कोरड पडल्ये, वर्ण बदलतो, बडबड करितो, संधिबंधनेंसर्वशिथिल होतात, त्या छिन्न श्वासानें तो मनुष्य लवकर प्राण सोडितो,

तमक श्वास लक्षण.

प्रतिलोमंयदावायुःस्रोतांसिप्रतिपद्यते॥ग्रीवांशिरश्चसंगृह्यश्लेष्माणंसमुदीर्यच॥१३॥करोतिपीनसं

१५॥ श्लेष्मणासुच्यमानेन भृशंभवतिदुःखितः॥
तस्यैवचाविमोक्षांतेमुहूर्तंलभतेसुखं॥१६॥तथास्यो
ध्वंसतेकंठः रुछाच्छक्नोतिभाषितुम्॥ नचापिनि
द्रांलभतेशयानःश्वासपीडितः॥१७॥पार्श्वेतस्या
वगृह्णातिशयानस्यसमीरणः॥आसीनोलभतेसौ
ख्यमुष्णंचैवाभिनंदति॥१८॥उच्छ्वासाक्षोललाटेन
स्विद्यताभृशमर्तिमान्॥विशुष्कास्योमुहुःश्वासो
मुहुश्चैवाच धम्यते॥१९॥मेघांबुशीतप्राग्वातैःश्ले
ष्मलेश्वविवर्धते॥सयाव्यस्तमकश्वासःसाध्यो-
वास्यान्नवोत्थितः॥२०॥

अर्थ— ज्या काळीं वायु मान डोकें जरवडून कफाला उसळीत घरउ-
लटा स्रोतसां प्रतयेतो, तेव्हां त्या कफानें रुद्ध होऊन पडसें व गळ्याम
ध्यें घुर्घुर शब्द करितो, आणि अत्यंत तीव्र वेगानें हृदयास पीडा करणा
रा असा श्वास उत्पन्न करितो, मग त्या वेगानें तो पुरुष मूर्छित होतो-
त्रासतो, आणि निश्चेष्ट होतो, आणि रडोकूं लागला म्हणजे वारंवार मो
हपावतो, व कफसंकट असतां फारच पीडा पावतो, आणि तोच कफ-
संकट म्हणजे दोन घटका सुख पावतो, तसाच त्याचा गळा खवजसो,
व मोठ्या कष्टानें बोलतो, श्वासाच्या पीडेनें निजूं लागला असतां शें
पयेत नाहीं, निजला असतां वायूनें त्याच्या बरगड्या धरतात, बसला
असतां सोपें पावतो, आणि उष्ण पदार्था पासून खुशाली होत्ये, डो-

के फुजीर होतात, कपाळाला घाम येतो, अत्यंत वेदना युक्त होतो, नीं डाला कोरड पडत्ये, वारंवार श्वास आणि वारंवार हत्तीवर बसल्या प्रमाणें सर्व शरीर डोलवितो, हा श्वास मेघ, पर्जन्य, थंडी, पूर्वे कडचा वारा, आणि कफकर पदार्थ, त्यानीं वाढतो, हा तमक श्वास याप्य आहे किंवा नवा उत्पन्न झाला असला तर साध्य होतो,

तमकाला पित्ताचा अनुबंध होऊन
ज्वरादिकांचा योग झाला ह्मणजे तो
प्रतमक होतो ह्मणून सांगतो.

ज्वरमूर्छापरीतस्यविद्यात्प्रतमकंतुतम्॥ ॥

अर्थ— त्या तमक श्वासामध्यें ज्वर आणि मूर्छा हीं दोन लक्षणें झालीं ह्मणजे त्याला प्रतमक श्वास ह्मणावें,

प्रतमकाचें दुसरें लक्षण
आणि कारण सांगतो.

उदावर्तरजोजीर्णक्लिन्नकायनिरोधजः॥२१॥तम-
सावर्धतेत्यर्थंशीतेश्वाशुप्रशाम्यति॥ मज्जतस्त-
मसीवास्यविद्यात्प्रतमकंतुतं॥२२॥

अर्थ— उदावर्त, धूळ, आमादि अजीर्ण, विदग्धान्न, मलमूत्रादि वेगाचा रोध, (अथवा क्लिन्नकाय ह्म० खाणारा मनुष्य आणि निरोध ह्मणजे (वेगरोध) त्या कारणानीं झालेला श्वास, अंधारानें किंवा तमोगुणानें अत्यंत वाढतो, आणि शीतोपचारानें झटकन शांत होतो, त्या श्वासाच्या योगानें रोग्यास अंधारांत बुडाल्या सारखें वाटतें, त्याला प्रतमक ह्मणावें.

क्षुद्रश्वासलक्षण.

रूक्षायासोद्भवः कोष्ठक्षुद्रोवानसुदीरयेत्॥ क्षुद्रश्वासोनसोत्यर्थंदुःखेनांगप्रबाधकः॥२३॥ हिनस्तिनसगात्राणिनचदुःखायथेतरे॥ नचभोजनपानानांनिरुणद्ध्युचितांगतिं॥२४॥ नेंद्रियाणांव्यथांचापिकांचिदापादयेद्भृजम्॥ ससाध्यउक्तः,

अर्थ— रूक्ष पदार्थ आणि आयास यांपासून उत्पन्न झालेला असा क्षुद्र श्वास वायूला ऊर्ध्व नेतो, हा क्षुद्रश्वास अत्यंत दुःखदायक नाहीं, व आंगाला कांहीं इजा करीत नाहीं, जसे ऊर्ध्वश्वासादिक दुःखदायक आहेत, तसा हानाहीं, आणि भोजन पानादिकांची योग्यगति बंद करित नाहीं, व इंद्रियांस कांहीं व्यथा करीत नाहीं, व कांहीं एकादी-पीडा ही उत्पन्न करीत नाहीं, हा क्षुद्रश्वास साध्य ह्मणून सांगितला आहे,

साध्यासाध्यविचार.

बलिनःसर्वेचाव्यक्तलक्षणाः॥२५॥ क्षुद्रःसाध्यतमस्तेषांतमकःक्षुद्रउच्यते॥ त्रयःश्वासानसिद्ध्यंतिनमकोदुर्बलस्यच॥२६॥

अर्थ— बलवान पुरुषाचे सर्वमहा श्वासादिक अव्यक्त लक्षण झालें असतां साध्य होतात; त्यामध्यें क्षुद्रश्वास तर अत्यंत साध्य आहे, तमकालाच क्षुद्र ह्मणतात, महान्, ऊर्ध्व, आणि छिन्न हेतीनश्वास संपूर्ण लक्षण झालें तर साध्य होत नाहींत; आणि दुर्बल रोग्याचातमकही साध्य होत नाहीं,

उपेक्षाकिंवा बाईटप्रकारचाउपचारझालाअसतांहिक्काआणि,

श्वहिक्काचहरतःप्राणमाशुवे॥२७॥

अर्थ— प्राण हरण करणारे असे सन्निपातज्वरादिक रोग पुष्कळआ हेतरवरे; परंतु श्वासआणि हिक्का हेजसे लवकर प्राण हरण करतात तसे ते करीत नाहींत, इति हिक्का व श्वास निदानम्॥ ॥

मधुकोशंसुनिर्मथ्यसारमाकृष्ययत्नतः॥व्याख्याकृतामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥ इति हिक्काश्वास निदानम्

स्वरभेदनिदान.

अत्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिघातसंदूषणैःप्रकुपिताःपवनादयस्त्रयः॥स्रोतःसुतेस्वरवहेषुगताःप्रनिष्पीड्यन्तिःस्वरंभवतिचापिहिषड्विधःसः॥१ ॥

अर्थ— फार मोठ्यानें बोलणें, विष भक्षण, उच्च स्वरानें वेदादि पाठ करणें, कंठादिकांवर काष्ठाचा प्रहार ह्या दुष्टीच्या कारणानीं अत्यंत कोप पावलेले जे वातादिक दोष ते स्वरवाहणारींजी चार स्रोतसें आहेत त्यांत जाऊन किंवा तेथें वृद्धि पावून स्वराचा नाश करितात, हा स्वरभेद रोग वात, पित्त, कफ, सन्निपात, क्षय, आणि मेद ह्यांपासून साहा प्रकारचा होतो,

वातस्वरभेदलक्षण.

वातेनकृष्णनयनाननमूत्रवर्चाभिन्नंस्वरंवदतिगद्गदंभवत्यरंच॥

अर्थ— वायूनें स्वरभेद झाला असतां, रोग्याचीं डोळे, तोंड, मूत्र, आणि विष्ठा हीं काळ्या रंगाचीं होतात, तो पुरुष फुटल्या सारिखा व गाढवाच्या स्वरा प्रमाणें कर्कश स्वर बोलतो,

पित्तजस्वरभेद.

पित्तेनपीतनयनाननमूत्रवर्चाब्रूयाद्गलेनसचदाहसमन्वितेन॥२॥

अर्थ— पित्ताच्या स्वरभेदानें रोग्याचीं नेत्रें, तोंड, मूत्र, आणि विष्ठा हीं पिंवळीं होतात, आणि बोलत्या बेळेस त्याच्या गळ्यांत दाह होतो,

कफजस्वरभेद.

ब्रूयात्कफेनसततंकफरुद्धकंठःस्वल्पंशनैर्वदतिचापिदिवाविशेषात्॥

अर्थ— कफज स्वरभेदानें कफानें निरंतर कंठ रोधला असतां हळू हळू व थोडें बोलतो, दिवसास फार बोलतो,

सन्निपातजस्वरभेद.

सर्वात्मकेभवतिसर्वविकारसंपत्तंचाप्यसाध्यमृषयःस्वरभेदमाहुः॥३॥

अर्थ— सन्निपातस्वरभेदामध्यें वर सांगीतलेलीं सर्व लक्षणें होतात, हा स्वरभेद असाध्य आहे ह्मणून ऋषी सांगतात,

क्षयजन्यस्वरभेद.

धूम्येतवाक्क्षयकृतेक्षयमाप्नुयाच्चवागेषचापिहतवाक्परिवर्जनीयः॥

अर्थ— धातुक्षयजन्य स्वरभेदामध्यें तोंडांतून वाणी निघत्ये त्यावेळेस घशांतून धूर निघाल्या प्रमाणें अनुभवास येतें, आणि वाणी क्षय

ला नसला नर साध्य होतो,

मेदजस्वरभेद.

अंतर्गतस्वरमलक्ष्यपदंविरेणमेदोन्वयाद्धृदनिदिग्ध
लस्तृषार्तः॥ ४॥

अर्थ— मेदाच्यासंबंधानें कफ किंवा मेद याणीं गळालिप्त होतो, व मेदानें स्रोतोरोध केल्यामुळें ताहान फार लागते, आणि शब्दोच्चार न होतां रवोल स्वर बोलतो,

असाध्यलक्षण.

क्षीणस्यवृद्धस्यकृशस्यचापिविरोत्थितोयस्यसहोप
जातः॥ मेदस्विनःसर्वसमुद्भवश्चस्वरामयोयोनसमि
द्धिमेति॥ ५॥ इतिस्वरभेदनिदानम्

अर्थ— क्षीण पुरुषाचा, वृद्धाचा, रोडक्याचा, फार दिवसांचा, जन्मापासून झालेला, मेदस्वी पुरुषाचा, आणि सन्निपातोद्भव, असा स्वरभेदरोग साध्य होत नाहीं,

मधुकोशंसकनिर्मथ्यसारमाकृष्यचैमया॥ व्याख्याकृतामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥ इतिस्वरभेदनिदानम्

अरोचकनिदान.

वातादिभिःशोकभयातिलोभक्रोधैर्मनोघ्राणरसरूपगंधैः॥ अरोचकाःस्युःपरिदष्टदंतःकषायवक्त्रश्च

मतोनिलेन ॥ १ ॥

अर्थ— पृथक् वातादिकें करून ३ सन्निपातानें १ शोकापासून १ भयापासून १ अतिलोभानें १ व अतिक्रोधानें १ असें ८ प्रकारचें अरोचक आहेत ते, मनाला किळस येणारें अन्न, रूप, आणि गंध, त्या कारणानीं उत्पन्न होतात.

वायूच्या अरोचकानें दांत आंबटानें आंबल्या प्रमाणें आंबतात, आणि तोंड तुरट होतें,

कट्वम्लमुष्णंविरसंचपूतिपित्तेनविद्यात्लवणंच वक्त्रं ॥ माधुर्यपैच्छिल्यगुरुत्वशैत्यविबद्धसंबद्ध-युतंकफेन ॥ २ ॥

अर्थ— पित्ताच्या अरुचीनें तिखट, आंबट, ऊष्ण, बेचव, दुर्गंधयुक्त असें तोंड होतें,

कफानें खारट, मधुर, बुळबुळीत, जड, गार, असें तोंड होतें, आणि बांधल्या सारिखें म्हणजे खावयास नाहीं, आणि आंतून कफानें सारवल्या सारिखें होतें,

शोकाद्यरोचकलक्षण.

अरोचकेशोकभयातिलोभक्रोधाद्यरुद्द्याःशकृचिर्गंधजेस्यात् ॥ स्वाभाविकंचास्यमथारुचिश्चत्रिदोषजेनैकरसंभवेत्तु ॥ ३ ॥

अर्थ— शोक, भय, अतिलोभ, क्रोध, अरुद्य व घाणेरडा गंध, यांपासून झालेल्या अरोचकामध्यें तोंड स्वाभाविक असतें, म्हणजे वातजादिकां प्रमाणें तुरट वगैरे असत नाहीं,

त्रिदोषअरोचकांत अन्नद्वेष व तोंड अनेकरस होतें,

वातजादिभेदानेंतोंडांतलीविकृतिसां
गूनअन्यहिकाणींजीविकृतिहोत्येतीसां.

हृच्छूलपीडनयुतंपवनेनपित्तात्तृड्दाहचोषबहु
लंसकफप्रसेकं॥श्लेष्मात्मकंबहुरुजंबहुभिश्चवि
द्याद्वैगुण्यमोहजडताभिरथापरंच॥४॥

अर्थ—वायूनें अरोचकामध्यें हृदयांत शूल आणि वेदना होतात,

पित्तापासून; तृषा,दाह,आणि चोष (म्ह० तुमडी लावल्या प्रमाणें पीडा) हीं लक्षणें होतात,

कफाच्या अरोचकामध्यें तोंडांतून कफाचा स्राव होतो-

त्रिदोषजा मध्यें बहुत वेदना होतात,

वैगुण्य (म्हणजे मनाची व्याकुलता,) मोह,जडत्व, त्याला लक्षणानीं अपर म्हणजे आगंतुज अरोचक जाणावें)

क्षुधा असतांजेवणाला सामर्थ्यनसणें त्याला अरुचि म्हणावें

आवडतेंअन्न दिलें तरी खात नाहीं त्यास अन्नाभिनंदम्हणावें.

अन्नाचें स्मरण,श्रवण,दर्शन,आणि वास, यानीं त्रासतो त्याला, भक्तद्वेष म्हणावें. या प्रमाणें हा रोग तीन प्रकारचा आहे, तरि चरक. सुश्रुतानीं अरोचक शब्दानें त्याचा संग्रह केला,

मधुकोशंकनिर्मथ्य सारमाकृष्य चैमया॥व्याख्याकृ
तामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥१॥अरोचकसं.

छर्दिनिदान.

छर्दीचेंकारणवनिरुक्ति.

दुष्टैर्दोषैःपृथक्सर्वैर्बीभत्सालोकनादिभिः॥छर्दि

यः पंचविज्ञेयास्तासांलक्षणमुच्यते॥१॥अतिद्रवैः रतिस्निग्धैरत्यंबुलवणैरपि॥अकालेचातिमात्रैश्च तथासात्म्येश्वभोजनैः॥२॥श्रमाद्भयादथोद्वेगादजीर्णात्कृमिदोषतः॥नार्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथातिद्रुतमश्नतः॥३॥बीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्लेशितो बलात्॥छादयन्माननं वेगैरुद्धर्यन्नंगभंजनैः॥४॥निरुच्यते छर्दिरिति दोषोवक्त्रंप्रधावति॥४॥

अर्थ— दुष्ट झालेले पृथक् आणि सर्व दोषांनीं व बीभत्स (हेंदरें) पदार्थ, यांच्या अवलोकन, गंध, भक्षणादिकें करून पांच प्रकारच्या छर्दि (ह्मणजे वांति, होतात) त्यांचीं लक्षणें पुढें सांगतो,

अत्यंत पातळ व स्निग्ध व किळस आणणारे खरवारट पदार्थ त्यांच्या सेवनानें, अकाळीं भोजन केल्यानें, किंवा अतिमात्र भोजनानें, अथवा जें सोसत नाहीं तें खाल्यानें, श्रमानें, भयानें, शिसारी आल्यानें, अजीर्णानें, कृमिदोषाच्या योगानें, गर्भिणीस्त्रीला गर्भपीडनानें, न सेंचघाईघाईनें जेवणानें, अथवा दुसऱ्या बीभत्स कारणांनीं, जोरानें झटकन वर आलेला दोष तोंडाला आच्छादन करितो, आणि आंगाचा विचारिवला करून पीडा करतो, ह्मणून त्या रोगाला— (छर्दि) ओकारी असें ह्मणतात, त्यामध्यें दोष तोंडावाटे धांवतो,

पूर्वरूप.

उद्गारसंरोधोप्रसेकोलवणास्यता॥ द्वेषोन्नपानेचभृशंवमीनांपूर्वलक्षणम्॥५॥

अर्थ— वांति व्हावयाची असली ह्मणजे मळमळ सुटल्ये, ढेंकर बंद होतो, तोंडाला खारट पाणी सुटतें, अन्नपानावर अत्यंत द्वेष होतो,

वातछर्दीचें ल०

हृत्पार्श्वपीडासुरवशोषशीर्षनाभ्यर्तिकासःस्वरभेदतोदैः॥उद्गारशब्दप्रबलंसफेनंविच्छिन्नकृष्णांतनुकंकषायम्॥ ६॥ कृच्छ्रेणचाल्पंमहताचवेगेनार्तोनिलाच्छर्दयतीदुःखम्॥

अर्थ— हृदय, बरगड्या यांस पीडा, तोंडास कोरड, मस्तक आणि नाभि यांच्या ठिकाणीं शूळ, खोकला, स्वरभेद, आणि सूया टोंचल्या प्रमाणें पीडा, ह्यालक्षणानीं युक्त झालेला नरओकतो, तेंकसेंतें सांगतों,— उद्गार आणि शब्द हे त्यांत फार असतात, वमनाला फेंस फार असतो, राहून राहून वांतिहोत्ये, किंवा थोडी होत्ये, वांति काळ्यारंगाची असून पातळ व तुरट थोडीअसत्ये, वांतीचा वेग मोठा असून त्या मुळें दुःख फार होतें, वायू पासून वांति झाल्याचें हें लक्षण होय,

पित्तछर्दीचें लक्षण.

मूर्छापिपासासुरवशोषशीर्षतालक्षिसंतापतमोभ्रमार्तः॥पीतंभृशोष्णंहरितंसतिक्तंधूम्रंचपित्तेनवमेत्सदाहम्॥७

अर्थ— भोंवळ, तान्हान, कोरड, डोकें, तालु, आणि डोळे, हींतापतात, अंधारी चक्कर ह्यानीं पीडलेला रोगी पिंवळें, कडत, हिरवें, कडू, धुरकट आणि दाहयुक्त असें पित्तानें ओकतो,

कफछर्दीचें लक्षण.

तंद्रास्यमाधुर्यकफप्रसेकसंतोषनिद्राःरुचिगौरवार्तः॥स्निग्धंघनंस्वादुकफाद्विशुद्धंसरोमहर्षोल्परुजंवमेत्तु॥८॥

अर्थ— झांपड, तोंडालागोडी, कफाचा स्त्राव, संतोष (म्हणजे जेवल्या प्रमाणें संतोषअसणें) झोंपअरुचि, जडपणा, त्याचीं पिडलेला मनुष्य, स्नेहयुक्त, घट्ट, गोड, पांदरे असें कफानें ओकतो, वओकते वेळे सपीडा थोडी होत्ये वअंगाला शाहारे येतात,

त्रिदोषजछर्दीचेंलक्षण.

शूलाविपाकाःरुचिदाहतृष्णाश्वासप्रमोहप्रबला प्रसक्तं॥ छर्दिस्त्रिदोषाक्लवणाम्लनीलसांद्रोष्णरक्तं वमतांनृणांस्यात्॥९॥

अर्थ— शूल, अजीर्ण, अरुचि, दाह, ताहान, श्वास, मोह, त्या लक्षणानीं प्रबळ झालेली वांति त्रिदोषा पासून निरंतर होत्ये, आणि ओकणाराचें वमन खारट, आंबट, निळें, घट्ट, ऊन, आणि लाल असेंअसतें,

असाध्यलक्षण.

विट्स्वेदमूत्रांबुवहानिवायुःस्त्रोतांसिसंरुद्ध्यदो ध्वंमेति॥ उत्सन्नदोषस्यसमाचितंतंदोषंसमुद्धूय- नरस्यकोष्ठात्॥१०॥ विण्मूत्रयोस्तत्समगंधवर्णंतृ ट्श्वासकासार्तियुतंप्रसक्तं॥ प्रच्छर्दयेदुष्टमिहाति वेगात्तयार्दितश्चाशुविनाशमेति॥११॥

अर्थ— ज्या वेळेस वायुहा पुरीष, स्वेद, मूत्र, आणिउदक, यांस वाहाणाऱ्या स्रोतसांचा रोध करून वर येतो, तेव्हां वर आलेला दोष (पुरीषादि) कोष्ठांतून बाहेर काढून वांति करतो, त्या वांतीला विष्ठेचा व मूत्राचा दुर्गंध येतो, व रंग ही तसाच असतो, तृषा, श्वास, खोकला, आणि शूल हीं त्यांत असतात, व ही दुष्ट वांति वारंवार मोठ्या वेगाने होत्ये, त्या वांतीनें पीडित झालेला मनुष्य लवकर नाश पावतो.

आगंतुज छर्दीचें लक्षण.

बीभत्सजादौहृद्जामजाचअसात्म्यजावाकृमि-
जाचयाहि॥सापंचमीतांचविभावयेत्तुदोषो छ्रये
णैवयथोक्तमादौ॥१२॥

अर्थ— बीभत्स पदार्थांच्या दर्शनादिकांपासून झालेली, डोहोळे न पुरविल्यापासून झालेली, अजीर्णानें झालेली, असात्म्य पदार्थापासून झालेली अथवा कृमिजन्य, ह्या सर्वकारणापासून झालेलेली, आगंतुज वांति पांचवी होय, ती पूर्वी सांगितलेल्या लक्षणावरून ज्या दोषांचें आधिक्य दिसेल त्या दोषाच्या प्राबल्यानेजाणावी,

कृमिज छर्दीचें लक्षण.

शूलहृल्लासबहुलाकृमिजाचविशेषतः॥कृमिहृद्रोगतुल्येनलक्षणेनचलक्षिता॥१३॥

अर्थ— कृमिजन्य छर्दीमध्यें शूल, हृदय लसलसणें, हें फार असतें आणि बहुत करून कृमि आणि हृद्रोग यांच्या लक्षणा सारख्या लक्षणानें तीसमजावी,

साध्यासाध्यलक्षण.

क्षीणस्ययाछर्दिरतिप्रसक्तासोपद्रवाशोणितपूय
युक्ता॥सचंद्रिकांतांश्रवदेद्साध्यांसाध्यांचिकित्सें-
न्निरुपद्रवांच॥१४॥

अर्थ—क्षीणपुरुषाची, वारंवार एकसारिखी होणारी, वकासादि उपद्रवांनीं युक्त, वरक्तपूमिश्रित झालेली, मोरपिसाच्या चंद्रकासारिख्या चंद्रकानें युक्त, अशी वांति असाध्य म्हणावी, निरुपद्रव असेलतर साध्य समजून उपाय करावा.

उपद्रव.

कासश्वासोज्वरोहिक्कातृष्णावैचित्यमेवच॥ हृद्रो
गस्तमकश्चैवज्ञेयाश्छर्देरुपद्रवाः॥ १५॥

अर्थ— खोकला, दमा, ज्वर, उचकी, तृषा, उद्विग्नता, हृद्रोग, अं-
धारांत पडल्यासारिखा भास, हे छर्दीचे उपद्रव होत,

मधुकोशंस्फनिर्मथ्य सारमाकृष्यचैमया॥ व्याख्याकृता
महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥ इतिछर्दिनिदानम्

तृष्णानिदान.

संप्राप्ति.

भयश्रमाभ्यांबलसंक्षयाद्वाऊर्ध्वंचित्तंपित्तंविव-
र्धनेच्छ॥ पित्तंसवातंकुपितंनराणांतालुप्रपन्नंज-
नयेत्पिपासाम्॥ १॥

अर्थ— भयानें, श्रमानें, बलक्षयानें, आणि पित्त वाढविणारे क्रोधो-
पवासादिकानीं स्वस्थानींच सांचलेलें पित्त, आणि वात हे कुपित हो
ऊन वर तालु(पिपासा स्थानीं)जाऊन तृष्णा (तानहान) उत्पन्नकरितात,

अन्नजादिकतृष्णांचीसंप्राप्ति.

स्रोतस्वपांवाहिषुदूषितेषुदोषैश्चतृष्णाभवतीह-
जंतोः॥ तिस्रःस्मृतास्ताःक्षतजाचतुर्थीक्षयात्तथा
त्वामसमुद्भवाच॥ २॥ भक्तोद्भवासप्तमिकेतिता-
सांनिबोधलिंगान्यनुपूर्वशश्च॥

अर्थ— उदक वह स्रोतसें दूषित झालीं असतां दोष (अन्न, क-
फआणि आम) यांपासून तृष्णा होत्ये, त्यातीन आणि चवथी क्षतज तृ-

ष्णा (जी व्रणी पुरुषास होतेती) पांचवी क्षया पासून होत्ये, सहावी आमा पासून होत्ये, आणि सातवी अन्ना पासून होते, त्यांचीं लक्षणें अनुक्रमानें सांगतो, त्यापैकीं पहिल्या चार तृष्णा कष्टसाध्य, आणि बाकीच्या कष्टसाध्य जाणाव्या,

वातज तृष्णा लक्षण.

क्षामास्यतामारुतसंभवायांतोदस्तथाशंखशिरःस्फुचापि॥स्रोतोनिरोधोविरसंचवक्त्रंशीताभिरद्भिश्चविवृद्धिमेति॥३॥

अर्थ— वाताने झालेल्या तृष्णेमध्यें तोंड सुकतें वदीन होतें, शंख आणि मस्तक यांचे ठिकाणीं टोंचल्यासारिखी पीडा होत्ये, रस वाहक वाहणाऱ्या स्रोतसांचा रोध होतो, तोंड विरस होतें, आणि थंड पाणी प्यावयास दिलें असतां तृषा फारच वाढते, हें अनुपशयाचें लक्षण होय, चकारें करून निद्रा नाशही होतो,

पित्तज तृष्णा लक्षण.

मूर्छान्नविद्वेषविलापदाहारक्तेक्षणत्वंप्रततश्चशोषः॥शीताभिनंदामुखवैरसत्वंपित्तात्मिकायांपरिदूयनंच॥४॥

अर्थ— पित्ताच्या तृष्णेमध्यें, मूर्छा, अन्नद्वेष, बडबड, दाह, डोळ्यानां लाली, अत्यंत शोष, शीत पदार्थांची वांछा, तोंडाला कडवट पणा, आणि संताप हीं लक्षणें होतात,

कफज तृष्णा लक्षण.

बाष्पावरोधात्कफसंवृतेग्नौतृष्णाबलासेनभवेत्तथातु॥निद्रागुरुत्वंमधुरास्यतात्वंतृष्णार्दितःशुष्य

तिचातिमात्रम्॥ ५॥

अर्थ— स्वकारणानीं कुपित कफानें अग्नि आच्छादित होऊन त्याच्या ऊष्म्याचा अवरोध झाला असतां रसालीं जाऊन उदक वह स्रोतसांचें शोषण करून कफज तृष्णा उत्पन्न होत्ये, त्या तृष्णेमध्यें झोंप, जाड्य, तोंडास गोडी, हीं होतात, त्या तृष्णेनें पीडित झालेला पुरुष अत्यंत शोष पावतो,

क्षतजतृष्णाल०

क्षतस्यरुक्शोणितनिर्गमाभ्यांतृष्णाचतुर्थीक्षत जामतातु॥

अर्थ— शस्त्रादिकें करून क्षत झालेल्या पुरुषास पीडा, आणि रक्त स्राव यांपासून जी तृष्णा होते, ती चवथी क्षतज तृष्णा जाणावी,

क्षयजतृष्णाल०

रसक्षयाद्याक्षयसंभवासानयाभिभूतस्तुनिशादि नेषु॥ पेपीयतेंभःससकृत्तनयानितांसन्निपातादि तिकेचिदाहुः॥७॥ रसक्षयोक्तानिचलक्षणानिन स्यामशेषेणाभिषग्व्यवस्येत्॥

अर्थ— रसाच्या क्षयानें जी तृष्णा होते तीच क्षयज तृष्णा होय, तिणें पीडित झालेला पुरुष रात्रं दिवस वारंवार पाणी पितो; परंतु संतोष होत नाहीं, कोणी ही तृष्णा सन्निपाता पासून होती ह्मणून ह्मणतात, र स क्षयाचीं जीं लक्षणें सांगितलीं आहेत तीं सर्व ह्या मध्यें होतात, तीं वैद्यानें जाणावीं, "रसक्षय ल० सं० श्रुतांत सांगितलीं आहेत तीं येणें प्रमाणें. रसक्षयांत हृदयास पीडा, कांपरें, शोष, बधिरता, (मुंग्या आल्या प्रमाणें, आणि ताठा न.

आमजतृष्णाल०

त्रिदोषलिंगामसमुद्भवानुरुद्दच्छूलनिष्ठीवनसा
दकर्त्री॥८॥

अर्थ— आमज म्हणजे अजीर्णा पासून जी तृष्णा होत्ये, तिचा मध्यें तिन्हीं दोषांची लक्षणें असतात, आणि हृदयशूल, क्लम, ग्लानि, हीं तिज पासून होतात.

अन्नजतृष्णाल०

स्निग्धंतथाम्लंलवणंतुभुक्तंगुर्वन्नमेवाशुतृषं-
करोति॥

अर्थ— स्निग्ध, तसेंच आंबट, खारट, जड, आणि मात्राधिक, असें अन्न खाल्लें असतां अवश्य मेव शीघ्र तृषा उत्पन्न करतें.

उपसर्गजतृष्णाल०

दीनस्वरःप्रताम्यन्दीननयनशङ्खहृदयगलतालुः॥
भवतिरवलुप्तोपसर्गात्तृष्णासाशोषिणीकष्टा॥ज्व-
रमोहक्षयकासश्वासाद्युपसृष्टदेहानां॥१०॥

अर्थ— शब्द खोल जातो, मोह पावतो, मन क्लांत होतें, तोंड, घसा, तालु हीं कोरडीं पडतात, ही तृष्णा उपद्रवा पासून होते, ही मनुष्याला-सक करून टाकत्ये, व्याधीनें शरीर कृश झालें असतें म्हणून ही कष्ट साध्य होय, — तेउपद्रव येणे प्रमाणे, — ज्वर, मोह, क्षय, खोकला, श्वास, आदि शब्दानें अतिसारादिक, हे रोग ज्यांस झालेले आहेत-त्यांना झालेली तृष्णा कष्ट साध्य जाणावी,

असाध्यलक्षणें

सर्वास्वतिप्रसक्तारोगकृशानांवमिप्रसक्तानाम्॥

घोरोपद्रवयुक्तास्तृष्णामरणायविज्ञेयाः॥११॥

अर्थ— वातजादिसर्व प्रकारच्या तृष्णा अत्यंत वाढल्या असतां, किंवा रोगानें कृश झाले ल्याच्या तृष्णा, किंवा वांतीपासून झालेल्या तृष्णा, व भयंकर उपद्रवांनीं युक्त अशा तृष्णा मरणाला कारण होतात,

मधुकोशेफनिर्मथ्यसारमाकृष्यवैमया॥ व्याख्याकृता महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥ इतितृष्णानिदानं॥

मूर्छानिदान.

निदान व संप्राप्ति.

क्षीणस्यबहुदोषस्यविरुद्धाहारसेविनः॥ वेगाघातादभीघातान्हीनसत्वस्यवापुनः॥१॥ करणायतनेषूग्राबाद्येषाभ्यंतरेषुच॥ निर्दिशंतेयदादोषास्तदामूर्छंतिमानवाः॥२॥ संज्ञावहासुनाडीषुपिहितास्वनिलादिभिः॥ तमोभ्युपैतिसहसासफरवदुःखव्यपोहकृत्॥३॥ फरवदुःखव्यपोहाच्चनरःपतितिकाष्ठवत्॥ मोहोमूर्छेतिनामाहुःषड्विधासाप्रकीर्तिता॥४॥ वातादिभिःशोणितेनमद्येनचविषेणच॥ षट्स्वप्येतासुपित्तंतुप्रभुत्वेनावतिष्ठते॥५॥

अर्थ— क्षीण झालेला, पुष्कळ दोषसांचलेला, विरुद्धआहारसेवन करणारा, अशा पुरुषास, मलमूत्रादि वेग धारण केल्यानें, लगुडादिकांच्या अभिघातानें, अथवा ज्यापुरुषाचा सत्वगुण क्षीण झा-

ला. अशापुरुषाचीबाहेरच्याच आंतल्यामनोवहस्रोतसांमध्येंजेव्हां दोष प्रवेश करितात, तेव्हां मनुष्यांस मूर्छा येते, ह्मणे संज्ञावाहाणाऱ्या नाडी वातादिकानीं आवृत झाल्या असतां सरवदुःखाचें ज्ञान नष्ट करणारें असें तम ह्मणजे अज्ञान अकस्मात प्राप्त होतें, सरव दुःखाचें ज्ञान नष्ट झालें ह्मणजे मनुष्य काष्ठवत् पडतो; त्या रोगाला मोह किंवा मूर्छा असें ह्मणतात, ही साहा प्रकारची आहे, ती अशी- वातादिकेंकरून ३ आणि रक्त, विष, आणि मद्य यांपासून ३ एकूण ६, त्या साही मूर्छा मध्यें पित्त हें व्यापक असतें

पूर्वरूप.

हृत्पीडाजृंभणंग्लानिःसंज्ञादौर्बल्यमेवच॥सर्वासांपूर्वरूपाणियथास्वंताविभावयेत्॥ ६॥

अर्थ— हृदयांत पीडा, जांभया, ग्लानि, भ्रांति, हीं सर्व मूर्छांचीं पूर्वरूपें होत, पुढें त्या मूर्छा वातादि भेदानें जाणाव्या,

वातज मूर्छा लक्षण.

नीलंवायदिवाकृष्णमाकाशमथवारुणम्॥पश्यंस्तमःप्रविशतिशीघ्रंचप्रतिबुद्यते॥७॥वेपथुश्चांगमर्दश्चप्रपीडाहृदयस्यच॥काश्यंश्यावारुणाछायामूर्छायेवातसंभवे॥८॥

अर्थ— वायू पासून झालेल्या मूर्छेमध्यें आकाशाचिऱ्या रंगाचें किंवा काळेंअथवा तांबडें दृष्टीस पडून आंधारी येत्ये, ह्मणजे मूर्छा येत्ये, आणि रोगी लवकर सावध होतो, आंगाला कांपस्फुटतो, आंग मोडून येतें, हृदय फार दुखतें, शरीर कृश होतें, शरीराचा वर्ण काळा सांवळा किंवा तांबूस होतो,

पित्तजमूर्छालक्षण.

रक्तंहरितवर्णंवाक्रियत्पीतमथापिवा॥पश्यंस्तम:
प्रविशतिसस्वेदश्चप्रबुध्यते॥९॥सपिपास:ससं-
तापोरक्तपीताकुलेक्षण:॥सांभिन्नवर्चा:पीताभो-
मूर्छायेपित्तसंभवे॥१०॥

अर्थ— पित्ताच्या मूर्छेमध्यें लाल किंवा हिरवें, अथवा पिंवळें आकाशपाहून रोगी मूर्छित होतो, आणि सावध होते वेळीं घाम येतो, तृषा लागते, संताप होतो, डोळे लालट पिंवळे होतात, मळपातळ होतो, शरीराचा वर्ण पिंवळा होतो,

कफजमूर्छालक्षण.

मेघसंकाशमाकाशमाद्दतंवातमोघनै:॥पश्यंस्त-
म:प्रविशतिचिराच्चप्रतिबुध्यते॥११॥गुरुभि:प्रा
द्दतैरंगैर्यथैवार्द्रेणचर्मणा॥सप्रसेक:सरुद्धश्वासोमू
र्छायेकफसंभवे॥१२॥

अर्थ— कफज मूर्छेमध्यें आकाशमेघासारिखें, किंवा अंधार आणि-मेघ यानीं व्याप्त झालेलें आकाश पाहातअसतांरोगी मूर्छा पावतो, आणिउशिरानें सावध होतो, आंगावर जाड पांघरुणें, अथवा ओलें चर्म घातलें आहे असें वाटतें, तोंडाला पाणी सुटतें, ओकारी होईल सें-वाटतें,

सन्निपातजमूर्छालक्षण.

सर्वाकृति:सन्निपातादपस्मारइवापर:॥सजंतु-
पानयत्याशुविनाशीभत्सचेष्टित:॥१३॥

अर्थ— सन्निपातापासून जी मूर्छा येते, तिच्यामध्यें सर्वदोषांचीं-

लक्षणें होतात, हा रोग दुसरा अपस्मार (फेंपरें) च होय, अपस्मारामध्यें तोंडाला फेंस, दांत चावणें, डोळे फिरवणें इत्यादि लक्षणें होतात, तीं मात्र येथें होत नाहीत एवढाच भेद आहे,

रक्तज मूर्छेची संप्राप्ति.

पृथिव्यापस्तमोरूपंरक्तं गंधस्तदन्वयः॥ तस्माद्रक्तस्य गंधेनमूर्छंतिभुविमानवाः॥१४॥ द्रव्यस्वभाव इत्येके दृष्ट्वायदभिमुह्यति॥ १४॥

अर्थ— पृथ्वी आणि उदक हीं दोन्हीं तमोगुण विशिष्ट आहेत, आणि रक्त गंधही तदन्वय म्हणजे पृथ्वी अंशोमय आहे, म्हणून रक्ताच्या गंधानेंजे भुवि मानव म्हणजे तामस पुरुष आहेत तेमूर्छा पावतात, रक्ताचा गंध नभाला तरी नुसतें रक्त पाहून मूर्छा येते, हा द्रव्य स्वभाव आहे असें कोणी म्हणतात,

विष आणि मद्यांपासून. झालेल्यामूर्छासांगतों.

गुणास्तीव्रतरत्वेनस्थितास्तद्विषमद्ययोः॥ तएवतस्मादाभ्यांतुमोहोस्यात्तांयथेरितो॥१५॥

अर्थ— तैलादिकामध्यें जे दाहादि गुण आहेत, तेच विषआणि मद्य यांमध्यें अत्यंत तीव्र तेनें राहातात, म्हणून विषमद्यांपासून रक्षालीं सांगितल्या प्रमाणें मोह होतात, विषज मोह आपल्या आपण जात नाहीं, कारण त्याचा पाक होत नाहीं, आणि मद्यजन्य मोह नर मद्य पचल्या नंतर शांत होतो, हा भेद विष मद्यामध्यें प्रभावानें राहातो,

---

लघु, रूक्ष, आशु, विशदं, व्यवायि, तीक्ष्णं, विकाशि, सूक्ष्मं, च॥ उष्णं, मनिर्देश्यरसं, दशगुणमुक्तं विषं तज्ज्ञैः॥

रक्तजादितीनमूर्छांचींलक्षणें.

स्तब्धांगदृष्टिस्त्वसृजागूढोछ्वासश्चमूर्छितः॥१६॥ मद्येनविलपन्शेतेनष्टविभ्रांतमानसः॥ गात्राणिविक्षिपन्भूमौजरांयावन्नयातितत्॥१७॥ वेपथुस्वप्नतृष्णाःस्युस्तमश्चविषमूर्छिते॥ वेदितव्यंतीव्रतरंयथास्वंविषलक्षणैः॥१८॥

अर्थ— रक्तज मूर्छेनें अंग आणि डोळे ताठतात, आणि श्वास अस्पष्ट असतो,

मद्यानें बडबड करितो, निजतो, स्मृतिनष्ट होते, भ्रमिष्ट होतो, आणि जों पर्यंत तें मद्य जीर्ण होत नाहीं तों पर्यंत जमिनीवर हात, पाय, पा-खडतो,

विषजन्य मूर्छेमध्यें कांपरें, झोंप, तृषा, आणि अंधारांत पडल्या सारिखें वाटणें, हीं होतात आणि मूल, पत्र, क्षीरादि भेदें करून जें विष-भक्षणांत आलें असेल त्याच्या लक्षणानें युक्त मूर्छा होत्ये.

मूर्छा. भ्रम. तंद्रा. आणि निद्रा यांचा भेद सांगतों.

मूर्छापित्ततमःप्रायारजःपित्तानिलाद्भ्रमः॥ तमोवानकफात्तंद्रानिद्राश्लेष्मतमोभवा॥१९॥

अर्थ— मूर्छेमध्यें पित्त आणि तमोगुण अधिक; रजोगुण, पित्त आणि वायू यांपासून भ्रम होतो, तमोगुण, वायु, आणि कफ यांपासून तंद्रा आणि कफ व तमोगुण यांपासून निद्रा उत्पन्न होते,

तंद्रेचेंलक्षण.

इंद्रियार्थेष्वसंप्राप्तिर्गौरवंजृंभणंक्लमः॥ निद्रानं-

स्येवयस्येतेनस्यनंद्रांविनिर्दिशेत्॥ २०॥ ॥

अर्थ— इंद्रियें स्वस्व विषय ग्रहण करीत नाहींत, सुस्ती, जांभया, भा गवदा, हीं लक्षणें निद्रार्त पुरुषा प्रमाणें ज्याला होतात, त्याला नंद्रा- लागली असें म्हणावें, निद्रा आणि भ्रम हे अति प्रसिद्ध असल्या मुळें- माधव कारानें सांगीतले नाहींत; परंतु चरका नें सांगितले आहे- त ते सांगतो— " यदातु मनसिक्लांतेकर्मात्मानः क्लमान्विताः॥ विषयेभ्यो निवर्तंतेतदास्वपितिमानवः॥ अर्थ— ज्या वेळेस मन क्लांत होऊन इं- द्रियें क्लांत होतात आणि विषयां पासून निवृत्त होतात, तेव्हां मनुष्या ला झोंप लागत्ये,

मूर्छादिकांपेक्षांसन्यासवे-
गळाआहे तो सांगतो.

दोषेषुमदमूर्छायागतवेगेषुदेहिनाम्॥ स्वयमेवोप शाम्यंतिसन्यासोनौषधैर्विना॥ २१॥

अर्थ— दोषांचा वेग गेला असतांमद मूर्छादिक आपल्या आपण शां- त होतात, परंतु सन्यास हा औषधा वांचून शांत होत नाहीं,

सन्यासाचेंलक्षणसांग०

वाग्देहमनसांचेष्टाआक्षिप्यातिबलाश्रिताः॥ संन्य स्यंत्यबलंजंतुं प्राणायतनमाश्रिताः॥ २२॥ सना सन्यासमन्यस्तः काष्ठीभूतोमृतोपमः॥ प्राणैर्विमु च्यतेशीघ्रंमुक्तासद्यःफलंक्रियां॥ २३॥

अर्थ— अत्यंत बळिष्ठ झालेले दोष, वाणी, देह, आणि मन यांचे व्या- पार बंद करून हृदयांत राहून निर्बळ प्राण्याला मोहून टाकतात, तो सन्यासानें पीडलेला मनुष्य काष्ठ होऊन मेल्यासारिखा पडतो. -

त्याला सद्यः फल चिकित्सा ह्मणजे रूया ढोंचणें, यंत्रानें पीडणें, कुहिली लावणें, पेटव लेले कांकडे नाकांत घालणें इत्यादि क्रिया नकेली तर तो प्राण वियुक्त ह्मणजे मरतो, नाहींतर वांचतो.

मधुकोशक्रनिर्मथ्यरारमाकृष्ययत्नतः॥ व्याख्याकृता महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥

मदात्ययनिदान.

येविषस्यगुणाःप्रोक्तास्तेपिमद्येप्रतिष्ठिताः॥तेन मिथ्योपयुक्तेनभवत्यग्रोमदात्ययः॥१॥किंतुमद्यं स्वभावेनयथेवान्नंतथास्मृतम्॥अयुक्तियुक्तंरोगाययुक्तियुक्तंयथामृतम्॥२॥

अर्थ—विषाचे जेगुण सांगितले आहेत, तेच गूण मद्यामध्यें आहेत; ह्मणून तें मद्य अविधीनें सेवन केलें तर भयंकर मदात्यय रोग होतो, कोणी अशी शंका करिल कीं, विषाचे गूण मद्यामध्यें आहेत; तें व्हां विषा प्रमाणें मद्य सेवूं नये, यां विषयीं सांगतों, मद्य हें स्वभावतः जसें अन्न देह धारक आहे तसेंच सांगितलें आहे, परंतु तें अविधीनें योजलें तर रोग कारक होतें, आणि युक्तीनें योजलें तर अमृतासारिखें गुण करितें.

त्याविषयी दृष्टांत.

प्राणाःप्राणभृतामन्नंतदयुक्त्यानिहंत्यसून्॥ विषंप्राणहरंतच्चयुक्तियुक्तंरसायनम्॥३॥

अर्थ—अन्न हें प्राण्याचें केवळ प्राण होय, तें अयुक्तीनें ह्मणजे अति मात्रादि सेवनानें विषूचिकादि रोग उत्पन्न करून प्राण घेतें, विष हें—

प्राण हरआहे खरें परंतु नेंच प्रमाणानें योजिलें तर रसायन होतें.

विधीनें मद्य योजिलेंअसतां त्या
चें फळ,

विधिनामात्रयाकालेहितैरन्नैर्यथाबलम्॥ प्रहृष्टो यःपिबेन्मद्यंतस्यस्यादमृतंयथा॥४॥ स्निग्धैःसद न्नैर्मांसैश्चभक्ष्यैश्चसहसेवितम्॥ भवेदायुःप्र कर्षायबलायोपचयायच॥५॥

अर्थ— यथोक्त विधीनें वरउक्त प्रमाणानें योग्य काळीं स्निग्धादिकां सह्या अन्नासह वर्तमान यथाशक्तीनें अत्यंत हर्षित होत्साता जो मद्यपान करील, त्याला तें अमृता सारिखें गुण करील.

स्निग्ध अन्ना बरोबर, मांसा बरोबर, व इतर भक्ष्या बरोबर मद्य सेवन केलें असतां आयुष्य वाढेल, शक्ति येईल, आणि शरीर पुष्ट होईल.

विधीनेसेवलेल्यामद्याचें दुसरें लक्षण.

काम्यतामनसस्तुष्टिस्तेजोविक्रमएवच॥ विधिव त्सेव्यमानेतुमद्येसंतिहितागुणा॥६॥

अर्थ— मद्य विधीनें सेवन केलें असतां, सुंदररूप, मनाचा संतोष, उत्साह दुसऱ्याचा पराभव करण्याचें सामर्थ्य, इत्यादि हितावह गुण, होतात.

माणितल्या विधिविरुद्ध मद्यपान केलें असतां मदात्यय रोग होतो, तो तीन प्रकारचा— पूर्वमद, मध्यमद, आणि अंतिममद

त्यांचीं लक्षणें.

बुद्धिस्मृतिप्रीतिकरःसुरवश्चपानान्निद्रारति-

बंधनश्च॥ संपाठगीतस्वरवर्धनश्चश्रोत्रोतिरम्यः
प्रथमोमदोऽहि॥७॥

अर्थ— बुद्धि, स्मृति, आणि प्रीति ह्यांस करणारा, स्वरचकारक, पान अन्न, निद्रा, आणि रति ह्यांस बाढविणारा, सुंदर पाठ करणें, गायन आलाप, ह्यांस बाढविणारा, असा प्रथम मद अतिरम्य ह्मणून सांगितला आहे.

द्वितीयमदलक्षण.

अव्यक्तबुद्धिस्मृतिवाक्विचेष्टःसोन्मत्तलीलाङ्गतिरप्रशांतः॥आलस्यनिद्राभिहतोमुहुश्चमध्येनमत्तःपुरुषोमदेन॥८॥

अर्थ— मध्यम मदानें मत्त झालेल्या पुरुषाची बुद्धि, स्मृति आणि वाणी ह्या अस्पष्ट होतात, तो पुरुष विरुद्ध चेष्टा करितो, उन्मत्तासारिख्या लीला, आणि कृती, करतो, रागावतो, आणि वारंवार आळस, व झोंप, ह्यानें गुंगतो.

तृतीयमदाचेंलक्षण.

गच्छेदगम्यान्नगुरूंश्चपश्येत्खादेदभक्ष्याण्यिव नष्टसंज्ञः॥ब्रूयाच्चगुह्यान्यनिरूढदिस्थितानिमदेतृतीयेपुरुषोऽस्वतंत्रः॥९॥

अर्थ— तिसऱ्या मदामध्यें पुरुष मदाच्या स्वाधीन होऊन अगम्या (गुरुदारादिक) गमन करितो, वडिलांस मानीत नाहीं; अभक्ष्य भक्षण करितो, कोण त्यागोष्टीचा उल्लेख करावा, कोणतीचा करूंनये ह्या विषयीचें ज्ञान नाहींसें होतें, ह्मणून मनांतल्या गुह्य गोष्टी बोलतो

चतुर्थमदलक्षण.

चतुर्थेतुमदेमूढोभग्नदार्विवनिष्क्रियः॥ कार्याकार्य विभागाज्ञोमृतादप्यरोमृतः॥१०॥कोमदंनादृशंगच्छेदुन्मादमिवचापरम्॥बहुदोषमिवारूढःकांतारंस्ववशःकृती॥११॥

अर्थ— चवथ्या मदामध्यें नर पुरुष अगदीं मूढ होऊन मोडक्या लांकडा प्रमाणें निरुपयोगी होतो, करावें कोणतें, न करावें कोणतें, हें कांहींच समजत नाहीं, तो मेल्यापेक्षां मेला होतो, असला निंद्य अमंगल कोणी शाहाणा मनुष्य करील ? जेथें व्याघ्रादि घातुक पशू पुष्कळ आहेत, अशा निर्जन अरण्याच्यामार्गानेंकोण जाईल काय ? कोणी जाणार नाहीं, एकामद्यपासून अनेकप्रकारचें मद होतात यांचें कारण काय ? अशी कोणी शंका करील तर सांगतो,— मद्य हें अग्नी सारिखें आहे, जसें अग्नी मध्यें सोनें टाकलें ह्मणजे उत्तम, मध्यम, कनिष्ठ, ह्मणून लागलीच परीक्षा होते. तसेंच मद्य देखील सत्व, रज, तम, बहुल प्राण्याच्या प्रकृतीचें सूचक आहे, ह्मणून प्रथम, द्वितीय, आणि तृतीय, मद हे सत्व, रज, तम, या गुणाचा आधिक्याचें सूचक आहेत.

अविधिमद्यपानानेंदुसरेहीविका रहोतात ह्मणून सांगतो.

निर्भुक्तमेकांततएवमद्यंनिषेव्यमाणंमनुजेननित्यं॥ आपादयेत्कष्टतमान्विकारानापादयेच्चापिशरीरभेदं१२

अर्थ— मनुष्याने मद्याचें सेवन अन्नरहित निरंतर नित्य केलें असतां अत्यंत दुःखदायक विकार (पानात्ययादिक) उत्पन्न होतात, आणि शरीराचा नाश देखील होतो.

अन्नसहीतमद्यसेवनकेलेंतरी-
क्रुद्धत्वादिकारणांनींविकारउत्पन्नक
रितेहें सांगतों.

क्रुद्धेनभीतेनपिपासितेनशोकाभितप्तेनबुभुक्षि
तेन॥व्यायामभाराध्वपरिक्षतेनवेगावरोधाभिह
तेनचापि॥१३॥अत्यन्नभक्ष्यावनतोदरेणसाजीर्ण
भुक्तेनतथाऽबलेन॥ऊष्माभितप्तेनचसेव्यमानंक
रोतिमद्यंविविधान्विकारान्॥१४॥

अर्थ— क्रोधयुक्त, भ्यालेला, तान्हेला, शोक झालेला, भुकेलेला, व्यायाम, आझें वाहाणें, आणि अतिमार्ग गमन त्यानीं क्षीण झालेला, वेग रोधानें पिडलेला, अत्यंत अन्नव भक्ष्यरवाल्यानें पोट फुगलेला, अजीर्ण भोजन केलेला, तसाच दुर्बळ, उन्हानें तापलेला, अशा पुरुषानें मद्य सेवन केलें असतां नाना प्रकारचे पानात्ययादि विकार उत्पन्न होतात.

त्याविकारांचेविवरण करितो.

पानात्ययंपरमदंपानाजीर्णमथापिवा॥पानविभ्र
ममुग्रंचतेषांवक्ष्यामिलक्षणम्॥१५॥

अर्थ— पानात्यय, परमद, पानाजीर्ण, आणि पानविभ्रम, यानांवा चे असे भयंकर विकार होतात, त्यांचीं लक्षणें सांगतो.

वातमदात्यय.

हिक्काश्वासशिरःकंपपार्श्वशूलप्रजागरैः॥विद्या
द्बहुप्रलापंस्यद्वातप्रायंमदात्ययं॥१६॥

अर्थ— गुंचकी, श्वास, मस्तकाला कंप, पार्श्वांचा शूल, आणि नि-

द्रानाश, आणि फार बडबड हीं लक्षणें ज्यास होतात त्याचा वात प्रधान मदात्यय जाणावा.

पित्तमदात्ययलक्षण

तृष्णादाहज्वरस्वेदमोहातीसारविभ्रमैः॥ विद्याद्धरितवर्णस्यपित्तप्रायंमदात्ययम्॥१७॥

अर्थ— तृषा, दाह, ज्वर, घाम, मोह, अतिसार, आणि भ्रम, आणि शरीरचा वर्ण हिरवा, ह्या लक्षणानीं पित्त बहुल मदात्यय जाणावा.

कफमदात्ययलक्षण.

छर्द्यरोचकहृल्लासतंद्रास्तैमित्यगौरवैः॥ विद्याच्छीतपरीतस्यकफप्रायंमदात्ययम्॥१८॥

अर्थ— वांति, अन्नावर अरुचि, मळमळ, तंद्रा, अंग ओलसर, जडत्व, आणि शैत्य, ह्या लक्षणानीं कफबहुल मदात्यय जाणावा.

त्रिदोषजमदात्ययल०

ज्ञेयस्त्रिदोषजश्चापिसर्वलिंगैर्मदात्ययः॥ ॥

अर्थ— सर्वांचा लक्षणांनीं त्रिदोषज मदात्यय जाणावा.

परमदलक्षण.

श्लेष्मोच्छ्रयोंगगुरुतामधुरास्यताचविण्मूत्रसक्तिरथतंद्रिररोचकश्च॥ लिंगंपरस्यनुमदस्यवदंतिनज्ञास्तृष्णारुजाशिरसिसंधिषुचातिभेदः॥१९॥

अर्थ— कफाचा कोप (हानासारखा वातादिकांनीं जाणावा,) अंगाला जडत्व, तोंडाला गोडी, मलमूत्राचा अवरोध, तंद्रा, अरुचि, नाहान, मस्तकांत पीडा, आणि संधीचा गर्द कुऱ्हाडीनें तोडल्या सारिखी पीडा, हें परमदाचें लक्षण जाणावें.

पानाजीर्णलक्षण.

आध्मानमुग्रमथवोद्गिरणंविदाहःपानेत्वजीर्णमु
पगच्छतिलक्षणानि॥२०॥

अर्थ— अत्यंत पोट फुगणें, वांति, किंवा गर्दई येणें, जळती लागणें, हीं लक्षणें मद्य अजीर्ण तेथन पावलेंअसतां होतात.

पानविभ्रमलक्षण.

हृद्गात्रतोदकफसंस्रवकंठधूममूर्च्छावमिज्वरशिरो
रुजनप्रदेहाः॥ द्वेषःसुरान्नविकृतेषपिनेषुतेषुत
पानविभ्रममुशंत्यखिलेनधीराः॥२१॥

अर्थ— हृदय, आणि गात्र, यांस सुया टोंचल्या सारिखी पीडा, कफाचा स्त्राव, गळ्यांतून धूर निघाल्या सारिखी पीडा, मूर्च्छा, वांति, मस्तकशूळ, तोंड आंतून कफानें सारवल्या सारिखें, नानाप्रकारच्या सुरा, मैरेय, पैष्टिक इत्यादि सुराविकृति, आणि लड्डूकादिअन्नविकृति ह्यांवर द्वेष, ह्यासर्व लक्षणानीं युक्त रोगाला पानविभ्रम असें ह्मणतात.

असाध्यलक्षण.

हीनोत्तरोष्ठमतिशीतममंददाहंतैलप्रभास्यमति
पानहतं त्यजेत्तु॥ जिह्वोष्ठदंतमसितंत्वमथातिनि
लंपीतेक्षयस्यनयनेरुधिरप्रभेवा॥२२॥

अर्थ— खालच्या ओष्ठापेक्षां वरचा ओठ लांब होऊन लोंबतो, वा हेरुन थंडीफारच जास्ति आणि अभ्यंतरीं अत्यंत दाह होतो, तोंड तेल लावल्या प्रमाणें तुळतुळीत दिसतें, जीभ, ओंठ, दांत, काळे, अथवा निळे होतात, डोळे पिंवळे किंवा रक्तासारखे लाल होतात.

असल्या अतिपानानें नष्ट झालेल्या पुरुषास वर्जावें क्षणजे चिकित्सा करूं नये.

उपद्रवसांगतो.

हिक्काज्वरोवमथुवेपथुपार्श्वशूलाःकासक्लमाश्च पित्तपानहतंत्यजन्ति॥२३॥इतिमदात्ययादिनिदान.

अर्थ— गुंचकी, ताप, मळमळ, कंप, पार्श्वशूळ, खोकला, आणि भ्रम हे उपद्रव ज्यांस होतात त्यास सोडावा.

मधुकोशंसंनिर्मथ्यसारमाकृष्यवेमया॥टीकाकृतामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥ ॥

दाहनिदान.

दाहसात प्रकारचात्यापेकींमद्यजन्यदाहलक्षण.

स्वचंप्राप्तःसमानोष्मापित्तरक्ताभिमूर्छितः॥दाहंप्रकुरुतेघोरंपित्तवत्तत्रभेषजम्॥१॥

अर्थ— मद्यपानानें कुपित झालेल्या पित्ताची ती उष्णता पित्तरक्तानें वाढून भयंकर दाह उत्पन्न होतो, त्यावर पित्ता प्रमाणें औषध योजावें.

रक्तज आणि पित्तजदाह.

कृत्स्नदेहानुगंरक्तमुद्रिक्तंदहतिभ्रुवम्॥समुष्यतेतृष्यतेचताम्राभस्तास्रलोचनः॥२॥लोहगंधांगवदनोवन्हिनेवावकीर्यते॥पित्तज्वरसमःपित्तात्सचाध्यस्यविधिःस्मृतः॥३॥

अर्थ— सर्व देहांत लें रक्त कुपित होऊन अत्यंत दाह करितें, आणि तोरो गी अग्नीजवळ बसल्या प्रमाणें तापतो, तृषित, तांबडा, आणि रक्तन यन होतो, त्याच्या तोंडाला व आंगाला लोखंडासारिखी घाण येत्ये, आणि आंगावर कोणी विस्तव च ठाकतो आहे अशी वेदना होते.

पित्ता पासून जो दाह होतो तो पित्तज्वरासारखा ह्मणजे पित्त ज्वराचीं लक्षणें त्यांत असतात, त्यावर पित्तज्वराची चिकित्सा करावी,

तृष्णानिरोधजदाहलक्षण.

तृष्णानिरोधादपृधातोःक्षीणेतेजःसमुद्धतम्॥स-
बान्ह्याभ्यंतरंदेहंग्रदहेन्मंदचेतसः॥संशुष्कगलता
ल्वोष्ठोजिव्हांनिष्कृष्यवेपते॥४॥

अर्थ— तृष्णेचा निरोध केल्यामुळें उदकरूप धातु क्षीण होऊन तेज ह्मणजे पित्तोष्मा वाढतो, आणि तो देहाला आंतून बाहेरून दाह करितो, तेणें करून रोगी बेशुद्ध होतो, गळा, तालु, आणि ओष्ठ, हे अत्यंत कोरडे पडतात, आणि जीभ बाहेर काढून कांपतो.

शस्त्राचाघायलागूनरक्तपूर्ण कोष्ठहोतोत्यामुळेंजोदाहहोतोतो.

असृजःपूर्णकोष्ठस्यदाहोन्यःस्यात्सुदुःसहः॥५

अर्थ— शस्त्र प्रहार झाला असतां रक्तानें कोष्ठ भरून जो दाह होतो तो, फार दुःसह होतो, कोष्ठ शब्दानें हृदयादिक घ्यावीं,

धातुक्षयजन्यदाहलक्षण.

धातुक्षयोत्थोयोदाहस्तेनमूर्छातृषान्वितः॥क्षाम
स्वरःक्रियाहीनःससीदन्दृशपीडितः॥६॥ ॥

अर्थ— रसादि धातूंच्या क्षया पासून जो दाह होतो तेणें करून रोगी

मूर्छा, तृषा, याणीं युक्त होतो, शब्द खोलजातो, आणि निश्चेष्ट होतो, व त्या दाहानें अत्यंत पीडित होऊन मरतो,

क्षतज दाह.

क्षतजोनश्चतश्चान्यःशोचतोवाप्यनेकधा॥ तेनांत र्दह्यतेत्यर्थंतृष्णामूर्छाप्रलापवान्॥७॥

अर्थ— क्षतापासून एक दाह होतो, तेणें करून आहार तुटतो, किंवा अनेक प्रकारानें शोक केल्यानें दाह होतो, तेणे करून अभ्यंतरीं अत्यंत दाह होतो, वतो दाहान मूर्छा आणि बडबड करणें हीं होतात,

मर्माभिघातज दाह.

मर्माभिघातजोयस्तिसोसाध्यःसन्नमोमतः॥

अर्थ— मर्मावर अभिघात झाला असतां दाहउत्पन्न होतो, तो असाध्यजाणावा, हा दाह सातवा होय,

सर्वएवचवर्ज्याःस्युःशीतगात्रस्यदेहिनः॥८॥

अर्थ— बाहेरून ज्यापुरुषाचें आंग थंड लागतें त्याचे सर्व प्रकारचे दाह वर्जावे, इति दाहनिदानम्॥

उन्मादनिदान.

मदयंत्यकृतादोषायस्मादुन्मार्गमाश्रिताः॥ मानसोयमतोव्याधिरुन्मादइतिकीर्त्यते॥९॥

अर्थ— दोष दुष्ट होऊन स्वमार्ग सोडून अन्य मार्गांत गेले म्हणजे मनोवह धमनी प्रत गेले असतां मनाला भ्रम करितात, हा व्याधि मानस होय, त्याला उन्माद असें म्हणतात,

एकैकशःसर्वशश्चदोषैरत्यर्थमूर्छितैः॥मानसेन

चदुःखेनसपंचविधउच्यते॥२॥विषाद्भवतिषष्ठश्चयथास्वंतत्रभेषजं॥सचाप्रद्वेष्टुरुणोमदसंज्ञांबिभर्तिच॥३॥

अर्थ— अत्यंत कुपित झालेल्या पृथक् दोषांनीं व सन्निपातानें आणि मानसिक दुखाने हा रोग पांच प्रकारचा, आणि विषापासून साहावा होतो, तो षड्विध उन्माद फार वाढला नसून तरुण असला ह्मणजे मद ही संज्ञा त्याला प्राप्त होत्ये,

उन्मादाचें सामान्य कारणव संप्राप्ति.

विरुद्धदुष्टाःशुचिभोजनानिप्रधर्षणंदेवगुरुद्विजानाम्॥उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्वोमनोभिघातोविषमाश्चचेष्टाः॥४॥तेरत्यसत्वस्यमलाःप्रदुष्टाबुद्धेर्निवासंहृदयंप्रदूष्य॥स्रोतांस्यधिष्ठायमनोवहानिभ्रमोहयंत्याशुनरस्यचेतः॥५॥

अर्थ— विरुद्ध, दुष्ट (ह्मणजे विषयुक्त) अमंगळ अशीं भोजनें, देव, गुरु, ब्राह्मण, यांचा तिरस्कार, भय, आणि हर्ष, या-च्या योगानें मनाला धक्का बसणें, आणि विषम चेष्टा (ह्मणजे वेडें वांकडें चालणें, बोलणें-वगैरे, आणि बलिष्ठ पुरुषाशीं झोंबी खेळणें, इत्या०) हें उन्मादाचें कारण होय,

त्या वर सांगितलेल्या कारणांनीं अल्पसत्वगुणी पुरुषाचे वातादिक दोष कुपित होऊन बुद्धीचें राहण्याचें ठिकाण असें हृदय ह्मणजे मन त्याला दुष्ट करून मनोवहस्रोतसां मध्यें राहून मनुष्याचे अंतःकरणांस मोहित करतात,

उन्मादाचें स्वरूप.

धीविप्लवः सत्वपरिप्लवश्चपर्याकुलादृष्टिरधीरता
च॥असंबद्धवाक्यंहृदयंचशून्यंसामान्यमुन्मादग
दस्यचिन्हं॥६॥

अर्थ— भ्रमिष्टपणा, मनालाचंचळपणा, दृष्टिचकित, भयशीलता, असंबद्धभाषण, हृदयशून्य, (विचारशक्तिनसणें) हें उन्मादरोगाचें सामान्य लक्षण होय.

विशेषलक्षण.

रूक्षाल्पशीतान्नविरेकधातुक्षयोपवासैरनिलोनितद्व
द्धः॥चिंतादिदुष्टंहृदयंप्रदूष्यबुद्धिंस्मृतिंचापिनिहं
तिशीघ्रं॥७॥अस्थानहासस्मितनृत्यगीतवाग्गंगावि
क्षेपणरोदनानि॥पारुष्यकार्श्यारुणवर्णताचजीर्णे
बलंचानिलजस्वरूपम्॥८

अर्थ— रूक्ष, अल्प, आणि शीत, असें अन्न, विरेक (याशब्दानें येथेंरेचआणि वांति समजावी,) धातुक्षय आणिउपवास, त्या कारणानीं अत्यंत वाढलेला वायु चिंतादिकानीं युक्त झालेल्या हृदयास (मनास) अत्यंत दुष्ट करून बुद्धि आणि स्मृति त्यांस सत्वर नाहींशा करितो. हंसण्याचें कारण नसतां हंसणें, किंचित् हास्य, नृत्य, गीत, आणिभाषण हीं देखील प्रसंग नसतां करणें, हाताने वेडे वेडे चाळे करणें. रडणें आणि शरीर खरखरीत व रूक्ष आणि तांबूस होणें, आणि-आहाराचा परिपाक झाला असतां व्याधीचा जोर जास्त होतो, हें-वातजउन्मादाचें लक्षण जाणावें.

पित्तजउन्मादाचें कारणव लक्षण.

अजीर्णकट्म्लविदाह्यशनेभोज्येश्चितंपित्तमुदी

र्णवेगम्॥उन्मादमत्यग्रमनात्मकस्यहृद्दिस्थितंपूर्ववदाशुकुर्यात्॥९॥अमर्षसंरंभविनग्नभावाःसंतर्जनाभिद्रवणोष्ण्यरोषाः॥प्रच्छायशीतान्नजलाभिलाषाःपीतास्यतापित्तकृतस्यलिंगं॥१०॥

अर्थ—अधीकच्ची, तिखट, आंबट, विदाह करणारी, आणिउष्णा अशा भोजनानी, सांचलेलें पित्त तीव्र वेग होऊन अजितेंद्रियपुरुषाच्या हृदयांत राहून पूर्ववत् अतिउग्रउन्माद तत्काळउत्पन्न करितें, तेणें करून असहनशीलता, तिर्सटपणा, नग्नत्व, भयपावणें, पळणें, अंगाला उष्णता, रागयेणें, सांवलींत बसणें, शीतान्न आणि शीत जल यांची इच्छा, आणि पिवळटपणा, हीं लक्षणें होतात.

कफजउन्मादाचेंकारणवलक्षण.

संपूरणेमंदविचेष्टितस्यसोष्माकफोमर्मणिसंप्रदुष्टः॥बुद्धिंस्मृतिंचाप्युपहंतिचित्तंप्रमोहयन्संजनयेद्विकारम्॥११॥वाक्चेष्टितंमंदमरोचकश्चनारीविविक्तप्रियतानिनिद्रा॥छर्दिश्चलालाचबलंचभुक्तेनरवादिशोकृत्यंचकफाधिकेस्यात्॥१२॥

अर्थ—तृप्तिजनक पदार्थ भक्षण करून आयास न करणाऱ्या पुरुषाचा पित्तयुक्त कफ, हृदया मध्येंअत्यंत वाढून बुद्धि, स्मृति, आणि चित्त यांची शक्ति नाहींशी करितो, आणि मोहित करून उन्मादरूप विकारउत्पन्न करितो, तेणें करून वाणीचा व्यापार म्हणजे-बोलणें वगैरे मंद होतें, अन्न द्वेष, स्त्री आवडते, एकांतवास आवडतो, झोंपफारयेते, ओकारी होते, तोंडांतून लाळ वाहते, जेवल्यावर व्याधीचा जोर होतो, नखें आदिशब्दानें खकू, मूत्र, नेत्रादिक

हीं पांदरीं होतात,

सन्निपातउन्मादलक्षण.

यःसन्निपातप्रभवोतिघोरःसर्वैःसमस्तैरपिहेतु
भिःस्यात्॥सर्वाणिरूपाणिबिभर्तिनादृक्विरु-
द्धभैषज्यविधिर्विवर्ज्यः॥१३॥

अर्थ— जोउन्माद वातादि दोषांनीं व त्यांच्या संपूर्ण कारणांनीं होतो, तो सन्निपातजन्यउन्माद फार भयंकर होय, त्या मध्यें दोषांचीं सर्व-लक्षणें होतात, याला विरुद्ध चिकित्सा करावी लागत्ये, असला हा उन्माद वैद्यानीं सोडावा, कारण हा असाध्य आहे,

शोकजउन्मादलक्षण.

चौरैर्नरेंद्रपुरुषैररिभिस्तथान्यैर्वित्रासितस्यधन
बांधवसंक्षयाद्वा॥गाढंक्षतेमनसिचप्रियथारिरं
सोर्जायेतचोत्कटतरोमनसोविकारः॥१४॥चित्रंब्र
वीतिचमनोनुगतंविसंज्ञोगायत्यथोह्सतिशोदि
तिचातिमूढः॥१५॥

अर्थ— चोरानीं, राजपुरुषानीं, अथवा शत्रूनीं तसेंच दुसऱ्या कोणी पुरुषानीं त्रासवलेलेा अथवा धन, बंधुनाशानें त्रास पावलेला, अशा पुरुषाचें अंतःकरण बळकट दुखवलेंअसतां त्यास,अथवा इष्टस्त्रीशीं संभोग करण्यास इच्छिणाराअशा पुरुषाच्या मनास्ता भयंकर विकार होतो, तेणें करून तो नानातऱ्हेचें बोलतो, मनांतलीं गुह्यगोष्ट बोलतो, त्याचें ज्ञान विपरीत होतें, तो गातो,हंसतो,आणि रडतो देखील ह्मणून अत्यंतमूर्ख होऊन जातो,

विषजउन्मादलक्षण.

रक्तेक्षणोहतबलेंद्रियभाः स्फुटीनः श्यावाननो-
विषकृतेनभवेद्विसंज्ञः॥१५॥

अर्थ— विषानें झालेल्या उन्मादानें डोळे तांबडे होतात, बळ, इंद्रियें आणि शरीराची कांति नष्ट होत्ये, अत्यंत दीन होतो, त्याच्या तोंडावर कालिमा येतो, आणि संज्ञा नाश होतो,

असाध्यलक्षण.

अवाङ्मुखस्तून्मुखोवाक्षीणमांसबलोनरः॥जा
गरूकोत्क्वसंदेहमुन्मादेनविनश्यति॥१६॥

अर्थ— ज्याणें तोंड खालीं घातलें आहे, अथवा वर केलें आहे, ज्यांचीं मांस आणि बळ हीं क्षीण झालीं आहेत, आणि ज्याची झोंपउडालेली आहे असा मनुष्य या उन्मादरोगानें नाशपावतो,

भूतजउन्मादलक्षण.

अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्यचेष्टाज्ञानादिविज्ञानबला-
दिभिर्यः॥उन्मादकालोनियतश्चयस्यभूतोत्थमु-
न्मादमुदाहरेत्तं॥१७॥

अर्थ— वाणी, पराक्रम, शक्ति, शरीर व्यापार, तत्वज्ञान, शिल्पादिज्ञान, आदि शब्दानें स्मृत्यादिक हींज्याचीं मनुष्या शरिरची बसतात, ज्याचा उन्मत्त होण्याचा काल बांधलेला असतो, अशाउन्मादाला भूतज उन्माद म्हणावें, भूत शब्दानें पुढें सांगतो त्यादेवना समजाव्या,

देवग्रहाचें लक्षण.

संतुष्टःशुचिरनिंदितव्यमाल्यगंधोनिस्तंद्रिस्त्वचि
तथसंकृतप्रभावी॥तेजस्वीस्थिरनयनोवरप्रदा

ताब्राह्मण्योभवतिनरःसदेवजुष्टः॥१८॥ ॥

अर्थ— सर्व काळ संतोष पावलेला, पवित्र, आंगाला दिव्य पुष्पा सारखा सुवास, डोळ्यांवरची झोपउडालेली आहे, सत्य व संस्कृतबोलणारा, तेजस्वी, स्थिर दृष्टि, वरदाता, (तुझें कल्याण होईल असा वर देतो) ब्राह्मणावर प्रीति करणारा, असाजो मनुष्य होतो तो देवग्रह-पीडित जाणावा, देवशब्दानें गणमातृकादिक घ्यावे,

असुरपीडित लक्षण.

संस्वेदीद्विजगुरुदेवदोषवक्ताजिह्माक्षोविगतभ-योविमार्गदृष्टिः॥ संतुष्टोनभवतिचान्नपानजातेर्दु-ष्टात्माभवतिसदेवशत्रुजुष्टः॥१९॥

अर्थ— घामाघुम झालेला, ब्राह्मण, गुरु, आणि देव यांज वर दोष-ठेवणारा, वक्रदृष्टीनें पाहाणारा, निर्भय, वेदविरुद्ध मार्गावर लक्ष्य ठेवणारा, आणि पुष्कळ अन्न पाणी दिलेंतरी संतोषन पावणारा, आणि दुष्ट बुद्धि असाजो मनुष्य होतो, तो दैत्यग्रह पीडित झाला ह्मणून समजावा,

गंधर्वग्रहलक्षण.

दृष्टास्मापुलिनवनांतरोपसेवीस्वाचारःप्रियपरि-गीतगंधमाल्यः॥ नृत्यन्वैग्रहसतिचारुचास्यश-ब्दंगंधर्वग्रहपरिपीडितोमनुष्यः॥२०॥

अर्थ— गंधर्व ग्रहानें पिडलेलामनुष्य, हर्षयुक्तमनाचा, वाळवंट आणि बागबगीचे ह्यांत राहाणारा, निंद्य आचार करणारा, गायन गंध आणि पुष्प हींज्यास आवडतात, तोनाचतो, सुंदर व थोडें बोलून हसतो,

यक्षग्रहलक्षण.

ताम्राक्षःप्रियतनुरक्तवस्त्रधारीगंभीरोद्भुतगतिर
ल्पवाक्सहिष्णुः॥तेजस्वीवदतिचकिंददामिकस्मै
योयक्षग्रहपरिपीडितोमनुष्यः॥२१॥

अर्थ— यक्षग्रहानें पिडलेला मनुष्य, डोळे लाल झालेले ला, सुंदर बारीक असें रक्त वस्त्र नेसणारा, गंभीर, धीमान्, लवकर चालणारा, मित भाषण करणारा, सहन शील, तेजःपुंज आणि कोणाला काय देऊं असें बोलणारा, असा असतो.

पितृग्रहलक्षण.

प्रेतानांसदिशतिसंस्तरेषुपिंडान्भ्रांतात्माजलम
पिचापसव्यवस्त्रः॥मांसेप्सास्तिलगुडपायसाभि
कामस्तद्भक्तोभवतिपितृग्रहाभिजुष्टः॥२२॥

अर्थ— पितृग्रह सेवित पुरुष दर्भावर प्रेतांस (पितरांस) पिंडदेतो, भ्रांतिष्ट होतो, आणि उत्तरीय वस्त्र अपसव्य करून तर्पण ही करितो, त्याला मांस खाण्याची इच्छा होते, यतीळ, गूळ, खीर ह्यांवर वांछा जाल्ये, (हें सांगण्याचें प्रयोजन असें आहे कीं, ज्याची ज्या पदार्थावर इच्छा होईल त्याला त्या पदार्थाचा बळि द्यावा, याप्रमाणेंच अन्य ठिकाणीं समजावें,) आणि तो मनुष्य पितरांची भक्ति करितो.

सर्पग्रहजुष्टलक्षण.

यस्तूर्ध्वंप्रसरतिसर्पवत्कदाचित्सृक्किण्योविलिहतिजिव्हयातथैव॥क्रोधालुर्मधुगुडदुग्धपाय
सेप्सार्विज्ञेयोभवतिभुजंगमेनजुष्टः॥२३॥

अर्थ— जोमनुष्यसर्पा प्रमाणें भुईवर पसरतो ह्मणजेउरानें चालतो, वसर्पा प्रमाणेंच आपले ओष्ठ ग्रांत जिभेने चाटतो, रागीटअसतो, वगूळ, मध, दूध, आणि खीर हीं खाण्याची वांछा करितो. तो सर्व ग्रहानें सेवित झाला आहे ह्मणून समजावा.

राक्षसग्रहपीडितलक्ष.

मांसासृग्विविधसुराविकारलिप्सुर्निर्लज्जोभृशमतिनिष्ठुरोतिशूरः॥ क्रोधालुर्विपुलबलोनिशाविहारीशौचाद्दूरभवतिराक्षसैर्गृहीतः॥२४॥

अर्थ—जो मनुष्य मांस, रक्त, नाना प्रकारचीं मद्यें त्यांची वांच्छा करितो, आणि निर्लज्ज अतिनिष्ठुर, अत्यंत शूर, रागीट, मोठा बलाढ्य, रात्रीस फिरणारा, शुचिर्भूतपणास कंटाळणारा, असा होतो, तो राक्षसानीं घेरला आहे असें समजावें.

पिशाचजुष्टलक्षण.

उद्धस्तः कृशपरुषश्चिरप्रलापीदुर्गंधोभृशमशुचिस्तथातिलोलः॥ बह्वाशीविजनवनांतरोपसेवीव्याचेष्टन्नुन्मत्तिरुदन्पिशाचजुष्टः॥२५॥

अर्थ—जो आपले हात वरकरितो "उद्धस्त असा पाठ असला तर" नग्न, रोड झालेला निस्तेज, चिरकाल बडबड करणारा, ज्याच्या आंगाची दुर्गंधि येत्ये, अत्यंत अमंगल, तसाच अत्यंत लोल ह्मणजे सर्व अन्नपानाविषयीं धादांत लेला, खायाला बसलानर पुष्कळ खाणारा, एकांत वनांत राहण्यास इच्छिणारा, विरुद्ध चेष्टा करणारा, रडत फिरणारा, तो पिशाचजुष्ट जाणावा, हिंसा, व क्रीडा व सत्कार करून घेणें अशा तीन कारणानीं ग्रह धरतात, त्यांत हिं

सा करण्या साठीं जो धर लाजातो तो साध्य होत नाहीं.

त्याचें लक्षण.

स्थूलाक्षोद्भुतमटनःसफेनलेहीनिद्रालुःपतति च
कंपतेचयोति॥यश्चाद्रिद्विरदनगादिविच्युतःस्या
त्सोसाध्यो भवति तथात्रयोदशेब्दे॥२६॥ ॥

अर्थ— डोळे वासलेला, शीघ्रचालणारा, तोंडांत फेस आलेला, चाटणारा, झोंपाळु, वजोपडतो, व कांपतो, आणि जो पर्वत, हत्ती, आणि झाड, यांपासून पडल्या मुळें ग्रहाच्या झपाट्यांत सांपडतो तो असाध्य होतो, तसाच जो तेरावे वर्षी होतो तो असाध्य जाणावा.

देवादिग्रहांचाग्रहणकाल.

देवग्रहाःपौर्णमास्यामस्फुराःसंध्ययोरपि॥गंधर्वाःप्रा
यशोष्टम्यांयक्षाश्चप्रतिपद्यथा॥पितृग्रहास्तथा
दर्शेपंचम्यामपिचोरगाः॥रक्षांसिरात्रौपैशाचा
श्चतुर्दश्यांविशंतिहि॥२८॥

अर्थ— देवग्रह पौर्णिमेला, अस्फुरग्रह सकाळीं आणि संध्याकाळीं, गंधर्वग्रह बहुत करून अष्टमीला, यक्षग्रह प्रतिपदेला, पितृग्रह अमावास्येला, सर्पग्रह पंचमीला, राक्षस रात्रीस, आणि पिशाच चतुर्दशीस मनुष्यांना पछाडतात, तिथी सांगण्याचें कारण असें कीं, त्या त्या तिथीला तो तो ग्रह आंगास येतो. त्यावरून तो ओळखावा, व त्या त्या तिथीला त्या त्या ग्रहाच्या शांत्यर्थ बलिदान करावें.

॥ शरीरामध्येंग्रहाचाआवेश
होतो तोकांदिसतनाहींयाचेंकारण॰

दर्पणादीन्यथाछायाशीतोष्णंप्राणिनोयथा॥स्व
मणिंभास्करांशुश्चयथादेहंचदेहधृक्॥विशंति
नचदृश्यंतेग्रहास्तद्वच्छरीरिणाम्॥ २९॥ ॥इति
भूतोन्मादनिदानम्॥

अर्थ— आरशांत जसें प्रतिबिंबशिरतें, जसें शीतोष्ण प्राण्यास लागतें, अथवा जसा सूर्यकिरण सूर्यकांत मण्यांत शिरतो, अथवा जीव जसा देहांत शिरतो, तसेच ग्रह प्राण्यांच्या शरीरांतशिरतात परंतु दिसत नाहींत.

मधुकोशंस्फनिर्मथ्यसारमाकृष्यचेमया॥व्याख्याकृ
तामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥

अपस्मारनिदान.

अपस्मारचेंसामान्यलक्षण.

तमःप्रवेशःसंरंभोदोषोद्रेकहतस्मृतिः॥अपस्मा
रइतिज्ञेयोगदोघोरश्चतुर्विधः॥१॥

अर्थ— आंधारांत शिरल्यासारिखें होणें, डोळे वेडे वांकडे फिरविणें, दोषांच्या उद्रेकानें ज्ञान नष्ट होणें हीं लक्षणें ज्या रोगांत होतात असा हा भयंकर अपस्माररोग चार प्रकारचा आहे, त्याला लोकांत फेंपरें, भिरगी, घुरें, असें म्हणतात.

पूर्वरूप.

हृत्कंपःशून्यतासेदोध्यानंमूर्छाप्रमूदता॥नि-
द्रानाशश्चतस्मिंस्तुभविष्यतिभवंत्यथ॥२॥

अर्थ— तो अपस्मार व्हावयाचा असला म्हणजे हृदय कांपतें,-

आणि शून्य पडतें (म्हणजे कांहीं सुचत नाहीं) चिंता, मूर्छा, प्रमूढता, म्हणजे इंद्रियमोह, आणि निद्रानाश हीं लक्षणें होतात.

वातजअपस्मार.

कंपतेप्रदशेदंतान्फेनोद्वमीश्वसत्यपि॥परुषारुणकृष्णानिपश्येद्रूपाणिचानिलात्॥३॥

अर्थ— वायूचा अपस्मारानें रोगी कांपतो, दांतरवातो, त्याच्यातोंडातून फेस निघतो, वश्वास लागतो, आणि कर्कश, अरुण वर्ण, आणि कृष्ण वर्ण अशीं प्राण्यांची रूपें पाहातो, म्हणजे कोणी नील वर्णाचा पुरुष मज कडे धांवत येतो आहे, या प्रमाणें पैत्तिकामध्यें पिंवळा पुरुष धांवत येतो आहे, आणि श्लेष्मिका मध्यें शुक्ल पुरुष मज कडे धांवत येतो आहे असें वाटतें.

पैत्तिक अपस्मार लक्षण.

पीतफेनांगवक्त्राक्षःपीतासृग्रूपदर्शनः॥सतृष्णोष्णाःसलव्याप्तलोकदर्शीचपैत्तिकः॥४॥

अर्थ— पैत्तिक अपस्माऱ्याचे फेस, अंग, तोंड आणिडोळे हे पिंवळे होतात, तो पिंवळें, आणि तांबडें, असें रूप पाहातो, तृषायुक्त वउष्ण असून अग्नीनें व्याप्त झालेलें असें जगत पाहातो.

श्लैष्मिकअपस्मार.

शुक्लफेनांगवक्त्राक्षःशीतोरुष्टांगजोगुरुः॥पश्यन्शुक्लानिरूपाणिमुच्यतेश्लैष्मिकश्चिरात्॥५॥

अर्थ— कफज अपस्माऱ्याचें डोळे, फेस, अंग, तोंड, हे पांढरे होतात; अंगगार असतें, अंगावर रोमांच उभे राहतात, जड होतो, आणि पांढरे पदार्थ पाहतो, हा अपस्मार फार वेळानें सोडतो, यावरून-

वात पित्तावेअपस्मारावी लवकर सुटकाहोत्ये हेंसूचविलें.

सान्निपातिक अपस्मार.

सर्वैरेतैःसमस्तैश्चलिंगैर्ज्ञेयस्त्रिदोषजः॥अपस्मारःसचासाध्योयःक्षीणस्याःनवश्चयः॥६॥

अर्थ— वरसांगीतलेलींसर्वलक्षणें झालींह्मणजे त्रिदोषज अपस्मारजाणावा, हाअसाध्यआहे, वजोक्षीणपुरुषाला होतो तो व जीर्ण झालेलाहीअसाध्य होतो.

असाध्यलक्षण.

प्रतिस्फुरंतंबहुशःक्षीणंप्रचलितभ्रुवं॥नेत्राभ्यांचविकुर्वाणमपस्मारोविनाशयेत्॥७॥

अर्थ— वारंवारकंपयुक्त होणारा, क्षीण झालेला, भ्रुकुटी चाळविणारा, आणि डोळे वेडे वांकडे करणाराअसा अपस्मारी जगत नाहीं.

अपस्माराचीपाळी.

पक्षाद्वाद्वादशाहाद्वामासाद्वाकुपितामलाः॥अपस्मारायकुर्वंतिवेगंकिंचिदथोत्तरम्॥८॥

अर्थ— कुपित झालेले दोष पंधरादिवसानींकिंवा बारादिवसानीं, वा. महिन्यानें मिरगी आणितात, त्यांत पैत्तिक १५ दिवसानीं, वातिक १२ दि० आणि श्लैष्मिक ३० दिवसानीं येते, येथें द्वादशाहानंतर पक्षसांगावा, असें असतां पहिल्यानें पक्ष सांगीतला तेणें करून अधिक-काळा नेही दोष वेग करितात, हें सांगितलें, "किंचिदथोत्तरं" यापदानींसूचविलें कीं, उक्त काळा पूर्वी देखील दोषांच्या तारतम्यानें-वेग होतात असें जाणावें, यावर कोणी आक्षेप घेईल कीं, वेगउत्पन्न करून अपस्माराचे आरंभक दोष तर शरीरांत सर्वकाळ असत

तो, मग तो सर्वकाळ वेग कां करीत नाहीं द्वादशादिदिवसांचे ग ईच कां करितो, याविषयीं दृष्टांतरूप समाधान सांगतो.

देवेवर्षत्यपियथाभूमौबीजानिकानिचित्॥शर-
दिप्रतिरोहंतितथाव्याधिसमुद्भवः॥९॥ ॥इ-
त्यपस्मारनिदानम्॥

अर्थ— जसें पाऊस पडत असतांजमिनींत पेरलेलें कांहीं बीज शर काळीं उगवतें, तसा हा व्याधि त्या त्या काळींच उद्भवतो, म्हणजे असें आहे कीं, बीजाला अंकुर फुटण्यास तेज, वायु, पृथिवी, उदक, हीं सहाय्य असून तें काल विशेषाची प्रतीक्षा करितें, अंकुर येण्यास काळही सहाय्य पाहिजे, म्हणजे ज्या काळीं ज्या बीजास अंकुर यावयाचा त्याच काळीं येईल, मध्यें येणार नाहीं, चातुर्थिक ज्वरादिकाचे राईदेरबील हा न्याय जाणावा. इतिअपस्मार निदान॥ ॥

मधुकोशंसंनिर्मथ्यसारमाकृष्यदेमया॥ व्याख्या
नामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥ ॥

वातव्याधिनिदान.

रूक्षशीतात्पलध्वन्नव्यवायातिप्रजागरैः॥वि-
षमादुपचाराच्चदोषासृक्स्त्रावणादपि॥१॥लं-
घनप्लवनात्यध्वव्यायामातिविचेष्टनैः॥धातू-
नांसंक्षयाच्चिंताशोकरोगातिकर्षणात्॥२॥वे
गसंधारणादामादभिघातादभोजनात्॥मर्म-
बाधाद्भयोद्वेगाच्चशीघ्रयानादिसेवनात्॥३॥
देहेस्रोतांसिरिक्तानिपूरयित्वानिलोबली॥-

करोतिविविधान्व्याधीन्सर्वांगैकांगसंश्रयान्॥४

अर्थ— रुक्ष, शीत, अल्पप्रमाण आणि लघु असें अन्न भक्षण केल्यानें; अतिमैथुनानें, अत्यंत जागरण केल्यानें; विषमउपचार केल्यानें दोष (कफ, पित्त, मल, मूत्र इ०) आणि रक्तयांचा स्राव केल्यापासून एकादा खाडा वगैरे उडी मारून ओलांडल्यानें, नदींत वगैरे पोहण्यानें, अतिमार्गक्रम केल्यानें, अत्यंत आयास केल्यानें, अत्यंत विरुद्धचेष्टा (उड्या वगैरे) केल्यानें, रस रक्तादि धातूंचा क्षय झाल्यामुळें, काळजीमुळें, शोक वगैरे त्यानीं कृशत्व आल्यामुळें, मलमूत्रादिकांचा वेगरोध केल्यामुळें, आम* मुळें, काष्ठादिकांचा अभिघात झाल्यामुळें, उपवास केल्यानें, हृदयादि मर्माचे ठाईं अभिघात झाल्यामुळें, हत्ती, उंट, घोडे, इत्यादि शीघ्रयानावर बसण्यानें, कुपित झालेला बलवान वायु देहांतील रिकामीस्रोतसें भरून सर्वांगकिंवा एकांग व्यापणारे असे नाना तऱ्हेचे व्याधी उत्पन्न करितो.

पूर्वरूप.

अव्यक्तलक्षणंतेषांपूर्वरूपमितिस्मृतं। आत्मरूपं तुतद्व्यक्तमपायोलघुतापुनः॥५॥

अर्थ— त्या वक्ष्यमाण वात व्याधींचें जें अस्पष्टलक्षण त्याला च पूर्वरूप असें झटलें आहे, तें ज्वरादिकांप्रमाणें विशिष्ट नाहीं, आणि जें रूप व्यक्त होतें म्हणजे दोषादिभेदेंकरून चांगलें दिसण्यांत येतें, तेंच त्यांचें लक्षण होय, अपाय म्हणजे वायूचा चंचलत्वामुळें तें भ संकोच कंपादिकांचा कदाचित् अभाव होतो, आणि लघुता शरीराची ती वायूनें धातूंचें शोषण केल्यामुळें, अथवा आपाप लघुता म्हणजे सर्व वातविकारांचा अपाय म्ह० अभाव होतो, आणि-

* वायूच्यामार्गावरण करण्याच्या द्वारें आमाला कारणत्व आहे स्वरूपतः नाहीं.

वात विकारांची लघुता ह्मणजे अल्पत्वें करून स्थिति निःशेष निवृत्ति होत नाहीं.

आतां नाना प्रकारचे व्याधि करतो ह्मणून जें सांगितलें तैव्याधि पुढील श्लोकांत सांगतो—

संकोचःपर्वणांस्तंभो भंगोस्थ्नांपर्वणामपि॥ लो महर्षःप्रलापश्चपाणिपादशिरोग्रहः॥ ६॥ खंज्य पांगुल्यकुब्जत्वंशोथोंगानामनिद्रता॥ गर्भशुक्रस्त्रीजनाशःस्पंदनंगात्रस्फुरणता॥ ७॥ शिरोनासाक्षिजभ्रूणांग्रीवायाश्चापिहुंडनम्॥ भेदस्तोदोर्तिराक्षेपोमोहश्चायासएवच॥ ८॥ एवंविधानिरूपाणिकरोतिकुपितोनिलः॥ हेतुस्थानविशेषाच्चभवेद्रोगविशेषकृत्॥ ९॥

अर्थ— संधीचा संकोच आणि स्तंभ, अस्थीचा आणि संधीचा भंग, ह्मणजे फुटल्या सारिखी पीडा, रोमांच, असंबद्ध भाषण, हात, पाय, आणि डोकें, यांचा ग्रह ह्मणजे जखडणें, खंजत्व, पांगळेपणा, कुबडेपणा, आंगाला सूज, निद्रानाश, गर्भधारण न होणें, शुक्र आणि स्त्रीचें आर्तव यांचा नाश, कंप, अंगाला मेहेरी, मस्तक, नासिका, डोळे, जबू आणि मान हीं आंत जाणें किंवा वांकडी होणें, भेदवत्पीडा, टोचल्या प्रमाणें पीडा, शूळ, आक्षेप, मोह, श्रम, कुपित झालेला वायु या प्रमाणें लक्षणें करितो, तो हेतु आणि स्थान यांच्या भेदानें विशिष्ट रोग उत्पन्न करणारा होतो. जसें— कफानें आवृत झाला ह्मणजे मन्यास्तंभ करणारा होतो, पक्वाशयांत असला ह्मणजे अंत्र कूजनादि करितो.

त्वचेंचविवरण करितो.

कोष्ठाश्रितवायूचेंकार्य.

तत्रकोष्ठाश्रितेदुष्टेनिग्रहोमूत्रवर्चसोः॥ वध्मर्ह
द्रोगगुल्मार्शःपार्श्वशूलंच मारुते॥१०॥

अर्थ— कोष्ठाश्रित वायू दुष्ट झालाअसतां मळ, मूत्राचा अवरोध-होतो, क्षेपणरोग, हृद्रोग, गुल्म, मुळव्याध, आणि पार्श्व शूळ, हेरोगउत्पन्न करितो.

सर्वांगकुपितवायूचेंकार्य.

सर्वांगकुपितेवातेगात्रस्फुरणजृंभणम्॥ वेदनाभिःपरीतास्यस्फुटंतीवास्यसंधयः॥ ११॥

अर्थ— वायु सर्वांगकुपित झाला असतां अंगफुरफुरणें, जांभया आणिसांधे, वेदनेनें व्याप्तअसून फुटतातच काय असे होतात.

गुदस्थितवायूचेंकार्य.

ग्रहोविण्मूत्रवातानांशूलाध्मानाश्मशर्कराः॥जंघो
रुत्रिकहृत्प्लीहरोगशोफोगुदेस्थिते॥१२॥

अर्थ— वायु गुदस्थित असतां मळ, मूत्र, आणि अपान वायु, यांचा अवरोध, शूळ, आध्मान, मुतरखडा, शर्करा, (मुतावरोबर खडे पडणें) जांघा, मांड्या, त्रिक, हृदय, आणि प्लीह यांसपीडा, आणि सूज हे रोग होतात.

आमाशयस्थितवायूचेंकार्य.

रुक्पार्श्वोदरहृन्नाभेस्तृष्णोद्गारविषूचिकाः॥का

+ येथें गुद शब्दानें उत्तरगुद ह्मणजे पक्वाशय समजावा, तुमतें गुद न व्हे. तसतें गुदच ह्मटलें तर अश्मरी कर्तृत्व मेणार नाहीं.

सः कंठास्यशोषश्च श्वासश्चामाशयेस्थिते॥१३॥

अर्थ— वायू आमाशयांत राहिला असतां पार्श्व, उदर, हृदय, आणि नाभी यांस पीडा होते, तृषा, ढेंकर, आणि विषूचिका (तोंडा वाटे व गुदा वाटे आमान्नाची प्रवृत्ति,) खोकला, घसा, तोंड, स्थानां कोरड, आणि श्वास हे होतात.

पक्वाशयस्थ वायूचें कार्य.

पक्वाशयस्थोंत्रकूजंशूलाटोपौकरोतिच॥ मूत्रच्छ-
च्छ्पुरीषत्वमानाहंत्रिकवेदनाम्॥१४॥

अर्थ— वायु पक्वाशयस्थ असला ह्मणजे अंत्रकूजन (आंतड्यांत कर कर वाजणें) शूळ, आटोप, (गुडगुडा शब्द) मळमूत्र कष्टानें होणें, पोट फुगणें आणि त्रिकाचे ठाईं वेदना, हीं करितो.

श्रोत्रादिइंद्रियस्थित वायूचें कार्य.

श्रोत्रादिषविंद्रियवधंकुर्यात्कुपितःसमीरणः॥

अर्थ— श्रोत्रादिक इंद्रियांचे ठाईं राहिला कुपित वायु त्या त्या इंद्रियांचा नाश करितो.

रसधातुगत वायूचें लक्षण.

त्वग्रूक्षास्फुटितासक्ष्मारूक्षाकृष्णाचतुद्यते॥आत
न्यतेसरागाचसमर्मरुक्त्वग्गतेःनिले॥१५॥

अर्थ— वायु त्वग्गत ह्मणजे धातुरूप त्वचे प्रत गेला असतां, त्वचा रूक्ष, फुटलेली, बधिरलेली, कर्कश, आणि काळी होऊन तिला टोंचल्या प्रमाणें पीडा होते, वनीताण लीजाते, व किंचित तांबूस होते, आणि हृदयादि मार्मास पीडा होते.

रक्तगत वायूचें लक्षण.

रुजस्तीव्राःससंतापावैवर्ण्यंकृशतारुचिः॥गात्रे-
चारुषिभुक्तस्यस्तंभश्चासृग्गतेनिले॥१६॥

अर्थ— वायु रक्तमिश्रित झाला असतां संतापयुक्त तीव्र वेदना होतात, विवर्णत्व, कृशता, अरुचि आणि आंगावर खवदे, आणि जेवल्यावर अंगताठणें, हीं लक्षणें होतात.

मांसमेदोगतवायूचेंल०

गुर्वंगंतुद्यतेस्तब्धंदंडमुष्टिहतंयथा॥सरुक्श्रमि
तमत्यर्थंमांसमेदोगतेःनिले॥१७॥

अर्थ— मांस आणि मेद यांप्रत वायु गेले असतां अंग जड, टोंचल्यासारखें, ताठ, व काठीनें किंवा बुकीनें मारावें तसें दुखनें, अत्यंत श्रमित झणजे हात लावला असतां सोसवत नाहीं.

मज्जास्थिगतवायूचेंल०

भेदोस्थिपर्वणांसंधिशूलंमांसबलक्षयः॥अस्व
प्नंसंततारुक्चमज्जास्थिकुपितेनिले॥१८॥

अर्थ— मज्जा, आणि अस्थि ह्यांच्याठिकाणीं वायूचा कोप झाला असतां हाडांचीं पेरीं फुटतात, संधिदुखतात, मांस आणि बल, हीं क्षीण होतात, झोंप येत नाहीं, सर्वकाळ दुखणा लागतो.

शुक्रगतवायूचेंलक्षण.

क्षिप्रंमुंचतिबध्नातिशुक्रंगर्भमथापिवा॥विकृतिं
जनयेच्चापिशुक्रस्थःकुपितोनिलः॥१९॥

अर्थ— शुक्रस्थानीं वायूचा कोप झाला असतां तो वायु शुक्र लवकर सोडतो, बांधतो, अथवा गर्भ सोडतो बांधतो, आणि गर्भाला किंवा शुक्राला विकार करितो.

शिरागत वायूचें लक्षण.

कुर्याच्छिरागतः शूलं शिराकुंचनपूरणं॥ सबाह्या
भ्यंतरायामंस्तब्धीकुब्जत्वमेवच॥ २०॥

अर्थ— वायु शिरागत झाला ह्मणजे शूळ, शिरांचा संकोच, व स्थूलत्व करतो, आणि बाह्यायाम, अभ्यंतरायाम, स्तब्धी, आणि कुब्जत्व, हेरोगकरितो.

स्नायुगत आणि संधिगत वायू चें लक्षण.

सर्वांगैकांगरोगांश्च कुर्यात्स्नायुगतोनिलः॥ हंति
संधिगतः संधीन् शूलशोथौकरोतिच॥ २१॥

अर्थ— वायु स्नायुगत झाला असतां सर्वांग आणि एकांगरोग करितो, — संधिगत झाला असतां संधीचा विश्लेष व स्तंभ आणि शूल व सूज उत्पन्न करितो.

पित्त आणि कफ स्थानीं आवृत झालेले प्राणादिक वायूचीं अर्ध्या अर्ध्या श्लोकानें लक्षणें सांगतो.

प्राणेपित्तावृतेछर्दिर्दाहश्चैवोपजायते॥ दौर्बल्यं
सदनंतंद्रोवैरस्यंचकफावृते॥ २२॥ उदानेपित्तयु
क्तेतुदाहोमूर्छाभ्रमःक्लमः॥ अस्वेदहर्षौमंदाग्निः
शीतताचकफावृते॥ २३॥ स्वेददाहोष्णमूर्छाःस्युः
समानेपित्तसंयुते॥ कफेनसंगोविण्मूत्रेगात्रहर्ष
श्चजायते॥ २४॥ अपानेपित्तयुक्तेतुदाहोष्णंरक्त
मूत्रता॥ अधःकायेगुरुत्वंचशीतताचकफावृते॥ २५

व्याने पित्तावृते दाहो गात्रविक्षेपणं क्लमः॥ स्तंभनोद्वेष्टकश्चापि शोथशूलौ कफावृते॥२६॥ ॥

अर्थ— प्राणवायु पित्तानें आवृत झाला असतां घांति आणि दाह उत्पन्न होतो, आणि कफावृत झाला असतां, दुर्बलपणा, ग्लानि, तंद्रा, आणि मुख विरसता, हीं होतात.

उदानवायु— पित्तावृत झाला असतां दाह, मूर्छा, भ्रम, आणि अनायास श्रम, हे होतात,— तोच कफावृत झाला असतां घामयेत नाहीं, आंगाला कांटा येतो, अग्निमंद होतो, आणि थंडी वाजते.

समानवायु— पित्तयुक्त झाला असतां स्वेद, दाह, उष्णता, आणि मूर्छा, ह्या होतात,— आणि कफानें आवृत झाला असतां मलमूत्राचा रोध, आणि रोमांच होतो.

अपानवायु— पित्तव्याप्त झाला असतां, दाह, ऊष्णता, मूत्राला आरक्तपणा ही होतात,— आणि कफावृत झाला असतां कमरेपासून रवालीं जडत्व, आणि शीत लाई येते.

व्यानवायु— पित्तावृत झाला असतां दाह, गात्रांचा विक्षेप, ह्मणजे इकडे तिकडे करणें, आणि भ्रम होतो,—आणि कफावृत झाला असतां शरीर काष्ठी प्रमाणें ताठतें, शोथ, आणि शूल, होतात.

आक्षेपकाचें सामान्यलक्षण.

यदानु धमनीः सर्वाः कुपितोऽथेति मारुतः॥ तदाक्षिपत्याशु मुहुर्मुहुर्देहं मुहुश्चरः॥ मुहुर्मुहुस्तदाक्षेपादाक्षेपक इति स्मृतः॥२७॥ ॥

अर्थ— जेव्हां वायु कुपित होऊन सर्व धमनी प्रत प्राप्त होतो, तेव्हां तो वारंवार संचार करून देहाला वारंवार आक्षिप्त करितो, ह्मण-

जे हत्तीवर बसलेल्या पुरुषा प्रमाणें सर्व गात्र चाळवितो, तो वारंवार शरीराचा आक्षेप करितो म्हणून त्या रोगाला आक्षेपक असें म्हटलें आहे.

आक्षेपकाचेच अपतंत्रक आणि अपतानक असे दोन अवस्थाविशेषसांगतो.

रुक्षैःकोपनैर्वायुःस्थानादूर्ध्वंप्रवर्तते॥ पीडयन्हृदयंगत्वाशिरःशंखौचपीडयेत्॥२८॥ धनुर्वन्नामयेद्गात्राण्याक्षिपेन्मोहयेत्तथा॥ सकृच्छ्वासेच्छ्वसेच्चापिस्तब्धाक्षोथनिमीलकः॥२९॥ कपोतइवकूजेच्चनिःसंज्ञःसोपतंत्रकः॥ दृष्टिंसंस्तभ्यसंज्ञांचहत्वाकंठेनकूजति॥३०॥ हृद्विमुक्तेनरःस्वास्थ्यंयातिमोहंपुनश्चते॥ वायुनादारुणंप्राहुरेकेनमपतानकम्॥३१॥

अर्थ— रूक्षादि स्वकारणानीं कुपित झालेला वायु स्वस्थान सोडून वर येतो, आणि हृदयांत जाऊन तेथें पीडा करून मस्तक आणि शंखस्थांस पीडा करितो, आणि गात्रें धनुष्या प्रमाणें नमवितो, आणि चाळवितो, व मूर्छित करितो, तो रोगी मोठ्या कष्टानें उच्छ्वास टाकितो, डोळे मोठतात, किंवा झांकतात, रोगी पारव्या सारिखा घुमतो, व बेशुद्ध पडतो, त्या रोगाला अपतंत्रक म्हणतात, दृष्टि नाहून संज्ञानाश होऊन गळा घुर घुरतो, वायूनें हृदय सोडलें असतां रोग्यास समाधान वाटतें, वायूनें हृदय व्याप्त झालें म्हणजे पुनः मोहपावतो, त्या भयंकर रोगाला कोणी अपतानक म्हणतात.

दंडापतानक, अंतरायाम, बहिराया
म आणि अभिघात या भेदें करून आ
क्षेपकचार प्रकार चा होतो त्याचें लक्ष०

दंडापतानक.

कफान्वितो भृशं वायुस्तास्वेवयदितिष्ठति॥सदंड
वत्संभयनिरुछ्वासोदंडापतानकः॥३२॥

अर्थ— वायु अत्यंत कफयुक्त होऊन त्या सर्व धमनी मध्यें जर राही
ल तर तो सर्व शरीर दंडा प्रमाणें स्तब्ध करील, हा दंडापतानक क
ष्टसाध्य होय.

अंतरायाम आणि बहिरायाम-
यांचें साधारण रूप सांगतो.

धनुस्कल्यंनमेद्यस्तुसधनुस्तंभसंज्ञितः॥ ॥

अर्थ— जो वायु धनुष्या प्रमाणें शरीर वांकवितो त्याला धनुस्तंभ
संज्ञा दिली आहे.

अंतरायामलक्षण.

अंगुलीगुल्फजठरस्तृदृक्षोगलसंश्रितः॥स्नायु
प्रतानमनिलोयदाक्षिपतिवेगवान्॥३३॥विष्ट
ब्धाक्षस्तब्धहनुर्भग्नपार्श्वःकफंवमन्॥अभ्यं
तरंधनुरिवयदानमतिमानवः॥३४॥तदासो
भ्यंतरायामंकुरुतेमारुतोबली॥३५॥ ॥

अर्थ— अंगुलया, घोटे, पोट, स्तृदय, उरःस्थल, आणि गळा स्था ठिका
णीं शहिलेला वायु वेगवान् होऊन जेव्हां स्नायुजाल ओढतो, ते व्हांडो
ळे नाठतात, हनुवटी जखडते, आणि पार्श्वभाग मोडतात, आणि तो-

डावाटे कफ पडतो, वज्या वेळेस मनुष्य धनुष्या प्रमाणें आंतून म्हणजे पोटा कडून नमतो, तेव्हां तो बलाढ्य वायु अंतरायाम करितो.

बाह्यायाम लक्षण.

बाह्य स्नायुप्रतानस्थो बाह्यायामं करोतिच॥ तन्मसाध्यंबुधाःप्राहुर्वक्षःकट्यूरुभंजनम्॥३६॥

अर्थ— बाहेरल्या स्नायूंच्या तंतूत राहिलेला वायु बाह्यायाम (म्हणजे पाठी कडून वांकविणें,) करितो; उर; स्थळ, कंबर, आणि मांड्या त्यांस मोडणारा, अशा त्या रोगास पंडित लोक असाध्य म्हणतात.

वरसांगितलेल्याआक्षेपकादि

कांसपित्तकफानुबंधहोतोतें सांग०

कफपित्तान्वितोवायुर्वायुरेवचकेवलः॥ कुर्यादाक्षेपकंत्वन्यंचतुर्थमभिघातजम्॥३७॥

अर्थ— कफपित्तानीं युक्त झालेला वायु किंवा केवळ वायु आक्षेपक रोग करितो, व दुसरा म्हणजे दंडापतनादि त्रया पेक्षां चवथा अभिघातज आक्षेपक रोग करितो, त्याचें लक्षण "यदानुधमनीःसर्वा" इत्यादि उक्त सामान्य लक्षणा वरून जाणावें, त्या श्लोकाचा गदाधर असा अर्थ करितात कीं, कफपित्तान्वित इत्यादि निमित्त भेदानें चार प्रकारचा आक्षेपक होतो, तो असा. एक कफान्वित वायूनें, दुसरा पित्तान्वित वायूनें, तिसरा केवळ वायूनें आणि चवथा दंडाद्यभिघात कुपित वायूनें, त्यापक्षीं गर्भपात आणि रक्ताचा अतिस्राव यां पासून झालेले केवळ वातजन्य जाणावे, आणि त्यांचे ठाईं वारंवार आक्षेपणही होतें म्हणून तसे समजावें, कारण ते आक्षेपकाचे भेद आहेत.

असाध्यत्वसांगतो.

गर्भपातनिमित्तश्चशोणितातिस्रवाच्चयः॥ अभि
घातनिमित्तश्चनसिध्यत्यपतानकः॥३८॥ ॥

अर्थ— गर्भ पातासुळें झालेला, अथवा अतिरक्त स्त्रावापासून झालेला, किंवा अभिघात ह्मणजे दंडादिकांचा तडाखा लागून झालेला, अपतानक रोग साध्य होत नाहीं.

पक्षवधसांगतो.

गृहीत्वार्धतनोर्वायुःशिरास्नायूर्विशोष्यच॥ पक्ष
मन्यतरंहंतिसंधिबंधान्विमोक्षयन्॥३९॥ हृत्मो
र्धकायस्तस्यस्यादकर्मण्योविचेतनः॥ एकांगरोगं
तंकेचिदन्येपक्षवधंविदुः॥४०॥

अर्थ— वायु देहाचा अर्धा भाग घेऊन शिरा आणि स्नायू स्थानां शोषून उजवा किंवा डावा पक्ष ह्मणजे अर्धनारीनटेश्वरा प्रमाणें निष्कार्य करितो, आणि संधीचीं बंधनें शिथिल करितो, मग त्या रोग्याचें सर्व अर्धें अंग अकर्मण्य ह्मणजे अगदीं हालेना चालेना सें होतें, त्याला यत् किंचित् देखील स्पर्शादि ज्ञान राहात नाहीं, त्याला कोणी एकांगरोग ह्मणतात, दुसरे पक्षवध ह्मणतात. त्याला पाहून लोक अर्ध्या अंगा वरून वारें गेलें ह्मणून ह्मणतात.

सर्वांगरोगलक्षण.

सर्वांगरोगंतंकेचित्सर्वकायास्थितेनिले॥ ॥

अर्थ— तद्वत् ह्मणजे "शिरास्नायूर्विशोष्य" इत्यादिसंप्राप्ति लक्षण येथें ही जाणावें. सर्व शिरांत वायु राहिला असतां त्याला सर्वांगरोग कोणी ह्मणतात.

साध्यासाध्यज्ञानार्थ इतरदोषां
चा संबंध सांगतो.

दाहसंतापमूर्छास्यूर्वायोपित्तसमन्विते॥शैत्यशो
थगुरुत्वानितस्मिन्नेवकफान्विते॥शुद्धवातहतंप
क्षंकृच्छ्रसाध्यतमंविदुः॥साध्यमन्येनसंसृष्टमसा
ध्यंक्षयहेतुकम्॥गर्भिणीसूतिकाबालवृद्धक्षीणे
ष्वसृक्स्रुतौ॥पक्षाघातंपरिहरेद्वेदनारहितोयदि॥४३

अर्थ— वायु हा कफपित्तयुक्त झाला असतां, दाह, संताप, आणि मूर्छा, होतात, तोच कफयुक्त झाला असतां शैत्य, सूज, जडपणा, हे होतात. केवळ वायूनें झालेला पक्षाघात अत्यंत कष्टसाध्य होतो, इतर दोषानें संसृष्ट झाला असतां साध्य होतो, क्षया पासून झालेला पक्षाघात असाध्य होतो, गर्भिणी, बाळंतीण, बाल, वृद्ध, आणि क्षीण ह्यांस झालेला वा रक्तस्त्राव पासून झालेला, पक्षाघात वेदना रहित असला तरी तो सोडून द्यावा, ह्मणजे तो असाध्य ह्मणून चिकित्सा करूंनये.

अर्दितरोग सांगतो.

उच्चैर्व्याहरतोत्यर्थंखादतःकठिणानिच॥॥हसतो
जृंभमाणस्यविषमाच्छयनासनात्॥४४शिरो
नासोष्ठचुबुकललाटेक्षणसंश्रिताः॥अर्दयत्यनि-
लोवक्त्रमर्दितंजनयत्यतः॥४५॥वक्रीभवतिवक्त्रा
र्धंग्रीवाचास्यापवर्तते॥शिरश्चलतिवाकंसंगो-
नेत्रादीनांचवेक्षणम्॥४६॥ग्रीवाचुबुकदंतानांत-
स्मिन्पार्श्वेचवेदना॥॥तमर्दितमितिप्राहुर्व्याधि-
व्याधिविशारदाः॥४७॥

अर्थ—उंच स्वरानें वेदादि पाठ करणारा, किंवा अत्यंत कठिण पदार्थ खाणारा, हंसणारा, जांभया देणारा, यांचा, उंच सरवल जाग्यावर निजण्यानें. विषमाशन केल्यानें कुपित झालेला वायु मस्तक, नाक, ओष्ठ, मुसकट, ललाट, आणि नेत्र, ह्यांच्या संधीत जाऊन मुखाला पीडा देतो ह्मणून अर्दित रोग उत्पन्न करितो, त्या रोगानें अर्धें तोंड वांकडें होतें, आणि मान ही वांकडी होत्ये, मस्तक कांपतें, वाचा बंद होते, नेत्र, भृकुटी, गंड, ह्यांस विकृति, (ह्मणजे वेदना, स्फुरण, वक्रत्वादिक,) होतें, ज्या बाजूला अर्दित होतें, त्या बाजूकडचे मान, चुबुक, आणि दांत ह्यांस वेदना होते, व्याधी जाणण्या विषईं कुशल जे वैद्य आहेत ते ह्या व्याधीला अर्दित असें ह्मणतात.

अर्दिताचें असाध्यलक्षण.

क्षीणस्याऽनिमिषाक्षस्याप्रसक्ताव्यक्तभाषिणः॥ नासिद्ध्यत्यर्दितंगाढंत्रिवर्षंवेपनस्यच॥४८॥

अर्थ— क्षीण झालेला, डोळे उघड झांप करण्याची शक्ति ज्याला नाहीं असा, अत्यंत लागत लागत अस्पष्ट शब्द बोलणारा, अशा पुरुषाचा अर्दित रोग गाढ (ह्मणजे फार दिवस आंगात भिनलेला,) तीन वर्षें लोटलेला, अथवा त्रिवर्ष ह्मणजे मुख नासा आणि नेत्र ह्यांतिघांचा जेथें स्राव होत आहे असा, आणि कंपयुक्त पुरुषाचा साध्य होत नाहीं.

आक्षेपकापासून अर्दितापर्यंत रोगाचा वेग सांगतो.

गतेवेगेभवेत्स्वास्थ्यंसर्वेष्वाक्षेपकादिषु॥ ॥ ॥

अर्थ— आक्षेपकादि सर्व वात रोगांमध्यें वेग शांत झाल्यावर स्वास्थ्य ह्मणजे पीडा कमी होत्ये, जसें डोक्यावरचा भार उतरल्यावर सुख वाटतें तसें.

हनुग्रह लक्षण.

जिव्हानिर्लेखनाच्छुष्कभक्षणादभिघातनैः॥कुपितोहनुमूलस्थःस्नंसयित्वानिलोहनुम्॥४९॥करोतिविवृतास्यत्वमथवासंवृतास्यताम्॥हनुग्रहःसतेनस्यात्कृच्छ्राच्चर्वणभाषणं॥५०॥

अर्थ— जिव्हा खरखडल्यानें, कोरडें अन्नभक्षण केल्यानें आणि अभिघातानें हनुवटीच्या मूल (कपोल) दिकाण चा वायु कुपित होऊन हनुवटीला संधीपासून खालीं सोडवून तोंड वास विनो, अथवा मिटविनो, तेणेंकरून हनुग्रह रोग होतो, त्याच्या योगानें चावणें, बोलणें, कठीणपडतें.

मन्यास्तंभलक्षण.

दिवास्वप्नाशनस्नानविरुद्धोर्ध्वनिरीक्षणैः॥मन्यास्तंभंप्रकुरुतेसएवश्लेष्मणायुतः॥५१॥

अर्थ— दिवसास निद्रा, अन्नस्नान, भलत्याच रीतीनें वरपा हणें. त्या कारणानें तोच वायू कफयुक्त होऊन मानेच्या शिरा ताठतो, त्याला मन्यास्तंभ ह्मणतात.

जिव्हास्तंभलक्षण.

वाग्वाहिनीशिरासंस्थोजिव्हांस्तंभयतेऽनिलः॥जिव्हास्तंभःसतेनान्नपानवाक्येष्वनीशता॥५२॥

अर्थ— वायू वाणीला वाहणाऱ्या शिरां मध्यें राहून जिव्हेचा स्तंभ करितो, त्याला जिव्हास्तंभ ह्मणतात, तेणें करून अन्न पाणी घेण्यास व बोलण्यास, सामर्थ्य नसतें.

शिराग्रहलक्षण.

रक्तमाश्रित्यपवनःकुर्यान्मूर्धधराःशिराः॥रूक्षाः

सवेदनाः रूक्षाः सोसाध्यःस्याच्छिराग्रहः॥५३॥

अर्थ— धातु रक्तांत शिरून मस्तकाला धारण करणाऱ्या शिरा, रूक्ष, वेदना युक्त, आणि काळया करितो, हा शिराग्रह. रोग असाध्य आहे. शिरोग्रह असाही पाठ आहे.

गृध्रसीलक्षण.

स्फिक्पूर्वाकटिष्टष्ठोरूजानुजंघापदंक्रमात्॥गृध्रसीस्तंभरूक्तोदैर्गृण्हातिस्पंदनेसुहुः॥ वाना ह्यातकफानंद्रागौरवारोचकान्विता॥५४॥

अर्थ— प्रथमतः स्फिक् म्हणजे कंबरेचा मागला भाग त्यापासून आरंभून क्रमानें कंबर, पाठ, मांड्या, गुडघे, पोटऱ्या, आणि पाय यांस स्तंभ (ताठणें) वेदना, आणि तोद म्हणजे टोचल्या प्रमाणें पीडा होते आणि वारंवार कंप होतो. हा गृध्रसीरोग वायू पासून होतो, आणि वात कफा पासून होतो, त्यांत तंद्रा जडत्व आणि अरूचि हीं लक्षणें जास्त होतात, या प्रमाणें दोन प्रकारचे गृध्रसी होतात.

विश्वाचीलक्षण.

तलंप्रत्यंगुलीनांयाःकंडराबाहुदूषयत्॥ बाव्होःकर्मक्षयकरीविश्वाचीचेहसोच्यते॥५५॥

अर्थ— बाहु दूषा पासून हाताच्या वरल्या भागापर्यंत प्रत्येक अंगुलींच्या कंडरा म्हणजे मोठ्या स्नायु आहेत, त्यादुष्ट करून हाताच्या ग्रहण, आकुंचना दिकार्यांचा नाश करणारा जो रोग होतो त्याला विश्वाची म्हणतात.

कोष्ठशीर्षलक्षण.

वातशोणितजःशोथोजानुमध्येमहारूजः॥ ज्ञेयः

क्रोष्टुकशीर्षस्तःस्थूलः क्रोष्टुकशीर्षवत्॥५२॥

अर्थ—गुडघ्यांमध्यें वातरक्तापासून अत्यंत वेदना करणारा शोथ (सूज) येतो, तो कोल्ह्याच्या डोक्या प्रमाणें मोठा असतो. ह्मणून त्याला क्रोष्टुशीर्ष असें ह्मणतात, व हारांतल्याला गुडघी ह्मणतात.

खंजआणिपांगुल्ययांचेंलक्षण.

वायुःकट्याश्रितःसक्थ्नःकंडरामाक्षिपेद्यदा॥खंजस्तदाभवेज्जंतुःपंगुःसक्थ्नोर्हयोर्बधात्॥५३॥

अर्थ— वायु कंबरे मध्यें राहून जेव्हां मांडीची मोठी स्नायु ओढतो तेव्हां मनुष्य खुळा होतो. आणि दोहों मांड्यांची अशी अवस्था झाली-ह्मणजे. पांगळा. होतो.

कालायखंजलक्षण.

प्रकामनूचेपतेयस्यखंजन्निवचगच्छति॥कलायखंजंतंविद्यात्मुक्तसंधिप्रबंधनम्॥५४॥

अर्थ— जोपुरुष चालूं लागतांनां थरथर कांपतो. आणि चालल्यानें चालतो त्यामध्यें संधींचीं बंधनें शिथिल होतात त्याला कलायखंज ह्मणतात, त्याला अन्यठिकाणी खंजवात अशी संज्ञा आहे.

वातकंटकसांगतो.

रुक्पादेविषमेन्यस्तेश्रमाद्वाजायतेयदा॥वातेनरुग्-ल्कमाश्रित्यतमाहुर्वातकंटकम्॥५४॥

अर्थ— पाय वांकडा तिकडा पडला असतां किंवा श्रम झाला असतां वायु कुपित होऊन पोंट्यांत जाऊन वेदनाउत्पन्न करितो. त्या व्याधीला वातकंटक-असें ह्मणतात, व त्याला च रुग्डवात ह्मणतात.

पाददाहसांगतो.

पादयोःकुरुतेदाहंपित्तासृग्सहितोनिलः॥विशे-
षतश्चंक्रमतःपाददाहंतमादिशेत्॥५६॥ ॥

अर्थ— वायु पित्तरक्तांशीं युक्त होऊन पायांची आग करितो, आणि चालतांनंतर विशेष आग होते त्याला पाददाह ह्मणावा.

पादहर्षसांगतो.

हृष्येतेचरणोयस्यभवेतांचानिरूपकौ॥पादहर्षः
सविज्ञेयःकफवातप्रकोपजः॥५७॥

अर्थ—ज्याचे पाय हर्षयुक्त (ह्मणजे गिण्गिण् वेदनायुक्त) होतात, आणि अत्यंत बहिरावतात, त्याच्या त्या कफवात जन्यरोगाला पादहर्ष असें ह्मणावें.

अंसशोष आणिअवबाहुकसां०

अंसदेशेस्थितोवायुःशोषयेदंसबंधनम्॥शिराश्चा
कुंच्यतत्रस्थोजनयेदवबाहुकम्॥५८॥

अर्थ— वायु खांद्यांत राहून त्याचें बंधन शोषितो, ह्मणजे खांदा वाळून जाणें, त्याला अंसशोष ह्मणतात, आणि तेथें ह्मणजे खांद्या तच राहून शिरा अरवडून अवबाहुक रोग उत्पन्न करितो.

मूकादिक तीन रोगसांगतो.

आवृत्यवायुःसकफोधमनीःशब्दवाहिनीः॥नरा
न्करोत्यक्रियकान्मूकमिम्मिणगद्गदान्॥५९॥

अर्थ— कफयुक्त वायु शब्दवाहिनी धमन्यांस व्याप्त करून मनुष्यांस, वचन क्रियारहित मुके, मिम्मिण, आणि गद्गद असे करून टाकितो. मुका ह्मणजे ज्यास बोलतां येत नाहीं तो, मिम्मिन ह्मणजे नाकांत गेंगणें बोलणारा, आणि गद्गद ह्मणजे बोलतानां मधलीं

पदें व्यंजनें खाणारा, त्या रोगाना कारण सारिखें असून रोगाचे भिन्न-भिन्न प्रकार होतात, ते दुष्टीच्या उत्कर्षानें किंवा प्रारब्ध वशात् होतात असें समजावें.

तूनीरोग ल०

अधोयावेदनायानिवर्चोमूत्राशयोत्थिता॥ भिंदंतीव गुदोपस्थंसातूनीनामनामतः॥ ६०॥

अर्थ— पक्वाशय आणि मूत्राशय त्यांत कळनिघून खालीं जातें, आणि गुद व उपस्थ ह्म० स्त्री पुरुषाचें गुह्यस्थान त्यांचा भेद करितें, ती तूनी त्या नावानें प्रसिद्ध आहे.

प्रतूनी रोग.

गुदोपस्थोत्थिताचेवप्रतिलोमंप्रधावति॥ वेगेःपक्वाशयंयातिप्रतूनीचेहसोच्यते॥ ६१॥

अर्थ—गुद आणि उपस्थ यांपासून निघालेली कळ उलटी वर जाते, आणि जोरानें पक्वाशयांत शिरते, आणि तूनी प्रमाणें भेदही करिते, तिला प्रतूनी ह्मणतात.

आध्मान ल०

साटोपमत्यर्थरुजमाध्मातमुदरंभृशम्॥ आध्मानमितिजानीयाद्घोरंवातनिरोधजम्॥ ६२॥

अर्थ—गुडगुडशब्दानेंयुक्त, अत्यंतपीडायुक्त, असेंउदर (पक्वाशय) अत्यंत फुगलें ह्मणजे वायूनें भरलेल्या चामड्याच्या थैली प्रमाणें, होतें; वातनिरोधापासून झालेल्या त्या भयंकर रोगास आध्मान असें ह्मणावें.

प्रत्याध्मान.

विमुक्तपार्श्वहृदयंतदेवामाशयोत्थितम्॥ प्रत्याध्मा
नंविजानीयात्कफव्याकुलितानिलम्॥ ६३॥ ॥

अर्थ— तेंच आध्मान आमाशयांत उत्पन्न झालें म्हणजे त्याला प्रत्याध्मा न म्हणावें, त्यांत पार्श्वभाग आणि हृदय यांस वेदना होत नाहींत, आणि वायू कफानें व्याप्त झालेला असतो.

वाताष्ठीलालक्षण.

नाभेरधस्तात्संजातःसंचारीयदिवाचलः॥ अष्ठीला
वह्ननोग्रंथिरूर्ध्वमायतउन्नतः॥ ६४॥ वाताष्ठीलांवि
जानीयाद्बहिर्मार्गावरोधिनीम्॥

अर्थ— नाभीच्या खालीं उत्पन्न झालेला, फिरणारा अथवा अचलअष्ठी ले (दगडाला पाषाण) प्रमाणें कठीण, वर च्या अंगास लांब, आणि आडवा उ चल्लेला, आणि बहिर्मार्ग म्हणजे वात, मूत्र, आणि मल, यांचा रोध करणा रा, असा जोग्रंथि (गांठ) होतो, त्याला वाताष्ठी ला म्हणावें

प्रत्यष्ठीला.

एतामेवरुजायुक्तांवातविण्मूत्ररोधिनीं॥ प्रत्यष्ठीला
मिनिर्दिशेत्तुजठरेतिर्यगुत्थितां॥ ६५॥

अर्थ— वाताष्ठीलाच अत्यंत पीडायुक्त, वात मूत्र पुरीषांचा रोध करणारी, आणि आडवी लांब झाली म्हणजे तिला प्रत्यष्ठीला म्हणावें.

मूत्ररोधलक्षण.

मारुतेनुगुणेबस्तौमूत्रंसम्यक्प्रवर्तते॥ विकारावि-
विधाश्चापिप्रतिलोमेभवंतिहि॥

अर्थ— बस्ती मध्यें वायु अनुलोम असला तर मूत्र चांगल्या रीतीनें होतें, आणि प्रतिलोम असला तर नाना प्रकारचे अश्मरी मूत्र कृच्छादि विकार उत्प

न होतात.

कंपवायु.

सर्वांगकंपः शिरसो वायुर्वेपथुसंज्ञकः ॥ ६७ ॥

अर्थ— सर्व अंगाला आणि मस्तकाला जो कंपवायु होतो त्या वायूला वेपथु ही संज्ञा दिली आहे.

खल्लीचेंलक्षण.

खल्लीतुपादजंघोरुकरमूलावमोटिनी ॥ ॥ ॥

अर्थ— पाय, जंघा, मांड्या आणि हाताचें मूळ, यांस मोडणारी जी पीडा-तिला खल्ली (लुले पणा) असें ह्मणतात. ऊर्ध्ववायूचें लक्षण टीकाकारानीं सांगीतलें आहे तें असें, "अधः प्रतिहतो वायुः श्लेष्मणा मारुतेनच ॥ कोष्ठोत्कोठार वाहुल्य मूर्ध्व वातः प्रचक्षते, अर्थ सुगम.

अनुक्तवातरोगसंग्रहार्थ सांगतो.

स्थान नामानुरूपैश्चलिंगैःशेषान्विनिर्दिशेत् ॥ सर्वेषांतेषुसंसर्गंपित्तादेरुपलक्षयेत् ॥ ६८ ॥

अर्थ— स्थान, आणि नाम यांस अनुरूप ह्मणजे तुल्य अशा लक्षणानीं-बाकीचे वात व्याधि समजावे, स्थानानुरूप ह्मणजे जसा कुक्षिशूल, नामभेद इत्यादि-नामानुरूप ह्मणजे जसें शूल ह्मटला ह्मणजे शिवा-टी कल्या प्रमाणें वेदना विशेषच जाणला पाहिजे, तसेंच तोदभेदादि कें करून ही पीडा विशेषच समजला पाहिजे.

साध्यासाध्यविचार.

हनुस्तंभार्दितक्षेपपक्षाघातापतानकाः ॥ कालेन महता वाता यत्नोस्सिध्यंतिवानवा ॥ ६९ ॥ नवा न्यत्रवतस्त्वेनान्साधयेल्लिरुपद्रवान् ॥ ७० ॥ ॥

अर्थ— हनुस्तंभ, अर्दित, आक्षेप, पक्षाघात, अपतानक, हे वातव्याधी. बहुतां दिवसांनीं मोठ्या प्रयत्नानें साध्य होतात, अथवा कधीं साध्य होतच नाहींत; परंतु बलवान् पुरुषाचे हे व्याधि नवे असून उपद्रवरहित असले तर ते साधावे, म्हणजे त्यांवर चिकित्सा करावी.

उपद्रवसांगतो.

विसर्पदाहरुक्सङ्गमूर्छारुच्यग्निमार्दवैः॥ क्षीणमांसबलंवातार्तिपक्षवधादयः॥८०॥

अर्थ—विसर्प, दाह, शूल, मलमूत्रनिरोध, मूर्छा, अरुचि, अग्निमांद्य, ह्यालक्षणांनीं युक्त झालेला आणि बलक्षीण झालेला अशा पुरुषांस पक्षवधादिक विकार मारक होतात.

असाध्यलक्षण.

शूनंसक्तसत्वचंभग्नंकंपाध्माननिपीडितम्॥रुजार्तिमंतंचनरंवातव्याधिर्विनाशयेत्॥८१॥

अर्थ—सूज लेला, अंगमेहेर लेला, उमेदरवचलेला, कंप आणि आध्मान ह्यांनीं अत्यंत पीडित, रुजा, आणि अर्ति म्ह० शूल ह्यांनीं युक्त अशा मनुष्यास वातव्याधि नष्ट करितो.

आतांपांचप्रकारच्याप्रकृतिस्थवायूचें लक्षण आणि कार्यसांगतो.

अव्याहतगतिर्यस्यस्थानस्थःप्रकृतौस्थितः॥वायुःस्यात्सोधिकंजीवेद्वीतरोगःसमाःशतम्॥८२॥

इतिवातव्याधिनिदानम्॥

अर्थ— ज्या पुरुषाचा वायु अव्याहतगति आणि आपल्या आश्रयांत राहिलेला व प्रकृतिस्थित म्हणजे अक्षीण व अप्रवृद्ध असेल, तो पुरु-

षनिरोगी होत्साता अधिकं समाः शतं ह्मणजे एकशें वीस वर्षें आणि पांच दिवस पर्यंत वांचेल.

मधुकोशंस्फूनिर्मथ्यसारमाकृष्य वेमया॥ व्याख्याकृता महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥

वातरक्तनिदान.

लवणाम्लकटुक्षारस्निग्धोष्णाजीर्णभोजनैः॥ क्लिन्नशुष्कांबुजानूपमांसपिण्याकमूलकैः॥१॥ कुलित्थमाषनिष्पावशाकादिपललेक्षुभिः॥ दध्यारनालसौवीरसक्तुतक्रसुरासवैः॥२॥ विरुद्धाध्यशनक्रोधदिवास्वप्नप्रजागरैः॥ प्रायशःसुकुमाराणांमिथ्याहारविहारिणाम्॥३॥ स्थूलानांसुरिणांवापिवातरक्तंप्रकुप्यति॥ ॥

अर्थ— मीठ, आंबट, तिखट, क्षार, स्निग्ध, उष्ण, अपक्व, अशा भोजनानीं, क्लेदयुक्त, आणि शुष्क असें जलसंचारी जीवांचें आणि जलसन्निहित चारी जीवांचें मांस, तिळांची पेंड, मुळे, हुलगे, उडीद, वाल, शाकादि, तिळांची चटणी, आणि ऊंस, दहीं, कांजी, सौवीरमद्य, सक्तु (लोणचें वगैरे) ताक, मद्य, आसव (मद्यविशेष) विरुद्ध (क्षीरमत्स्यादि) अध्यशन, क्रोध, दिवास्वप्न, रात्रिजागर, ह्या कारणानीं बहुत करून सुकुमार पुरुषांस, आणि मिथ्याहारविहार करणाऱ्या पुरुषांस स्थूल- किंवा सुरवी पुरुषांस वातरक्त रोग होतो.

संप्राप्तिसांगतो.

हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतश्चाभ्रतश्चविदाह्यन्नंसविदा

हाशनस्य॥ हृल्लंरक्तं विदहत्याशु चत्वस्तंदु-
ष्टंपादयोश्चीयतेनु॥ तत्संदुष्टंवायुनादूषितेनतत-
स्त्राबल्यादुच्यतेवातरक्तम्॥५॥

अर्थ— हत्ती, घोडे, उंट, यांवर बसून जाणारा (हें वायूच्या वृद्धीविषयीं आणि विशेषें करून रक्ताला खालीं उतरण्याला कारण आहे) विदाह कारी अन्न खाणारा (त्यानें ही रक्ताची दुष्टि होते,) ऊन ऊन अन्न खाणारा, अशा पुरुषाच्या शरीरांतलें सर्व रक्त नासून पायांत साचतें, आणि तें दुष्ट वायूनें दूषित होऊन मिश्र होतें, त्यांत वायु प्रबळ असतो, म्हणून त्या रोगाला वातरक्त असें म्हणतात.

पूर्वरूप.

स्वेदोत्यर्थंनवाकार्ष्ण्यंस्पर्शाज्ञत्वंक्षतेनिरुक्॥संधिशैथिल्यमालस्यंसदनंपिटिकोद्गमः॥६॥जानुजंघोरुकट्यंसहस्तपादांगसंधिषु॥निस्तोदस्फुरणंभेदोगुरुत्वंसूमिरेवच॥७॥कंडूःसंधिषुरुक्भूत्वाभूत्वानश्यतिचासकृत्॥वैवर्ण्यंमंडलोत्पत्तिर्वातासृक्पूर्वलक्षणम्॥८॥

अर्थ— घामफार येतो, अथवा येत नाहीं, शरीराला काळेपणा येतो, अंगमेहेरतें, क्षत झालें असलें तर ठणका फार लागतो, सांधे ढिले होतात, आळस येतो, ग्लानि, आंगावर पुळ्या उठतात, गुडघे, जंघा, मांड्या, कंबर, खांदे, हात, पाय, आणि आंगाचे सांधे यांच्या ठिकाणीं सुयाटोंचल्या प्रमाणें पीडा, फुरफुरणें, फोडल्या सारिखी पीडा, जडत्व, आणि बाधिर्य हि होतात, आणि सांध्याच्या ठिकाणीं कंडु सुटतो, आणि शूळ होऊन वारंवार नाहींसा होतो, शरीर विवर्ण होतें, मंडळें उठतात, हें

वातरक्ताचें पूर्वरूप होय.

वातरक्तालाअन्यदोषोचासं-
सर्गझालअसतांलक्षणसां०
वाताधिकेधिकंतत्रशूलस्फुरणतोदनम्॥शोथश्च
रौक्ष्यंकृष्णत्वंश्यावताद्दष्टिहानयः॥९॥धमन्यंगुलि
संधीनांसंकोचोंगग्रहोतिरुक्॥शीतद्वेषानुपशयस्तं
भवेपथकफभ्रमयः॥१०॥

अर्थ— वाताधिक वातरक्तामध्यें शूळ, स्फुरण, आणि टोंचल्या प्रमाणें-पीडा, हीं अधिक होतात, सूज, रूक्षता, काळेपणा, किंवा श्याम वर्णता. आणि वातरक्त लक्षणाची दृष्टि होते, क्षणांत ह्रास होतो, धमन्या आणि अंगुल्यांचे सांधे आकुसतात, अंगग्रह होतो, अत्यंत वेदना होते. शीताचा द्वेष होतो, आणि शीतसेवनानें दुख होतें, ताप, कंप, आणि मेहेरी ह्या होतात.

रक्ताधिकलक्षण.

रक्तेशोथोतिरुक्क्लेदरक्ताम्रश्चिमिचिमायते॥स्नि-
ग्धरूक्षैःशमंनैतिकंडूक्लेदसमन्वितः॥११॥

अर्थ— रक्ताधिक वातरक्तामध्यें सूजेला अत्यंत वेदना होते, आणि त्यांतून तांबडा क्लेद वाहातो, त्या सूजेला चिमचिम वेदना लागतात, स्निग्ध किंवा रूक्ष पदार्थांनीं शम होत नाहीं, त्यासुजेला कंड व पाणी सुटतें

पित्ताधिकलक्षण.

पित्तेविदाहःसंमोहस्वेदोमूर्छामदःसतृट्॥स्प-
र्शासहत्वंरुग्नागःशोफःपाकोभृशोष्णता॥१२॥

अर्थ— पित्ताधिकांमध्यें अत्यंत दाह, इंद्रियमनोमोह, स्वेद, मूर्छा,

उन्मत्तता, तृषा, स्पर्शसहन नहोणें, पीडा, आरक्तता, सूज, बारीक बारीक पिंवळे फोड, आणि अत्यंत उष्णता, हीं लक्षणें होतात.

कफाधिकाचें लक्षण.

कफेस्तैमित्यगुरुतास्वप्नस्निग्धत्वशीतताः॥ कंडूर्मंदारुजश्चैकद्वंद्वसर्वलिंगंचसंकरात्॥१३॥

अर्थ— कफाधिकामध्यें ओलसरपणा, जडत्व, मेहेरी, तुळतुळीतपणा, शैत्य, कंडू, आणि मंदपीडा, हीं लक्षणें होतात.

दोन दोन दोषांच्या मेलनानें द्वंद्वलिंग आणि तीन दोषांच्या संकरानें सर्व लक्षणें होतात.

पायांवरझालेलें वातरक्तउपेक्षिलेंअसतांहातावरदेखील होतेंह्मणोसांगतो.

पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्धस्तयोरपि॥ आरवोर्विषमिवक्रुद्धंतद्देहमनुसर्पति॥१४॥

अर्थ— तें वातरक्त पायांच्या मूळाला होऊन कदाचित् हातावर ही होतें, तें कोपलें ह्मणजे उंदराच्या विषाप्रमाणें सर्व देहावर हळू हळू पसरतें हें वातरक्त चरकानें दोन प्रकारचें सांगितलें आहे, तें असें— एक उत्तान आणि दुसरें गंभीर. त्वक् आणि मांस यांचा आश्रय करून जें होतें तें उत्तान होय, आणि गंभीर असतें तें याही पेक्षां खोल गेलेलें असतें.

असाध्यलक्षण.

आजानुस्फुटितंयच्चप्रभिन्नंप्रस्रुतंचयत्॥ उपद्रवैर्यच्चजुष्टंप्राणमांसक्षयादिभिः॥१५॥ वातरक्तमसाध्यंस्याद्याध्यंसंवत्सरोषितम्॥

अर्थ— गुडघ्या पर्यंत गेलेलें वातरक्त असाध्य, फुटलेलें ह्मणजे ज्याव

रची लक्षानि घालेलीं असे, ज्याला चिरा पडल्या आहेत असें, ज्यांतून लस वाहात आहे असें, असाध्य होय, आणि घ्राण मांस क्षयादि उपद्रवानीं जें युक्त असतें तें असाध्य होय, वातरक्त होऊन वर्ष लोटलें म्हणजे याप्य होतें. वर्षाच्या पूर्वी साध्य होतें, परंतु जर स्फुटितादि लक्षणें नहो तील तर साध्य होईल

उपद्रव.

अस्वप्नारोचकश्वासमांसकोथशिरोग्रहाः॥ संमूर्छाः मंदरुक्तृष्णाज्वरमोहप्रवेपकाः॥ हिक्कापांगुल्यवी सर्पपाकतोदभ्रमक्लमाः॥ अंगुलीवक्रतास्फोटदाह मर्मग्रहार्बुदाः॥ एतैरुपद्रवैर्वर्ज्यं मोहेनैकेनचापियत्

अर्थ— निद्रानाश, अरुचि, श्वास, मांस सडणें, मस्तक जरा खडणें, इंद्रियमनो मोह, अत्यंत पीडा, ताहान, ज्वर, मोह, कंप, गुंचकी, पांगळेपणा, विसाब, पिकणें, टोचल्या सारिखी पीडा, भ्रम, अनायास श्रम, बोटें वांकडी होणें, फोड, आग, मर्मग्रह, गांठी होणें, या उपद्रवानी युक्त झालेलें वातरक्त असाध्य, अथवा एकल्या मोहानें युक्त असलें तरी असाध्य जाणावें.

साध्यासाध्यविचार.

अकृत्स्नोपद्रवं याप्यं साध्यं स्यान्निरुपद्रवम्॥ एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम्॥ त्रिदोषजमसाध्यं स्याद्यस्य चस्युरुपद्रवाः॥ इति वातरक्तनिदानम्॥ ॥

अर्थ— ज्या वातरक्तामध्यें सगळे उपद्रव झाले नाहींत, तें याप्य, आणि ज्यांत मुळींच उपद्रव नाहींत तें साध्य, ज्यांत एक दोष आहे, तें सा

ध्य, नवें द्विदोषज असलें तरतें याध्य, आणि त्रिदोषज व उपद्रवयुक्त असेल तें असाध्य जाणावें.

मधुकोशंसनिर्मथ्यसारमाकृष्ययत्नतः॥ व्याख्याकृतां महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥

ऊरुस्तंभनिदानम्.

शीतोष्णाद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः॥ जीर्णाजीर्णेतथायाससंक्षोभरवभजागरैः॥१॥ सश्लेष्ममेदःपवनःसाममत्यर्थसंचितम्॥ अभिभूयेतरंदोषमूरूचेत्यतिपद्यते॥२॥ सक्थ्यस्थीनिप्रपूर्यांतःश्लेष्मणास्तिमितेनच॥ तदास्तब्धातितेनोरूस्तब्धौशीतावचेतनौ॥३॥ परकीयाविवगुरूस्यातामतिभृशव्यथौ॥ ध्यानांगमर्दस्तैमित्यतंद्राच्छर्द्यरुचिज्वरैः॥४॥ संयुतोपादसदनकृच्छोद्धरणसक्थिभिः॥ तमूरूस्तंभमित्याहुराद्यवातमथापरे॥५॥

अर्थ— शीत उष्ण, ओलें कोरडें, जड स्निग्ध, अशीं परस्पर विरुद्ध भोजनें, जीर्ण अजीर्ण, तसाच आयास, चित्तक्षोभ, दिवानिद्रा, रात्रिजागर ह्या कारणानीं कफमेदयुक्त वायु अत्यंत सांचलेल्या आमयुक्त इतर दोषाला अभिभूत ह्मणजे दाबून दाकून मांड्यांत येईल. आणि मांड्यांचीं हाडें आंतून मंद कफानें भरील तर तेणें करून मांड्या तादून थंड व निर्जीव होतील, दुसऱ्याच्या मांड्यासारिख्या चलणें. चालणें यावि पयीं असमर्थ होतील, आणि जड अत्यंत पीडायुक्त होतील, आणि चिंता अंगमोडणें, ओलसरपणा, तंद्रा, ओकारी, अरुचि, आणि ज्वर ह्मी-

लक्षणें त्यांत होतात, पायाची ग्लानि मोड्या कष्टानें उचलणें आणि मेहेरी त्या होतात, त्या रोगाला, ऊरुस्तंभ म्हणतात, कोणी आढ्य वात असेंही म्हणतात.

पूर्वरूप.

प्राग्रूपंतस्यनिद्रातिध्यानंक्लांतिमिश्रताज्वरः॥लोमहर्षोरुचिश्छर्दिर्जंघोर्वोःसदनंतथा॥६॥

अर्थ—निद्रापुष्कळ येणें, अत्यंत चिंता, सदपणा, ज्वर, रोमांच, अरुचि, ओकारि, जंघाआणि मांड्या गळल्या सारिख्या वाटणें, हें त्याऊरुस्तंभाचें पूर्वरूप होय.

लक्षण

वातशंकिभिरज्ञानात्तस्यस्यास्नेहनात्पुनः॥पादयोःसदनंरुक्षिःरुक्छादुत्तरपंतथा॥७॥जंघोरूग्लानिरत्यर्थंशश्वच्चादाहवेदना॥पादौचव्यथतेत्यर्थंशीतस्पर्शंनवेत्तिच॥८॥संस्थानेपीडनेगत्यांचालनेचाप्यनीश्वरः॥अन्यस्येवहिसंभग्नावूरूपादौचमन्यते॥९॥

अर्थ— वायूच्या शंकेनें नजाणून त्याला स्नेहन चिकित्सा केली असतां हा अधिकच वाढतो, पाय गळतात, मेहेरी येत्ये, उचलायास कष्ट होतात, जंघा आणि मांड्या त्या फारच गळून जातात, आणि निरंतर दाहयुक्त वेदना होतात, पाऊल फार ठणकतें, गार पदार्थांचा स्पर्श कळत नाहीं, पाऊल टाकण्यास, रगडण्यास किंवा चालण्यास, किंवा हालविण्यास देखील मनुष्य असमर्थ होतो, पाय आणि मांड्या मोडल्याच्या गत वाटून दुसऱ्याचेच जणु आहेत असें मानितो.

अस्याध्यलक्षण.

यदादाहार्तितोदार्तोवेपनःपुरुषोभवेत्॥ऊरुस्तंभस्तदाहन्यात्साध्यंवेदनयाधिकम्॥१०॥ ॥इति ऊरुस्तंभनिदानम्॥

अर्थ—ज्या वेळेस पुरुष दाह, शूल, आणितोद (टोचल्या प्रमाणें) त्या पीडित होऊन कंपयुक्त होतो, त्या वेळे सतोऊरुस्तंभ रोग त्याचा नाश करितो, हीं लक्षणें नसलीं आणि रोग नवा असलातर साध्य करावा.

मधुकोशंरुनिर्मथ्यसारमाकृष्ययत्नतः॥ व्याख्याकृताम हाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥

आमवातनिदान.

विरुद्धाहारचेष्टस्यमंदाग्नेर्निश्चलस्यच॥स्निग्धंभुक्तवतोत्यन्तंव्यायामंकुर्वतस्तथा॥१॥ वायुनाप्रेरितोत्यामःश्लेष्मस्थानंप्रधावति॥ तेनास्यर्थंविदग्धोसौधमनीःप्रतिपद्यते॥२॥ वातपित्तकफैर्भूयो दूषितःसोन्नजोरसः॥स्रोतांस्यभिष्यंदयतिनाना वर्णोतिपिच्छिलः॥३॥युगपत्कुपितावेतौत्रिकसंधिप्रवेशकौ॥स्तब्धंचकुरुतोगात्रमामवातःसउच्यते॥४॥

अर्थ—विरुद्धआहारआणिविरुद्धविहार करणारा, मंदाग्नी, व्यायाम न करणारा; आणिस्निग्ध अन्नखाऊन लगेच व्यायाम करणारा,अशापुरुषाचा आम (आंब) वायूनें प्रेरित होऊन कफाच्या आमाशयादिस्थानांप्रतजातो. आणि त्याकफानें अत्यंत दूषित होऊन तो आमधमनींतशि

रतो, नंतर तो अन्नरस(आम)वात, आणि कफ[illegible] दुषित होऊन स्रोतसांस भरून टाकतो, तो नाना तऱ्हेच्या रंगाचा व अत्यंत बुळबुळीत असा होतो, मग ते वात कफ एककाळीं कुपित होऊन त्रिकसंधींत जाऊन शिरतात, आणि शरीर नाठून टाकतात, त्यारोगाला आमवायु असें म्हणतात.

आमवायूचें सामान्यलक्षण.

अंगमर्दोरुचिस्तृष्णाआलस्यंगौरवंज्वरः॥अपाकःशूनतांगानामामवातःसउच्यते॥५॥

अर्थ— आंग मोडून येणें, अन्नद्वेष, तृषा, आळस, जडपणा, ताप, अन्नन पचणें आणि आंगाला धोदरी, हीं लक्षणें झालीं म्हणजे आमवात म्हणून समजावा.

आमवातअत्यंतवाढलाअसतांत्याचें लक्षण.

सकष्टःसर्वरोगाणांयदाग्रकुपितोभवेत्॥हस्तपादशिरोगुल्फत्रिकजानूरुसंधिषु॥६॥करोतिसरुजंशोथंयत्रदोषःप्रपद्यते॥सदेशोरुजतेत्यर्थंव्याविद्धइवसूचिभिः॥७॥जनयेत्सोग्निदौर्बल्यंप्रसेकारुचिगौरवं॥उत्साहहानिवैरस्यंदाहंचबहुमूत्रताम्॥कुक्षौकठिनतांशूलंतथानिद्राविपर्ययम्॥तृड्छर्दिभ्रममूर्छाश्चत्वङ्मांसविदृविबंधताम्॥९॥जाड्यंश्वकूजमानाहंकष्टाश्चान्यानुपद्रवान्॥

अर्थ— हाआमवायु ज्यावेळेस वाढतो त्यावेळेस सर्वरोगांमध्यें दुःखदायक होतो; हात, पाय, मस्तक, घोटे, त्रिक, गुडघे, मांड्या, त्यांच्या सं-

धीमध्यें वेदनायुक्त सूज करितो, आणि ज्याज्या ठिकाणीं तो आम जातो, त्यात्या ठिकाणीं विंचवानीं नांगी मारल्या सारिखी वेदना होते, हा रोग- अग्निमांद्य, व तोंडाला पाणी सुटणें, अन्नद्वेष, जडपणा, उत्साह नाहीं सा होणें, तोंड फिकें पडणें, दाह, वपुश्कळ मुतायाला होणें, कुशीम ध्यें कठिणपणा, शूळ, दिवसास निद्रा, रात्रीं जागरण, तृषा, ओकारी, भ्रम, मूर्छा, ऊर दुखणें, शूळ, मळशुद्धी न होणें, जाड्य, आंतड्यांत कुरकुरशब्द, आणि पोट फुगणें, व अन्य उपद्रव होणजे, कलायखंजा दिक त्यांस करितो.

विशेषलक्षण.

पित्तासृदाहरागंचसशूलंपवनानुगम्॥स्तेमित्यं गुरुकंडूंचकफजुष्टंतमादिशेत्॥११॥

अर्थ— पित्तापासून तो आम वात, दाहयुक्त, व आरक्तवर्ण होतो, वायूच्या योगानें शूलयुक्त होतो.

कफसंबंधानें ओलसरपणा जड आणि खाज हीं होतात.

साध्यासाध्यविचार.

एकदोषानुगःसाध्योद्विदोषोयाप्यउच्यते॥सर्वदेहचरःशोथःसकृच्छ्रःसान्निपातिकः॥१२॥ इतिआमवातनिदानम्॥ ॥

अर्थ— एक दोषसंबंध झालातर साध्य, द्विदोषसंबंधानें याप्य, आणि सर्व देहावर सूज पसरली असतां, किंवा त्रिदोषसंबंध असतां कष्टसाध्य होतो.

मधुकोशेननिर्मथ्यसारमाकृष्यवेमया॥व्याख्याकृतामहाराष्ट्रमाधवार्थप्रकाशिका॥

दोषैः पृथक् समस्तामद्वंद्वैः शूलोऽष्टधाभवेत्॥ सर्वेषेतेषुशूलेषु प्रायेणपवनःप्रभुः॥ १॥

अर्थ— पृथक् दोषानीं तीन, सन्निपातानें एक, आमानें एक, आणि द्वंद्वज तीन मिळून आठ प्रकारचा शूळ होतो, त्यासर्व शूलांमध्यें बहून करून वायु हा प्रबळ असतो, ज्वरा प्रमाणें शूलाचीही पूर्वीची उत्पत्ति हारीतानें सांगितली आहे ती अशी, " मदनाच्या नाशार्थ शिवानें रागाऊन त्रिशूळ फेंकला, तो आपणा वरयेत आहे असें पाहून मदन भयाभीत होऊन विष्णु शरीरांत शिरला, नंतर तो त्रिशूळ विष्णूच्या हुंकारानें मूर्च्छित होऊन पडला, तो पृथ्वीवर शूळ यानावानें प्रसिद्ध झाला, तेव्हांपासून तो पंचभूतात्मक देहाला पीडा करूं लागला, त्या प्रमाणें त्याची पूर्व सृष्टि आहे, शिवाच्या त्रिशूळापासून उत्पन्न झाला व शूळानें घाव मारल्या प्रमाणें वेदना करितो म्हणून याला शूळ ही संज्ञा दिली आहे.

वातशूळाचें कारणादि.

व्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिपानात्॥ कषायमुद्गादकिकोरदूषादत्यर्थरूक्षाध्यशनाभिघातात्॥ २॥ कषायतिक्तादिविरूद्धकान्नाविशुद्धवस्तूरकशुष्कशाकात्॥ विट्शुक्रमूत्रानिलवेगरोधाच्छोकोपवासादतिहास्यभाषात्॥ ३॥ वायुःप्रदुष्टोजनयेद्धिशूलंस्वस्थाश्रयंपृष्ठगुदत्रिकबस्तिदेशे॥ जीर्णेप्रदोषेचघनागमेचशीतेचकोपंसमुपैतिगाढम्॥ ४॥ मुहुर्मुहुश्चोपशमप्रकोपोविण्मूत्रसंस्तंभनतोदभेदैः॥ सस्वेदनाक्ष्यंजनमर्दनाद्यैःस्निग्धोष्णभोज्यैश्चशमंप्रयाति॥ ५॥

अर्थ— व्यायाम, फारचालणें, अतिमैथुन, अत्यंतजागरण, थंडपाणी पुष्कळ पिणें, वाटाणे, किंवा लांक, मूग, तुरी, कोद्रु, अत्यंत रूक्षपदार्थांचे सेवनानें, आणि अध्यशन, (जेवणावरजेवणे) लांकूड वगैरे खागणें, तुरट, कडु, मोडआलेल्या धान्याचें अन्न (उसळ) क्षीर मत्स्यादि विरुद्ध, सुकलेलें मांस, भाजांची काचरी, त्यांच्या सेवनानें, मळ, शुक्र, मूत्र, आणि वायु यांच्या वेगाचा रोध केल्यानें, शोकानें, उपवासानें, अत्यंत हसण्यानें, फारबोलल्यानें वायूचा कोप होऊन हृदय, पार्श्व, पाठ, त्रिक, आणि बस्ति इत्यादि ठिकाणी शूल होतो. तो आहार जिरल्यावर, प्रदोषकाळीं, वर्षाकाळीं, थंडी पडली असेल त्यादिवशी, फार च कोप पावतो, त्याची वारंवार शांति होते, तसा च प्रकोप होतो, मळ मूत्राचा अवरोध, तोद, आणि भेद, त्याला क्षणीवीहा युक्त असतो, स्वेदन, ब्र, अभ्यंजन, मर्दन, इत्यादिकें करून आणि स्निग्ध, उष्ण, अन्नानें शांति पावतो.

पित्तशूलाचें कारणलक्षण.

क्षारातितीक्ष्णोष्णविदाहितैलनिष्पावपिण्याककुलित्थयूषैः॥ कट्वम्लसौवीरसुराविकारैः क्रोधानलायासरविप्रतापैः॥ ६॥ ग्राम्यातियोगादशनैर्विदग्धैः पित्तं प्रकुप्याशु करोति शूलं॥ तृण्मोहदाहार्तिकरंहिनाभ्यांसंस्वेदमूर्छाभ्रमशोषयुक्तं॥ ॥७॥ मध्यंदिनेकुप्यतिचार्धरात्रे विदाहकालेजलदात्ययेच॥ शीतेचशीतैःसमुपैतिशांतिंसुस्वादुशीतैरपिभोजनैश्च॥ ८॥

अर्थ— यवक्षारादिक्षार, मरीचादि तीक्ष्णोष्ण, वंशांकुरादि विदाहि, ते-

ळ, वाल, वाटाणे, इत्यादि, तिन्हादिकांची पेंड, हुरत्याचें कढण वगैरे, तिरवट, आंबट, सौवीर (मद्यविशेष) सुरादिकार (कांजी इत्यादि) क्रोध, अग्निजवळ बसणें, आयास, तीव्र उन्हांत फिरणें, अतिमैथुन करणें, जळकीं भाजकीं अन्नें खाणें, अशा कारणानीं पित्त कुपित होऊन नाभिस्थानीं शूळ उत्पन्न करितें, तो शूळ, तृषा, मोह, दाह, पीडा, श्वास करितो, आणि धाम, मूर्छा, भ्रम, आणि शोष, याणीं युक्त असतो, दोन प्रहरीं, मध्यरात्रीं, अन्नाचा विदाह काळीं, शरत् काळीं, तो शूळ अधिक होतो, शीत काळीं, शीत पदार्थांनीं, आणि अत्यंत मधुर शीत अन्नानीं शांति पावतो.

कफशूलाचें कारण व लक्षण.

आनूपवारिजकिलाटपयोविकारैर्मांसेक्षुपिष्टकृशरातिलशष्कुलीभिः॥ अन्यैर्बलासजनकैरपि हेतुभिश्च श्लेष्मा प्रकोपमुपगम्य करोति शूलम्॥९॥ स्तब्धोससकाससदनाऽरुचिसंप्रसेकैरामाशये स्तिमितकोष्ठशिरोगुरुत्वैः॥ भुक्तेसदैवहिरुजं कुरुतेतिमात्रं सूर्योदयेचशिशिरेकुसुमागमेच॥१०॥

अर्थ— जलसमीपवर्ति पक्ष्यादिकांचें मांस, मत्स्यादिकांचें मांस, रवरवस, ताक, दहीं, तूप, लोणी इत्यादि, मांस, उसाचारस, पिष्टकृत पदार्थ, खिचडी, तीळ, करंजा, इत्यादि पदार्थांनीं वदुसऱ्याही कफकारक पदार्थांनीं कफ कुपित होऊन आमाशयांत शूळ उत्पन्न करितो, तो मळमळ, खोकला, ग्लानि, अरुचि, तोंडाला पाणी सुटणें, कोष्ठ अत्यंत स्तब्धता, डोक्याला भार, इत्यादि लक्षणांनीं युक्त असतो, जेवण होतांक्षणीच सर्वदा अत्यंत पीडा करितो, सूर्योदयीं, शिशिरऋतूमध्यें, आणि वसंतकाळीं कोप पावतो.

सकः॥ कफस्यालिंगनसमानलिंगमामद्रवशूल-
मुदाहरंति॥११॥

अर्थ— गुडगुडशब्द, मळमळ, वांति, जडत्व, मंदत्व, पोटफुगणें, मुखवाटे कफाचास्राव, त्या लक्षणांनीं व कफशूलाच्या लक्षणानें तुल्यलक्षणाचा, अशा शूलास आमशूल ह्मणतात.

इंद्वजशूलांचीं लक्षणें.

बस्तोरुदरकंठपार्श्वेषुसशूलः कफवातिकः॥ कुक्षो
रुन्नाभिपार्श्वेषुसशूलः कफपैत्तिकः॥१२॥ दाह
ज्वरकरो घोरोविज्ञेयोवातपैत्तिकः॥ एकदोषोत्थि
तःसाध्यः द्वंद्वसाध्योद्विदोषजः॥१३॥सर्वदोषो
त्थितोघोरस्त्वसाध्योभूर्युपद्रवः॥१३॥ ॥

अर्थ— बस्ति, उदर, कंठ, आणि पार्श्वभाग, त्यांच्याठिकाणीं शूळ होतो, तो कफवातिक होय, कुशी, उदर, नाभि आणि पार्श्व, त्याठिकाणीं शूळ होतोतो कफपैत्तिक, दाह, ज्वर करणारा असा भयंकर शूळ तो वातपैत्तिक होय, एकदोषोत्थित शूळ साध्य, द्विदोषजन्य कष्टसाध्य; सर्व दोषजन्य भयंकर; आणि बहुतउपद्रवानें युक्त तो शूळ असाध्य जाणावा. ग्रंथांतरोक्त शूलांचीं स्थानें "वातात्मकं बस्तिगतं वदंति पित्तात्मकं चापि वदंति नाभ्यां॥ उदरपार्श्वकुक्षीकफात्मनिविष्टंसर्वेषुदेशेषुचसन्निपातात्॥१॥" शूलाचे उपद्रव- "वेदनाचनृणामूर्छाआनाहोगोरवारुचीं॥ कासश्वासोचहिक्काच शूलस्योपद्रवाः स्मृताः॥२॥"

स्वैर्निदानैः प्रकुपितो वायुः सन्निहितस्तथा॥ कफपित्तेसमाहृत्यशूलकारीभवेद्बली॥४॥ भुक्तेजीर्यतियच्छूलंतदेवपरिणामजम्॥ तस्यलक्षणमप्येतत्समासेनाभिधीयते॥१५॥

अर्थ— स्वकारणानीं वायु कुपित होऊन कफपित्ताजवळजाऊन त्यांनां आहत करून जेव्हां बलवान होतो, तेव्हां शूलउत्पन्न करितो, आहार पचत असतानां जो शूळ होतो त्यालाच परिणामशूल ह्मणतात, त्याचें लक्षण संक्षेपाने सांगतों.

वातिकपरिणामशूललक्षण.

आध्मानादोपविण्मूत्रविबंधारतिवेपनैः॥स्निग्धोष्णोपशमप्रायंवातिकंतद्वदेद्भिषक्॥१६॥

अर्थ— उदर पूरण, गुडगुडाशब्द, मळमूत्रावरोध, अस्वस्थपणा कंप स्थानीयुक्त आणि स्निग्धोष्ण पदार्थानीं, शांति पावणारा अशा शूलास वातिकशूल ह्मणावें.

पैत्तिकपरिणामशूललक्षण.

तृष्णादाहारतिस्वेदकट्म्ललवणोत्तरं॥शूलंशीतशमप्रायंपैत्तिकंलक्षयेद्बुधः॥१७॥

अर्थ— तृषा, दाह, अस्वस्थपणा, घर्म, स्थालक्षणानींयुक्त, तिखट, आंबट, आणि खारट, असल्या पदार्थानीं वाढणारा, आणि शीतपदार्थानीं शांत होणारा, अशा शूलास पित्तशूल ह्मणून समजावा.

श्लेष्मिकपरिणामशूल.

छर्दितल्लासंमोहंस्वल्परुक्दीर्घसंततिं॥कंडूनिद्रोपशांतंचतच्छ्लेष्मकफात्मकम्॥१८॥

अर्थ— ओकारी, मळमळ, आणि संमोह, (इंद्रियमनोमोह) हीं ज्यांत फार असतात, पीडा थोडी असते, शूल फार दिवस पर्यंत राहतो, तिखट, व कडू, असल्या पदार्थांनीं शांति होते, तो शूल कफात्मक जाणावा.

द्विदोषज व त्रिदोषजलक्षण.

संसृष्टलक्षणंयच्चद्विदोषंपरिकल्पयेत्॥त्रिदोष जमसाध्यंतुक्षीणमांसबलानलम्॥१९॥

अर्थ— दोन दोन दोषांचीं लक्षणें दृष्टीस पडलीं म्हणजे द्वंद्वज, आणि तीन दोषांच्या लक्षणांनीं त्रिदोषज समजावा, मांस बल आणि अग्नि हे ज्यांत क्षीण होऊन गेले आहेत असा शूल असाध्य जाणावा.

अन्नद्रवाख्यशूल.

जीर्णेजीर्यत्स्यजीर्णेवायच्छूलमुपजायते॥पथ्या पथ्यप्रयोगेणभोजनाभोजनेनच॥नशमंयाति नियमात्सोन्नद्रवउदाहृतः॥२०॥ ॥इतिपरिणामशूलनिदानम्॥

अर्थ— अन्न जीर्ण झालें असतां, किंवा जिरत असतां, अथवा अजीर्ण असतां म्हणजे सर्वदांजो शूल उपजतो, तो पथ्या पथ्याच्या योगानें, किंवा जेवल्यानें अथवा न जेवल्यानें नियमें करून शांत होत नाहीं त्याला अन्नद्रव शूल म्हणतात, हा शूल त्रिदोष विकृतीचा एक प्रकार आहे, परंतु असाध्य आहे असें नाहीं, कारण घाबरचिकित्सा सांगितली आहे.

मधुकोशसंनिर्मथ्यसारमाकृष्यवेमया॥व्याख्याकृता महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥

उदावर्ताचेंकारण.

वातविण्मूत्रजृंभाश्रुक्षवोद्गारवमींद्रियैः॥ क्षुत्तृ
ष्णोच्छ्वासनिद्राणांधृत्योदावर्तसंभवः॥१॥

अर्थ— वायु, विष्ठा, मूत्र, जांभई, नेत्राश्रु, शिंक, ढेंकर, वांति, शुक्र, क्षुधा, तृषा, उच्छ्वास, आणि निद्रा ह्या तेराजणाच्या वेगधारणानें उदावर्तरोग उत्पन्न होतो, तेरांचा नियम केल्यानें ह्याहून वेगळे क्रोध, लोभ, मन, इत्यादि यांचें वेग धारण केल्यानें रोगोत्पत्ति होत नाहीं; कारण यांचें आकलन स्वास्थ्याला हेतु आहे, सर्व उदावर्तामध्यें मुख्य कारणवायुच आहे, उदावर्ताचीनिरुक्ति अशी आहेकीं "उद्भूतेन वेगविधारणेन आवृतस्य वायोरावर्तनमुदावर्तः"

त्रयोदशउदावर्तांचींलक्षणें क्रमानेसांगतों.

वातमूत्रपुरीषाणांसंगाध्मानंकुमोरुजः॥जठरेवा
तजाश्चान्येरोगाःस्युर्वातनिग्रहात्॥२॥

अर्थ— वायूचा रोध केल्यानें, वायु, मळ, आणि मूत्र, हीं बंद होतात, पोटफुगतें, कलमे येतात, आणि पोटामध्यें वातजन्य पीडा होतात, व दुसरे रोग (तोद शूलादिपीडा) होतात.

आटोपशूलोपरिकर्तिकाचसंगःपुरीषस्यनथो
र्ध्ववातः॥पुरीषमास्यादथवानिरेतिपुरीषवेगो
भिहतेनरस्य॥३॥

अर्थ— मलाचा वेग कोंडला असतां, गुडगुड शब्द, शूळ, गुदामध्यें कातरल्यासारिखीपीडा, मळाचाअवरोध, ऊर्ध्ववायूचेढेकर अथवा मळ तोंडावाटे निघतो.

बस्तिमेहनयोःशूलंमूत्रकृच्छ्रंशिरोरुजा॥वि
नामोवंक्षणानाहःस्याल्लिंगंमूत्रनिग्रहे॥४॥

अर्थ—मूत्राचारोध केला असतां बस्ति (मूत्राशय) आणि शिश्न यांच्या ठिकाणीं शूळ, उन्हाळी लागणें, मस्तकशूळ, पीडेनें गात्रें नष्ट होणें, आडसंधी जरवडणें, या प्रकारचीं लक्षणें होतात.

मन्यागलस्तंभशिरोविकाराजृंभोपघातास्यवना
सकाःस्युः॥तथाक्षिनासावदनामयाश्चभवंति
तीव्राःसहकर्णरोगैः॥५॥

अर्थ—जांभई बंद केली असतां, मानेच्या, शिरा आणि गळा हे ताठतात, आणि वातजन्य विकार मस्त कांत होतात, तसेच नेत्ररोग, नासारोग, मुखरोग आणि कर्णरोग हेतीव्र होतात.

आनंदजंवाप्यथशोकजंवानेत्रोदकंप्राप्तमसुंच
तोहि॥शिरोगुरुत्वंनयनामयाश्चभवंतितीव्राः
सहपीनसेन॥६॥

अर्थ— आनंदापासून अथवा शोकापासून आलेलें डोळ्यांतलें असूं नटाळणाच्या मनुष्यास, मस्तकाला जाड, नेत्ररोग, आणि प्रडसें हीं बळकट होतात.

मन्यास्तंभाशिरःशूलमर्दितार्धंचभेदकौ॥इंद्रि
याणांचदौर्बल्यंक्षवथोःस्याद्विधारणात्॥७॥

अर्थ— शिंकेचा मनि बंध केला असतां मानताठते, कपाळ दुखतें, अर्धेनोंड वांकडें होतें, अर्धशिशी होते, आणि सर्व इंद्रियें दुर्बळ होतात.

कंठस्यपूर्णत्वमतीवतोदः कूजश्चवायोरथवाप्र
वृत्तिः॥उद्गारवेगेभिहतेभवंतिघोराविकाराः प-
वनप्रसूताः॥८॥

अर्थ— देंकर नयेऊं दिला असतां कंठ आणि तोंड भरल्या सारिखें होतें, अत्यंत टोंचल्या प्रमाणें पीडा होते, अव्यक्त भाषण, (बोबडी वळणें.) वायूची अप्रवृत्ति, ह्मणजे उच्छ्वासादिकांचा रोध, आणि वायूपासून उत्पन्न होणारे असे भयंकर विकार (हिक्कादिक) होतात.

कंडूकोठारुचिव्यंगशोफपांडामयज्वराः॥कु-
ष्ठंदद्रुःसवीसर्पाश्छर्दिर्निग्रहजागदाः॥९॥

अर्थ— ओकारी नयेऊं दिली असतां अंगाला कंड सुटते, गांधी-येतात, अरुचि, वांग, (तोंडावर काळसरडाग,) सूज, पांडुरोग, ज्वर, कुष्ठ, मळमळ, आणि विसाप, हे रोग होतात.

मूत्राशयेवैगुदमुष्कयोश्चशोथोरुजामूत्रविनि
ग्रहश्च॥शुक्राश्मरीतस्रवणंभवेच्चतेतेविका
राभिहतेचशुक्रे॥१०॥

अर्थ— मैथुन, काळीं रेत स्खलन होऊं दिलें नाहीं, अथवा अन्य प्रकारानें शुक्राच्या वेगाचा रोध केला असतां, मूत्राशयामध्यें सूज येते, व कळ लागते, आणि मूत बंद होतें, शुक्राश्मरी (अश्मरी निदानांत पहा) होते, शुक्राचा स्राव होतो, असे नाना तऱ्हेचे विकार होतात.

तंद्रांगमर्दावरुचिःश्रमश्चक्षुर्धाभिघातात्क्षु
धितस्यचेष्टेः॥

अर्थ— भुकेचा रोध केला असतां, तंद्रा, आंग मोडून येणें, अरुचि, भ्रम, आणि दृष्टीला मंदता, हे रोग होतात.

कंठास्यशोषः श्रवणावरोधस्तृष्णाभिघाता-द्धृदयव्यथा वै॥ ११॥

अर्थ— ताहान मारिली असतां घशाला व तोंडाला कोरड, कानांनीं ऐकूं येईनासें होणें, आणि हृदयांत पीडा, हे विकार होतात.

श्वासस्यनिश्वासविनिग्रहेणहृद्रोगमोहावथ-वापिगुल्मः॥

अर्थ— दमलेल्या मनुष्याचा उसासा बंद केल्यानें, हृद्रोग, मूर्छा, अथवा गुल्म ही होतो.

जृंभांगमर्दाक्षिशिरोनिजाड्यंनिद्राभिघाता दथवापितंद्रा॥ १२॥

अर्थ— झोंपेचा मोड झाला असतां, जांभया, अंगमोड करणें, डोळ्यांना आणि मस्तकाला अत्यंत जडत्व येणें, आणि तंद्रा लागते,

वेगरोधापासून झालेले उदावर्त.

सांगून रूक्षादिकारणांनीं कुपित-झालेल्या वायूपासून होणारें सांग०

वायुः कोष्ठानुगोरूक्षकषायकटुतिक्तकैः॥ भोजनैः कुपितः सद्यउदावर्तंकरोतिच॥ १३॥ वातमूत्रपुरीषाश्रुकफमेदोवहानिवै॥ स्रोतांस्युदावर्तयतिपुरीषंचातिवर्तयेत्॥ १४॥ ततोरुग्दुस्तिशूलार्तोरुद्धप्रसारतिपीडितः॥ वातमूत्रपुरीषाणिरुच्छ्वेणलभतेनरः॥ १५॥ श्वासकासप्रतिश्यायदा-

हमोहतृषाज्वरान्॥ वमिहिक्काशिरोरोगमनःश्रवण
विभ्रमान्॥१७॥ बहूनन्यांश्चलभतेविकारान्वात-
कोपजान्॥१७॥

अर्थ— रूक्ष, तुरट, तिखट, आणि कडू, अशा भोजना नीकोष्ठगत वायू कुपित होऊन तत्काळ उदावर्त रोग करितो, आणि वायू मूत्र, मळ, अश्रु, कफ, आणि मेद ह्यानां वाहणाऱ्या स्रोतसांस (मार्गांत) व्याप्त करून टांकतो, आणि पुरीषाचा (मळाचा) शोष करितो, त्या मुळें रोगी हृदय, बस्ति, ह्याठिकाणाच्या शूळानें बेजार होतो, मळमळ, अस्वस्थ पणा ह्यानीं पिडतो, मळ, मूत्र, आणि वात, हीं कष्टानें त्याला होतात, आणि श्वास, खोकला, पडसें, दाह, मोह, तृषा, ज्वर, वांति, उचकी, शिरोरोग, मनाला भ्रांति, मंद ऐकूंयेणें, व वात कोपापासून आणखीही पुष्कळ विकार होतात.

आनाहरोग निदान.

आमंशकृच्छ्रानिचितंक्रमेणभूयोविबद्धंविगुणा-
निलेन॥ प्रवर्तमानंनयथास्वमेनंविकारमानाहमु
दाहरंति॥१॥ तस्मिन्भवत्याममसम्प्रवेतुतृष्णाप्र
तिश्यायशिरोविदाहाः॥ आमाशयेशूलमथोगुरु-
त्वंहृत्स्तंभउद्गारविघातनंच॥२॥ स्तंभः कटीदृष्टपु
रीषमूत्रेशूलोथमूर्छाशकृतश्चछर्दिः॥ श्वासश्चष
काशयजेभवंतितथालसोक्तानिचलक्षणानि॥३

अर्थ— आम किंवा पुरीष क्रमानें सांचून विगुण वायूनें वारंवार विबद्ध होऊन स्वमार्गानें चांगलें प्रवृत्त होत नाहीं, त्या विकाराला आना

ह्रल्लण तात, आमापासून आनाह झाला असतां, ताहान, पडसें, मस्तकाचा दाह, आमाशया मध्यें शूळ, जडपणा, हृदयाला ताठा, ढेकराचा प्रतिबंध, कंबर, पाठ, पुरीष, आणि मूत्र यांचा स्तंभ, शूळ, मूर्छा, आणि मळाची वांति, व श्वास हीं लक्षणें होतात.

पक्वाशया मध्यें आनाह झाला असतां अलस रोगोक्त लक्षणें-(आध्मान वातरोधादिक) होतात.

असाध्यलक्षण.

तृष्णार्दितंपरिक्लिष्टंक्षीणंशूलैरुपद्रुतम्॥शकृद्वमंतंमतिमानुदावर्तिनमुत्सृजेत्॥ इत्युदावर्तनाहनिदानम्॥

अर्थ— ताहानेनें पीडित, क्लेशपावलेला, क्षीण, शूलानीं पिडलेला, आणि मळ ओकणारा अशा उदावर्ति रोग्याला सोडावें इत्युदावर्तनिदानम्॥

मधुकोशंसंनिर्मथ्यसारमाकृष्ययत्नतः॥ व्याख्याकृतामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥

गुल्मनिदान.

दुष्टावातादयोत्यर्थंमिथ्याहारविहारतः॥ कुर्वंतिपंचधागुल्मंकोष्ठांतर्ग्रंथिरूपिणम्॥१॥ तस्यपंचविधंस्थानंपार्श्वहृन्नाभिबस्तयः॥

अर्थ— मिथ्या आहार आणि मिथ्या विहार केल्यानें अत्यंत दुष्ट झाले ले वातादि दोष, कोष्ठा मध्यें ग्रंथिरूप पांच प्रकारचा गुल्मरोग उत्पन्न करितात, त्यांचीं स्थानें पांच आहेत तीं येणेंप्रमाणें— दोन

पार्श्व (ह्म० बरगड्या) हृदय, नाभि, आणि बस्ति.

गुल्माचेंसामान्यस्वरूप.

हृन्नाभ्योरंतरेग्रंथिः संचारीयदिवाचलः॥ दृत्तश्च यापचयवान्सगुल्मइतिकीर्तितः॥२॥

अर्थ– हृदय, आणि नाभि वबस्ति त्यांच्या मध्येंफिरणारा किंवाअचल, याढोळा, लहान मोठा होणारा असाग्रंथि (गांठ) होतो त्याला गुल्म असें ह्मणतांत.

संप्राप्ति.

सव्यस्तेर्जायतेदोषैःसमस्तैरपिचोच्छ्रितैः॥पुरुषाणांतथास्त्रीणांज्ञेयोरक्तेनचापरः॥३॥

अर्थ– कुपित झालेल्या पृथक् दोषानीं ३ आणिसर्व मिळून एकएकूण चार प्रकारचे गुल्म पुरुषांस होतात, आणि स्त्रियानां रक्तारक्ता) पासून एक गुल्म होतो, येथें व्यस्त शब्दानें दूंदूज हीगुल्म होतात ह्मणून समजावें, पांचच प्रकारचे गुल्म आहेत ह्मणूननिश्चय केला आहे असें नाहीं, रक्तगुल्महा स्त्रियानांच होतो, पुरुषांस होत नाहीं, धातुरूप रक्तजगुल्म आहेतो, स्त्रियानां व पुरुषानां होतो. असें क्षार पाणीनें सांगितलेंआहे.

पूर्वरूप.

उद्गारबाहुल्यपुरीषबंधतृष्ण्यक्षमत्वांत्रनिकूजनानि॥आटोपमाध्मानमपक्तिशक्तिरासन्नगुल्मस्यवदंतिचिन्हं॥४॥

अर्थ– ढेंकरसुद्धळ येणें, मळावरोध, अन्नावर वासना नसणें, सामर्थ्य नसणें, आंतड्यांत कुरकुरणें, पोट दुखून फुगणें, पोट ताठणें,

मंदाग्निअसणें, हीं लक्षणें दृष्टीस पडली ह्मणजे समजावें कीं गुल्म लवकरच होणार आहे.

गुल्माचेंसाधारणरूप.

अरुचिः छर्विण्मूत्रंखंवातेनांत्रविकूजनम्॥आनाहश्चोर्ध्ववातत्वंसर्वगुल्मेषुलक्षयेत्॥५॥

अर्थ—अरुचि, मळ मूत्र कष्टानें होणें, वायूनें आंतड्यांत कुरकुरणें, पोट फुगणें, ऊर्ध्व वायू होणें, हीं लक्षणें सर्व गुल्मांत असतात.

वातगुल्माचेंकारणवलक्षण.

रूक्षान्नपानंविषमातिमात्रंविचेष्टनंवेगविनिग्रहश्च॥शोकाभिघातोनिमलक्षयश्चनिरन्नताचानिलगुल्महेतुः॥६॥यःस्थानसंस्थानरुजाविकल्पंविद्वातसंगंगलवक्त्रशोषं॥श्यावारुणत्वंशिशिरज्वरंचहृत्कुक्षिपार्श्वांसशिरोरुजंच॥७॥करोतिजीर्णेव्यधिकंचकोपंभुक्तेमृदुत्वंसमुपैतिपश्चात्॥वातात्मगुल्मोनचतत्रसूक्ष्मंकषायतिक्तंकटुचोपशेते॥८॥

अर्थ— रूक्ष, विषम, आणि अतिमात्र असें अन्नपान सेवणें, बळकट पुरुषाशीं झोंबीरवेळणें, इत्यादि, मळ मूत्रादिकांचा वेग रोध करणें, शोक, अभिघात, विरेकादिकानीं मळाचा अगदी क्षय करणें, उपवास हेंसर्व वातगुल्माला कारण आहे.

जो गुल्म कधीं नाभीत कधीं बस्तीत कधीं पार्श्वामध्येंजातो व कधीं लहान, कधीं मोठा वाटोला अथवा लांबट होतो, व त्याची पीडा कधीं थोडी होत्ये, कधीं मोठी, गोदभेदरूप अथवा अने

क तऱ्हेची होते, मळाची व वायूची प्रवृत्ति होत नाही, गळा आणि तोंड यास कोरड पडती, शरीराचा वर्ण निळा किंवा तांबूस होतो, हीं चयेतें, हृदय, कुशी, पार्श्व, खांदे आणि डोकें हीं दुखतात, व जो गुल्म अन्न जिरलें असतां अधीक उसळतो, आणि जेवल्यानंतर मागून जरा नरम पडतो, तो शुल्म वायू पासून जाणावा, त्या वर रूक्ष, तुरट, कडू, आणि निरवट पदार्थ दिले असतां सूरव होत नाहीं.

पित्तगुल्माचें कारण वल०

कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्षक्रोधातिमद्यार्क
हुताशसेवा॥आमाभिघातोरुधिरंचदुष्टंपैत्तस्य
गुल्मस्यनिमित्तमुक्तम्॥९॥ज्वरःपिपासावदना
गरागःशूलंमहज्जीर्यतिभोजनेच॥स्वेदोविदा
होव्रणवच्चगुल्मःस्पर्शासहःपैत्तिकगुल्मरूपं१०

अर्थ— निरवट, आंबट, तीक्ष्ण (मोहोऱ्यावगेरे) दाह करणारे. (वंश करीरादि) रूक्ष, क्रोध, अतिमद्यपान, उन्हांत फिरणें, अग्नीजवळ बसणें, विदग्धाजीर्णा पासून झालेल्या दुष्टरसाने, अभिघात झणजेपीडा, रक्त नासणें, हें पित्त गुल्माचें कारण सांगितलें आहे.

ज्वर, तृषा, तोंड, आणि अंग याला लाली, अन्न जिरत असतां शूळफार होतो, घाम येतो, जळजळ होत्ये, आणि गुल्माला हात लावला असतां व्रणा प्रमाणें सहन होत नाहीं, हें पित्त गुल्माचें लक्षण होय.

कफात्मक व सांन्निपातिक गु.

श्लीपदाचें कारण व लक्षण.

शीतंगुरुस्निग्धमचेष्टनंचसंपूरणंप्रस्वपनंदि
वाच्च॥गुल्मस्यहेतुःकफसंभवस्यसर्वस्तुदुष्टो
निचयात्मकस्य॥११॥स्तैमित्यशीतज्वरगात्र
सादस्तल्लासकासारुचिगौरवाणि॥शैत्यंरुगल्पा
कठिणोन्नतत्वंगुल्मस्यरूपाणिकफात्मकस्य॥१२

अर्थ— शीत, जड, स्निग्ध, अशा पदार्थाचें सेवन, तृप्तीपेक्षां अधीक भोजन करणें, दिवसासनिजणें, हे कफोत्पन्न गुल्म होण्याला कारण होय.

वरजीं वातजादि गुल्माचीं कारणें सांगितलीं तीं सर्व— सन्निपात गुल्माचीं कारणें होत.

अंगाला ओलसरपणा, शीतज्वर, शरीराचीग्लानि, मळमळ, ग्वोकला, अरुचि, जडत्व, शैत्य, थोडी पीडा, गुल्म कठीण असून उचललेला असतो, हीं कफात्मक गुल्माचीं लक्षणें होत.

द्वंद्वजगुल्म.

निमित्तलिंगान्यफलभ्यगुल्मेसंसर्गजेदोषबला
बलंच॥व्यामिश्रलिंगानपराभ्यगुल्मांस्त्रीना
दिशेदौषधकल्पनार्थं॥१३॥

अर्थ— द्वंद्वजगुल्मामध्यें कारणें, लक्षणें, आणि दोषांचे बलाबल जाणून चिकित्सा करण्यासाठीं मिश्रलक्षणाचे. दुसरे तीन गुल्म समजावे.

सन्निपातगुल्म.

महारुजंदाहपरीतमश्मवत्घनोन्नतंशीघ्रवि

दाहदारुणं॥ मनःशरीराग्निबलापहारिणंत्रि-
दोषजंगुल्ममसाध्यमादिशेत्॥१४॥

अर्थ— मोठी पीडा करणारा, दाहाने व्याप्त, दगडा प्रमाणें कडीण व उन्नत, व शीघ्र दाहानें भयंकर, मन, शरीर, अग्नि, आणि बल यांचा अपहार करणारा (म्हणजे मनाचें वैकल्य करणारा, शरीराला कृशत्व, आणि वैवर्ण्य करणारा, अग्नि वैषम्यादि करणारा, असामर्थ्य करणारा,) असा त्रिदोषज गुल्म असाध्य म्हणून समजावा.

रक्तगुल्म.

नवप्रसूताहितभोजनायायाचामगर्भंविसृजे-
द्ऋतौवा॥वायुर्हितस्याःपरिगृह्यरक्तंकरोतिगुल्मं
सकृजंसदाहं॥१५॥पित्तस्यलिंगेनसमानलिंगं
विशेषणंचाप्यपरंनिबोध॥यःस्पंदतेपिंडितए
वनांगेश्चिरात्सशूलःसमगर्भलिंगः॥सरोधिरः
स्त्रीभवएवगुल्मोमासेव्यतीतेदशमेचिकित्स्यः

अर्थ— नवीन प्रसूत झालेल्या स्त्रीनें अपथ्य भोजन केलें असतां, अथवा अपक्व गर्भ पात झाला असतां, अथवा ऋतुकाळीं अपथ्य भोजन केलें असतां वायु कुपित होऊन त्या स्त्रीचें रक्त (ऋतुकाळीं स्रवतें तें) घेऊन त्याचा गुल्म करतो, तो पीडायुक्त व दाहयुक्त होतो, आणि पित्तगुल्माचीं जीं लक्षणें सांगितलीं आहेत तशीं लक्षणें त्याला होतात, आणि त्यामध्यें दुसरा विशेषभाहे तो जाणावा,— तो असा हा गुल्म फार वेळानें गोळाचा गोळाच हालतो, अवयवानीं हालत नाहीं, शूळयुक्त होतो, ग-

र्भाच्या लक्षणा सारिखीं त्याचीं लक्षणें असतात, म्हणजे वि टाळ नयेणें, तोंडाला पाणी सुटणें, स्तनाच्या बोंड्या काळ्या प डणें, आणि डोहाळे लागणें, इत्यादि) ही गोष्ट व्याधिस्वभा वानें होत्ये, हा रक्तज गुल्म स्त्रियांसच होतो, दाहावा महिना गे-ल्यावर त्या गुल्माला चिकित्सा करावी, कोणी म्हणतील कीं गर्भ आहे किंवा रक्तगुल्म आहे, ही शंका जाण्या साठीं "दाहावा-महिना गेल्यावर" असें सांगीतलें, कारण नववा आणि दाहावा महिना हा प्रसूतीचा काल आहे, तर असें नाहीं "यः स्पंदतेपि डित एव नांगे:॥" इत्यादि विशेष दृष्टी पडल्यानें संशय गेलाच आहे, आणि गर्भ तर निरंतर प्रत्येक अवयवानीं शून्य केल्या वां चून हालत असतो, गुल्म तर त्याच्या विपरीत आहे, मग दाहा वा महिना गेल्यावर चिकित्सा करावी हें कां सांगितलें? याचें का रण असें आहे कीं त्याला तितके दिवस गेलेच पाहिजेत, तेव्हां त्या वर चिकित्सा केली असतां तो सुखसाध्य होतो, जसे-ज्वरजी-र्ण झाला तरच त्यावर क्षीर पान विरेचन हितावह होतें, वगैरे तरी ही सांगितलें आहे तें असें—"रक्तगुल्मेपुराणत्वं सुखसा-ध्यस्यलक्षणं" त्याला पुराणत्व तर दाहा महिने गेल्या वरच-प्राप्त होतें, आणि जेज्जटानें ही सांगितलें आहे कीं, जर या पूर्वी भेदनादि क्रिया केलीतर गर्भाशयाला विकार होतो, कारण, र क्तस्यादिकाणीं जमून असतें, अकराव्या महिन्या मध्यें गुल्मा-चा चांगला गोळा जमला म्हणजे स्नेहादिकें करून सर्व शरीर-मृदु केलें असतां भेदन केलें तरी गर्भाशय सुरक्षीत राहातो.

चारदिवसांचा गुल्म अशा-

लः शिरानद्धोयदाकूर्मइवोन्नतः॥१७॥ दौर्बल्या-
रुचिरुल्लासकासश्छर्द्धरतिज्वरैः॥तृष्णातंद्राप्रति
श्यायैर्युज्यतेनससिध्यति॥१८॥

अर्थ— क्रमाक्रमानें वाढलेला गुल्म जेव्हां सर्व उदर व्यापून टाकतो. आणि धातूमध्यें त्याचें मूळ जाऊन पोंचतें व त्यावर शिरांचें जाळें होतें, आणि कांसवाचा पाठीसारिखा गुल्म उंचल्लेला होतो, तेव्हां तो निःशक्तपणा, अन्नद्वेष, मळमळणें, रवोकला ओकारी, असंतोष, आणि ज्वर व नाहान, तंद्रा, आणि पडसें ह्या लक्षणांनीं युक्त होतो, मग तो साध्य होत नाहीं.

असाध्यलक्षणें.

गृहीत्वासज्वरश्वासच्छर्द्यतीसारपीडितं॥दृन्ना
भिहस्तपादेषुशोथःक्षिपतिगुल्मिनम्॥१९॥श्वा
सःशूलंपिपासान्नविद्वेषोग्रंथिमूढता॥जायतेदु
र्बलत्वंचगुल्मिनांमरणायवै॥२०॥इतिगुल्मनिदान.

अर्थ— वांति आणि दाह ह्यांनीं बेजार झालेल्या अशा गुल्मी रोग्या सहृदय, नाभि, हात, आणि पाय ह्यांच्या ठिकाणी सूज येत्ये, आणि ताप व दमा लागतो, असें झालें असतां रोगी वांचत नाहीं.

दमा, शूळ, नाहान, अन्नद्वेष आणि गुल्मांची गांठ एका एकीं

+ अंतर्विद्रधि आणि गुल्म यामध्यें भेद कोण ताआहे ? यांचें स्थान व आकृति सारखीच आहेत मग भेद कोणता ? विद्रधि पिकतो आणि गुल्म पिकत नाहीं.

कारण गुल्म निराश्रय आहे **सुश्रुतानें** सांगितलेंआहे कीं गुल्म हा सुद्धां येवढा-आणि विद्रधी यापेक्षां मोठा असतो, गुल्माचा कांहीं निबंध नाहीं, आणि विद्रधीला निबंधआहे, गुल्माचें ठिकाण आपल्या दोषामध्येंअसतें, आणि विद्रधीचें मांस रक्तांत असतें, म्हणून विद्रधीचा पाक होतो आणि गुल्माचा होत नाहीं.

नाहींशीहोणें, आणि शक्तिपात होणें, हीं लक्षणें झालीं म्हणजे समजावें कीं, गुल्मि रोग्याचें मरण जवळ आलेंआहे, इति गुल्म निदानम्॥ ॥

मधुकोशंसुनिर्मथ्य सारमाकृष्य चैमया॥ आरब्धा कृता महाराष्ट्रीमाधवार्थ प्रकाशिका॥

हृद्रोगनिदान.

अत्यूष्णागुर्वम्लकषायतिक्तैः श्रमाभिघाताध्यशनप्रसंगैः॥संचिंतनैर्वेगविधारणैश्च हृदामयः पंचविधः प्रदिष्टः॥ १॥

अर्थ— अतिऊष्ण, अतिगुरू, अतिआंबट, अतितुरट, आणि अतिकटू, अशा पदार्थांनीं, श्रम, अभिघात, आणि जेवणावर जेवण हीं नित्य घडल्यानें, काळजीनें, आणि मळमूत्रादिकांचा वेगरोध केल्यानें-हृदयाला रोग होतो, तो पांच प्रकारचा आहे.

त्याचीसंप्राप्ति आणि सामान्यल०

दूषयित्वारसंदोषाविगुणा हृदयंगताः॥ हृदिव्याधिंप्रकुर्वंतिहृद्रोगंतंप्रचक्षते॥ २॥

अर्थ— कुपित झालेले दोष रसाला (हृदयांतल्या) दुष्टकरून हृदया मध्यें नानातऱ्हेची पीडा करितात, त्याला हृद्रोग असें म्हणतात.

वातज हृद्रोग लक्षण.

आयम्यतेमारुतजेहृदयंतुव्यथेतथा॥निर्मथ्यतेदी
र्यतेचस्फोट्यतेपाट्यतेपिच॥३॥

अर्थ— वातज हृद्रोगा मध्यें हृदय ओढल्या सारिखें, सुईनें टोंचल्या सारिखें, रवीनें घुसळल्या सारिखें, दुभाग केल्या सारिखें, अरेनें भो सकल्या सारिखें, अथवा कुऱ्हाडीनें फोडल्या सारिखें होतें.

पित्तजलक्षण.

तृष्णोष्मदाहमोहाःस्युःपैत्तिकेहृदयक्लमः॥धूमा
यनंचमूर्छाचस्वेदःशोषोमुखस्यच॥४५॥ ॥

अर्थ— पित्तज हृद्रोगा मध्यें, तृषा, किंचित दाह, मोह, आणि हृदया ची ग्लानि, धूर निघाल्या सारिखें वाटणें, मूर्छा, स्वेद, आणि तोंडाला कोरड, हीं लक्षणें होतात.

कफजलक्षण.

गौरवंकफसंस्रावोऽरुचिस्तंभोग्निमार्दवं॥माधु
र्यमपिचास्यस्यबलासावृतेहृदि॥५॥ ॥

अर्थ— कफानें हृदय व्याप्त झालें असतां जडत्व, कफाचा स्राव, अ रुचि, हृदय ताठल्या सारिखें, अग्निमांद्य, तोंड गुळचट, हीं लक्ष णें होतात.

त्रिदोषज लक्षण.

विद्यात्त्रिदोषंत्वपिसर्वलिंगं

अर्थ— सर्व लक्षणें ज्यांत दृष्टीस पडतील तो त्रिदोषज समजावा. या मध्यें कांहीं अपचार झाला असतां गांठ उत्पन्न होते, तीपासून कृमि होतात, चरकानें असेंच सांगितलें आहे, "त्रिदोषजेतु

रुद्रोगे योदुरात्मानिषेवते॥तिलक्षीरगुडादीश्चग्रंथिस्तस्योपजायते॥मर्मैकदेशेसंक्लेदरसश्चाप्युपगच्छति॥संक्लेदात्कृमयश्चास्य भवंत्युपहतात्मनः॥ इति.

त्याचें हें लक्षण.

तीव्रार्तितोदंकृमिजंसकंडुं॥उत्क्लेदःष्ठीवनंतोदः शूलंरुल्लासकस्तमः॥अरुचिःश्यावनेत्रत्वंशोषश्चकृमिजेभवेत्॥ ६॥

अर्थ— तीव्र पीडेनें व टोंचणीनें व कंडूनें युक्त असा रुद्रोग कृमिजन्य जाणावा, उत्क्लेद (ओकारी आल्या प्रमाणें वाटणें) थुंकणे, तोद, (सूया टोंचल्या सारिखी पीडा) शूळ, मळमळ, अंधारी, अन्नद्वेष, डोळ्यानां काळिमा, आणि कोरड, हीं लक्षणें कृमिज रुद्रोगा मध्यें होतात, जेज्जटाचें असें ह्मणणें आहे कीं "उत्क्लेदापासून तमापर्यंत" त्रिदोषजाचें लक्षण त्यांत तोद, शूल, हे वायू पासून, उत्क्लेद, रुल्लास, आणि ष्ठीवन हीं कफा पासून, आणि तम हें पित्तापासून होतात, आणि अरुची पासून कृमिजाचें लक्षण होय, या विषयीं प्रत्येक आचार्याचीं मतें भिन्नभिन्न आहेत.

सर्वांचे उपद्रव.

क्लोम्नः सादोभ्रमःशोषोज्ञेयास्तेषामुपद्रवाः॥ कृमिजेकृमिजातीनांश्लेष्मिकाणांचयेमताः॥७॥इतिरुद्रोगनिदानम्॥

अर्थ— क्लोम ह्मणजे पिपासा स्थान त्याची ग्लानि होत्ये, भ्रम, शोष हें त्यांचे उपद्रव जाणावे,— कफज कृमीचे जे उपद्रव सांगितले आहेत ते कृमिज रुद्रोगामध्ये होतात, तेअसे, "रुल्लासमा

मूत्रकृच्छ्रनिदान.

व्यायामतीक्ष्णौषधरूक्षमद्यप्रसंगनित्यद्रुतदृ-
ष्ठ्यानात्॥आनूपमत्स्याध्यशनादजीर्णात्स्युर्मूत्र
कृच्छ्राणिसृणामिहाष्टौ॥१॥

अर्थ— व्यायाम, तीक्ष्णौषध, रूक्षपदार्थ, दररोज मद्य प्राशन, नि रंतर घोड्यावर बसून प्रवास करणें, जलाजवळ संचार करणाऱ्या पक्ष्यादिकांचें मांस, आणिमत्स्य, जेवणावर जेवण, आणि कच्चे पदार्थ, इत्यादिकांच्या सेवनानें मनुष्यास मूत्रकृच्छ्र रोग (उन्हाळी) होतोतो आठ प्रकारचा आहे.— पृथक् दोषानीं ३ सन्निपातानें १ शल्यज १ पुरीषज, १ शुक्रज १ आणि अश्मरीजन्य १ मिळून ८ झाली

संप्राप्ति.

पृथङ्मलाःस्वैःकुपितानिदानैःसर्वेथवाकोपमु
पेत्यबस्तौ॥मूत्रस्यमार्गंपरिपीडयंतियदातदा-
मूत्रयतीहकृच्छ्रात्॥२॥

अर्थ— स्वकारणानीं कुपित झालेले वातादि दोष अथवा सर्वदोष बस्तीमध्यें कोप पावून जेव्हां मूत्राचा मार्ग पीडित करितात तेव्हा मनुष्याला मोठ्या कष्टानें मुतायाला होतें.

पैत्तिकमूत्रकृच्छ्र

पीतंसरक्तंसरुजंसदाहंकृच्छ्रंमुहुर्मूत्रयतीहपि-

त्तात् ॥ ३ ॥

अर्थ— पैत्तिक मूत्रकृच्छ्रानें पिंवळें यत्किंचित् लाल वेदनायुक्त अगी प्रमाणें वारंवार कष्टानें मुतायाला होतें.

वातिकमूत्रकृच्छ्र.

तीव्रार्तिरुग्वंक्षणबस्तिमेढ्रेस्वल्पंमुहुर्मूत्रयती ह वातात् ॥ ४

अर्थ—वातिकमूत्रकृच्छ्रांत अडसंधी, मूत्राशय, आणि शिश्न त्यांच्या ठिकाणीं तीव्र वेदना होतात् आणि मुतायाला थोडें थोडें आणि वरचेवर होतें.

कफमूत्रकृच्छ्र.

बस्तेःसलिंगस्यगुरुत्वशोथौमूत्रंसपिच्छं कफ मूत्रकृच्छ्रे ॥

अर्थ— कफाच्या मूत्रकृच्छ्रानें लिंग आणि बस्ति त्यांनां जडत्व-व सूज येते, आणि मूत्र बुळबुळीत होतें.

सन्निपातकृच्छ्र.

सर्वाणिरूपाणितुसन्निपातात्भवंतितत्कृच्छ्र तमंतुकृच्छ्रं ॥ ४ ॥

अर्थ— सन्निपातानें सर्व लक्षणें होतात, हें मूत्रकृच्छ्र कष्टसाध्य होतें.

शल्यजलक्षण.

मूत्रवाहिषुशल्येनक्षतेष्वभिहतेषुच ॥ मूत्रकृच्छ्रं तदाघाताज्जायतेभृशदारुणम् ॥ वातकृच्छ्रेणतु ल्यानितस्यलिंगानिलक्षयेत् ॥ ५ ॥

वात मूत्र कृच्छ्राच्या लक्षणा सारखी होतात.

पुरीषजन्यमूत्रकृच्छ्र.

शकृन्नस्रुप्रतीघाताद्वायुर्विगुणतांगतः।।आध्मा
नंवानसंगंचमूत्रसंगंकरोतिच।। ६।।

अर्थ— मळाचा अवष्टंभ झाल्यानें वायु विगुण (उलटा) होऊ न आध्मान, वात शूल, मूत गुंतणें हीं करितो.

अश्मरीजन्यमूत्रकृच्छ्र

अश्मरीहेतुतत्पूर्वंमूत्रकृच्छ्रमुदाहरेत्।।

अर्थ— मुतखड्याच्या योगानें जें मूत्र कृच्छ्र होतें, त्याला अश्मरी जन्य मूत्र कृच्छ्र ह्मणावें.

शुक्रजमूत्रकृच्छ्र

शुक्रेदोषैरुपहतेमूत्रमार्गेविधारिते।। सशुक्रंमू
त्रयेत्कृच्छ्रात्बस्तिमेहनशूलवान्।। ७

अर्थ— दोषांच्या योगानें शुक्र दुष्ट होऊन मूत्रमार्ग कोंडला ह्मण जे कष्टानें मूत्र होतें, वमूत्रा बरोबर शुक्र धातु स्रवतो, आणि ब स्ति वशिश्न यांस उष्ण का लागतो.

अश्मरीआणिशर्कराद्यांचे
साम्यआणि अवांतरभेदसां.

अश्मरीशर्करायेवतुल्यसंभवलक्षणे।। विशेष-
णंशर्कराया: शृणुकीर्तयतोमम।। ८।। पच्यमाना
श्मरीपित्ता-च्छोष्यमाणाचवायुना।। विमुक्तकफ-

संधानाक्षरंतीशर्करामता॥९॥ हृत्पीडावेपथुःशू
लंकुक्षावग्निश्चदुर्बलः॥ तथाभवतिमूर्च्छाचमूत्र
कृच्छ्रंचदारुणम्॥१०॥ इतिमूत्रकृच्छ्रनिदानम्॥॥

अर्थ— अश्मरी आणि शर्करा (खर) ह्या दोहींचीउत्पत्ति आणि ल
क्षणें सारखींच आहेत, परंतु त्यामध्यें थोडासा विशेष आहे तो सां
गतों, पित्तानें पक्व होणारी, आणि वायूनें शोषित होणारी, अशी
अश्मरी कफानें बांधली नाहींतर मूत्रा वाटे खरूं लागतें, तिलाच.
शर्करा म्हणतात, त्या शर्करेच्या योगानें हृदयास पीडा, कंप, कु
क्षींत शूळ, अग्नि दुर्बळ, मूर्छा आणि भयंकर मूत्रकृच्छ्र हेरो
ग होतात. इतिमूत्रकृच्छ्रनिदानंसमाप्तम्॥

मधुकोशंस्वनिर्मथ्यसारमाकृष्यवेमया॥ व्याख्याकृता
महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥

मूत्राघात निदान.

जायतेकुपितेदोषैर्मूत्राघातास्त्रयोदश॥ प्रायो-
मूत्रविघाताद्येवातकुंडलिकादयः॥ १॥

अर्थ— मूत्रवेग विधारणादिकें करून आद्यशब्दानें पुरीषशुक्रादि वेग
विघात आणि रूक्षाशनादिक समजावीं.) कुपित झालेल्या दो-
षांनीं वातकुंडलिकादिक तेरा प्रकारचे मूत्राघात होतात.

वातकुंडलिकालक्षण.

रोक्ष्याद्वेगविघाताद्वावायुर्बस्तौसवेदनः॥ मूत्रमा
विश्यचरतिविगुणःकुंडलीकृतः॥ २॥ मूत्रम-
ल्पाल्पमथवासरुजंसंप्रवर्तते॥ वातकुंडलिकां-

न वावटळी सारिखा फिरत राहातो, तेणें करून मूत थोडें थोडें होतें, वतिडीक लागते, त्या भयंकर व्याधीला वातकुंडलिका म्हणावें.

अष्ठीलालक्षण.

आध्मापयन्बस्तिगुदरुध्वावायुश्चलोन्नतां ॥ कुर्या
त्तीव्रार्तिमष्ठीलांमूत्रमार्गावरोधिनीम्॥ ४॥ ॥

अर्थ– वायु हा बस्तिआणि गुद त्यांस फुगवून वरोध करून चंचलआणि उन्नत अशी अष्ठीला (दगडा सारिखी गांठ) करितो ती मूत्रमार्गाचा रोध करित्ये.

वातबस्तिल.

वेगांविधारयेद्यस्तुमूत्रस्याकुशलोनरः॥ निरुणद्धि
मुरवंतस्यवस्तेर्बस्तिगतोनिलः॥ ५॥ मूत्रसंगोभवे
त्तेनबस्तिकुक्षिनिपीडितः॥ वातबस्तिःसविज्ञेयो.
व्याधिःकृच्छ्रप्रसाधनः॥ ६॥

अर्थ– जो अडाणी मनुष्य मूत लागलें असतां मुनाया ला जात नाहीं, त्याच्या वस्तींतला वायु बस्तीचें तोंड बंद करितो, तेणें करून मूत बंद होतें, तो वायु बस्तिआणि कुशी त्यामध्यें पिडून राहातो, त्या व्याधीला वातबस्ति असें म्हणतात, हा कष्टानें साध्य होतो.

मूत्रातीतलक्षण

चिरंधारयतोमूत्रंत्वरयानप्रवर्तते॥ मेहमानस्यमं
दंवामूत्रातीतःसउच्यते॥ ७॥

अर्थ— फार वेळ मूत्र कोंडून धरलें असतां तें खरेनें प्रवृत्त होत नाहीं व मुताया स लागलें असतां हळूं हळूं होतें त्या रोगाला मूत्रातीत ह्मणतात.

मूत्रजठर०

मूत्रस्य वेगेभिहतेतदुदावर्तहेतुकः॥ अपानः कुपितो वायुरुदरंपूरयेद्भृशम्॥ ८॥ नाभेरधस्तादाध्मानंजनयेत्तीव्रवेदनम्॥ तन्मूत्रजठरंविद्यादधोबस्तिनिरोधजम्॥ ९॥

अर्थ— मूत्राचा वेग धरला असतां मूत्र धरल्यामुळें उत्पन्न झालेल्या उदावर्तास कारण भूत असा अपान वायु कुपित होऊन फार पोट फुगवितो, आणि बेंबीच्या खालीं (ह्म० ओटींत) आध्मान उत्पन्न करितो, त्यांत वेदना फार होतात, अधोबस्तीचा वेग रोध करणाऱ्या अशा त्या रोगास मूत्रजठर असें ह्मणतात.

मूत्रौकसंगलक्ष०

बस्तौवाप्यथवानाले मणौवायस्यदेहिनः॥ मूत्रं प्रवृत्तंसज्जेतसरक्तंवाप्रवाहतः॥ १०॥ स्रवेच्छनैरल्पमल्पंसरुजंबाथनीरुजम्॥ विगुणानिलजोव्याधिस्मूत्रौकसंगसंज्ञितः॥ ११॥

अर्थ— प्रवृत्त झालेलें मूत्र बस्तीमध्यें अथवा शिश्नामध्यें अथवा शिश्नाच्या अग्रभागीं अडकून राहातें आणि बळेंच कुंथून सुटलें असतां वायूनें बस्ति फाटून जें मूत्र निघतें तें हळूं हळूं थोडें थोडें तिडीक लागून अथवा तिडके वांचून रक्तसहित स्रवतें, विगुण वायु पासून उत्पन्न झालेल्या त्या व्याधीस मूत्रौकसंग असें ह्मणतात.

अर्थ— रूक्ष झालेल्या व म्लान देह झालेल्या अशा पुरुषाच्या बस्तींत लें पित्त आणि वायू मूत्राचा क्षय करितात, तेणेंकरून तिडीक व- जळजळ होत्ये, त्याला मूत्रक्षय ह्मणावें.

मूत्रग्रंथिलक्षण.

अंतर्बस्तिमुखेवृत्तःस्थिरोल्पःसहसाभवेत्॥अ
श्मरीतुल्यरुक्ग्रंथिर्मूत्रग्रंथिःसउच्यते॥१३॥ ॥

अर्थ— बस्तीच्या तोंडामध्यें वाटोळी, स्थीर, लहान शी गोळी अक- स्मात् होते, तिची पीडा मुतरवड्या सारिखीच होते, त्या रोगाला मू त्रग्रंथि असें ह्मणतात.

मूत्रशुक्रलक्षण.

मूत्रितस्यस्त्रियंयातोवायुनाशुक्रमुद्धतम्॥स्था
नाच्युतंमूत्रयतःप्राक्पश्चाद्वाप्रवर्तते॥१४॥भ-
स्मोदकप्रतीकाशंमूत्रशुक्रंतदुच्यते॥

अर्थ— मुनाया ला लागून स्त्रीसंग केला असतां वायू त्या शुक्रा ला उडवितो, तें स्थाना पासून भ्रष्ट झालेलें शुक्र मुतताना पहि- ल्याने किंवा मुतल्या नंतर प्रवृत्त होतें, तें पाण्यांत भस्म कालवल्या सारिखें दिसतें, त्याला मूत्र शुक्र असें ह्मणतात.

ऊष्णवातलक्षण.

व्यायामाध्वातपैः पित्तं बस्तिं प्राप्यानिलायुतं॥१५
बस्तिमेढ्रंगुदं चैव प्रदहेत्स्रावयेदधः॥ मूत्रंहारिद्र
मथवासरक्तंरक्तमेवच॥१६॥ रुच्छ्रात्पुनःपुनर्जंतो
रुष्णवातंवदंतितम्॥

अर्थ— व्यायाम, अतिमार्गगमन, आणि ऊन लागणें या कारणा नी कुपित झालेलें पित्त बस्तींत जाऊन वायूला मिळून बस्ति, मेढ्र, आणि गुद ह्यांचा दाह करितें; आणि हळदवट, तांबूस, अथवा लाल, अशा मूत्राचा स्राव वारंवार कष्टानें करितें, ह्या रोगाला उष्णवात असें ह्मणतात.

मूत्रसादलक्षण.

पित्तंकफोवाद्वौवापिसंहन्येतेःनिलेनचेत्॥ रुच्छा
न्मूत्रंतदापीत्तंरक्तंश्वेतंघनंसृजेत्॥सदाहरोचना
शंखचूर्णवर्णंभवेत्तुतत्॥शुक्लंसमस्तवर्णंवामू
त्रसादंवदंतितम्॥

अर्थ— पित्त किंवा कफ अथवा दोन्ही वायूनें घट्ट केलें तर पिंवळें, तांबडें, पादरें, घट्ट असें मूत्र कष्टानें होतें, व मूत्रनेत्रेळीं आगही तेंहोंजमिनीवर सुकलें ह्मणजे गोरोचन, शंखाचें चूर्ण ह्याच्या रंगाचें अथवा सर्व रंगाचें होतें, ह्या रोगाला मूत्रसाद ह्मणतात.

विड्विघातलक्षण.

रूक्षदुर्बलयोर्वातेनोदावर्तंशकृद्यदा॥१९॥मू
त्रस्रोतोनुपद्येनविड्विसृष्टंतदानरः॥विड्गंध
मूत्रयेत्कृच्छ्राद्विड्विघातंविनिर्दिशेत्॥२०॥

अर्थ— रूक्ष आणि दुर्बळ पुरुषाचें शकृत् (मळ) जेव्हां वा.

मुऊर फाडून आणतो, तेव्हां तें मूत्रमार्गा मध्यें येतें, त्यावेळेस मनुष्य मुतूं लागला ह्मणजे कष्टानें मुततो, त्याच्या मूत्राला विष्ठेची घाण येते, त्याला विड्विघात ह्मणावें.

बस्तिकुंडल लक्षण.

द्रुताध्वलंघनायासैरभिघातात्प्रपीडनात्॥ स्वस्था नाद्बस्तिरुद्वृत्तःस्थूलस्तिष्ठतिगर्भवत्॥२१॥ शूल-स्पंदनदाहार्तोबिंदुंबिंदुंस्रवत्यपि॥ पीडितस्तूसृजेद्वारंसरंभोद्वेष्टनार्तिमान्॥२२॥ बस्तिकुंडलमाहुस्तंघोरंशस्त्रविषोपमम्॥ पवनप्रबलंप्रायोदुर्निवारमबुद्धिभिः॥२३॥

अर्थ— जलदी वाट चालण्यानें, लंघनानें, आयास केल्यानें, दगड काढी वगैरे लागण्यानें, रगडण्यानें, बस्ति स्वस्थान सोडून वर गेला असतां मोठा होऊन गर्भासारिखा कढीण राहातो, तेणें करून शूळ कांपणें आणि दाह, हीं होतात, मुताचा एकेक बिंदु गळतो, जर बस्ति जोरानें पिळलातर मोठी धार उडते, बस्ति रुजतो व पेटण्याची पीडा होत्ये, त्या रोगाला बस्तिकुंडल असें ह्मणतात, हा शस्त्रविषतुल्य भयंकर आहे, त्यांत प्रायः वायु प्रबळ असतो, मंदबुद्धि-वैद्यांस त्यांचे निवारण करणें कढीण पडतें.

त्याला च अन्य दोषांचा संबंध-झाल्यानें जें लक्षण होतें तें.

तस्मिन्पित्तान्विते दाहः शूलंमूत्रेविवर्णता॥ श्लेष्मणागौरवंशोथःस्निग्धंमूत्रंघनंसितम्॥२४॥ श्लेष्मरुद्धेबलोबस्तिःपित्तोदीर्णोनसिध्यति॥ भि-

भ्रांतबिलःसाध्योनचयःकुंडलीकृतः॥स्याद्बस्तौ कुंडलीभूते तृष्मोहश्वासएवच॥२५॥ इतिमूत्राघातनिदानम्॥

अर्थ— तोपित्तयुक्त झाला असतां दाह आणि मूत्राचा बेरंग होतो, आणि कफयुक्त झाला असतां जडत्व, सूज, आणि मूत्र स्निग्ध, घट्ट व पांढरें होतें.

साध्यासाध्यलक्षण. कफानें ज्याचें तोंड चोंदलें आहे असा व पित्तानें व्याप्त झालेला असा बस्ति साध्य होत नाहीं, ज्या बस्तीचें तोंड मोकळें आहे व जो कुंडली कृत झालेला नाहीं तो साध्य होतो, कुंडलीभूताचेंलक्षण बस्ति कुंडली भूत झाला असतां तृषा, मोह, आणि श्वास, हे होतात, इतिमूत्राघातनिदान-

मधुकोशंकनिर्मथ्यसारमाकृष्यवेमया॥ व्याख्याकृता महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥ ॥

अश्मरीनिदान.

वातपित्तकफैस्तिस्रश्चतुर्थीशुक्रजापरा॥ प्रायः श्लेष्माश्रयाःसर्वाअश्मर्यःस्युर्यमोपमाः॥१॥

अर्थ— वात, पित्त, कफ, यांपासून ३ तथा शुक्रापासून अश्मरीरोग (मुतरवडा) होतो, त्या अश्मरी बहुत करून कफाश्रितअसतात, यमोपमा म्हणजे चांगली चिकित्सा नमिळाली तर त्या अवश्य प्राण घेतात.

संप्राप्ति.

विशोषयेद्बस्तिगतंसशुक्रंमूत्रंसपित्तंपवनःक-

फंवा ॥ यदाथदाश्मर्युपजायतेचक्रमेणपित्तेश्वि
वरोचनागो: ॥ २ ॥ ॥ ॥

अर्थ—ज्यावेळेस वायु बस्तीतलें शुक्रयुक्त किंवा पित्तयुक्त मूत्र किंवा कफाला सुकवितो, तेव्हां अश्मरी (सुतरवडा) होते, जसें गाईच्या पित्तामध्यें गोरोचन जमतें तसें बस्तीमध्यें शुक्रादिक-गोठून खडा होतो.

पूर्वरूप.

नैकदोषाश्रया: सर्वाअश्मर्या:पूर्वलक्षणम् ॥ ब
स्त्याध्मानंतदासन्नदेशेषुपरितोतिरुक् ॥ ३ ॥ मू-
त्रेबस्तसगंधत्वंमूत्रकृच्छ्रंज्वरोरुचि: ॥

अर्थ— सर्व अश्मरी अनेक दोषाश्रित आहेत.

बस्तिफुगणें, बस्तीच्या आस पास अत्यंत पीडा होणें, सुता ला बोकडाच्या सुताची घाण, मूत्रकृच्छ्र, ज्वर, आणि अरुचि, हें अ श्मरीचें पूर्व रूप होय.

अश्मरीचेंसामान्यल०

सामान्यलिंगंरुङ्नाभिसेवनीबस्तिमूर्धसूॉविशी
र्णधारंमूत्रंस्यात्तयामार्गनिरोधने ॥ तद्व्यपाया
त्सरवंमेहेदच्छंगोमेदकोपमं ॥ ५ ॥ तत्संक्षोभा-
क्षतेसास्रमायासाच्चातिरुग्भवेत् ॥ ५ ॥

अर्थ— नाभि शिवण, आणि बस्तीचें अग्र स्थांच्या ठिकाणीं शूल, अश्मरीच्या योगानें मूत्राचा मार्ग कोंडला ह्मणजे सुताची धार फा दते, अश्मरी मूत्र मार्गा पासून पलीकडे गेली ह्मणजे सुताचाला इजा होत नाहीं, आणि मूत्र स्वच्छ गोमेद मण्यासारिखें होतें, अ

श्मरी च्या योगानें बस्ती मध्यें क्षत झालें असतां रक्त मिश्रित मूत्र हो तें व मुत तांना जोर केला नर फार क्लेश वपीडा होते, हें सामान्य ल क्षण होय.

वाताश्मरीलक्षण.

तत्रावाताद्वृशार्त्यार्तो दंतान्रवादतिवेपते॥ मृद्ना तिमेहनंनाभिंपीडयत्यनिशंक्वणन्॥ ६॥सानिलं मुंचतिशक्रत्मुहुर्मेहतिबिंदुशः॥ श्यावारूक्षाश्म रीचास्यस्याच्चिताकंटकैरिव॥७॥

अर्थ— वायूच्या अश्मरीनें रोगी अत्यंत पीडेनें व्याप्त होतो, दांत रवातो, कांपतो, शिश्नकुसकरतो, बेंबीरगडतो, आणि रात्रंदिवस दुःरवानें ओरडतो, आणि मूत्र होण्यासाठीं कुंथूंलागला ह्मणजे वायूसरून मूत स्फटतो, वारंवार मुताचा थेंब थेंब गळतो, त्या चीअश्मरी नीलवर्ण, रूक्ष असून तिच्यावर कांटेअसतात.

पित्ताश्मरी लक्षण.

पित्तेनदह्यतेबस्तिः पच्यमानइवोष्मवान्॥ भ- ल्लातकास्थिसंस्थानारक्तापीतासिताश्मरी॥८॥

अर्थ— पित्ताच्या अश्मरीनें बस्ती मध्यें आग होत्ये, आणि क्षाश नेजसा कायदा हाहोतआहे, अशी वेदना होते, बस्ती वर हात देव- ला तर कढत लागतो, आणि अश्मरी चिब्यांनील गोडंबी येवढी लाल, पिंवळी, किंवा काळी असते.

कफजअश्मरी ल०

वस्तिर्निस्तब्धइवश्लेष्मणाशीतलोगुरुः॥ अ श्मरीमहतीश्लक्ष्णामधुवर्णाथवासिता॥९॥

अश्मरी बहुधा बालकांसहो
तात ह्मणून सांगतो.
एतान्नवतिबालानांतेषामेवचभूयसा॥आश्रयो
पचयाल्पत्वाद्ग्रहणाहरणेसुखा॥१०॥

अर्थ— त्या मागेंसांगितलेल्या त्रिदोषज अश्मरी बहूत करून बालकां सच होतात, कारण त्यांचाआहार गुरू, मधुर, शीतस्निग्ध असतो. आणि त्यांचा बस्ति लहान व पुष्टता नसते, ह्मणून त्या फाडून ओढून काढण्यास कठीण पडत नाहींत.

शुक्राश्मरीलक्षण.

शुक्राश्मरीतुमहतांजायतेशुक्रधारणात्॥स्थाना
च्युतमसृक्तंहिमुष्कयोरंतरेऽनिलः॥११॥शोषयत्यु
पसंरुत्यशुक्रंतच्छुष्कमश्मरी॥बस्तिरुक्छूलमू
त्रत्वमुष्कशोथप्रकारिणी॥१२॥तस्यामुत्पन्नमात्रा
यांशुक्रमेतिविलीयते॥पीडितेत्ववकाशेस्मिन्न-
श्मर्यैवचशर्करा॥१३॥ ॥ ॥

अर्थ— शुक्राश्मरी ही शुक्र धारणानें मोठ्यासच होत्ये, मैथुन का ळीं स्थाना पासून सुटलेलें शुक्र पुरतें मैथुन न केल्या मुळें नसो-डलें तर वायु त्या शुक्राला शिश्नाच्या आणि वृषणाच्या मध्यें आ णून शोषितो, त्या शुष्क झालेल्या शुक्राची अश्मरी बनते, तिच्यायो गानें बस्ति शूळ, उन्हाळ्या, आणि वृषणाला सूज येते, तीउत्पन्न

होतांक्षणींच शक्र येतें,आणि तोअवकाश ह्मणजे, मेंदू, दूषण म ध्य दाबला असतां तीपातळ होते.

अश्मरी ही वसिकता व शर्करा होते,असें मानावें,शर्करा आणि सिकता यांम ध्येंलहानमोटेपणानेंभेदआहे.मोठीहोनेतीशर्करा आणि बारीकरेवपडत्येती सिकता.

अश्मरीशर्करावातिजपा

सूनउपद्रव.

अणुशो वायुनाभिन्नासातस्मिन्ननुलोमगे।।नि रेतिसहमूत्रेणप्रतिलोमेविबध्यते।।१४।। मूत्रस्रो तःप्रदुष्तासासक्ताकुर्यादुपद्रवान्।।दौर्बल्यंसद नंकाश्र्यंकुक्षिशूलमथारुचिम्।।१५।।पांडुत्वमु ष्णवातंचतृष्णांरुत्सीडनंवमिं।।

अर्थ— वायुबस्ती मध्यें अनुलोम असतां वायूनें ती थोडी थोडी फुटली ह्मणजे मूत्राबरोबर बाहेर पडते,आणि वायु प्रतिलोम-झाला असतां बंद होते, ती मूत्र मार्गांत येऊन बसली ह्मणजे दौ र्बल्यादि उपद्रव करिते, शेषसंगमं।

असाध्यलक्षण.

प्रशूननाभिदूषणंबद्धमूत्ररुजान्वितम्।।अश्म रीक्षपयात्याशुशर्करासिकतान्विता।।१६।। इ तिअश्मरीनिदानम्

अर्थ— ज्याचे नाभि आणि दूषण सूजले आहेत, मूतगुंतलें आहे,वेदनाहोतआहे,अशापुरुषाला शर्करा, वसिकता युक्त अश्म री लवकरविते. इतिअश्मरीनिदान व्याख्या

मधुकोशंसंनिर्मथ्यसारमाकृष्यवेमया।। व्याख्याकृ

मेहनिदान.

आस्यासुखंस्वप्नसुखंदधीनिग्राम्योदकानूपरसाःपयांसि॥ नवान्नपानंगुडवैकृतंचप्रमेहहेतुःकफकृच्चसर्वम्॥१॥

अर्थ— बसण्यानें सूख, निद्रासूख, दहीं, गांवांतील आणिउदकांतील प्राण्याचे मांसरस, दूध, नवान्न, आणि नवोदक, सारवर, काकवी इत्यादिगुडविकार, अथवा गुळाचे पदार्थ, हे आणि जेवढे कफकर असून पदार्थ आहेत ते सर्व प्रमेह होण्यास कारण आहेत.

कफपित्तवातमेहांचीअनुक्रमानेंसंप्राप्तिसांगतो.

मेदश्चमांसंचशरीरजंचक्लेदःकफोबस्तिगतंप्रदूष्य॥ करोतिमेहान्समुदीर्णमुष्णैस्तानेवपित्तंपरिदूष्यचापि॥ क्षीणेषुदोषेषवकृष्यधातून्संदूष्यमेहान्कुरुतेनिलश्च॥ साध्याःकफोत्थादशपित्तजाःषट्याप्यानसाध्याःपवनाच्चतुष्काः॥ समक्रियत्वाद्विषमक्रियत्वान्महात्ययत्वाच्चयथाक्रमंते॥

अर्थ— बस्तिगत कफहा मेद, मांस, आणि शरीरांतला क्लेद (ह्यांस) दुष्ट करून मेह उत्पन्न करितो, तसेंच ऊष्ण पदार्थांनीं कोपलेलें पित्त त्यामेदादिकांसच दुष्ट करून मेह उत्पन्न करितें, आणि वायू हा आपल्या पेसां दोषक्षीण झाले असतां धातूस(ह्म० वसा मज्जादिक) ओढून (बस्तीच्या तोंडाशीं आणून) मेह उत्पन्न करि

तो, कफापासून झालेले मेह दहा आहेत, ते साध्य होतात, कारण, कफदोष आणि मेद:प्रभृति दूष्यें यांवर कटुतिक्तादिक्रिया समान आहे, आणि येथें व्याधि महिमाही असाच आहे की, प्रमेहामध्यें तुल्य दूष्यतेला साध्यत्व सांगितलें आहे, - पित्तजमेहसाहा ते विषम चिकित्से मुळें याप्य होतात, पित्त हरण करणारें जें शीत मधुरादि द्रव्यतें मेदादिकाचें वाढविणारें, आणि मेद हरणारें ऊष्ण कटुकादि तें पित्तकर होतें, असें क्रियावैषम्य आहे, वायू पासून चार मेह होतात ते मज्जादि गंभीर धातूंचें आकर्षण होऊन फारपीडा होत्ये, आणि विषमक्रियत्व ही येथें आहे म्हणून ते असाध्य होतात.

प्रमेहाचा दोषदूष्यसंग्रह

कफ: सपित्तंपवनश्चदोषामेदोऽसृक्शुक्रांबुवसालसीकाः॥ मज्जारसौजःपिशितंचदूष्याःप्रमेहिणांविंशतिरेवमेहाः॥

अर्थ- कफ, पित्त, आणि वायू हे दोष आणि, मेद, रक्त, शुक्र, उदक, मांसस्नेहत्वचा) लस, मज्जा, रस, ओज आणि मांस, हीं दूष्यें जाणावीं, आणि त्या पासून रोग्यास वीस मेह होतात.

पूर्वरूप.

दंतादीनांमलाढ्यत्वंप्रायूपंपाणिपादयोः॥ दाहश्चिक्कणतादेहेतृट्श्वासश्चोपजायते॥

अर्थ- दंत (आदि शब्दानें जिव्हा तालु हीं घ्यावीं) यांवर पुष्कळ मळ जमतो, हातापायांचा दाह, अंगाला चिकणपणा, तृषा. श्वास, चकारें करून केशजटिली भाव आणि नरवाक्षिदृष्टि.

जाणाव्या, हें पूर्वरूप होय.

सामान्यलक्षण.

सामान्यंलक्षणंतेषांप्रभूताविलमूत्रता ॥

अर्थ—पुष्कळआणि गढूळ मूत्र होणें हें मेहाचें सामान्य लक्षण होय.

प्रमेहाचें कारण.

दोषदूष्याविशेषेपितत्संयोगविशेषतः ॥ मूत्रवर्णादिभेदेनभेदोमेहेषुकल्प्यते॥

अर्थ— दोष आणि दूष्य यांचा भेद नसतां त्यांच्या संयोग भेदें करून मूत्रवर्णादि भेदानें मेहा मध्यें भेद कल्पावा, जसे—यांदरा, काळा, पिंवळा, तांबडा आणि श्याम, त्या रंगांचा संयोग केल्यानें पिंगल पाटलादि अनेक वर्णभेद होतात, या प्रमाणें दोषादि संयोगानें नाना प्रकारचे मेह होतात, संयोग भेदाची प्रतीति कोठून करावी असें म्हटलें तर सांगतों.— मूत्राचा वर्णादि भेद पाहून समान कारणाचा भेद कल्पावा, जसे घट करिते वेळीं मृत्तिकादि कारण सामग्रींत भेद नसला तरी कुंभकारादि संयोग भेदानें घट शरावादिक अनेकजाती होतात.

कफजमेह १० त्यांचींलक्षणें.

अच्छंबहुसितंशीतंनिर्गंधमुदकोपमम् ॥ मेहत्युदकमेहेनकिंचिदाविलपिच्छिलं ॥ इक्षोरसमिवात्यर्थंमधुरंचेक्षुमेहतः ॥ सांद्रीभवेत्पर्युषितंसांद्रमेहेनमेहति ॥ सुरामेहीसुरातुल्यंउ

पर्यच्छमधोघनम्॥ संदृष्टरोमापिष्टेनपिष्ट-
वद्धलंसितं॥ शुक्राभंशुक्रमिश्रंवाशुक्रमेही-
प्रमेहति॥ सूत्राणून्सिकतामेहीसिकतारूपि-
णोमलान्॥ शीतमेहीसबहुशोमधुरंभृशशी
तलम्॥ शनैःशनैःशनैर्मेहीमंदंमंदंप्रमेहति॥
लालानंतुयुतंमूत्रंलालामेहेनपिच्छिलम्॥

अर्थ—उदकमेहानें स्वच्छ, पुष्कळ, शुभ्र, थंड, गंधरहित, पाण्या सारिखें, किंचित् गडूळ, आणि बुळ बुळीत असें मूत्र होतें.

इक्षुमेहानें. उंसांच्या रसाप्रमाणें अत्यंत मधूर असें मूत्र होतें.

सांद्रमेहानें शिळें झालेलें मूत्र थिजतें.

सुरामेहानें. सुरेसारिखें वरती निवळ आणि खालीं दाट असें होतें.

पिष्टमेहानें. कालवलेल्या पिठासारिखें दाट आणि पांढरें मूत्र होतें, आणि मुतते वेळीं शाहारे येतात.

शुक्रमेहानें. शुक्रा सारिखें किंवा शुक्रमिश्र मूत्र होतें.

सिकतामेहानें. मुताचे कण आणि वाळवे सारिखे मळाचे रवे पडतात.

शीतमेहानें- मधूर, व अत्यंत गार असें वारंवार मुतायाला होतें.

शनैर्मेहानें. हळूं हळूं आणि मंद मंद मुतायाला होतें.

लालामेहानें- लाले प्रमाणें तंतुयुक्त आणि बुळ बुळीत मूत्र होतें

पित्तजमेह ६ त्यांचीं लं०

गंधवर्णरसैः स्पर्शैःक्षारेणक्षारतोयवत्॥ नील मेहेननीलाभंकालमेहीमषीनिभं॥ हारिद्रमेही कटुकंहरिद्रासन्निभंदहन्॥ विस्रंमांजिष्ठमेहे नमंजिष्ठासलिलोपमम्॥ विस्रमुष्णंसलवणं रक्ताभंरक्तमेहनः॥

अर्थ— क्षार मेहानें क्षारोदका प्रमाणें गंध, वर्ण, रुचि, आणिस्प र्श हीं मूत्राला असतात.

नीलमेहानें- निळ्या रंगाचें क्षणजे चाष पक्ष्या सारिखें मू त होतें.

कालमेहानें. शाई सारिखें काळें मूत होतें.

हारिद्रमेहानें. तिखट, हळदी सारिखें आणि जळजळीत मूत्र होतें.

मांजिष्ठमेहानें- आम गंधि, आणि मंजिष्ठेच्या काढ्यासा रिखें मूत होतें.

रक्तमेहानें- दुर्गंधयुक्त, कटत, खारट आणि रक्ता प्रमा णें लाल मुतायाला होतें.

वातमेह ४ त्यांचीं लक्षणें.

वसामेहीवसामिश्रंवसाभंसूत्रयेन्मुहुः॥ मज्जा भंमज्जमिश्रंवामज्जमेहीमुहुर्मुहुः॥ कषायम धुररूक्षंक्षौद्रमेहंवदेद्बुधः॥ हस्तीमत्तइवाजस्रं मूत्रवेगविवर्जितम्॥ सलसीकंविबद्धंचहस्ति मेहीप्रमेहति॥

अर्थ– वसामेही वसा (चर्बी) युक्त किंवा वसे सारिखे वारंवार मुतनो.

मज्जमेही. मज्जे सारिखें किंवा मज्जेनें मिश्र आणि वारंवार मुतनो

क्षौद्रमेही- तुरट, मधुर आणि स्निग्ध, असें मुतनो.

हस्तिमेही. माजलेल्या हत्ती प्रमाणें निरंतर वेग रहित, लसेनें मिश्रित, आणि अडकत अडकत असें मुतनो.

कफजमेहोपद्रव.

अविपाकोऽरुचिश्छर्दिर्ज्वरः कासः सपीनसः॥
उपद्रवाः प्रजायंतेमेहानांकफजन्मनाम्॥

अर्थ– अन्नाचा पाक नहोणें, अरुचि, ओकारी, ज्वर, ओला खोकला, व पडसें हे कफमेहाचे उपद्रव जाणावे.

पित्तमेहोपद्रव.

बस्तिमेहनयोःशूलंमुष्कावदरणंज्वरः॥ दाहस्तृष्णाम्लिकामूर्छाविड्भेदःपित्तजन्मनाम्॥

अर्थ– बस्ति आणि लिंग यांचे ठाई टोचल्या सारिखी पीडा, वअंडा वरची त्वचा पिकून फाटल्ये, ज्वर, तृषा, आंबट ढेकर, — मूर्छा, आणि मळ पातळ होणें, हे पित्तमेहाचे उपद्रव जाणावे.

वातमेहोपद्रव.

वातजानामुदावर्तःकंठहृद्ग्रहलोलताः॥ शूल
मुन्निद्रताशोषः कासश्वासश्चजायते॥

अर्थ– उदावर्त, गळा, हृदय, यांचा निरोध, लोलता (सर्वरस भक्षणेच्छा,) शूल, निद्रानाश, शोष, सकारवोकला, श्वास, हेवा

तमेहाचे उपद्रव जाणावे.

मेहाचें असाध्यलक्षण.

यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रस्रुतमेवच॥ पिटिकापी-
डितंगाढंप्रमेहोहंतिमानवम्॥

अर्थ— वर सांगितलेल्या अग्निपाकादि उपद्रवांनीं युक्त, ज्याचे मूत्राचा स्राव फार झाला आहे, शराविकादि पिटिकांनीं युक्त, रोग आंगांत मुरलेला, अशीं लक्षणें झालीं असतां तो मेह मनुष्याला मारितो.

दुसरें असाध्यलक्षण.

जातःप्रमेहीमधुमेहिनायोनसाध्यरोगःसहिबी
जदोषात्॥

अर्थ— मधुमेही पुरुषापासून उत्पन्न झालेल्या प्रमेही पुरुषाचा रोग बीज दोषामुळें साध्य होत नाहीं, एथें मधुमेह शब्दानें सामान्य मेह जाणावा.

कुलपरंपरागतअन्यविकारां
सअसाध्यत्वसांगतात.

येचापिकेचित्कुलजाविकाराभवंतिताश्चप्रवदंत्य
साध्यात्॥

अर्थ— जे कांहीं कुष्ठादिक कुल परंपरागत विकार आहेत, तेहीअसाध्य आहेत असें जाणावें

सर्वप्रमेहउपेक्षेनेंमधुमेह
त्वपावनात ह्यणूनसांगतात.

सर्वएवप्रमेहास्तुकालेनाप्रतिकारिणः॥ मधुमेह
त्वमायांतितदासाध्याभवंतिहि॥

अर्थ— सर्व प्रमेह औषध पोचलें नसतां काळें करून मधुमेहत्व-पावतात तेव्हां तें असाध्य होतात.

धातुक्षय आणिआवरण
यांपासून कुपित झालेल्या
वायूनें मधुमेहाचा संभव
होतो तो सांगतों.

मधुमेहेमधुसमंजायतेसकिलद्विधा॥ कुद्धे-
धातुक्षयाद्वायोर्दोषावृतपथेऽथवा॥

अर्थ— मधुमेहामध्यें मूत्र मधासारिखें होतें, तो दोन प्रकारचा, तो असा, धातुक्षयानें वायु कुपित होऊन होतो तो एक, आणि दो षानीं वायूचा मार्ग आवृत केल्यामुळें होतो तो दुसरा.

आवरणलक्षणसांगतो.

आवृतोदोषलिंगानिसोनिमित्तंप्रदर्शयन्॥ क्षी-
णःक्षणात्क्षणात्पूर्णोभजतेकृच्छ्रसाध्यताम्॥

अर्थ— आवृत वायूनें केलेला मधुमेह ज्यापित्तादि दोषानें आवृत झालेला असेल त्याचीं लक्षणे अकस्मात् दारवितो, क्षणांत क्षीण होतो क्षणात्पूर्ण होतो, तो कष्टसाध्य जाणावा.

मधुमेहशब्दाच्याप्रवृत्ती
विषयींनिमित्तसांगतो.

मधुरंयच्चमेहेषुप्रायोमध्विवमेहति॥ सर्वेपि
मधुमेहारव्यांमाधुर्याच्चतनोरतः॥ इतिप्रमेह
निदानम्॥ ॥

अर्थ— प्रमेहामध्यें रोगी प्रायशः मधासारिखें मधुर मूत्रतो, आ

णि सर्व शरीराला मधुरत्व येते, म्हणून सर्व प्रमेहाला मधुमेह संज्ञा दिली आहे.

प्रमेहपिटिकानिदान.

शराविकाकच्छपिकाजालिनी विनतालजी॥ मसूरिकासर्षपिकापुत्रिणीसविदारिका॥ विद्रधिश्चेतिपिटिकाः प्रमेहोपेक्षयादश॥ संधिमर्मसुजायंतेमांसलेषुचधामसु॥२॥

अर्थ—प्रमेहाची उपेक्षा केल्यानें शराविकादि दश पिटिका संधि, मर्मे, आणि मांसल ठिकाणी होतात.

सर्वांचीं लक्षणें.

अंतोन्नताचतद्रूपानिम्नमध्याशराविका॥ सदाहा कूर्मसंस्थानाज्ञेयाकच्छपिकाबुधैः॥ जालिनीतीव्रदाहानुमांसजालसमावृता॥ अवगाढरुजोत्क्लेदाष्ठेवाप्युदरेपिवा॥ महतीपिटिकानीलासाबुधैर्विनतास्मृता॥ रक्तासितास्फोटवतीदारुणात्वलजीभवेत् मसूरदलसंस्थानाविज्ञेयातुमसूरिका॥ गौरसर्षपसंस्थानातत्प्रमाणाचसर्षपी॥ महत्यल्पचिताज्ञेयापिटिकाचापिपुत्रिणी॥ विदारीकंदवद्वृत्ताकठिनाचविदारिका॥ विद्रधेर्लक्षणैर्युक्ताज्ञेयाविद्रधिकानुसा॥

अर्थ—शराविका. ही पिटिका कडेला उंच आणि मध्यें खोल गट. परळा सारिखी असते.

कच्छपिका ही कांसवाच्या पाठी सारिखी यत् किंचित् दाहयुक्त असते.

जालिनी- ही तीव्रदाहानेंयुक्त वसांसाच्या जाळयानें व्याप्त असते.

विनता. ही पुळी पाठीवर किंवा पोटावर होतेहिं चीपीडा खोल होतेवहीओलसर होते,हीमोठी व निळ्यारंगाची असते.

अलजी. ही तांबडी, काळी, बारीक फोडानी व्याप्त वभयंकर असते.

मसूरिका. मसूरेंच्या दाळिंबी सारिखी वतेवढी वअसतेनी.

सर्षपिका . ही पांढऱ्या मोहोऱ्या सारखी व तेवढी असते.

पुत्रिणी - ही मध्येंएक मोठी पुळी असून हिच्या सभोवतीलहान लहान फोड असतात

विदारिका. ही विदारीच्या कांद्या प्रमाणें वाटोळी असून कठीणअसते.

विद्रधिका. ही विद्रधीच्या लक्षणानीयुक्त असते

ह्यापिटिकाकशानेंउत्पन्नहोतातेसां॰

येयन्मयास्मृतामेहास्तेषामेतास्तन्मयाः॥विना प्रमेहमप्येताजायंतेदुष्टमेदसः॥तावच्चैतानलक्ष्यं तेयावद्वास्तूपरिग्रहः॥

अर्थ—जे मेह ज्या दोषानें उल्बण असतील त्यानां त्याच दोषांचाउल्बणानें पिटिका होतील, ह्यापिटिका प्रमेहा वांचून ही मेद दुष्ट झालेल्या पुरुषास होतात, तोंपर्यंत त्यांचीं गांठ बांधलेली नसतें तोंपर्यंत त्या लक्षांत येत नाहीत.

हपिटिकानिदानम्॥

अर्थ— गुदावर, हृदयावर, डोक्यावर, खांद्यावर पाठीवर, आणि मर्मावर उठलेल्या पिटिका, व उपद्रवयुक्त, आणि दुर्बलाग्नी पुरुषाच्या पिटिका वर्जाव्या, पिटिकांचे उपद्रव चरकानें सांगितले आहेत ते असे— " तृट्कासमांससंकोचमोहहिक्कामदज्वराः॥ विसर्पमर्मसंरोधाः पिटिकानामुपद्रवाः॥ अर्थस्पष्ट आहे म्हणून लिहीत नाहीं.

कोणी असें म्हणतात कीं स्त्रियांना प्रमेह होत नाहीं, आणि त्या विषयीं तंत्रांतरचें वाक्य आहे तें असें— " रजःप्रसेकान्नारीणां मासिमासि विशुध्यति॥ रूक्षं शरीरं दोषाश्च नप्रमेहंत्यतःस्त्रियः॥ अर्थ— स्त्रियांचा महिन्याचे महिन्यास विटाळ वाहातो, त्यामुळे सर्व शरीर आणि दोष हे शुद्ध होतात, म्हणून त्यांना प्रमेह होत नाहीं, आणि त्यांना मेह झालेला कोठें पाहाण्यांत येत नाहीं, हें सबळ कारण आहे, आणि अन्य रोग होण्याचा असंभव आहे, ही गोष्ट वादास्पद आहे. हिचा कोणी चांगला निर्णय केला नाहीं, प्रमेहनिवृत्तीचें लक्षण सुश्रुतानें, सांगितलें तें असें, " प्रमेहिणोयदामूत्रमनाविलमविच्छिलं ॥ विशदंकटुतिक्तंचतदारोग्यंप्रचक्षते " इति प्रमेहनिदानम्

मधुकोशसुनिर्मथ्यसारमाकृष्यवेमया॥ व्याख्याकृता
महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥

मेदोनिदान-

कारण व संप्राप्ति.

अव्यायामदिवास्वप्नश्लेष्मलाह्लरसेविनः॥ मधुरोन्नरसः प्रायः स्नेहान्मेदोविवर्धते॥ मेदसावृतमार्गत्वात्पुष्यंत्यन्येनधातवः॥ मेदस्तूचीयतेयस्मादशक्तः सर्वकर्मसु॥२॥

अर्थ— व्यायाम न करणें, दिवसास निजणें, आणि कफकर पदार्थ सेवणें अशारीतीनें वागणाऱ्या मनुष्याचा अन्नरस केवळ मधुररूपजे आमरूप होऊन स्नेहानें मेद वाढतो, मेदानें मार्ग बंद झाला म्हणजे अन्य धातु पुष्ट होत नाहींत; आणि मेद सांचत जातो म्हणून मेदस्वी पुरुष सर्व कर्मा विषयीं अशक्त होतो.

मेदस्वीपुरुषाचेंलक्षण.

क्षुद्रश्वासतृषामोहस्वप्नक्लथनसादनैः॥ युक्तःक्षुत्स्वेददौर्गंध्यैरल्पप्राणोल्पमैथुनः॥ मेदस्तूसर्वभूतानामुदरेष्वस्थिषुस्थितम्॥ अतएवोदरेवृद्धिःप्रायोमेदस्विनोभवेत्॥

अर्थ— क्षुद्रश्वास (रूक्षायासोद्भव इत्यादिनाभागें सांगितला तो) तृषा, मोह, निद्रा, अकस्मात् श्वास कोंडणें, अंगग्लानि, क्षुधा, घर्म, आणि दुर्गंधि ह्यालक्षणानीं तोपुरुष युक्त असतो, त्याला शक्ति कमी असते, व मैथुना विषयीं उत्साहनसतो, मेदहा सर्व प्राण्यांच्या उदरांत आणि अस्थी मध्यें असतो, म्हणून मेदस्वी पुरुषाच्या पोटांत मेद वाढतो.

मेदस्वीचाअवस्थाविशेष.

न्कांश्चित्कालव्यतिक्रमात्॥ एतावुपद्रवकरौविशे
षादग्निमारुतौ॥ एतौहिदहतःस्थूलंवनंदावान
लोयथा॥

अर्थ— मेदानें मार्ग बंद झाल्यामुळें कोष्ठामध्यें वायूचा संचार विशेष होऊन तो अग्निला पेटवितो, आणि,खालेल्या आहार शोषून नष्टकितो, त्यामुळें तो आहार लवकरच पचून पुनः जेवणाची वांछा होते, आणि जेवणाला कांहीं उशीर लागला म्हणजे भयंकर विकार (वातविकारांपेकीं) होतात, हे अग्नि आणि वायू फारच उपद्रव करितात, जसा वणवा वन जाळून टाकतो त्या प्रमाणें हे त्या-स्थूल पुरुषाला जाळतात.

अत्यंतमेदवाढल्याचेपरिणाम.

मेदस्यतीवसंवृद्धेसहसैवानिलादयः॥विकारान्
दारुणान्कृत्वानाशयंत्याशुजीवितम्॥

अर्थ— मेद अत्यंत वाढला असतां वाय्वादिक हे अकस्मात् भयंकर विकार (प्रमेहपीटिका,ज्वर,भगंदर,विद्रधि,वातरोग,त्यांपेकीं एखादे) उत्पन्न करून त्वरित जीविताचा नाश करतात

स्थूललक्षण.

मेदोमांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः॥अय
थोपचयोत्साहोनरोतिस्थूलउच्यते॥ इतिमेदो
निदानम्॥

अर्थ— मेद आणि मांस हीं अत्यंत वाढल्यामुळें ज्या पुरुषाचे कुले, पोट, आणि स्तन हे लटलट हालतात, आणि त्याच्या शरीराची स्थूलता असावी तशी नसते, म्हणजे भलताच अवयव लठ्ठ झाल्यामुळें बेढब दिसतो, व उत्साह (हुशारी) नसतो, अशा मनुष्याला स्थूल म्हणतात इति मेदोनिदानम्।

मधुकोशं रुनिर्मथ्य सारमाहृत्य वैमया॥ व्याख्या रुग्नामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥

उदरनिदान.

अग्नीची दुष्टिही उदराला विशेषें करून कारण आहे.

रोगाः सर्वेपिमंदेग्नौरुतरामुदराणिच॥ अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैर्जायंतेमलसंचयात्॥ ॥

अर्थ— अग्नि मंद झाला असतां सर्वच रोग होतात, आणि उदरें तर विशेषें करून होतात, कारण, अग्नि मांद्य हें त्रिदोषजनक आहे, आणि अजीर्णानें, मलिन अन्नानीं, (विरुद्धाध्यशनादिक) आणि मल (दोष व पुरीषादिक) संचयानें उदररोग होतात.

उदरांचीसंप्राप्ति.

रुध्वास्वेदांबुवाहीनिदोषाः स्रोतांसिसंचिताः॥ प्राणाग्न्यपानान्संदूष्यजनयंत्युदरंनृणाम्॥

अर्थ— वातादि दोष स्वेदवाहाणारीं आणि उदक वाहणारीं स्रोतसें रुध्द करून आणि वाढून प्राणवायु, अग्नि, आणि अपानवायु यांना अत्यंत दुष्ट करून मनुष्यांस उदर उत्पन्न करितात.

उदराचेंसामान्यरूप.

आध्मानंगमनेशक्तिर्दौर्बल्यंदुर्बलाग्नित्ता॥शो
थःसदनमंगानांसंगोवातपुरीषयोः॥दाहस्तंद्रा
चसर्वेषुजठरेषुभवंतिहि॥

अर्थ— आध्मान, चालण्यास सामर्थ्य नसणें, दुर्बलता, अग्नि मांद्य, सूज, अंगग्लानि, वायूचा व मळाचा अवष्टंभ, दाह, तंद्रा, हीं लक्षणें सर्व उदरामध्यें होतात.

उदरांचीसंख्या.

पृथक् दोषैःसमस्तैश्चप्लीहबद्धक्षतोदकैः॥सं
भवंत्युदराण्यष्टौतेषांलिंगंपृथक्शृणु॥

अर्थ— पृथक् दोषें करून (ह्म० वात, पित्त, कफ,) सन्निपातानें-(सन्निपातोदर) प्लीहोदर १ बद्धोदर १ क्षतोदर १ आणि जळोदर १ मिळून ८ प्रकारचीं उदरें होतात, त्यांचें लक्षण वेगळेवेगळेंसांगतोंतेंऐका.

वातोदरलक्षण.

तत्रवातोदरेशोथःपाणिपन्नाभिकुक्षिषु॥कुक्षिपा
श्वोदरकटीपृष्ठरुक्पर्वभेदनम्॥शुष्ककासोंगम
र्दीयोगुरुतामलसंग्रहः॥श्यावारुणत्वगादित्व
मकस्माद्वृद्धिर्ह्रासवत्॥सतोदभेदमुदरंतनुरू
ष्णशिरातताम्॥आध्मातदृतिवच्छब्दमाहतंप्र-
करोतिच॥वायुश्चात्रसरुक्शब्दोविचरेत्सर्वतोगतिः

अर्थ— वातोदरा मध्यें हात, पाय, नाभि, आणि कुशी ह्यांच्या ठिकाणी सूज, सांधेतुटणें, कोरडा खोकला, आंग मोडून येणें, कंबरेपासून-खालींजडवाटणें, मळसांचणें, त्वचानखनेत्रादि काळीं तांबडीं होणें, पो-

टअकस्मात् (निमित्तावांचून) मोटे व्हावें, लहान व्हावें, पोटावर चहूंकडे बारीक काळ्या शिरा उमटतात, पोटावर टिचकुली मारिली असतां फुगलेल्या परवाली सारिखा शब्द होतो, त्या उदरांत वायु चहूंकडे फिरून शूळ करितो वगुर्गुरतो.

पित्तोदर लक्षण.

पित्तोदरेज्वरोमूर्छादाहस्तृट्कटुकास्यता॥भ्रमो-
तिसारःपीतत्वंत्वगादावुदरंहरित्॥पीतताम्रशि
रानद्धंसस्वेदंसोष्मदह्यते॥धूमायतेमृदुस्पर्शंक्षि
प्रपाकंप्रदूयते॥

अर्थ—पित्तोदरामध्यें ज्वर, मूर्छा, दाह, तृषा, तोंडाला कडूपणा, भ्रम, अतिसार, त्वगादिक (नख नेत्रें) यांस पिंवळटी, पोट हिरवें, पिवळ्या तांबड्या शिरानीं व्याप्त, घामानें ओलसर, कढत असून जळजळीत होतें, आंतून धूर निघाल्या सारिखें वाटतें, हाताला मऊ-लागतें, लवकर पाक होतो, म्हणजे जलोदरचा प्रतपावतें, आणि त्याला फार व्यथा होते.

कफोदर लक्षण.

श्लेष्मोदरेंगसदनंस्वापःश्वयथुगौरवम्॥निद्रोक्लें
शोःरुचिःश्वासःकासःशुक्लत्वगादिता॥उदरंस्ति-
मितंस्निग्धंशुक्लाजीततंमहत्॥चिराभिवृद्धि-
कठिणंशीतस्पर्शंगुरुस्थिरम्॥

अर्थ— कफोदरामध्यें हातापायांचेठायीं पडतात, स्पर्शकळतनाहीं, सूज येते, अंगजड होतें, झोंपयेते, वांति होईल शीवाटते, अरुचि होते, श्वास लागतो, खोकला येतो, त्वगादिक पांढरीं होतात.

पोट निश्चळ तुळतुळीत पांढऱ्या रेषांनीं व्याप्त, व मोठें होतें, त्याची वृद्धी चिरकालानें होते व कठीण व गार लागतें, जड व स्थीर असतें.

सन्निपातोदर लक्षण.

स्त्रियोन्नपानं नरवरोम मूत्रविडार्तवैर्युक्तमसाधुबुद्ध्या॥ यस्मैप्रयच्छंत्यरयोगरांश्चदुष्टांबुदूषीविषसेवनाद्वा॥ तेनाशुरक्तंकुपिताश्चदोषाः कुर्युःसुघोरंजठरंत्रिलिंगं॥ तच्छीतवातेभृशदुर्दिनेवाविशेषतःकुप्यतिदह्यतेच॥ सचातुरोमूर्छतिहिप्रसक्तंपांडुःकृशःशुष्यतिसेवयाच॥ दूष्योदरंकीर्तितमेतदेव

अर्थ— दुष्टचालीच्या स्त्रिया ज्यापुरुषास नखें, केश, मूत्र, विष्ठा, आर्तवविटाळ हींकालवून अन्नपान देतात, अथवा ज्यास शत्रू विषप्रयोग करितात त्यास, किंवा दुष्टांबु (ज्यांतसविष प्राणि, गवत, पानें कुजलेलीं आहेत असें उदक) आणि दूषीविष, (मंदविष) त्यांचे सेवन झालें असतां त्या योगानें रक्त आणि वातादि दोष लवकर कुपित होऊन-अत्यंत भयंकर त्रिदोषात्मक उदरउत्पन्न करितात, तें शीत काळीं किंवा गार वारा सुटतो त्या वेळीं अथवा ज्यादिवशीं पाय साची झडअसेल त्यादिवशीं विशेषें करून कोप पावतें, आणि जळतें, कारण त्या च वेळेस दूषीविषाचा कोप होत असतो; तो रोगी निरंतर विषयोगानें मूर्छा पावतो, पांडुरवर्ण व कृश होतो आणि आयास केल्यानें शोष लागतो, त्याला दूष्योदर असें म्हटलें आहे.

प्लीहोदर लक्षण.

+ रक्ताला दुष्टकरून जें होतें तें दूष्योदर अथवा परस्पर दूषण करितात ते दोष ते-च दूष्य त्यांनीं केलेलें जें उदर तें च दूष्योदर.

प्लीहोदरंकीर्तयतोनिबोध॥विदाह्यभिष्यंदिरक्त-
स्यजंतोःप्रदुष्टमत्यर्थमसृक्कफश्च॥प्लीहाभिवृद्धिंकु-
रुतःप्रवृद्धोप्लीहोत्थमेतज्जठरंवदंति॥तद्वामपार्श्वेप-
रिवृद्धिमेतिविशेषतःसीदतिचातुरोत्र॥मंदज्वराग्निः
कफपित्तलिंगैरुपद्रुतःक्षीणबलोतिपांडुः॥

अर्थ– प्लीहोदराचेलक्षण सांगतो तें जाणावें,—विदाहि,(वंशकरीरादि) ह्मणजे दाह करणारीं आणि अभिष्यंदि(दध्यादि) ह्मणजे स्रोतःस्रावक अशीं अन्नें निरंतर सेवन करणाऱ्या पुरुषाचें अत्यंत दुष्ट झालेलें रक्त-आणि कफ वाढून प्लीहा(कवल्)ची वृद्धि करितात, त्याउदराला प्लीहो-त्थउदर(पाणथरी) ह्मणतात, हेंडावेकडे वाढत असतें, त्याअवस्थे-मध्यें रोगी फारच गळून जातो, अंगांत बारीक ज्वर असतो, अग्नि मंद असतो, आणि कफपित्तोदर लक्षणें त्यांत असतात, बळ क्षीण होऊन पांढरा फट फटीत होतो.

यकृद्दाल्युदर लक्षण.

सव्यान्यपार्श्वेयकृतिप्रदुष्टेज्ञेयंयकृद्दाल्युदरंतदेव॥

अर्थ— उजव्या बाजूला जें यकृत् ह्मणजे कालीज असतें तें दुष्ट ह्मणजे रोगयुक्त झालें असतां प्लीहोदरासारिखेंच उदर होतें, त्याला यकृद्दाल्युदर ह्मणतात, // दोषानीं यकृताचा भेद होतो ह्मणून तें यकृद्दालि उदर होय.

त्यांतदोषाचासंबंधसांगतो.

उदावर्तरुजानाहेमोहनृद्दहनज्वरैः॥गौरवारुचिकाठिण्येर्विद्यात्तत्रमलान्क्रमात्॥

अर्थ— उदावर्त, शूल, आनाह, स्थानीं, वायू; मोह, तृषा, ज्वर, स्थानीं, पित्त; आणि जडत्व, अरुचि, कठीणपणा, स्थानींकफ असा क्रमानें दोष संबंध जाणावा.

बद्धगुदोदरलक्षण.

यस्यांत्रमल्पैरुपलेपिभिर्वाबालाश्मभिर्वापिहितंयथावत्॥ संचीयतेतस्यमलःसदोषःशनैःशनैःसंकरवच्चनाड्यां॥ निरुध्यतेनस्यगुदेपुरीषंनिरेतिकृच्छादतिचाल्पमल्पं॥ हृन्नाभिमध्येपरिवृद्धिमेतिस्योदरंबद्धगुदंवदंति॥

अर्थ—ज्या पुरुषाचें आंतडेंउपलेपि ह्मणजे बुळबुळीत, अन्ना-(शाकादिक) नीं अथवा बारीक बारीक खड्यानीं दाटलें जातें, त्या पुरुषाचा दोषयुक्त मळ हळू हळू आंतड्यांच्या नळी मध्यें जसा केरकणीनें झाडलेला केर कोपऱ्यांत सांचतो तसा सांचतो, त्याच्या गुदा मध्यें तो मळ गुंततो, तो मोठ्या कष्टानें ह्मणजे कुंथल्यानें-वगेरे थोड थोडा बाहेर येतो, तेंउदर हृदय आणि नाभि यांच्या मध्यें मोटें होतें त्याच्या त्या उदराला बद्धगुदोदर ह्मणतात- गुदाच्या वरती आंतडें बांधल्या सारिखें होतें ह्मणून बद्धगुद होय असें चरकानें सांगितलें आहे.

क्षतोदरलक्षण.

शल्यंतथान्योपहितंयदंत्रंभुक्तंभिनत्त्यागतमन्यथावा॥ तस्मात्स्रुतोंत्रात्सलिलप्रकाशःस्रावःस्रवेद्वेगुदतस्तथाभृशं॥ नाभेरधश्चोदरमेतिवृद्धिंनिस्तुद्यतेदाल्यतिचातिमात्रं॥ एतत्परि—

स्राव्युदरंप्रदिष्टं

अर्थ— कंट कादिशल्य अन्नांत मिसळून पोटांत गेलें म्हणजे पक्वाशया तून विलोम (वाकडें तिकडें) गेलें असतां आंतड्याला भोंक पडतें, तेंस रळ गेलेंतर भोक पडत नाहीं, अथवा जांभई अत्यशन केल्यानें आंत डें फाटतें, त्या आंतड्या पासून गळलेला पाण्यासारिखा स्राव पुनः गुदा वाटे पाझरतो, पोट बेंबीच्या वरतीं मोठें होतें, टोंचल्या सारिखें वभेद वेदनेनें अत्यंत व्यथित होतें, त्याला परिस्रावि उदर असें म्हटलें आहे.

जलोदराचेंउत्पत्तिसहितलक्षण

दकोदरं कीर्तयतोनिबोध॥ यःस्नेहपीतोव्यनुवासितोवा वांतोविरिक्तोव्यथवानिरूढः॥ पिबेज्जलंशीतलमाशुतस्यस्रोतांसिदूष्यंतिहिनद्वहानि॥ स्नेहोपलिप्येव्यथवापितेषुदकोदरंपूर्वमदभ्युपैति॥ स्निग्धंमहत्परिवृद्धनाभिसमाततंपूर्णमिवांबुनाच॥ यथाद्रुतिःक्षुभ्यतिकंपतेचशब्दायतेचापिदकोदरंतत्॥

अर्थ— आतां जलोदर कसें होतें तें सांगतो, ऐका, स्नेहपान केलेला, अथवा अनुवासन बस्ति घेतलेला, वमन घेतलेला, किंवा दाळक घेतलेला अथवा निरूह बस्ति घेतलेला असा पुरुष थंड पाणी पीईल तर त्याचीं तीं उदक वाहाणारीं स्रोतसें तत्काळ दुष्ट होतील, तीं उदक वह स्रोतसें स्नेहानें उपलिप्त झालीं असतां पहिल्या प्रमाणें (म्हणजे अन्नरस उपस्नेहन्यायानें म्हणजे पाझरून बाहेर येऊन उदर उत्पन्न करितो.) जलोदर होतें, तें वरून तुकतुकीत दिसतें, मोठें हो

तें, बेंबी जवळ फार उंच होतें, चहूंकडेनिडका लागतात, पाण्यानें-पोट अगदीं भरल्या सारिखें होतें, अशी पाण्यानें भरलेली परवा लडचमळते, हालतें, डबकडबक वाजतें, तसें पोट होतें, त्यालाच-जलोदर म्हणतात.

साध्यासाध्यविचार.

जन्मनेवोदरंसर्वंप्रायः कृच्छ्रतमंविदुः॥ बलिन-स्तदजातांबुयत्नसाध्यंनवोत्थितम्॥

अर्थ— सर्व प्रकारचें उदरजन्मतः प्रायः अत्यंत कष्टसाध्य म्हणून-बोलतात, बलवान् पुरुषाला नवीन झालेलें, आंत पाणी झालें नस-लेंतर मोठ्या प्रयत्नानें साध्य होतें, पाणी न झालेल्या उदराचें लक्षण चरकांत सांगितलें आहे तें असें "अशोथमरुणाभासंसशब्दं ना-तिभारिकं॥ सदा गुडगुडायतेंशिराजालंगवाक्षितं॥ नाभिंविष्टभ्य-पायोतुवेगंकृत्वा प्रणश्यति॥ स्तब्धंश्लक्ष्णकटीनाभिगुदंप्रत्येकशूलि-नः॥ कर्कशंस्पृजतोपानंनातिमंदेचपावके॥ लोलस्याचिरमेवास्येमू-त्रेल्पे संहते विशि॥ अजातोदकमित्येनेर्युक्तं विज्ञायलक्षणैः॥ इति" जातोदक लक्षणही चरकांतच सांगितलेंआहे, तेंअसें," कुक्षीची अत्यंत वृद्धि, शिराअंतर्धानपावणें, आणि पोटाचा भरल्या परवा-ली प्रमाणें क्षोभ आणि स्पर्श होतो, इत्यादि."

पक्षाद्बद्धगुदंतूर्ध्वंसर्वंजातोदकंतथा॥ प्रायोभवत्य-भावायच्छिद्रांत्रंचोदरंतृणाम्॥

अर्थ— बद्धगुदोदर— पंधरा दिवसांपुढें असाध्य होतें, तसें सर्व प्रकारचें उदर पाणी झालें म्हणजे नाशकारक होतें, आणि छिद्रांत्रो-दर हें प्रायः नाशक होतें, कदाचित् शल्य किंवा शस्त्र चिकित्सा पाहि-

जे तशी झाली तर उदक झालेलें छिद्रांत किंवा बद्धगुद साध्य होतें हें प्राय: पदानें सूचविलें.

असाध्यलक्षण.

शूनाक्षंकुटिलोपस्थंमुपक्लिन्ननखत्वचम्॥ बल-शोणितमांसाग्निपरिक्षीणंचवर्जयेत्॥

अर्थ— एथें सांगितल्यापेक्षां ज्याचा डोळ्यांला टापशी आलीअसेल, शिश्न वांकडें झालें असेल, पोटाची त्वचा क्लेदयुक्त व पातळ झालीअसेल, बळ, रक्त, मांस, आणि अग्नी हेज्याचे क्षीण झाले असतील त्याला सोडावें

दुसरेंअसाध्यलक्षण.

पार्श्वभंगान्नविद्वेषशोथातीसारपीडितम्॥ विरिक्तंचाप्युदरिणंपूर्यमाणंविवर्जयेत्॥ ॥इतिउदरनिदानम्॥

अर्थ— बरगड्या फुटणें, अन्नद्वेष, शोथ, अतिसार, त्यानीं पिडलेला आणि रेचदिला असतां ज्याचें पोट पुनः भरतें, अशाउदरी रोग्याला वैद्यानें सोडावें इतिउदरनिदानम्॥

मधुकोशंसूनिर्मथ्यसारमाकृष्यवैमया॥ व्याख्याकृता महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका.॥

शोथनिदान.

संप्राप्ति.

रक्तपित्तकफान्वायुर्दुष्टोदुष्टान्बहिःशिराः॥ नीत्वा रुद्धगतिस्तेर्हिकुर्यात्त्वङ्मांससंश्रयम्॥ १॥ सोत्से

धंसंहतंशोथंतमाहुर्निचयादनः॥१॥

अर्थ— दुष्ट झालेला वायु, स्वकारणानीं दुष्ट झालेल्या रक्तपित्त कफां स बाह्यशिरांत नेऊंन त्याणीं कोंडला जातो, मग त्याची गति बंद झाली ह्मणजे तो त्वचा आणि मांस ह्यांच्या आश्रयानें सूज उत्पन्न करितो, ती सूज उंचट आणि कठीण असते, हिला रक्त सहित त्रिदोषां चा संबंध असतो, ह्मणून सन्निपातात्मक ह्मणतात.

सर्वैहेतुविशेषैस्तुरूपभेदान्नवात्मकम्॥ दोषैः पृथक्द्वयैःसर्वैरभिघाताद्विषादपि॥ २॥

अर्थ— ती सूज कारण भेदानीं कार्य भेद होऊन नऊ प्रकार ची होते, ती अशी, पृथक् दोषानीं ३ द्वंद्वज ३ सन्निपातज १ अभिघातापासून १ आणि विषा पासून १ मिळून नऊ प्रकारची.

पूर्वरूप.

तत्पूर्वरूपंदवथुःशिरायामोंग गोरवम्॥३॥

अर्थ— संताप, शिरातानल्या सारिखीपीडा, अंगाला जडत्व, हीं लक्षणें झालीं ह्मणजे सूज येणार ह्मणून समजावें.

कारण.

शुध्यामयाभुक्तकृशाबलानांक्षाराम्लतीक्ष्णोष्ण गुरूपसेवा॥ दध्याममृच्छाकविरोधिदुष्टगरोपसृष्टान्ननिषेवणंच॥४॥अर्शांस्यचेष्टानचदेहशुद्धिर्मर्मोपघातोविषमाप्रसूतिः॥ मिथ्योपचारःप्रतिकर्मणांचनिजस्यहेतुःश्वयथोःप्रदिष्टः॥५॥

अर्थ— वमन विरेकादि शोधन, ज्वरादि रोग, उपवासाने कृश वदुर्बल झालेल्या पुरुषांस खारट, आंबट, तिखट, आणि ऊष्ण आणि

जड अशा पदार्थांचे सेवन, दही, अपक्व, मृत्तिका, भाजा, क्षीरमत्स्यादि विरुद्ध, संयोगज विषानें दूषित झालेलें अन्न, त्यांचे सेवन. मुळ व्याध, अव्यायाम, शोधनास योग्य दोष साला तरी शोधन-न घेणें, हृदयादि मर्मास दोषानीं केलेला उपघात, आम गर्भपतनादि वाईट प्रसूति, वमनादि पंच कर्माचा मिथ्या योग, हें सर्व दोषज सुजेला कारण सांगितलें आहे.

सामान्य लक्षण.

सगौरवंस्यादनवस्थितत्वंसोत्सेधमूष्माथशिरा
तनुत्वं॥सलोमहर्षश्चविवर्णताचसामान्यलिं
गंशवयथोःप्रदिष्टं॥६॥

अर्थ— अंगाला जडत्व, चित्त स्वस्थ नसणें, सुजेला उंचवटा आणि दाह, शिरा बारीक होणें, रोमांच येणें, आणि अंगाचा रंग बदलणें हें सुजेचें सामान्य लक्षण होय.

वातज शोथ.

चलस्तनुत्वक्परुषोरुणोसिनःससूसिहर्षार्ति
युतोनिमित्ततः॥प्रशाम्यतिप्रोन्नमतिप्रपीडितो
दिवाबलीस्यात्श्वयथुःसमीरणात्॥७॥

अर्थ— वायू पासून सूज चंचळ, पातळ त्वचा झालेली, खरबरीत, नांबूस, काळी, मेहेरलेली, भिण भिण वेदनांयुक्त अशी-असते, तो कदाचित् निमित्ता वांचून ओसरते, दा बलीअसतां तक्षणीं वर येते, आणि दिवसा सविचा जोर असतो.

पित्तज शोथ.

मृदुःसगंधोसितपीतरागवान्भ्रमज्वरस्वेदतृ

षामदान्वितः॥ यउष्मनेस्पर्शरुगक्षिरागकृत्-
सपित्तशोथोभृशदाहपाकवान्॥ ८॥

अर्थ— पित्ताची सूज, मऊ, किंचित् गंधयुक्त, काळी, पिंवळी, आणि तांबूस असते, तिच्या योगानें भ्रम, ज्वर, घर्म, तृषा, आणि उन्मत्तता, हीं होतात, तीजळजळते, हात लावला असतां दुखते, तिच्या योगानें डोळ्यांला लाली येते, तिला अत्यंत दाह व पाक होतात.

कफज शोथ.

गुरुःस्थिरः पांडुररोचकान्वितः प्रसेकनिद्रावमि
वन्हिमांद्यकृत्॥ सकृच्छ्र जन्म प्रशमोनिपीडि-
तोनचोन्नमेद्रात्रिबलीकफात्मकः॥ ९॥

अर्थ- कफाची सूज जड, स्थिर, पांडुर वर्ण असते, तिच्या योगानें अन्नद्वेष, लालास्राव, निद्रा, ओकारी, अग्निमांद्य हीं होतात, तिची उत्पत्ति आणि नाश हे चिरकालानें होतात-तीं दाबलीं असतां वर येत नाहीं, रात्रीं सतिचें बळ असतें.

द्वंद्वज आणि सन्निपातज शोथ लक्षण.

निदानाकृतिसंसर्गाच्छ्वयथुःस्याद्विदोषजः॥स
र्वाकृतिःसन्निपाताच्छोथोव्यामिश्रलक्षणः॥१०

अर्थ— दोन दोन दोषांचीं कारणें आणि लक्षणें एकत्र झालीं ह्मणजे द्वंद्वज शोथ जाणावा, सन्निपाता पासून जो शोथ होतो त्यांत वातादिक दोष मिळून सर्व लक्षणें होतात.

आभिघातज शोथ.

अभिघातेनशस्त्रादिछेदभेदक्षतादिभिः॥हिमा
निलोदध्यनिलेर्भल्लातकपिकच्छुजैः॥११॥रसैः
शूकैश्चसंस्पर्शाच्छ्वयथुःस्याद्विसर्पवान्॥भृ-
शोष्मालोहिताभासःप्रायशःपित्तलक्षणः॥१२

अर्थ– काष्ठादिकानें अभिघात झाला असतां, शस्त्रादि कानें फोडलें तोडलें असतां, किंवा क्षताच्या योगानें, थंड वारा लागल्यानें, किंवा समुद्राचा वारा लागल्यानें, बिब्याचें तेल, आणि कुहिलीचीं कुसें लागल्यानें सूजयेते, तीचहूंकडे पसरते, तिला अत्यंत दाह असतो, तिचा रंग तांबडा असतो, आणि बहुत करून पित्ताच्या सूजेचीं लक्षणें तींत होतात.

विषजशोथलक्ष.

विषजःसविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात्॥दंष्ट्रा
दंतनखाघातादविषप्राणिनामपि॥१३॥विण्मूत्र
शुक्रोपहतमलवद्वस्त्रसंकरात्॥विषदृक्षानि-
लस्पर्शाद्गरयोगावचूर्णनात्॥१४॥मृदुश्चलोव
लंबीचशीघ्रोदाहरुजाकरः॥

अर्थ– सविष प्राणि आंगावरून चालले असतां, किंवा मुतले असतां, अथवा निर्विष प्राण्याचे देखील दाढा किंवा दांत नखें लागलीं असतां, अथवा सविष प्राण्याची विष्ठा, मूत्र, शुक्र याणीं भरलेलें घमळीण वस्त्र आंगास लागलें असतां, अथवा विषदृक्षा वरून आलेल्या वाऱ्याचा स्पर्श झाला असतां, अथवा संयोगजविषानें अंग चोळ वटलें असतां, जो शोथ उत्पन्न होतो तो विषज म्हणावा, तो मऊ, चंचळ, खालीं लोंबणारा, जलद होणारा, दाह

करितात ते विकार सांगतो.

दोषाः श्वयथुमूर्ध्वंहिकुर्वंत्यामाशयस्थिताः।।
पक्वाशयस्थामध्येतु वर्चस्थानगतास्त्वधः।।१५
कृत्स्नदेहमनुप्राप्ताः कुर्युः सर्वसरंतथा।।

अर्थ– आमाशय स्थित दोष वरती (उरापासून वर) सूज उत्पन्न करितात. पक्वाशयस्थ दोष मध्यें (ऊर आणि पक्वाशयांच्या मध्यें) सूज करितात, आणि मल स्थानगत दोष खालीं (पोंयां पोतर) सूज उत्पन्न करितात, आणि सर्व देहांत दोष पसरले ह्मणजे सर्वांगाला सूज आणितात.

आतांरूक्षादिभेदसांगतों.

योमध्यदेशेश्वयथुः सकष्टःसर्वगश्चयः।।अधोंगेरिष्टभूतःस्याद्यश्चोर्ध्वंपरिसर्पति।।१७

अर्थ– जी सूज मध्य देशावर येत्येती सर्व अंगावर येने,ती कष्ट साध्य, जी सूज खालच्या अंगावर उत्पन्न होऊन वर चढते ती मरण सूचक जाणावी.

असाध्यलक्षणें.

श्वासःपिपासाछर्दिश्चदौर्बल्यंज्वरएवच।।यस्य चान्नेरुचिर्नास्तिशोथिनंपरिवर्जयेत्।।१८

अर्थ– श्वास, तान, ओकारी, अशक्तता, ज्वर, हीं लक्षणें असून ज्याला अन्नावर रुचि होत नाहीं अशा सूजेच्या रोग्यास सोडावें.

अनन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुत्थितः।।पुरु

षंहंतिनारींतुमुखजोगुह्यजोद्वयम्॥१९॥नवोनु षद्रवःशोथःसाध्योऽसाध्यःपुरेरितः॥ इतिशोथ निदानम्॥

अर्थ– अन्यरोगाच्या उपद्रवानें झालेला नव्हे असा शोथ पहिल्या नें पायांवर येऊन नंतर वर चढतो (त्याला उलटी सूज म्हणतात) तो पुरुषाचा नाश करितो, आणि पहिल्यानें तोंडावर येऊन मग खालीं उतरतो तो स्त्रियांस घातक आहे, आणि गुह्यस्थानीं उत्पन्न होऊन सर्व शरीर भरतो तो उभयतांस घातक होतो.

नवीन आणि उपद्रव (श्वासादि) रहित जो शोथ असतो तो साध्य होतो, आणि अधोंगे रिष्टसंभूत इत्यादि श्लोकांत मागें सांगितला तो शोथ असाध्य जाणावा, इति शोथनिदानम्॥ ॥

मधुकोशंस्फुनिर्मथ्यसारमाकृष्यचेमया॥ व्याख्याकृतामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥

अंडवृद्धिनिदान.

संप्राप्ति.

कुपोनूर्ध्वगतिर्वायुःशोथशूलकरश्चरन्॥ सुकोवक्षणतःप्राप्यफलकोशाभिवाहिनीः॥ प्रपीड्य धमनी र्वृद्धिंकरोतिफलकोशयोः॥

अर्थ– कुपित झालेला अधोगमनशील व शोथ आणि शूल करून करणारा वायु कुक्षी मध्यें संचार करीत असतां अंडसंधीतून आंडांत येऊन अंडाची बाठ आणि कोश (पिशवी) यांच्या वाहणाऱ्या धमनी (नाडी) स दुष्ट करून अंडाची वृद्धि (दोहोंकडची किंवा एक

जोवध्यानलाद्दुष्टमेदस्ककफलम्॥

अर्थ—नोवृद्धिरोग दोष ३ रक्त १ मेद १ मूत्र १ आणि आंतडें १ ह्या नींसात प्रकारचा होतो, मूत्रज आणि अंत्रज वृद्धि हेतरी वायू पासूनच होतात, परंतु त्यांचें कारण मात्र वेगळें आहे.

वात, पित्त, कफ, रक्त, आणि, मेद ह्यां पासून झालेल्या वृद्धि चें लक्षण.

वातपूर्णवृतिस्पर्शोरूक्षोवातादहेतुरुक्॥रुक्-
ष्णस्फोटावृतःपित्तवृद्धिर्लिंगैश्चपित्तजः॥कफ
वन्मेदसोवृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः॥

अर्थ— वायूनें भरलेली पिशवी जशी हाताला लागते तसा हाला गतो, रूक्ष आणि कारणा वांचून दुखूं लागतो तो वातज वृद्धि होय.

काळ्या फोडानें व्याप्त झालेला व पित्त वृद्धि लक्षणानीं युक्त जो वृद्धि तो पित्ताचा वरक्ताचा जाणावा.

मेदा पासून जो वृद्धि होतोतो कफ वृद्धि सारखा मृदु व पिकलेल्या ताडगोळ्या सारिखा ह्मणजे पिंवळा आणि वाटोळा असतो.

मूत्र वृद्धि.

मूत्रधारणशीलस्यमूत्रजःसनुगच्छतः॥अंभो
भिःपूर्णवृतिवत्क्षोभंयातिसरुङ्मृदुः॥मूत्रकृच्छ्र
मधस्याच्चचलयन्फलकोशयोः॥

अर्थ— मूत कोंडण्याची ज्याला सवय असते - त्याला हा विकार होतो

तो वाल्लं लागलें असतां पाण्यानें भरलेल्या परवाली सारखा डबक डबक हालतो, वाजतो, थोडासा दुखतो, हाताला मऊ लागतो, त्यापासून सुताला साफ होतें नाहीं, आणि अंडाची झोळी खाली लोंबून इकडे तिकडे हेलकावे बसतात.

अंत्रवृद्धीचें लक्षण.

वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः॥ धारणैरणभाराध्वविषमांगप्रवर्तनैः॥ क्षोभणैः क्षुभितोन्येश्चक्षुद्रांत्रावयवंयदा॥ पवनोविगुणीकृत्य स्वनिवेशादधोनयेत्॥ कुर्याद्वंक्षणसंधिस्थोग्रंथ्याभंशवयथुंतदा॥

अर्थ— वात कोप करणारे आहार सेवन केल्यानें, गार पाण्यांत बुडी मारल्यानें, उपस्थित वेगाचें धारण, अप्राप्त वेगाचें बलेंच प्रेरण, गुरुभार वहन, अतिमार्ग गमन, वेड्यावांकड्या अंगानीं गमनादि व्यापार करणें, आणखी दुसरीं बलवद्विग्रहादि, अशा कोपकारणानीं कुपित झालेला वायु लहान आंतड्याचा एक भाग घेऊन त्याचा संकोच किंवा दुमडून स्वस्थाना पासून जेव्हां खालीं नेतो तेव्हां तो वंक्षण संधीत राहून तेथें गांठी सारिखी सूज उत्पन्न करितो.

उपेक्षाकेलीअसतां परिणाम.

उपेक्षमाणस्यचमुष्कवृद्धिमाध्मानरुक्तंभवतीसवायुः
प्रपीडितोंतःस्तनवान्यथातिशब्दापयन्नेतिपुनश्चमुक्तः

अर्थ—ज्याअंडवृद्धीमध्यें फुगारा, कळ, ताठरपणा असतात, तिचीउपेक्षाकेलीअसतां अंडदाबला म्हणजे त्यांतला वायू कोंकोंशब्दकरीत वरजातोआणि सोडला म्हणजेपुन: वायु उतरल्यामुळें अंडफुगतो.

असाध्यलक्षण.

क्षुद्रांत्रावयवान्श्लेष्मासुषुम्नयोर्वातसंचयात्॥ अंत्रवृद्धि
रसाध्योयंवातवृद्धिसमाकृतिः॥ ॥इतिवृद्धिनिदानम्॥

अर्थ— लहानआंतड्याचासंबंधअसल्यामुळें,आणिअंडामध्येंवातसांचल्यामुळें,वा तवृद्धिलक्षणासारिखा हाअंत्रवृद्धिरोगअसाध्यजाणावा, वर्ध्मानिदान तंत्रांतरांतसांगितलेंआहे तेंअसें "अत्यभिष्यंदिगुर्वामसेवनान्निचयंगतः॥ करोति ग्रंथिवच्छोफंदोषोवंक्षणसंधिषु॥ ज्वरशूलांगदाहांत्यंतंवर्ध्मानिनिर्दिशेत्॥" अर्थ— अत्यंतस्त्रोतःस्त्रावी,जड,आम,अशाअन्नाच्यासेवनानें वृद्धझालेला दोष वंक्षणसंधीमध्येंगांठीवजासूजउत्पन्नकरितो,तेणेंकरून ज्वर,ठणका,आंगांतजळजळ,हीं होतात,त्यारोगालावर्ध्मअसें म्हणतात,अंडवृद्धीलाकोणी कुरंटकही म्हणतात.

मधुकोशंस्फोनिर्मथ्यसारमाकृष्यचेमया॥ व्याख्याकृतानामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥

गलगंडनिदान.

निबद्धःश्वयथुर्यस्यसुषुक्वलंबतेगले॥ महान्वायदियाह्रस्वोगलगंडंतमादिशेत्॥

अर्थ— ज्याच्या गळ्याला अनुबद्ध युक्तमोठी किंवा लहान अंगाप्रमाणें सूज होत्ये, तिलागलगंड असें म्हणावें.

त्याचीसंप्राप्ति.

वातःकफश्चापिगलेप्रदुष्टोमन्येसमाश्रित्यतथैवमेदः॥ कुर्वंतिगंडंक्रमशस्त्रिलिंगैःसमन्वितंतंगलगंडमाहुः॥

अर्थ— गळ्या मध्यें दुष्ट झालेले वात, कफ, आणि तसेच मेद-हीं गळ्याच्या मागल्या शिरामध्यें राहून क्रमा क्रमानें आपआपल्या लक्षणांनीं युक्त असा गंड (गोळा) उत्पन्न करितात, त्याला गलगंड (गालगुंड) असें ह्मणतात.

वातिकगलगंड.

तोदान्वितः कृष्णशिरावनद्धः शावो रुणो वापि वनात्मकस्तु॥ पारुष्ययुक्तश्चिरदृद्धिपाकोयदृच्छयापाकमियात्कदाचित्॥ वैरस्यमास्यस्य चतस्यजंतोर्भवेत्तथातालुगलप्रशोषः॥

अर्थ— वातजन्य गलगंडांत रुग्यानीं टोचल्यासारिखी पीडा होते, तो काळ्या शिरानीं व्याप्त, निळा, तांबूस, व खरखरीत लागतो, चिरकालानें वाढतो, तो पिकत नाहीं; पिकला तर कदाचित् यदृच्छेनें पिकतो, त्या रोग्याच्या तोंडाला रुचि नसते, आणि टाळा व गळा हे कोरडे पडतात.

कफजगलगंड.

स्थिरःसवर्णोगुरुरुग्रकंडूःशीतोमहांश्चापिकफात्मकस्तु॥ चिराभिवृद्धिंभजतेचिराद्वापपच्यतेमंदरुजःकदाचित्॥ माधुर्यमास्यस्यचतस्यजंतोर्भवेत्तथातालुगलप्रलेपः॥

अर्थ— कफात्मक गलगंड स्थिर, त्वचेच्यारंगाचा, जड, अत्यंत कंडुयुक्त, थंड, आणि मोठा असतो; तो फार दिवसानीं वाढतो. व उशिरानें कदाचित् पिकतो; तेव्हां त्यास थोडाठणका लागतो. त्या मनुष्याचें तोंड गोड असतें, तसें टाळा आणि गळा हे कफानें

सारवल्या प्रमाणें होतात.

मेदजगलगंड.

स्निग्धोगुरुःपांडुरनिष्टगंधोमेदोभवःस्वल्परुजो
निकंडूः॥ प्रलंबतेलाबुवदल्पमूलोदेहानुरूपःक्ष
यवृद्धियुक्तः॥ स्निग्धास्यतानस्यभवेच्चजंतोर्ग
लेनुशब्दंकुरुतेचनित्यं॥

अर्थ— मेदा पासून झालेला गलगंड, तुळतुळीत, जड, पांडुरवर्ण, दुर्गंधयुक्त, मंदपीडा करणारा, आणि अत्यंत कंडु युक्त होतो. तो दुध्या भोंपळ्या सारिखा लोंबतो, त्याचें मूळ लहान असतें, आणि देहानुरूप क्षय आणि वृद्धि त्यानीं युक्त असतो, म्हणजे देह क्षीण झाला असतां तो क्षीण होतो, देह वृद्ध झाला असतां तो मोठा होतो, त्या मनुष्याचें तोंड तेल सारवल्या प्रमाणें तुळतुळीत दिसतें, आणि बोलतानां गळ्यांतून अनुशब्द निघतो.

असाध्यलक्षण.

कृछ्राच्छ्वसंतंमृदुसर्वगात्रंसंवत्सरातीतमरो
चकार्तं॥ क्षीणंचवैद्योगलगंडजुष्टंभिन्नस्वरंचा
पिविवर्जयेत्तु॥ इतिगलगंडनिदानम्॥

अर्थ— कष्टानें श्वास टाकणारा, मृदुगात्र झालेला, गलगंड होऊन वर्ष लोटलेला, अरोचकानें पीडित, क्षीण झालेला, आणि स्वरभेदयुक्त, अशा गलगंडपीडित मनुष्याला वैद्यानें सोडावें.

गंडमालानि०

कर्कंधुकोलामलकप्रमाणैःकक्षांसमन्यागलवं-

क्षणेषु॥ मेदःकफाभ्यांचिरमंदपाकैःस्याद्गंडमा
लाबहुभिस्तुगंडैः॥

अर्थ— मेद आणि कफ यांपासून, कांख, खांदे, मान, गळा, आणि अडसंधि इतक्या ठिकाणीं लहान बोरा येवढ्या मोठ्या-बोरा येवढ्या, आंवळ्या येवढ्या अशा अनेक गांठी येतात; त्या फारा दिवसानीं हळू हळू पिकतात; त्या गांठीच्या ओळीला गंडमाळा ह्मणतात.

अपचीलक्षण.

तेग्रंथयःकेचिदवाप्तपाकाःस्रवंतिनश्यंतिभवं
तिचान्ये॥ कालानुबंधंचिरमादधातिसेवापची
तिप्रवदंतिकेचित्॥

अर्थ— त्या गांठी कांहीं पिकतात, कांही स्रवतात, कित्येक नाहींशा होतात, दुसऱ्या उगवतात, अशी पीडा फार दिवस राहाते तिलाच कोणी अपची ह्मणतात.

साध्यासाध्यलक्षण.

साध्यास्मृतापीनसपार्श्वशूलकासज्वरछर्दि-
युतानसाध्या॥ ॥इत्यपचीनिदानम्॥

अर्थ— वर सांगीतलेली अपची साध्य आहे, तीच पीनसादि उपद्रवानीं युक्त झाली ह्मणजे साध्य होत नाहीं, इतिअपचीनिदान

ग्रंथिनिदान.

वातादयोमांसमसृक्प्रदुष्टाःसंदूष्यमेदश्चतथा
शिराश्च॥ वृत्तोन्नतंविग्रथितंतुशोथंकुर्वंत्यतो
ग्रंथिरितिप्रदिष्टः॥

अर्थ— अत्यंत दुष्ट झालेले वातादि दोष, मांस, रक्त, आणि मेद, नशाच शिरा स्नायु दुष्ट करून (येथें दुष्टि हड्डि रूप जाणावी, क्षय रूप नव्हे, कारण क्षीणांस विकार करण्याचें सामर्थ्य नसतें,) वाटोळा, उंच, गाठाळलेला, किंवा कठीण असा शोथ उत्पन्न करितात, म्हणून त्याला ग्रंथि असें म्हटलें आहे.

वातजग्रंथि.

आयम्यतेदह्यतितुद्यतेचप्रस्यस्यतेमथ्यतिभिद्यतेच॥ कृष्णोगुरुर्बस्तिरिवाततश्चभिन्नःस्रवेच्चानिलजोस्रमच्छं॥

अर्थ— वातज ग्रंथि ओढून लांब केल्यासारिखा, छिलल्यासारिखा, टोंचल्यासारिखा, फेंकल्यासारिखा, घुसळल्यासारिखा. फोडल्यासारिखा होतो, तो काळ्या रंगाचा, मृदु, बस्ती प्रमाणें विस्तृत असतो; तो फुटला असतां स्वच्छ रक्त स्रवतें.

पित्तजग्रंथि.

दंदह्यतेधूम्यतिचूष्यतेचपापच्यतेप्रज्वलतीवचापि॥ रक्तःसपीतोथ्यथवापिपित्ताद्भिन्नःस्रवेद्दुष्टमतीवचास्रं॥

अर्थ— पित्तज ग्रंथि अगीनें भाजल्या प्रमाणें अत्यंत दाहयुक्त होतो, आंतून धूर निघाल्यासारिखा वाटतो, तुमडीनें ओढल्यासारिखा, क्षार लावून पिकवल्या प्रमाणें, अत्यंत पक्व होतो, जळून भस्म होत आहेसा वाटतो, तांबडा लाल होतो, किंवा किंचित् पिंवळा असतो, आणि फुटला म्हणजे त्यांतून नासलेलें फुसळ रक्त स्रवतें.

कफजग्रंथि.

शीतोविवर्णोल्परुजोतिकंडूःपाषाणवत्सन्नहनोपपन्नः॥चिराभिवृद्धिश्चकफप्रकोपाद्विनंस्ववेच्छुक्लघनंचपूयम्॥

अर्थ— कफज ग्रंथि थंड, प्रकृतिसम वर्ण, (कोणी किंचित् विवर्ण असें ह्मणतात,) अल्प पीडाकरणारा, अत्यंत कंडुयुक्त, दगडा प्रमाणें कठीण व मोठा, आणि चिरकालानें वाढणारा, असा असतो; तो-फुटला ह्मणजे पांढरा दाट पू गळतो.

मेदजग्रंथि.

शरीरवृद्धिक्षयवृद्धिहानिःस्निग्धोमहान्कंडुयुतोरुजश्च॥मेदःक्षतोगच्छतिचाग्निनेपिष्टाकसर्षिप्रतिमंतुमेदः॥

अर्थ— मेदजग्रंथि शरीर वृद्ध झालें असलें तर तो वृद्ध होतो, शरीर क्षीण झालें असलें तर तो क्षीण होतो, तुळतुळीत, मोठा, कंडुयुक्त, रुजारहित असतो, आणि तो फुटला असतां त्यांतून तिळांच्या कल्का सारिखा किंवा थिजलेल्या तुपा सारिखा मेद जातो.

शिराजग्रंथीची संप्राप्ति.

व्यायामजातैरबलस्यतैस्तैराक्षिप्यवायुस्तशिराप्रतानम्॥संकुच्यसंपीड्यविशोष्यचापिग्रंथिंकरोत्युन्नतमाशुवृत्तम्॥

अर्थ— निर्बळ पुरुषानें नाना प्रकारचीं शरीरायास जनक कर्में केल्यानें वायु कुपित होऊन शिरांचें जाळें आंखडून संकोच करून एकेठिकाणीं करून, आणि शोषवून झटकन उंच ग्रंथि (गांठ) करितो.

त्याचेंसाध्यासाध्यलक्षण.

ग्रंथिः शिराजः सचरुक्छसाध्योभवेद्यदिस्यात्स-
रुजश्चलश्च॥ अरुक्स्थिरश्चाप्यचलोमहांश्चमर्मो-
स्थितश्चापिविवर्जनीयः॥

अर्थ— तो शिराज ग्रंथि रुक्छसाध्य आहे, जर तो पीडायुक्त व चंच
ळ होईल तर तो साध्य होतो, आणि तोच पीडा रहित न वनिश्चल, मो
ठा किंवा मर्म स्थानीं झाला असला तर तो वैद्यानें सोडावा.

अर्बुदनिदान.

त्याचीसंप्राप्ति.

गात्रप्रदेशेक्वचिदेवदोषाः संमूर्छितामांसमसृक्च
दूष्य॥ वृत्तंस्थिरंमंदरुजंमहांतमनल्पमूलंचिरवृ-
द्धिपाकं॥ कुर्वंतिमांसोच्छ्रयमल्पगाधंतदर्बुदं-
शास्त्रविदोवदंति॥

अर्थ— शरीराच्या कोणत्याही भागावर दुष्ट झालेले दोष मांस
रक्ताला दूषित करून, वाटोळा, स्थीर, मंदपीडायुक्त, मोठा, खोल
मूळ गेलेला, चिरकालानें वाढणारा, व पिकणारा असा मांसाचा-
गोळा उठवितात; त्याला वैद्य अर्बूद म्हणतात

वातेनपित्तेनकफेनचापिरक्तेनमांसेनचमेदसाच॥
तज्जायतेतस्यचलक्षणानिग्रंथेःसमानानिसदाभ
वंति॥

अर्थ— तें अर्बुद वायूनें, पित्तानें, कफानें, रक्तानें, मांसानें, आणि
मेदानें असें साहाप्रकारानें होतें; त्याचीं लक्षणें सर्वदा ग्रंथिसदृश-

रक्तार्बुदलक्षण.

दोषः प्रदुष्टोरुधिरंशिरास्थंसंकुच्यसंपीड्यततो-
स्यपाकं॥ सास्रावमुन्नद्यतिमांसपिंडंमांसांकुरै
राचितमाशुवृद्धं॥ करोत्यजस्रंरुधिरप्रदृद्धिमसा
ध्यमेतद्रुधिरात्मकंतु॥ रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वा
त्पांडुर्भवेत्सोर्बुदपीडितस्तु॥

अर्थ– दुष्ट झालेला दोष शिरामध्यें रक्ताला संकुचित करून व पीडित करून मांसाचा गोळा उचलवितो, तो यत्किंचित पिकणारा, व किंचित् स्रावयुक्त, आणि मांसांकुरानीं व्याप्त, आणि लोकरवाढणारा असा असतो त्याज पासून निरंतर रक्त वाहात असतें, हें रक्तार्बुद असाध्य आहे, तो अर्बुदपीडित रोगी रक्तक्षयाच्याउपद्रवानी पीडित झाल्यामुळें पांढरा फट्फटीत होतो,

मांसजार्बुदसंप्राप्ति.

मुष्टिप्रहारादिभिरर्दितेंगे मांसंप्रदुष्टंजनयेद्विशो
थं॥ अवेदनंस्निग्धमनन्यवर्णमपाकमश्मोपम
मप्रचाल्यम्॥ प्रदुष्टमांसस्यनरस्यगाढमेतद्भवे
न्मांसपरायणस्य॥ मांसार्बुदंत्वेतदसाध्यमुक्तं

अर्थ– मुष्टि प्रहारादिकें करून अंगपीडित झालें असतां दुष्ट झालेलें मांस सूज उत्पन्न करितें, तीं दुखत नाहीं, तुळतुळीत, अनन्य वर्ण, नपिकणारी, दगडासारिखीकठीण, न हलणारी अशी असते. ज्या मनुष्याचें मांस बिघडलें आहे, व जो नित्य मांस खाणारा आहे त्याला हें अर्बुद होतें, हें मांसार्बुद असाध्य म्हणून सांगितलेंआहे.

साध्यामध्येंअसाध्यप्रकारसांगतो.

साध्येघपीमानित्तुवर्जयेच्च॥ संप्रस्रुतंमर्मणियच्च जातंस्रोतःस्रुवायच्चभवेदचाल्यम्॥

अर्थ— साध्यामध्यें हीं पुढील अर्बुदें वर्जावीं,— स्रावयुक्त, जें मर्माच्या ठिकाणीं झालेलें; किंवा नासादि स्रोतसांचे ठिकाणीं झालेलें, किंवा जें स्थिर असतें तें असाध्य जाणावें.

अध्यर्बुदल०

यज्जायतेन्यत्वलुपूर्वजातज्ञेयंतदध्यर्बुदमर्बुदज्ञैः

अर्थ— पूर्वीं ज्या ठिकाणीं अर्बुद झालें होतें त्याच ठिकाणीं जें दुसरें अर्बुद होतें तें अध्यर्बुद ह्मणून समजावें.

द्विरर्बुद.

यद्द्वंद्वजातंयुगपत्क्रमाद्वाद्विरर्बुदंतच्चभवेदसाध्यं

अर्थ— एक काळीं किंवा एका मागून एक दोन अर्बुदें शेजारीं शेजारीं होतात त्याला द्विरर्बुद ह्मणावें. तें असाध्य होतें.

अर्बुदेंन पिकण्याचें कारण.

नपाकमायांतिकफाधिकाद्वामेदोबहुत्वाच्चविशेषतस्तु॥ दोषस्थिरत्वाद्ग्रथनाच्चतेषांसर्वार्बुदान्येवनिसर्गतस्तु॥ इतिगलगंड,गंडमाला,अपचीग्रंथि,अर्बुदनिदान॥

अर्थ— कफ अधिक असतो त्यामुळें, किंवा विशेषें करून मेद पुष्कळ असतो त्यामुळें, दोष स्थीर असल्यामुळें, व दोषाचें ग्रथन झाल्यामुळें सर्व प्रकारचीं अर्बुदें स्वभावतः पिकत नाहींत, इतिगलगंड,गंडमाला पचीग्रंथ्यर्बुदनिदानम्॥ ॥ ॥

मधुकोशंरूनिर्मथ्यसारमाकृष्यवेमया॥ व्याख्याकृ
तामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥

श्लीपदनिदान.

व्याधीसंप्राप्ति.

यःसज्वरोवंक्षणजोभृशार्तिः शोथोनृणांपाद
गतःक्रमेण॥ तत्श्लीपदंस्यात्करकर्णनेत्रशि-
श्नौष्ठनासास्वपिकेचिदाहुः॥१॥

अर्थ— जी सूज पहिल्यानें अडसंधीमध्यें उत्पन्न होऊन हळूहळू पायांवर येते, वातिच्या बरोबर ताप येतो, त्या रोगाला श्लीपद (थारूळ) म्हणतात, हें श्लीपद, हात, कान, डोके, शिस्न, ओष्ठ, नाक, त्यांवर देखील होतें असें कोणी म्हणतात.

वातजश्लीपद.

वातजंकृष्णरूक्षंचस्फुटितंतीव्रवेदनं॥अनि-
मित्तरुजंतस्यबहुशोज्वरएवच॥२॥

अर्थ— वायूपासून झालेलें श्लीपद काळें, खरखरीत, चिरपडलेलें, तीव्रवेदनायुक्त, कारणावांचून दुखणारें, असें असतें;आणि त्यांत बहुशः ज्वर असतो.

पित्तजश्लीपद.

पित्तजंपीतसंकाशंदाहज्वरयुतंमृदु॥ ॥

अर्थ—पित्तजन्यश्लीपद पिवळ्यारंगाचें दाह आणिज्वरयाणीं-युक्त व मृदु असतें.

श्लेष्मिकश्लीपद.

श्लेष्मिकंस्निग्धवर्णंचश्वेतंपांडुगुरुस्थिरम् ॥३

अर्थ— कफात्मक श्लीपद, तुकतुकीत, पांढरें, गुळधवें, जड, आणि कठिण असतें.

असाध्यलक्षण.

वल्मीकमिवसंजातंकंटकैरुपचीयते॥अब्दात्मकंमहत्तच्चवर्जनीयंविशेषत:॥ ४॥

अर्थ— वारुळा सारिखें वाढलेलें, वज्यावर पुष्कळ कांटे उभारले आहेत असें एका वर्षाचें व मोठें झालेलें श्लीपद विशेषें करून सोडावें.

श्लीपदामध्येंकफाचें प्राधान्यअ व्यभिचारानेंअसतें ह्मणून सांगतो.

त्रीण्यप्येतानिजानीयाच्छ्लीपदानिकफोच्छ्रयात्॥
गुरुत्वंचमहत्त्वंचयस्मान्नास्तिबिनाकफात्॥ ५॥

अर्थ— ह्यावर सांगितलेल्या तिन्ही श्लीपदामध्यें कफाचें आधिक्य असतें, कारण गुरुत्व; आणि महत्व; हीं कफावांचून होत नाहींत.

श्लीपद कोणत्या देशांतउत्पन्न होतें तसले देश सांगतात.

पुराणोदकभूयिष्ठा:सर्वर्तुषुचशीतला:॥येदेशा स्तेषुजायंतेश्लीपदानिविशेषत:॥ ६॥

अर्थ— पावसाचें पाणी पुष्कळ पडलेलें असून जमिनीला सर्वकाळ असल्या मुळें सुकून जात नाहीं ह्मणून जुनें पाणी सांचलेले; सर्व ऋतूमध्यें थंड असणारे असे जे देश आहेत तेथें बहुत करून श्लीपदरोग होतो.

असाध्यलक्षण.

यश्लेष्मलाहारविहारजातंपुंसःप्रकृत्याचकफात्मकस्य॥ सास्रावमत्युन्नतसर्वलिंगंसकंडुरंश्लेष्मयुतंविवर्ज्यं॥७ इतिश्लीपदनिदानम्॥

अर्थ— जें श्लीपद कफकर आहारविहारानीं झालेलें, व कफप्रकृतीच्या पुरुषाला कफस्वभावानें झालेलें; वस्रावयुक्त वज्या दोषानें तें झालें असेल त्याचीं लक्षणें त्यांत दृष्टिगत असतात; वज्याला. कंडूकारकटत्वें व कफानेंयुक्त असेलतें वर्जावें; इतिश्लीपदनि॰

मधुकोशंकनिर्मथ्यसारमाछ्यवेमया॥ व्याख्याकृता महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥

विद्रधिनिदान.

त्वग्रक्तमांसमेदांसिप्रदूष्यास्थिसमाश्रिताः॥दोषाःशोथंशनैर्घोरंजनयंत्युच्छ्रितापृशम्॥१॥महाशूलंरुजावंतंदृत्तंवाप्यथवायतम्॥सविद्रधिरितिव्यातोविज्ञेयःषड्विधश्चसः॥२॥ष्टथक्दोषैःसमस्तैश्चक्षतेनाप्यसृजातथा॥षण्णामपिहितेषांतुलक्षणंसंप्रचक्षते॥३॥

अर्थ— अत्यंत वाढलेले, व अस्थीचा आश्रय करून राहिलेले, वातादि दोष, त्वचा, रक्त, मांस, आणि मेद यांस दुष्ट करून हळू हळू भयंकर शोथ उत्पन्न करितात; त्याचें मूळ अस्थी पर्यंत गेलेलें असतें; उत्पत्ति काळींच अत्यंत पीडा करणारा, व वाटोळा, अथवा लांब जो शोथ असतो त्याला विद्रधि (गळू, केसतुड) असें म्हणतात, ष्टथ-

कू दोषानीं ३ सन्निपातानें १ क्षतानें १ आणि रक्तानें १ मिळून ६ प्रकारचे विद्रधि होतात, त्या साहा विद्रधीचें लक्षण सांगतों.

वातजविद्रधि.

कृष्णोरुणोवाविषमोभृशमत्यर्थवेदनः॥चिरोत्थानप्रपाकश्चविद्रधिर्वातसंभवः॥ ४॥

अर्थ— जो विद्रधि काळा, अरुण, विषम ह्मणजे कदाचित् लहान, कदाचित् मोठा, अत्यंत वेदनायुक्त असा असतो, त्याचा उद्गम आणि पाक हे नाना प्रकारचे असतात.

पित्तजविद्रधि.

पक्वोदुंबरसंकाशःश्यावोवाज्वरदाहवान्॥क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्चविद्रधिःपित्तसंभवः॥ ५॥

अर्थ— पित्तजविद्रधि पिकलेल्या उंबरा सारिखा, अथवा श्याम वर्ण, ज्वर आणि दाह करणारा असून त्याचा उगम व पाक लवकर होतात.

कफजविद्रधि.

शरावसदृशःपांडुःशीतस्निग्धोल्पवेदनः॥चिरोत्थानप्रपाकश्चविद्रधिःकफसंभवः॥ ६॥

अर्थ— कफज विद्रधि, परळा सारिखा ह्मणजे मोठा, पांडुर वर्ण, थंड, स्निग्ध, अल्प वेदन असतो, त्याचा उगम आणि पाक हे उशीरानें होतात.

पिकल्यानंतर त्यांचास्त्राव.

तनुपीतसिताश्चेषामास्त्रावाःक्रमशःस्मृताः॥

अर्थ— हे तिन्ही प्रकारचे विद्रधि पिकले असतां त्यांपासून वातादि क्रमानें पातळ, पिंवळा, आणि पांढरा पूय गळतो.

सन्निपातविद्रधि.

नानावर्णरुजास्त्रावोघंटालोविषमोमहान्॥७॥
विषमंपच्यतेचापिविद्रधिःसान्निपातिकः॥ ॥

अर्थ— सन्निपात विद्रधीमध्यें नाना प्रकारच्या पीडा व नाना तऱ्हेचे स्राव होतात; घांटे सारिखा लोंबणारा, लहान, मोटा, कदाचित् पिकतो कदाचित् पिकत नाहीं असातोविद्रधि असतो.

अभिघातजन्यआगंतुजविद्रधीचीसंप्राप्तिसांगतो.

तेस्तेभीवेरभिहतेक्षतेवापथ्यकारिणः॥८॥क्षतोष्मावायुविसृतःसरक्तंपित्तमीरयेत्॥ज्वरस्तृष्णाचदाहश्चजायंतेतस्यदेहिनः॥९॥आगंतुविद्रधिर्ज्ञेयःपित्तविद्रधिलक्षणः॥

अर्थ— त्या त्या काष्ठ लोष्ठ पाषाणादिकानीं अभिघात (ठेंचणें, पिचणें इत्यादि) झाला असतां किंवा क्षत झालें असतां अपथ्य करणाऱ्याचा कुपित वायूनें पसरवलेला क्षतोष्मा रक्तसहित पित्ताला कोपवितो, त्या पुरुषास, ज्वर, तृषा, आणि दाह हे होतात, व पित्तविद्रधीचीं लक्षणें त्यांत असतात, हा आगंतु विद्रधि जाणावा.

रक्तजविद्रधि.

कृष्णस्फोटावृतःश्यावस्तीव्रदाहरुजाकरः॥पित्तविद्रधिलिंगस्तुरक्तविद्रधिरुच्यते॥१०॥

अर्थ— काळ्या फोडानीं व्याप्त झालेला, श्याम वर्ण, दाह, उष्णता, आणि ज्वर हीं ज्यांत तीव्र होतात; व पित्तविद्रधीच्या लक्षणानीं जो युक्त असतो तो रक्तविद्रधि जाणावा.

अंतर्विद्रधि.

पृथक्समभूयवादोषाः कुपितागुल्मरूपिणम्॥
वल्मीकवत्समुन्नद्धमंतः कुर्वंतिविद्रधिम्॥११

अर्थ— कुपित झालेले वेगळे किंवा एकत्र झालेले वातादि दोष शरीरा मध्यें गुल्मा सारखा, वारुळा प्रमाणे वाढलेला असाविद्रधि उत्पन्न करितात.

स्थानें.

गुदेबस्तिमुरुवेनाभ्यांकुक्षोवक्षणयोस्तथा॥ हृ
क्कयोःप्लीन्हियकृन्नि्हृदयेक्लो म्निचाव्यथा॥ १२॥
एषामुक्तानिलिंगानि बाह्यविद्रधिलक्षणैः॥गुदे
वातनिरोधस्तबस्तौकृ च्छ्रात्स्वमूत्रता॥ १३॥नाभ्यां
हिक्कातथाटोपः कुक्षौ मारुतकोपनम्॥ कटिपृष्ठ
ग्रहस्तीव्रोवंक्षणोत्थेनविद्रधौ॥१४॥ हृक्कयोःपा
र्श्वसंकोचः प्लीह्युच्छ्वासावरोधनम्॥सर्वांग
ग्रग्रहस्तीव्रोहृदिकंपश्चजायते॥१५॥श्वासोय
हृतिहिक्कास्त्र क्लोम्निपेपीयतेपयः॥

अर्थ— गुद, बस्तीचें लोंड, बेंबी, कुक्षी, अडसंधि, कुक्षि पिंड, प्लीहा, काळीज, हृदय, क्लोम, (पिपासा स्थान) इतक्या ठिकाणीं विद्रधि होतात, त्यांचीं लक्षणें बाह्यविद्रधिलक्षणा प्रमाणें जाणावीं.

गुदामध्यें विद्रधी झाला असतां वायूचा रोध होतो.
बस्तीमध्यें झाला असतां कष्टानें थोडें मुतायालाहोतें.
नाभीमध्यें— झाला असतां गुचकी व रुजापूर्वक क्षोभ होतो.
कुशीमध्यें— वायूचा कोप होतो.

वंक्षणांत — कंबर आणि पाठ हीं बळ कटजरवडतात.
कुक्षिपिंडांत — बरगड्यांचा संकोच होतो.
प्लीहामध्यें — उच्छ्वास कोंडतो.
हृदयांत — सर्वांगाचें ग्रहण व कंप होतो.
कालजांत — श्वास आणि गुच्की लागतात.
क्लोमामध्यें — रोग्याला वारंवार पाणीपिण्याची इच्छा होते.

स्रावनिर्गम.

नाभेरुपरिजाःपक्वायांत्वूर्ध्वमितरेत्वधः॥१६॥
अधःस्रुतेषुजीवेत्तुस्रुतेषूर्ध्वंनजीवति॥ ॥

अर्थ— नाभीच्या वरतीजे विद्रधी होतात ते पिकले ह्मणजे त्यांचा स्राव तोंडा वाटे होतो, नाभीच्यारवालती होणाऱ्याचा स्राव गुदमार्गानें होतो, नाभीचे ठिकाणीं झालेल्याचा स्राव उभय मार्गानीं होतो. रवालून स्रवूं लागले ह्मणजे रोगी वांचतो; आणि वरून स्रवूं लागले ह्मणजे वांचत नाहीं.

साध्यासाध्यविद्रधि.

हृन्नाभिबस्तिवर्ज्यायेतेषुभिन्नेषुवाक्वचित्॥१७
जीवेत्कदाचित्पुरुषोनेतरेषुकथंचन॥साध्या-
विद्रधयःपंचविवर्ज्यःसान्निपातिकः॥आमप-
क्वविदग्धत्वंतेषांशोथवदादिशेत्॥१८॥

अर्थ— हृदय, नाभि, आणि बस्ति हीं स्थानें सोडून झालेले, (ह्मणजे प्लीहा, क्लोम, इत्यादिकांचे ठाई) विद्रधि बाहेरून फुटले असतां कदाचित् पुरुष वांचतो; इतरांचे ठिकाणीं वांचत नाहीं.

पहिले पांच विद्रधि साध्य आहेत, सान्निपातज विद्रधि असा

ध्य आहे, त्यांच्या आम, पक्व, आणि विदग्ध त्यानिन्ही अवस्था शोथा प्रमाणें जाणाव्या.

असाध्यलक्षण.

आध्मातंबद्धनिष्पंदंछर्दिहिक्कातृषान्वितम्॥रु
जाश्वाससमायुक्तंविद्रधिर्नाशयेन्नरं॥१॥ इति
विद्रधिनिदानम्॥

अर्थ— आध्मान युक्त, मूत्रगुंतलेला, ओकारी, उचकी, आणि तृषा, त्यानीं पीडित; ठणका श्वास त्यानीं युक्त अशामनुष्याचा विद्रधि असाध्य, इतिविद्रधिनिदानम्॥

मधुकोशंसनिर्मथ्यसारमाकृष्यवैमया॥ व्याख्याकृताम
हाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥

व्रणनिदान.

एकदेशोत्थितःशोथोव्रणानांपूर्वलक्षणम्॥षड्वि
धःस्यात्पृथक्सर्वरक्तागंतुनिमित्तजः॥१॥शोथाः
षडेतेविज्ञेयाःप्रागुक्तैःशोथलक्षणैः॥विशेषःक
थ्यतेतेषांपक्वापक्वविनिश्चये॥२॥ ॥

अर्थ— एकेठिकाणीं सूज उत्पन्न झाली त्याला जे समजावें कीं व्रण होणार आहे, तो पृथक् दोषानीं ३ सन्निपातानें १ रक्तानें १ आणि आगंतुज १ मिळून साहा प्रकारचा होतो, पूर्वी सांगितलेल्या शोथाच्यालक्षणा प्रमाणें त्यासाहा शोथांचीं लक्षणें समजावीं, त्यांव्या पक्वापक्वादि निश्चयाविषयीं जो विशेष आहे तो मात्र येथें सांगतो.

व्रणपाक

विषमंपच्यतेवातात्पित्तोत्थश्चाचिरंचिरं॥ कफ
जःपित्तवच्छोफोरक्तागंतुसमुद्भवः॥३॥ ॥

अर्थ— वातानें विषम पाक होतो; म्हणजे कांहीं ठिकाणीं पिकतो, कांहीं ठिकाणीं पिकत नाहीं; पित्तानें फार लवकर पक्व होतो, रक्तानें पिकण्यालाउशीर लागतो, रक्तज व आगंतुज शोथ पित्ता प्रमाणें म्हणजे लौकर-पिकतात.

अपक्वलक्षण.

मंदोष्मतात्पशोथत्वंकाठिण्यंत्वक्सवर्णता॥ मं-
दवेदनताचैवशोथानामामलक्षणम्॥ ४॥

अर्थ— शोथ हाताला थोडा ऊन लागतो, सूज थोडी असते, कठीणपणा असतो, रंग बदलत नाहीं, आणि ठणका थोडा असतो, हें शोथाचें आमलक्षण होय.

पच्यमानलक्षण.

दह्यतेदहनेनेवक्षारेणेवचपच्यते॥ पिपीलिका
गणेनेवदश्यतेछिद्यतेतथा॥ ५॥ भिद्यतेचैवशस्त्रे
णदंडेनेवचताड्यते॥ पीड्यतेपाणिनेवांतःसूची-
भिरिवतुद्यते॥ सोषाचोषोविवर्णःस्यादंगुल्येवा
वपाड्यते॥ आसनेशयनेस्थानेशांतिंनेच्छत्यलिकवि-
द्धवत्॥ ७॥ नगच्छेदातनःशोथोभवेदाध्मातव
त्तिवत्॥ ज्वरस्तृष्णारुचिश्चैवपच्यमानस्यल
क्षणम्॥ ८॥

अर्थ— व्रण पिकत असतां अग्नीनें भाजल्या सारिखी आग होते, क्षारलावल्या प्रमाणें तो चुणचुणतो, मुंग्याडसल्या प्रमाणें वेदना होते,

तो दुभाग केल्या प्रमाणें व शस्त्रानें फाडल्या प्रमाणें व कात्रीनें मार ल्या प्रमाणें व हातानें पिळल्या प्रमाणें व आंत सूईनें टोंचल्या प्रमा णें होतो; व त्यांत दाह होतो, अग्नीनें शेकल्या प्रमाणें त्यास वेदना हो ते, त्याचा रंग बदलतो, तो बोटानें फाडल्या सारिखा होतो; बसतानां निजताना, उभेराहाताना, विंचूडसल्या प्रमाणें जी वेदना होत असते ती कधीं शांत होत नाहीं, तो शोथ फुगलेल्या बस्ती प्रमाणे ताणला जा तो, त्यांत ज्वर, तृषा, आणि अरुचि, हीं लक्षणें होतात.

पक्कव्रणाचेंलक्षण.

वेदनोपशमःशोथोलोहितोल्पोनचोन्नतः॥ प्रादु र्भावोबलीनांच तोदःकंडूर्मुहुर्मुहुः॥९॥ उपद्रवा णांप्रशमोनिम्नतास्फुटनंत्वचः॥ बस्तावि वांबुसं चारःस्याच्छोथेंगुलिपीडिते॥१०॥ पूयस्यपीड यत्येकमंतमंतेचपीडिते॥ भक्ताकांक्षाभवेच्चैवशो थानांपक्वलक्षणम्॥११॥

अर्थ— व्रण पिकला ह्मणजे वेदना शांत होतात; सूज तांबडी होऊन थोडी वसरते, तिला स्फुरकुत्या पडतात, टोंचणी लागते, वारंवार कं डूसुटते, पित्त कृत दाहादिउपद्रवांची शांति होते, सुजेला खळगा प डतो, त्वचेला भेगा पडतात, सूज बोटानें दाबली असतां बस्तींतलें पा णी जसें इकडे तिकडे होतें त्याप्रमाणें पूइकडे तिकडे होतो, अन्नावर वांछा होते.

एकादोषानेंसूजउत्पन्नझालीअ सलीतरींतीपिकतेवेळींतिन्हींदो षांचासंबंधहोतो.

नर्तेनिलाद्रुग्नविनानपित्तंपाकःकफंवापिविनानपू
यः॥ तस्माद्धिसर्वेपरिपाककालेपत्वंतिशोथास्त्रि-
भिरेवदोषैः॥१२॥

अर्थ— वायू वांचून व्रणका लागत नाहीं, पित्ता वांचून दाह होत नाहीं, आणि कफा वांचून पू होत नाहीं, म्हणून परिपाक कालीं तिन्ही दोष एकत्र होऊन सर्व प्रकारची सूज पिकते, "रक्तपाक लक्षण ग्रंथांतरीं सांगितलें आहे; तेंअसें; " कफजेषुच शोथेषु गंभीरंपाकमेत्यसृक्॥ पक्वंस्निग्धंततःस्पष्टंयत्रस्यात्क्लिन्न शोफता॥ त्वक्सावर्ण्यंरुजोल्पत्वं घनस्पर्शित्वमश्मवत्॥ रक्तपाकमितिब्रूयात्तंप्राज्ञोसृक्प्रसंशयः॥" अर्थस्फुट.

पून काढलाअसतांजोपरिणा-
महोतोतो दृष्टांतानेंसांगतो.

कक्षंसमासाद्ययथैववन्हिः वाय्वीरितःसंदहतिप्रसह्य॥ तथैवपूयोव्यधिनिःसृतोहिमांसंशिरास्नायु चखादतीह॥१३॥

अर्थ— गवताच्या गंजीला आग लागून वायूचें साहाय्य झालें असतां जशी तीजळून खाक होते; तसेंच व्रणांतला पून काढला असतां तो मांस, शिरा, आणि स्नायु यांस खाऊन टाकतो.

आमादिलक्षणज्ञानानेंवैद्याचें
गुणदोषदारवितो.

आमंविदद्यमानंचसम्यक्पक्वंचलक्षणैः॥ जानीयात्सभवेद्वैद्यः शेषास्तस्करदुर्नयः॥

अर्थ— अपक्व, पच्यमान, आणि चांगला पिकलेला व्रण जो वैद्य जा

णील त्याला च वैद्य म्हणावें, बाकीचे सर्व चोर आहेत.

अपक्व छेदन आणि पक्वाची उपेक्षा केल्याने वैद्याचा दोष सांग.

यश्छिनत्त्यामम्मज्ञानाद्यश्चपक्वमुपेक्षते॥ भ्व पचाविव मंतव्यौतावनिश्चितकारिणौ॥१५॥ इतिव्रणशोथ निदानम्

अर्थ— जो अज्ञानानें अपक्व शोथ पक्व समजून फोडतो, अथवा जो पक्वाची उपेक्षा करितो, हे दोघे अविचारी चांडाळा प्रमाणें जाणावे.

व्रणनिदान.

द्विधाव्रणःपरिज्ञेयःशारीरागंतुभेदतः॥ दोषैराद्यस्तयोरन्यःशस्त्रादिक्षतसंभवः॥१॥

अर्थ— शारीर आणि आगंतुक त्या भेदानें व्रण दोन प्रकारचे होतात. पहिला (शारीर) दोषानीं होतो; व दुसरा शस्त्रादिकें करून (घायळा ग ल्यानें) होतो.

वातिक व्रण.

स्तब्धःकठिणसंश्पर्शोमंदस्त्रावोमहारुजः॥तुद्यते स्फुरतिश्यावोव्रणोमारुतसंभवः॥२॥

अर्थ— वायू पासून झालेला व्रण ताठलेला असतो, हाताला कठिण लागतो, त्यांतून थोडा स्राव होतो, त्याला ठणका फार लागतो, टोंचणी लागत्ये, स्फुरण होतें, आणि तो काळ्या रंगाचा असतो.

पैत्तिक व्रण.

तृष्णामोहज्वरक्लेददाहदुष्यवदारणैः॥ व्रणंपित्त
कृतंविद्याद्गंधैःस्रावैश्चपूतिकैः॥३॥

अर्थ— तृषा, मोह, ज्वर, क्लेद, दाह, सडणें, चिरापडणें, घाणआ णिदुर्गंधस्रावहोणें, द्याालक्षणानीं पित्त व्रण जाणावा.

कफजव्रण.

बहुपिच्छोगुरुःस्निग्धःस्तिमितोमंदवेदनः॥पांडु
वर्णोल्पसंक्लेदीचिरपाकीकफोद्भवः॥४॥ ॥

अर्थ— कफाचा व्रण अत्यंत बुळबुळीत, जड, स्निग्ध, निश्चळ, मंदवेदन, पांडुरवर्ण, थोडा स्रवणारा, आणि चिरकालानें पिकणारा असा असतो.

रक्तजबहूंहूंजव्रण.

रक्तोरक्तस्रुतीरक्ताद्द्वित्रिजःस्यात्तदन्वयैः॥ ५॥

अर्थ— रक्तापासून जोव्रण होतो तोरक्तवर्णहोतो; व त्यातून रक्तस्राव होतो.

एक दोष आणिरक्त त्यांचा संबंधानें हूंहूंज व दोन दोष व रक्त-त्यांचा संबंधानें सन्निपातज व्रण जाणावा.

स्फरवव्रण.

त्वङ्मांसजःस्फरवेदेशेतरुणस्यानुपद्रुतः॥धीमतो
भिनवःकालेस्फरवेसाध्यःस्फरवव्रणः॥ ६॥

अर्थ— जोव्रण त्वचा आणि मांस व मर्मरहितस्थानीं उपद्रव रहित असून तरूण व ज्ञानी पुरुषाला हेमंतशिशिर कालीं झालेला असतो तो स्फरव व्रण ह्मणावा, तो स्फरव साध्य आहे.

कृच्छ्रसाध्यव असाध्यव्रण.

गुणैरन्यतमेहीनस्ततः क्षुद्रोव्रणःस्मृतः॥सर्वै-
र्विहीनोविज्ञेयःसोसाध्योनिरुपक्रमः॥७॥

अर्थ— वर सांगितल्या गुणांपैकीं कांहीं गुण कमी असल्यास व्रण क्षुद्र साध्य होतो, आणि सर्व गुण रहित असतो तो असाध्य, त्या ची चिकित्सा करूनये.

दुष्टव्रण.

पूतिपूयातिदुष्टासृक्स्राव्यसंगीचिरस्थितिः॥दु
ष्टव्रणोतिगंधादिःशुद्धलिंगाविपर्ययः॥८॥

अर्थ—ज्यांतून दुर्गंधयुक्त पू आणि नासलेलेंरक्त हीं वाहतात, जो वर उचलेलाअसतो, पोकळ, फार दिवस राहाणारा, तो दुष्टव्रण म्हणावा, — तोशुद्धलिंगाच्या विपरीत असतो.

शुद्धव्रणल०

जिव्हातत्सामोतिमृदुःश्लक्ष्णःस्निग्धोल्पवेदनः॥
मुख्यवस्थोनिरास्रावःशुद्धोव्रणइतिस्मृतः॥९॥

अर्थ—जो व्रण जिभेवरच्या भागासारिखा, अत्यंत मृदु, गुळगुळीत, स्निग्ध, अल्पवेदनायुक्त, चांगल्या प्रकारचा म्हणजे उचललेला व गोरे न व्हेतो दोषरक्तादिस्रावरहित असतो तो शुद्ध व्रण समजावा.

भरण्याच्या बेतातआलेला व्रण.

कपोतवर्णप्रतिमायस्यांताःक्लेदवर्जिताः॥स्थिरश्च
पिटिकावंतोरोहतीतंतमादिशेत्॥१०॥

अर्थ— ज्याच्या कडा पारव्याचा रंगासारख्या असून त्यांतून क्लेद वाहात नाहीं, त्या कडा स्थीर असून त्यावर किरळ चढते. तो व्रण भरत आहे असें समजावें.

भरलेल्या व्रणाचें लक्षण.

रूढवर्त्मानमग्रंथिमशूनमरुजंव्रणम्॥ त्वक्सव
र्णसमतलंसम्यग्भृतंतमादिशेत्॥११॥

अर्थ— ज्याचा मार्ग भरून आला आहे, गांठ मोडली आहे, सूज-
व ठणका नाहीं, त्वचेसमान वर्ण झाला आहे, वरबोलगट पणामो
डला आहे, तो चांगला भरून आला म्हणून समजावें.

व्याधिविशेषेंकरून व्रण रूक्ष
साध्य होतो तें सांगतो.

कुष्ठिनांविषजुष्टानांशोषिणांमधुमेहिनाम्॥ व्रणाः
रूक्षेणसिद्ध्यंतियेषांचापिव्रणेव्रणाः॥१२॥

अर्थ— कुष्ठीपुरुष, विषार झालेले, क्षयरोगी, मधुमेही, अशांचे
व्रण रूक्षानें साध्य होतात, यांस पूर्वीच्या व्रणावर पुनः व्रण-
होतात त्यांचे ही व्रण रूक्ष साध्य होतात.

साध्यासाध्यलक्षण.

वसामेदोथमज्जानंमस्तुलुंगंचयःस्रवेत्॥आगं
तुजोव्रणःसिद्ध्येन्नसिद्ध्येद्दोषसंभवः॥१३॥

अर्थ— ज्या व्रणांतून चर्बी, मेद, मज्जा, आणि मस्त कांतील स्नेह-
वाहातात, तो व्रण आगंतुज असेलतर साध्य होतो, आणि दोष कृत
असेल तर साध्य होत नाहीं.

असाध्यव्रण.

मद्यागुर्वज्यरुमनःपद्मचंदनचंपकैः॥ सगंधा
दिव्यगंधाश्चसुसूर्ष्णांव्रणाःस्मृताः॥१४॥

अर्थ— मद्य, अगर, तूप, सुर्ये, कमळ, चंदन, आणि सोन चाप्याचें

फूल त्यांच्या सारखा, किंवा चमत्कारिक पारिजात कादि फुलां सारखा सुवास जा व्रणास येतो त्या व्रणानीं रोगी जगत नाहीं.

दुसरीं असाध्य लक्षणें.

येचमर्मस्वसंभूताभवंत्यत्यर्थवेदनाः॥ दह्यंतेचांतरत्यर्थंबहिःशीताश्चयेव्रणाः॥१५॥ दह्यंतेबहिरत्यर्थंभवंत्यंतश्चशीतलाः॥ प्राणमांसक्षयश्वास कासारोचकपीडिताः॥१६॥ प्रवृद्धपूयरुधिराव्रणा येषांचमर्मसु॥ क्रियाभिःसम्यगारब्धानसिध्यंतिचयेव्रणाः॥१७॥ वर्जयेदेवतान्वैद्यःसंरक्षन्नात्मनोयशः॥१७॥

अर्थ—जे व्रण मर्माचे ठिकाणीं उत्पन्न होऊन अत्यंत वेदना करितात ते; वज्या व्रणांत अभ्यंतरीं दाह आणि बाहेर थंडावा असतो ते; अथवा बाहेर दाह असून अभ्यंतरीं थंड असतात ते; वज्या मध्यें बळ, मांस, यांचा क्षय होतो; श्वास, खोकला, अरोचक, त्यानी पीडा फार होते असे; वजे व्रण मर्म स्थानीं होऊन त्यांतून पू आणि रक्त फार वाहतात ते; वज्या व्रणास चांगली चिकित्सा केली असतां साध्य होत नाहींत ते; अशा प्रकारचे व्रण आपलें यश रक्षण करणाऱ्या वैद्यानें सोडावे.

व्रणाचा अपचार.

व्रणेश्ववयथुरायासात्सचरागश्चजागरात्॥तोच रुक्षदिवास्वापात्तांश्चमृत्युश्चमैथुनात्॥१८॥॥ इतिशारीरव्रणनिदानम्॥

अर्थ—आयास केल्यानें व्रणाला सूज येते, आणि जागरणानें सूज ये

ऊन तांबडा होतो; दिवसास निजल्यानें सूज लाली येऊन व्रण काला गतो; आणि मेथुन केल्यानें सूज; लाली, व्रण का, ही होऊन मृत्यु येतो. इति शारीर व्रण निदानम्॥

मधुकोशंस्फनिर्मथ्यसारमाकृष्य चैमया॥ व्याख्याकृता माहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥

आगंतु व्रण निदान.

नानाधारासुरेवेःशस्त्रैर्नानास्थाननिपातिनैः॥भ
वंतिनानाकृतयोव्रणास्तांस्तान्निबोधमे॥१॥ ॥

अर्थ— नाना प्रकारच्या धारांचीं वसुरवांचीं शस्त्रें नाना प्रकार-च्याठि काणीं लागून नानाप्रकारच्या आकृतीचे व्रण होतात ते सांगतो

तेव्रणास हाप्रकारचे.

छिन्नंभिन्नंतथाविद्धंक्षतंपिच्चितमेवच॥ घृष्टमा हुस्तथाषष्ठंतेषांवक्ष्यामिलक्षणम्॥२॥

अर्थ— छिन्न, भिन्न, विद्ध, क्षत, पिच्चित, आणि सहावा घृष्टअ से व्रण होतात; त्यांचीं लक्षणें येणें प्रमाणें.

छिन्नलक्षण.

तिर्यक्छिन्नमृदुर्वापियोव्रणस्त्वायतोभवेत्॥गा त्रस्यपातनंतद्धिछिन्नमित्यभिधीयते॥३॥

अर्थ— जो व्रण तिर्कस, सरळ, किंवा लांब, होतो त्याला छिन्न-लक्षणावें.

भिन्नलक्षण.

शक्तिकुंतेषुरवज्राग्रविषाणेराशयोहतः॥यत्किं

चिस्रवतेतद्भिन्नलक्षणमुच्यते॥ ४॥ ॥

अर्थ— बर्ची, भाला, बाण, तरवारीचें अग्र, विषाण (दांत, शिंगें) त्यानीं आशय (कोष्ठ) भोंस कून थोडेंसें रक्त स्रवतें; त्याला भिन्न ह्मणतात.

कोष्ठलक्षण.

स्थानान्यामाग्निपक्वानांमूत्रस्यरुधिरस्यच॥ हृ
दुंदुकःफुप्फुसश्चकोष्ठइत्यभिधीयते॥ ५॥ ॥

अर्थ— आमाशय, अग्न्याशय, पक्वाशय, मूत्राशय, रक्ताशय, कावीज, प्लीहा, हृदय, मलाशय, आणि फुप्फुस, त्यादिकाणास कोष्ठही संज्ञा आहे.

त्याच्याभेदाचेंलक्षण.

तस्मिन्भिन्नेरक्तपूर्णेज्वरोदाहश्चजायते॥ मूत्र
मार्गगुदास्येभ्योरक्तंघ्राणाच्चगच्छति॥ ६॥ मूर्छा
श्वासतृषाध्मानमभक्तछंदएवच॥ विण्मूत्रवात
संगश्चस्वेदास्त्रावोक्षिरक्तता॥ ७॥ लोहगंधित्व-
मास्यस्यगात्रदौर्गंध्यमेवच॥ हृच्छूलंपार्श्वयो
श्चापिविशेषंचात्रमेशृणु॥ ८॥

अर्थ— तो कोष्ठ भिन्न होऊन रक्तानें भरला असतां ज्वर, दाह, होतो; मूत्र मार्ग, गुद, मुख, आणि नाक यांतून रक्त वाहातें; मूर्छा, श्वास, तृषा, पोटास फुगवटी, अन्नावर द्वेष, मळ, मूत्र, वात, यांचा अवरोध, घाम फार येणें, डोळ्यानां लाली, मुखाला लोखंडाची घाण, आंगाला दुर्गंधि, हृदयाला, आणि बरगड्यानां शूळ, हीं लक्षणें होतात, त्यापेक्षा विशेष होतो तो सांगतो.

आमाशयस्थितरक्तलक्षण.

आमाशयस्थेरुधिरेरुधिरंछर्दयत्यपि॥आध्मानम
तिमात्रंचशूलंचभृशदारुणम्॥९॥

अर्थ—आमाशयांत रक्त साचलें असतां रक्ताची वांति होते, पोट फार फुगतें, आणि अत्यंत भयंकर शूल होतो.

पक्वाशयस्थरक्तलक्षण.

पक्वाशयंगतेचापिरुजागौरवमेवच॥अधःकायेवि-
शेषेणशीतताचभवेदिह॥१०॥

अर्थ— पक्वाशयांत रक्त साचलें असतां शूल, जडपणा, आणि कंबरे पासून विशेषें करून गारवा असतो.

विद्रुलक्षण.

सूक्ष्मास्यशल्याभिहतंयदंगंत्वाशयंविना॥उत्तुंडि
तंनिर्गतंवातद्रुद्रुमितिनिर्दिशेत्॥११॥

अर्थ— बारीक अग्राच्या शल्यानें आशया वांचून जें अंगटोचलें जातें तेउत्तुंडित (म्हणजे तोंड पडलेलें) निर्गत म्हणजे (शल्यनि घूनगेलेलें) होतें त्याला विद्रु असें म्हणतात.

क्षतांचेंलक्षण.

नातिछिन्नंनातिभिन्नमुभयोर्लक्षणान्वितम्॥वि
षमंव्रणमंगेषुतत्क्षतंत्वभिनिर्दिशेत्॥१२॥

अर्थ—जें अंग अतिछिन्न व अतिभिन्न झालें नसून दोघांच्या लक्षणांनीयुक्त असतें, व व्रण वांकडा तिकडा पडतो त्याला—क्षत म्हणतात.

पिच्छितलक्षण.

प्रहारपीडनाभ्यांतु यदंगंप्रथुतांगतम्॥सास्थितसि
श्चितंविद्यान्मज्जारक्तपरिप्लुतम्॥१३॥ ॥

अर्थ— जें अंग हाडासहित प्रहार किंवा दाबणें यांच्या योगानें चेंचून पसरतें; व रक्त बोंबाळ होऊन मेंदुनिघतो त्यासपिच्छित ह्मणावें.

घृष्टलक्षण.

घर्षणादभिघाताद्वायदंगंविगतत्वचम्॥ऊष्मास्रा
वान्वितंतद्धि घृष्टमित्यभिनिर्दिशेत्॥१४॥ ॥

अर्थ— घांसट ल्यानें, कांहीं लागल्यानें जा अंगावरची साल डीजाते, व आग होऊन रक्तस्रवतें त्याला घृष्ट ह्मणावें.

सशल्यव्रण.

शावंसशोथंपिटिकान्वितंचमुहुर्मुहुःशोणितवा-
हिनंच॥मृदूष्मतंबुद्बुदतुल्यमांसंव्रणंसशल्यंसमु
जंवदंति॥१५॥

अर्थ— जो व्रण निळा, सुजलेला, पुळयानीं व्याप्त, असून वारंवारल्यांतून रक्त वाहाते; मृदु असून वरउचललेला असतो, वज्याचेंमांस बुडबुड्या प्रमाणें वर आलें असतें; त्या व्रणांत शल्य आहे ह्मणून न समजावें

कोष्ठभेदलक्षण.

त्वचोतीत्यशिरादीनिभित्वावापरिदह्यवा॥को
ष्ठेयतिष्ठितंशल्यंकुर्यादुक्तानुपद्रवान्॥१६॥ ॥

अर्थ— त्वचेच्या पलीकडे शिरादिकांचा भेद करून किंवा त्यालासोडून जें शल्य कोष्ठांत राहातें त्या पासून सांगितलेले उपद्रव होतात.

असाध्यकोष्ठभेद.

तत्रांतर्लोहितंपांडुशीतपादकराननम्॥ शीतो-
च्छ्वासंरक्तनेत्रमानद्धंपरिवर्जयेत्॥१७॥

अर्थ— ज्याचें रक्त आंतसांचलें आहे (म्हणजे बाहेर वाहिलें नाहीं), जो पांडुर वर्ण, ज्याचे हात पाय गार थंड झाले आहेत, व जो-थंड श्वास सोडतो, ज्याचे डोळे लाल झाले आहेत, आणि आना ह म्हणजे (पोट फुगणें) युक्त आहे अशा रोग्यास सोडावें.

मांस, शिरा, स्नायु, अस्थि, आणि
संधी यांच्या मर्मांना जखम लाग
ली असतां सामान्य लक्षण.

भ्रमः प्रलापः पतनं प्रमोहो विचेष्टनं ग्लानिरथोष्ण
ताच॥ स्वस्तांगता मूर्छनमूर्ध्ववातस्तीव्रारुजो वात
कृता श्वतास्ताः॥१८॥ मांसोदकाभंरुधिरंवमच्छे
सर्वेंद्रियार्थोपरमस्तथैव॥ दशार्धसंख्येषथवि
क्षतेषुसामान्यतोमर्मसुलिंगमुक्तम्॥१९॥

अर्थ— भ्रम, बडबड, पडणें, इंद्रियमनो मोह, हात पाय पारवडणें, ग्लानि, उष्णता, अंग गळणें, मूर्छा, दम लागणें, वातजन्य तीव्रपीडा होणें, मांस धुतलेल्या पाण्या सारिखें रक्त वाहाणें, सर्व इंद्रियें विकळ होणें, (म्हणजे त्याचेव्या पार बंद होतात) हीं लक्षणें पांचमर्में विद्ध झालीं असतां होतात.

मर्मरहितशिराविद्धाचें लक्षण.

स्फुरेद्गोपप्रतिमं प्रभूतंरक्तं स्रवेत्तत्क्षतजश्च-
वायुः॥ करोतिरोगान्विविधान्यथोक्तान् शिरासु
विद्धास्वथवाक्षतासु॥२०॥

अर्थ—शिरा तोंच त्या किंवा त्यानां क्षत झालें असतां त्यांतून इंद्रगोपकिड्या प्रमाणें लालवर्ण रक्त स्रवतें; रक्तक्षयानें वायु कुपित होऊन नाना प्रकारचे (आक्षेपकादि) रोग उत्पन्न होतात.

स्नायुविद्ध.

कौब्जं शरीरावयवावसादः क्रियास्वशक्तिः रुक्मुलारुजश्च॥ छिन्नाङ्गणोरोहतियस्यचापितंस्नायुविद्धंपुरुषंव्यवस्येत्॥ २१॥

अर्थ—कुब्जता, शरीर ग्लानि, काम करण्यास असामर्थ्य, बहुत वेदना, ज्याची जखम फारदिवसांनीं भरते, त्याचा स्नायु विद्ध झाल्या आहेतसेंजाणून समजावें.

संधिविद्ध.

शोथाभिवृद्धिरुक्मुलारुजश्चबलक्षयःपर्वसुभेदशोथौ॥ क्षतेषुसंधिषचलाचलेषुस्यात्सर्वकर्मोपरमश्चलिंगम्॥२२॥

अर्थ— चल किंवा अचल सांधीचा वेध झाला असतां सूज वाढते, वेदना फार होतात, शक्तिपात होतो, सांधीमध्यें भेदवत्पीडा होते, आणि सूज येते; कोणतें ही काम करावें सें वाटत नाहीं.

अस्थिविद्ध.

घोरारुजोयस्यनिशादिनेषुसर्वास्ववस्थासुचनेतिशांतिम्॥ भिषग्विपश्चिद्विदितार्थसूत्रंतमस्थिविद्धंपुरुषंव्यवस्येत्॥२३॥

अर्थ—ज्या पुरुषाला रात्रंदिवस भयंकर पीडा होतात, जागृतादि-सर्व अवस्था मध्यें शांति नसते, त्याचें अस्थिविद्ध झालें आहे असें

सूज्ञ वैद्यानें जाणावें.

मर्मरहितशिरादिकांच्याविद्धल
क्षणकथनानेंशिरादिमर्मविद्धल
क्षणाचा हवाला देतो.

यथास्वमेतानिविभावयेत्तुलिंगानि मर्मस्वभिता
डितेषु॥

अर्थ— मर्मांच्या ठिकाणीं अभिघात झाला असतां हीं पूर्वोक्त लक्षणें ज्यांचीं त्यास जाणावीं, चकारें करून हीं लक्षणें आणि सामान्य लक्षणें होतात हेंपून समजावें.

मांसमर्मांचेंलक्षण सांगित
लेंनाहीं तें सांगतो.

पांडुर्विवर्णःस्पर्शितंनवेत्ति योमांसमर्मस्वभिता
डितःस्यात्॥२४॥

अर्थ— जो पुरूषमांस मर्मांचे ठिकाणीं विद्ध होतो तो पांडुर वर्ण, बेरंग होऊन स्पर्श जाणत नाहीं.

सर्वव्रणांचेउपद्रव.

विसर्पःपक्षघातश्चशिरास्तंभोपतानकः॥मोहो
न्मादव्रणरुजाज्वरस्तृष्णाहनुग्रहः॥२५॥कास-
श्छर्दिरतीसारोहिक्काश्वासःसवेपथुः॥षोड-
शोपद्रवाःप्रोक्ताव्रणानांव्रणचिंतकैः॥२६॥ ॥
इतिसद्योव्रणनिदानम्॥

अर्थ— विसर्प, पक्षाघात, शिरास्तंभ, अपतानक, मोह, उन्माद, ज्वर, व्रणपीडा, तृष्णा, हनुग्रह, खोकला, ओकारी, अतिसार, गुचकी,

श्वास, कंप, हे व्रणाचे सोळा उपद्रव सांगितले आहेत, इतिसद्योव्रणनिदान.

मधुकोशंस्फुनिर्मथ्यसारमाकृष्यवेमया॥ व्याख्याकृता महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥

भग्ननिदान.

भग्न दोन प्रकारचें; एकसव्रण- आणि एक अव्रण; त्यांतसव्रणसां गून अव्रण सांगतो.

भग्नंसमासाद्द्विविधंहुताशकांडेचसंधौचहि॥

अर्थ— हे अग्निवेशा, कांड भंग आणि संधिभंग मिळून संक्षेपानें भग्न दोन प्रकारचें होतें.

संधिभग्न.

तत्रसंधौ॥ उत्पिष्टविश्लिष्टविवर्तितंचतिर्यक्क्षिप्तमधश्चषोढा॥१॥

अर्थ-त्यामध्येंसंधिस्थली भग्न सहा प्रकारेंचें होतें, त्यांचीनावें, उत्पिष्ट, विश्लिष्ट, विवर्तित, तिर्यक्, विक्षिप्त आणि अधःक्षिप्त.

संधिभंगाचेंसामान्यलक्षण.

प्रसारणाकुंचनवर्तनोग्रारुक्स्पर्शाविद्वेषणमे- तदुक्तम्॥ सामान्यतःसंधिगतस्यलिंगं॥२

अर्थ— पसरते वेळीं, आंखुडते वेळीं, किंवा न हालविलें तरी फार दुखतें, आणि स्पर्शसोसत नाहीं, हें संधिभग्नाचें सामान्यलक्षण.

उत्पिष्टसंधेःश्वयथुःसमंतात्॥विशोषतोरात्रि-

भवारुजाच.

अर्थ—उत्सिष्ट संधीच्या भोंवताली सूजयेते, आणि रात्रीसपीडा फार होते, संधिस्थलीं दोन हाडें एकमेकाला घांसतात, त्याला उत्सिष्ट म्हणतात.

विश्लिष्टजेतोचरुजाचनित्यम्॥ ॥

अर्थ—विश्लिष्ट संधीमध्यें भोवताली सूज आणि रात्रि पीडा हीं असून सर्व काळ अत्यंत पीडा असते, येवढा उत्सिष्टापेक्षांविशेष. विश्लिष्ट म्हणजे संधिशिथिल मात्र होतो, त्यांत हाडें सरून मध्यें खळगा पडतो.

विवर्तितेपार्श्वरुजश्चतीव्राः

अर्थ—विवर्तित संधीमध्यें दोहों बाजूंचीं हाडें संधिपासून बाजूकडे जातात म्हणून तींफार दुखवतात, त्या संधीमध्यें दोहों कडचीं हाडें गरगरां फिरतात.

तिर्यग्गतेतीव्ररुजोभवंति॥

अर्थ—तिर्यग्गत झालें असतां फार पीडा होते, येथें एक अस्थिसंधिस्थान सोडून वांकडें जातें.

क्षिप्तेतिशूलंविषमारुगस्थ्नोः

अर्थ—ऊर्ध्वक्षिप्तामध्यें अत्यंत शूळ आणि हाडानां कमजास्ती पीडा होते, एथें एका अस्थीच्या क्रियेनें किंवा दोहों अस्थीच्या क्रियेनें दोन्हीं हाडें परस्परापासून दूर होतात.

क्षिप्तेत्वधोरुग्विघटश्चसंधेः॥

अर्थ—अधःक्षिप्तामध्यें पीडा व संधीचा बिघाड होतो, यांत ही संधीची हाडें परस्पर दूर होतात; परंतु किंचित् खाली जातात येव

द्याविशेष

आतां कांडभग्नसांगतों.

कांडेत्वतः कर्कटकाश्वकर्णविचूर्णितंपिच्चितम
स्थि झल्लिका॥ कांडेषुभग्नंत्वतिपातितंचमज्जा
गतंचस्फुटितंचवक्रं॥४॥छिन्नंद्विधाद्वादशधा
पिकांडे.

अर्थ— कांडभग्न १२ प्रकारचें, तें असें; १कर्कट, २अश्वकर्ण, ३विचूर्णित, ४पिच्चित, ५अस्थिछल्लिका, ६ कांडभग्न, ७ अतिपातित, ८ मज्जागत, ९ स्फुटित, १० वक्र, आणि दोन प्रकारचें छिन्न,

१ कर्कटक म्हणजे हाड दोन्ही बाजूस दबलेलें असून मध्यें उचलेलें असतें.

२ अश्वकर्ण— घोड्याच्या काना सारिखें जें हाड होतें तें.

३ विचूर्णित — चुरलेलें हाड, तें शब्दानें किंवा स्पर्शानें जाणावें.

४ पिच्चित— पिचलेलें हाड.

५ अस्थिछल्लिका— हाडाचा कांहीं भाग गुंतून राहातोनी,

६ कांडभग्न— हाडाचें कांडे मोडणें.

७ अतिपात— सगळें हाड तुटतें तें.

८ मज्जागत— हाड मोडून मज्जेंत शिरून मज्जा बाहेर पडल्ये.

९ स्फुटित— ज्या हाडाचे पुष्कळ तुकडे होतात तें.

१० वक्र— हाड वांकडें होतें तें, हें ही भग्नांतच गणलें आहे.

११ छिन्न २— बारीक बारीक व पुष्कळ तुकडे होतात तें, एक, व दुसरें एका बाजूला संबंद असून दुसरे बाजूस फुटतें तें.

कांडभग्नाचेंसामान्यलक्षण.

स्वस्तांगताशोथरुजातिवृद्धिः॥ संपीड्यमानेभव-
तीहशब्दःस्पर्शासहस्पंदनतोदशूलाः॥५॥सर्वा
स्ववस्थास्कनशर्मलाभोभग्नस्यकांडेरवलुचिन्हमे-
तत्॥६॥

अर्थ—अंगगळणें, सूजयेणें, ठणका फार लागणें, भग्नस्थलीं चेपू-न पाहिलें असतां शब्द होणें, हात लाविलेला सोसत नाहीं, कांपरें सुटतें, ठेंचणी लागल्ये, शूळ होनो, कधींही चैन पडत नाहीं, कांड शब्दानें नलक, कपाल, वलय, तरुण, आणि रुचक ह्यापांच प्रकारचा अस्थींचा संग्रह होतो.

कांडभग्नाचेबारांहूनहीअधीकप्रकारहोतातह्मःसांगतो.

भग्नंतु कांडेबहुधाप्रयातिसमासतोनामभिरेवतुल्यम्॥

अर्थ— कांडाचे ठायीं अनेक प्रकारचा भंग होतो, तो जाजास्थलीं जशा आकृतीचा असेल त्या प्रमाणें त्याला नांव द्यावें.

कष्टसाध्य.

अल्पाशनोनात्मवतोजंतोर्वातात्मकस्यच॥उपद्र
वैर्वाजुष्टस्यभग्नंकृछ्रेणासिद्ध्यति॥७॥

अर्थ— अल्प आहार करणारा, इंद्रियें स्वाधीन नठेवणारा, वात प्रकृतीचा, ज्वरादि उपद्रवांनीं युक्त अशा पुरुषाचें मोडलेलें हाड मोठ्या कष्टानें साध्य होतें.

असाध्यलक्षण.

भिन्नंकपालंकट्यांतुसंधिमुक्तंतथाच्युतम्॥जघ

नंप्रतिपिष्टंच वर्जयेत्तुविचक्षणः॥८॥ ॥

अर्थ— कंबरेचे कपालास्थिफुटलें किंवा संधीपासून अस्थि सुटलें किंवा अगदींच निरवळलें, आणि जघनास्थि चूर झालें असतां तेंसोडावें.

दुसरेंअसाध्यलक्षण.

असंश्लिष्टकपालंचललाटेचूर्णितंचयत्॥भग्नं-
स्तनांतरेपृष्ठेशंखेमूर्ध्निचवर्जयेत्॥९॥

अर्थ— ललाटास्थीचे तुकडे तुकडे होऊन तेपरस्पर दूर राहून नजडण्याजोगें झालें असतां; अथवा स्तनाच्या मधलें अथवा पाठीचें किंवा शंखास्थि, मस्तकास्थि भग्न झालें असतां सोडावें.

हयगईकेल्यानेंअसाध्य त्वसांगतात.

सम्यक्संधितमप्यस्थिदुर्निक्षेपनिबंधनात्॥
संक्षोभाद्वापियद्गच्छेद्विक्रियांतच्चवर्जयेत्॥१०

अर्थ— अस्थिचांगलें जुळलें असून चांगलें उचलें नाहीं, अथवा-चांगलें बांधलें नाहीं, किंवा त्याला कांहीं टकालागला तर तेंविकोप्यास जातें, तें बरें होत नाहीं.

निरनिराळ्याअस्थिनिरनिरा ळ्यारीतीनींभग्नहोतातत्तेंसांगतों.

तरुणास्थीनिनम्यंतेभिद्यंतेनलकानिच॥कपाला
निविभज्यंतेस्फुटंतिरुचकाणिच॥११॥ इतिभग्ननिदानम्॥

अर्थ— तरुणास्थि दबतात, नळ्याचिरतात, कपाळेंफुटून तुकडें

तुकडे होतात, आणि रुचकास्थि (दांतवगैरे) चे कपारे उडतात. ॥ इतिभग्ननिदान॥ ॥

मधुकोशंस्फुनिर्मथ्यसारमाकृष्यवेमया॥ व्याख्याकृतामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥

नाडीव्रणनिदान.

संप्राप्ति.

यःशोथमाम मतिपक्वमुपेक्षतेज्ञोयोवाव्रणंप्रक्षुरपूयमसाधुवृत्तः॥अभ्यंतरंप्रविशतिप्रविदार्यतस्यस्थानानिपूर्वविहितानितःसपूयः॥१॥ तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरिष्यतेतुनाडीवयद्वहति तेनमतातुनाडी॥

अर्थ— जो मूर्ख मनुष्य पिकलेला शोथ अपक्वच आहे म्हणून उपेक्षा करितो; किंवा पुष्कळ पूझालेल्या व्रणाची उपेक्षा करितो त्यांचा पू पूर्वोक्त त्वङ्मांसादिकस्थानींजाऊन त्यांचा भेद करून तो फारखोल गेल्या मुळें एकमार्ग होतो; त्यांतून तो पू नाडी प्रमाणें वाहतो. म्हणून त्याला नाडी म्हणतात.

संख्यारूपसंप्राप्ति.

दोषैस्त्रिभिर्भवतिसाष्टथगेकशश्चसंमूर्छितैरपिचशल्यनिमित्ततोन्या॥२॥ ॥

अर्थ— पृथक् दोषांनीं ३ सन्निपातानें १ आणि शल्या पासून १ अशीती नाडी पांच प्रकारची होते.

वातनाडीव्रण.

तत्रानिलात्परुषसूक्ष्ममुखंसशूलफेनानुवि-
द्धमधिकंस्त्रवतिक्षपासु॥

अर्थ— वायूपासून नाडीचें तोंड रूक्ष व बारीक होतें; व शूळ होतो. तिच्यातून फेसयुक्त स्राव होतो; आणि रात्रीस तर फारच होतो.

पित्तनाडी.

पित्तात्तुतृड्ज्वरकरीपरिदाहयुक्तापीतंस्त्रवत्यधि
कमुष्णमहःसुचापि॥ ३॥

अर्थ— पित्तज नाडीपासून, तृषा, ज्वर, आणि दाह होतो; तिच्यातून पिंवळा कढत व पुष्कळ पूवा हातो; तो दिवसास अधीक होतो.

कफजनाडी.

श्वेयाकफाद्बहुघनार्जुनपिच्छिलास्त्रास्तब्धासकं
डुरुजारजनीप्रद्वा॥

अर्थ— कफज नाडीतून पांढरा, दाट, चिकट, पूवा हातो; कंडू सुटते; रात्रीचा स्राव फार होतो.

सन्निपातजनाडी.

दाहज्वर श्वसनमूर्छनवक्त्रशोषायस्यांभवंति
विहितानिचलक्षणानि॥ ४॥तामादिशेत्सवनपित्त
कफप्रकोपात् घोरामसुक्षयकरीमिवकालरात्रिम्॥

अर्थ— ज्या नाडीमध्यें दाहज्वर, श्वास, मूर्छा, कोरड, व उक्त लक्षणें होतात; ती त्रिदोष कोपजन्य जाणावी, ती भयंकर प्राणनाश करणारी कालरात्री सारिखी होय.

शल्यजनाडी.

नष्टंकथंचिदनुमार्गमुदीरितेषुस्थानेषुशल्यमवि

रेणगतिंकरोति॥सापेनिलंमथितमुष्णमसृग्वि
मिश्रंस्रावंकरोतिसहसासरुजंचनित्यम्॥५॥

अर्थ—कोणत्याही प्रकारानेंशल्य (कंटकादि) उक्तस्थानीं जाऊनमो-
डलें असतां नाडी उत्पन्न करितें, त्यानाडीतून फेसव रक्तयुक्त कढ-
त आणि घुसळल्यासारिखा नित्य पूयाहातो; वठण कालागतो.

साध्यासाध्यलक्षण.

नाडीत्रिदोषप्रभवानसिद्ध्येच्छेषाश्चतस्रःखलु
यत्नसाध्याः॥६॥ इतिनाडीव्रणनिदानम्॥

अर्थ— त्रिदोषज नाडी साध्य होत नाहीं, बाकीच्या चार नाड्या य-
त्नकेलाअसतां साध्य होतात, इतिनाडीव्रणनिदानम्॥ ॥

मधुकोशंस्कनिर्मथ्यसारमाकृष्यवेमया॥ व्याख्या
कृतामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥ ॥

भगंदरनिदान.

गुदस्यव्यंगुलेक्षेत्रेपार्श्वतःपिटिकार्तिकृत्॥
भिन्नाभगंदरोज्ञेयःसचपंचविधोमतः॥१॥

अर्थ— गुदा पासून बाजूस दोन अंगुलां वर एक पिटिका होतें;
तिला फार उष्णका लागतो, ती फुटली ह्मणजे तोच भगंदर (भगें
द्र) रोग होतो, तो पांच प्रकारचाआहे.

पूर्वरूप.

कटीकपालनिस्तोददाहकंडूरुजादयः॥भवं-
तिपूर्वरूपाणिभविष्यतिभगंदरे॥२॥

अर्थ— कंबरेच्या कपालास्थीला टोचणी लागते, आग होते, कंडूरु-

टनें, ठणका लागतो, भगंदर व्हावयाचा असला ह्मणजे अशीं लक्षणें होतात.

शतपोनकलक्षण.

कषायरूक्षैरतिकोपितोनिलस्त्वपानदेशेपिटिकांकरोतियां॥ उपेक्षणात्पाकमुपेतिदारुणंरुजाचषिन्नारुणफेनवाहिनी॥३॥ तद्वागमोमूत्रपुरीषरेतसांव्रणेरनेकैःशतपोनकंवदेत्॥

अर्थ—तुरट आणि रूक्ष पदार्थभक्षणानें वायु अत्यंत कुपित होऊन गुदस्थानीं जी पिटिका करितो तिची उपेक्षा केली असतां ती पिकते; आणि फुटली ह्मणजे ठणका लागून तांबूस फेंसाक पूवा हातो. वतेथें अनेकछिद्रें पडतात, त्यांवाटें मूत्र, पुरीष, आणि रेत हीं वाहातात, चाळणी सारिखीं छिद्रें असतात ह्मणून त्या रोगाला शतपोनक ह्मणतात.

उष्ट्रग्रीवोधरलक्षण.

प्रकोपनैःपित्तमतिप्रकोपितंकरोतिरक्तांपिटिकांगुदाश्रितास्॥ तदाशुपाकाहिमपूयवाहिनींभगंदरंतूष्ट्रशिरोधरंवदेत्॥४॥ ॥

अर्थ—पित्तल पदार्थांनीं पित्त प्रकुपित होऊन गुदस्थानीं लाल पिटिका उत्पन्न होते, ती लवकर पिकून तिच्यांतून कदन पूवा हातो; ही पिटिका उंटाच्या मानेसारिखी असते ह्मणून हिला उष्ट्रग्रीवोधर हें नांव दिलें आहे.

परिस्रावीभगंदर.

कंडूयनोघनस्रावीकठिणोमंदवेदनः॥ श्वेतावभा

सः कफजः परिस्रावीभगंदरः॥ ५॥ ॥

अर्थ— कफा पासून झालेल्या भगंदरास कंडू सुटते, व त्यांतून घट्ट पू वाहातो, वती पिटिका कठीण असते, वनिला ठणका कमी असतो; तिचा वर्ण पांढरा असतो.

शंबूकावर्तभगंदर.

बहुवर्णरुजास्त्रावाः पिटिकागोस्तनोपमाः॥ शंबूकावर्तवन्नाडी शंबूकावर्तकोमतः॥ ६॥

अर्थ— ह्यांत गाईचा स्तना सारिख्या अनेक पिटिका होतात, त्यांचे रंग, वेदना, आणि स्त्राव, हे अनेक तऱ्हेचे असतात, आणि व्रण शंखाच्या भोंवऱ्या प्रमाणें पोंखार लेला असतो ह्मणून त्याला शंबूकावर्त असें ह्मणतात.

उन्मार्गिभगंदर.

क्षताद्गतिः पायुगता विवर्धते कृपेक्षणात्साकृमयोविदार्यते॥ प्रकुर्वतेमार्गमनेकधामुखेव्रणे स्तदुन्मार्गिभगंदरंवदेत्॥ ७॥

अर्थ— कंटकादिकें करून गुदाजवळ झालेल्या क्षताची उपेक्षा केली असतां तेंक्षत चरत चरत गुदापर्यंत जातें. त्यांत किडे पडून त्या क्षताचें विदारण होतें, ते कृमि अनेक तोंडें पाडतात, त्याला उन्मार्गी भगंदर ह्मणतात.

साध्यासाध्यलक्ष०

घोराः साधयितुंदुःखाः सर्वएवभगंदराः॥ तेष्वसाध्यस्त्रिदोषोत्थः क्षतजश्चविशेषतः॥ ८॥ ॥

अर्थ— सर्व भगंदर दुःसाध्य आहेत, त्यांमध्यें त्रिदोषज भगंदर

असाध्य, आणि क्षतज नर विशेषेंकरून असाध्य.

असाध्यलक्षण.

वातमूत्रपुरीषाणिकृमयः शुक्रमेववच॥ भगंदरा
त्स्रवंतिनाशयंतितमातुरम्॥९॥ ॥इतिभ
गंदरनिदानम्॥ ॥

अर्थ— ज्या भगंदरांतून वायु, सूत्र, पुरीष, कृमि, आणि शुक्र वाहा
तात, त्याच्या योगानें रोगी मरतो. इतिभगंदरनिदानम्॥ ॥

मधुकोशंसनिर्मथ्यसारमाकृष्यवेमया॥ व्याख्याकृता
महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥ ॥

उपदंशनिदानम्॥

कारण.

हस्ताभिघातान्नखदंतघातादधावनाद्रत्यतिसेव
नाद्वा॥ योनिप्रदोषाच्चभवंतिशिश्नेपंचोपदंशा-
विविधापचारैः॥१॥

अर्थ— हाताच्या अभिघातानें; नख, दांत, लागल्यानें; मधुतल्यानें; अत्यंत रति केल्यानें; किंवा योनिदोषानें, किंवा घाणेरड्या पाण्या-नें धुतल्यानें, इत्यादिकारणानीं शिश्नाचे ठाईं उपदंश (गर्मी, दुःख) रोग होतो, तो पांच प्रकारचा आहे.

वातोपदंशलक्षण.

सतोदभेदस्फुरणैःसकृष्णैःस्फोटैर्व्यवस्येत्पवनो
पदंशम्॥

अर्थ— शिश्नावर काळे फोड उठून त्यांना टोचणी, फूट, आणि स्फुरण,

हीं होतात.

पित्तोपदंशवरक्तोपदंशलक्षण.

पीतैर्बहुक्लेदयुतैःसदाहैःपित्तेनरक्तात्पिशितावभासैः॥२॥

अर्थ— पित्ताचा उपदंशानें पिवळे फोडयेतात, त्यांतून फार पाणी वाहातें; आग होते, रक्तानें मांसा सारिखे तांबडे फोड येतात.

कफोपदंशलक्षण.

सकंडुरैश्वेतरुजोपपन्नैर्महद्भिःशुक्लैर्घनस्रावयुतैःकफेन॥

अर्थ— कफाच्याउपदंशानें पांढरे मोठाले फोडयेतात, कंडूसुटते, सूजयेते, आणि दाटपू वाहातो.

सन्निपातोपदंशलक्षण.

नानाविधस्रावरुजोपपन्नमसाध्यमाहुस्त्रिमलोपदंशम्॥३॥

अर्थ— याउपदंशांत नाना प्रकारचे स्राव वेदना होतात, हा त्रिदोष जउपदंश असाध्य आहे.

असाध्यलक्षण.

विशीर्णमांसंकृमिभिःप्रजग्धंशुष्कावशेषंपरिवर्जयेत्तु॥

अर्थ— ज्याउपदंशानें मांस गळालें आहे, आणि कृमीनीं शिस्न खाऊन अंडमात्र अवशेष राहिलें आहे, तो वैद्यानें सोडावा.

असाध्यलक्षण.

संजातमात्रेनकरोतिमूढःक्रियांनरोयोविषयेप्रसक्तः॥ कालेनशोथकृमिदाहपाकैर्विशीर्णशिश्नोस्त्रि

गळून जातें. त्या पाईं तो मरतो.

लिंगवर्तिलक्षण.

अंकुरैरिवसंघातैरुपर्युपरिसंस्थितैः॥ क्रमेणजाय
तेवर्तिस्ताम्रचूडशिरवोपमा॥ ५॥ कोशस्याभ्यंतरे
संधौसर्वसंधिगतापिवा॥ लिंगवर्तिरितिख्याताल्लिं
गार्श इतिचापरे॥ ६॥ कुलित्थाकृतयः केचित्केचित्
पद्मदलोपमाः॥ ७॥ मेंद्रसंधौनृणांकेचित्केचित्सा
र्वाश्रयाः स्मृताः॥ रुजादाहार्तिबहुलास्तृष्णातोदसमन्विताः॥ स्त्रीणांपुंसांचजायंतेह्युपदंशाः क्रदारुणाः॥ ८॥ इत्युपदंशनिदानम्॥

अर्थ—शिश्नावरमांसाचे कोंभ एकावर एक उगवून कोंबड्याच्या शेंडी सारिखे कोशाच्या आंत मध्यावर किंवा सर्व संधीभर होतात. त्या रोगाला लिंगवर्ति ह्मणतात व कोणी लिंगार्श ही ह्मणतात. ही त्रिदोषजन्य आहे, ह्मणूनच वेदना युक्त बबुळबुळीत असते. अन्यत् सुगमं इत्युपदंशनिदानम्.

मधुकोशंसुनिर्मथ्य सारमाकृष्यवेमया॥ व्याख्याकृ
ता महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥ ॥

शूकदोषनिदानम्

अकस्माच्छेफसोद्वृद्धिंयोभिवांछतिमूढधीः॥

व्याधयस्तस्यजायंतेदशचाष्टौचशूकजाः॥१॥

अर्थ— जो मंदमती पुरुष क्रमा वांचून शिश्न मोठें होण्याच्या इच्छेनें शिश्नावर विष रुमीचा लेप करितो त्याला १८ शूकज व्याधी होतात.

सर्षपिकेचें लक्षण.

गौरसर्षपसंस्थानाशूकदुर्भग्नहेतुका॥पिटिकाश्लेष्मवाताभ्यांज्ञेयासर्षपिकाचसा॥२॥

अर्थ— दुष्ट जलजंतूंचा वाईटरीतीनें लेप केल्यानें कफवात कुपित होऊन पांढऱ्या मोहोरी येवढी जी पिटिका होते तिला सर्षपिका ह्मणतात.

अष्ठीलिकालक्षण.

कठिणाविषमेभग्नेवायुनाष्ठीलिकाभवेत्॥

अर्थ— अप्रशस्त शूकांच्या लेपानें वायु कुपित होऊन आंगोळीसारिखी कठीण पुढी होते; तिला अष्ठीलिका ह्मणतात.

ग्रथितलक्षण.

शूकैर्यत्पूरितंशश्वद्ग्रथितंनामतत्कफात्॥३॥

अर्थ— निरंतर शूक लेपानें कफापासून शिश्नावर गांठी होतात; तें ग्रथित होय.

कुंभिकालक्षण

कुंभिकारक्तपित्तोत्थाजांबवास्थिनिभाशुभा॥

अर्थ— रक्तपित्तापासून जांभळाच्या बीसारिखी काळी पिटिका होते; तिला कुंभिका ह्मणतात.

अलजीलक्षण.

तुल्यजांत्वलजींविद्याद्यथाप्रोक्तांविचक्षणः॥४

मृदितंपीडितंयत्तुसंरब्धंवातकोपतः॥

अर्थ— शूक पीडा झाल्यानंतर शिश्न मरदलें वदाबलें असतां वा यूच्या कोपानें शिश्न सुजतें तें

संमूढपिटिका.

पाणिभ्यांभृशसंमूढेसंमूढपिटिकाभवेत्॥५॥

अर्थ— लेपानंतर दोहों हातानीं शिश्न पुष्कळ चोळलें असतां एक मूढ (बिन तोंडाची) पिटिका होते ती.

अवमंथलक्षण.

दीर्घाबह्व्यश्चपिटिकादीर्यंतेमध्यतस्त्रुताः॥सो

वमंथःकफासृग्भ्यांवेदनारोमहर्षकृत्॥६॥

अर्थ— कफ रक्त पासून लांबोड्या अनेक वमध्यें मध्यें फुटलेल्या अशा ज्या पिटिका शिश्नावर होतात त्यांच्या योगानें रोमांच ववेदना होतात. त्या रोगाला अवमंथ ह्मणतात.

पुष्करिकालक्षण.

पित्तशोणितसंभूतापिटिकापिटिकाचिता॥पद्मकर्णिकसंस्थानाज्ञेयापुष्करिकाचसा॥७॥

अर्थ— पित्त रक्त पासून उत्पन्न झालेली पुळी मध्ये असून तिच्या भोंवतालीं दुसऱ्या लहान लहान पुळ्या होतात; तेव्हां त्या सर्व मिळून कमळाच्या वाटी सारिख्या दिसतात; त्या करितां त्यांना पुष्करिका ह्मणतात.

स्पर्शहानिलक्षण.

स्पर्शहानिंतुजनयेच्छोणितंशूकदूषितम्॥
अर्थ— शूक लेपानें रक्त दुष्ट होऊनतें त्वचेचें स्पर्श ज्ञान नष्ट करितें.

उत्तमालक्षण.

मुद्गमाषोपमैरक्तैरक्तपित्तोद्भवाश्चयाः॥ व्याधिरेषोत्तमानामशूकाजीर्णनिमित्तजः॥ ८॥
अर्थ— शूकाचा वारंवार लेप केल्यानें रक्तपित्त कुपित होऊन मुगाउडदा एवढ्या तांबड्या पुळ्या शिश्नावर होतात. त्या रोगाला उत्तम असें ह्मणतात.

शतपोनकलक्षण.

छिद्रैरणुमुखैर्लिंगंचितंयस्यसमंतनः॥९॥ वातशोणितजोव्याधिर्विज्ञेयःशतपोनकः॥ ॥
अर्थ— ज्या पुरुषाचे लिंगावर अनेक बारीक छिद्रें पडतात, त्याचा हा व्याधि वातरक्तापासून होतो; त्याला शतपोनक ह्मणतात.

त्वक्पाक.

वातपित्तकृतोयस्तुत्वक्पाकोज्वरदाहवान्॥१०
अर्थ— वातपित्तापासून शिश्नपुवाळतें, वतेणें करून ज्वर व दाह होतो.

शोणितार्बुद.

कृष्णैःस्फोटैःसरक्ताभिःपिटिकाभिर्नपीडितम्॥
यस्यवास्तुरुजावोग्राज्ञेयंतच्छोणितार्बुदम्॥११
अर्थ— ज्या पुरुषाचे शिश्नावर काळ्या तांबड्या पुळ्या येतात, व ज्याच्या व्रणाचे ठिकाणीं फारठणका लागतो; त्याच्या त्या रोगाला

शोणितार्बुद लक्षणावें.

मांसार्बुद.

मांसदोषेणजानीयादर्बुदंमांससंभवम्॥ ॥

अर्थ— मांस दुष्ट झाल्यानें मांसार्बुद होतें.

मांसपाक.

शीर्यंतेयस्यमांसानियस्यसर्वांश्चवेदनाः॥१२॥विद्यात्तंमांसपाकंतुसर्वदोषकृतंभिषक्॥

अर्थ—ज्याच्या शिश्नाचेंमांस सडून गळून पडतें, आणि नानातऱ्हेच्या पीडा होतात,(हा व्याधि त्रिदोषज आहे,)त्याच्या त्या व्याधीला. मांसपाक लक्षणतात.

विद्रधिलक्षण.

विद्रधिंसन्निपातेनयथोक्तमभिनिर्दिशेत्॥१३॥

अर्थ—विद्रधि निदानांतील सन्निपातज विद्रधि प्रमाणें येथें विद्रधि जाणावा.

तिलकालक.

कृष्णानिचित्राण्यथवाशूकानिसविषाणितु॥पातितानिपचंत्याशुमेढ्रंनिरवशेषतः॥१४॥कालानिभूत्वामांसानिशीर्यंतेयस्यदेहिनः॥सन्निपातसमुत्थांस्तान्विद्यात्तिलकालकान्॥१५॥

अर्थ— काळ्या किंवा चित्रविचित्र रंगाच्या सविष शूकांचा लेप केला असतां त्या योगानें तत्काळ सर्व शिश्न पिकतें,व सर्व मांस तिळा प्रमाणें काळें होऊन झडतें.त्या त्रिदोषोत्पन्न व्याधीला तिलकालक लक्षणतात.

असाध्यशूकदोष.

तत्रमांसार्बुदंयच्चमांसपाकश्चयःस्मृतः॥विद्रधिश्चनसिद्ध्यंतियेचस्युस्तिलकालकाः॥१६॥ इति शूकदोषनिदानम्॥

अर्थ— या शूक दोषामध्ये मांसार्बुद, मांसपाक, विद्रधि, आणिति लकालक, हे असाध्य आहेत, इतिशूकदोषनिदान.

मधुकोशंसनिर्मथ्यसारमाकृष्यवेमया॥ व्याख्याकृता महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥

कुष्ठनिदान.

विरोधीन्यन्यपानानिद्रवस्निग्धगुरूणिच॥भजतामागतांछर्दिवेगांश्चान्यान्प्रतिघ्नताम्॥१॥व्यायाममतिसंतापमतिभुक्तानिषेविणाम्॥शीतोष्णलंघनाहारान्क्रमंमुक्तानिषेविणाम्॥२॥घर्मश्रमभयार्तानांद्रुतंशीतांबुसेविनाम्॥अजीर्णाध्यशनानांचपंचकर्मापचारिणाम्॥३॥नवान्नदधिमत्स्यानिलवणाम्लनिषेविणाम्॥माषमूलकपिष्टान्नतिलक्षीरगुडाशिनाम्॥४॥व्यवायंचाप्यजीर्णेन्नेनिद्रांचभजतांदिवा॥विप्रान्गुरून्धर्षयतांपापंकर्मचकुर्वताम्॥५॥वातादयस्त्रयोदुष्टास्त्वग्रक्तंमांसमंबुच॥दूषयंतिनराकुष्ठानांसमकोद्रव्यसंग्रहः ६॥अतःकुष्ठानिजायंतेसप्तचैकादशैवच॥६॥ ॥

अर्थ— क्षीरमत्स्यादिविरोधि, पानळ, स्नेहयुक्त, जड अशी अन्न-

पानें सेवणारे, ओकारी आली असतां तिचा वेग बंद करणारे, आणि-अन्य वेग म्हणजे मूत्र पुरीषादि वेगांचा रोध करणारे, जेऊन अत्यंत व्यायाम व अतिसंताप, (सूर्यताप.) सेवणारे, शीत, रूक्ष, लंघन, आणि आहार यांचा सेवण्याचा उक्त क्रम सोडून सेवणारे, व उन श्रम-आणि भय यानीं पीडित होऊन तत्क्षणीं गार पाणी पिणारे, अजीर्ण अन्न भक्षण करणारे, व जेवणावर लगेच जेवणारे, वमन विरेकादि पंच कर्म करतानां अपचार करणारे, नवीन अन्न, दहीं, मत्स्य, खारट, अंबट यांचें सेवन करणारे, उडीद, सुळे, पिष्टान्न (लाडू घारगे-वगैरे) तीळ, दूध, गूळ, हीं भक्षण करणारे, अन्न जिरल्या वांचून-मैथुन करणारे, व दिवसास निद्रा करणारे, ब्राह्मण, गुरू, त्यांचा तिरस्कार करणारे, पापकर्म आचरण करणारे, अशा पुरुषाचे वातादि कतीन दोष त्वचा, रक्त, मांस, आणि उदक त्यांस दुष्ट करून कुष्ठ रोग (कोड.) उत्पन्न करितात, कुष्ठ होण्याला वातादि दोष आणि त्वचादि दूष्यें हे सात पदार्थ अवश्य कारण भूत आहेत, म्हणून अष्टादश कुष्ठें होतात, त्यापैकीं सात महा कुष्ठें आणि अकरा क्षुद्र कुष्ठें आहेत.

कुष्ठानां त्रिदोषजत्व असतांही
दोषाधिक्यानें तीं सात प्रकारचीं
होतात म्हणून सांगतो.

कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथक् द्वंद्वैः समागतैः॥ स
र्वैश्चापि त्रिदोषेषु व्यपदेशोधिकत्वतः॥७॥

अर्थ— पृथक् दोषांनीं ३ द्वंद्वांनीं ३ आणि सन्निपातानें एक मिळून ७. सर्व कुष्ठें त्रिदोषज असतां हीं जो दोष अधिक असेल त्याणें व्य-

वहार करावा (जसें वातेन कुष्ठं कापालं इ०)

कुष्ठाचेंपूर्वरूप.

अतिश्लक्ष्णखरस्पर्शस्वेदास्वेदविवर्णताः॥ दाहः कंडूस्त्वचिस्वापस्तोदःकोठोन्नतिःक्रमः॥८॥ व्रणानामधिकंशूलंशीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः॥रूढानामपिरूक्षत्वंनिमित्तेस्वेपिकोपनम्॥९॥रोमहर्षोसृजःकार्ष्ण्यंकुष्ठलक्षणमग्रजम्॥

अर्थ— ज्याठिकाणीं कुष्ठ व्हावयाचें असतें तीजागा हाताला फार गुळगुळीत किंवा खडबडीत लागते; त्याठिकाणीं घाम येतो किंवा येत नाहीं, वतेथला वर्ण बदलतो, दाह होतो, कंडू सुटते, त्वचेला स्पर्श कळत नाहीं, टोंचल्या सारिखी पीडा होते, गांधिल माशी डसल्याप्रमाणें गांधी येतात, आयास केल्या वांचून श्रम होतो, व्रणांस ठणका फार लागतो, त्यांची उत्पत्ति लवकर होऊन फार दिवस राहातात, तेभरून आले तरी रूक्ष असतात, त्यानां थोडेंनिमित्त झालें तरी कोप होतो, रोमांच येतो, आणि रक्ताला काळिमा येतो, हें कुष्ठाचे पूर्वरूप.

सप्तमहाकुष्ठांचींलक्षणें.

कृष्णारुणकपालाभंयद्रूक्षंपरुषंतनु॥कापालंतो दबहुलंतत्कुष्ठंविषमंस्मृतम्॥११॥

अर्थ—कापालकुष्ठ—जें काळ्या व तांबड्या खापरा सारिखें, रूक्ष, कर्कश, पातळ त्वचा झालेलें, टोंचणीनें व्याप्त असतें; तें दुश्चिश्चिकित्स्य आहे, म्हणजे नें चिकित्सा करण्यास अवघड आहे.

औदुंबरकुष्ठ.

रुग्दाहरागकंडूभिः परीतंलोमपिंजरम्॥उदुंब
रफलाभासंकुष्ठमौदुंबरंवदेत्॥१२॥ ॥

अर्थ— औदुंबरकुष्ठ-हें शूल, दाह, आरक्तता, आणि कंडू यांनीं व्याप्त असतें; त्या वरचे केंस भोरे असतात, व तें उंबराच्या फळासारखें दिसतें.

मंडलकुष्ठ.

श्वेतंरक्तंस्थिरंत्यानंस्निग्धमुत्सन्नमंडलम्॥क
ष्ठंमन्येनसंयुक्तंकुष्ठंमंडलमुच्यते॥१३॥ ॥

अर्थ— मंडलकुष्ठ पांढरें, तांबडें, कठीण, दडस, गुळगुळीत-ज्याचें मंडळ वर आलेलें, ज्याचीं मंडळें एकामेकाशीं लागलेलीं, असें हें मंडळ कुष्ठ कष्टसाध्य आहे.

ऋष्यजिव्हकुष्ठ.

कर्कशंरक्तपर्यंतमंतःश्यावसवेदनं॥यद्दृष्यजि
व्हासंस्थानमृष्यजिव्हंतदुच्यते॥१४॥ ॥

अर्थ— ऋष्यजिव्हकुष्ठ—कर्कश, तांबड्या कडा झालेलें, मध्यें काळें, वेदनायुक्त, जें ऋष्याच्या (रोहीच्या) जिभेसारिखें असतें तें.

पुंडरीककुष्ठ.

सश्वेतंरक्तपर्यंतंपुंडरीकदलोपमम्॥सोत्सेधंच
सरागंचपुंडरीकंप्रचक्षते॥१५॥ ॥

अर्थ— पुंडरीककुष्ठ-किंचित् पांढरें, कडेला तांबडें, पांढऱ्या कमळाच्या पाकळीसारिखें यत्किंचित् उंच झालेलें, आणि मध्यें थोडेंसें तांबूस असतें.

सिध्मलक्षण.

अर्थ—सिध्मलक्षण-पांढरे, तांबूस, पांढरे, रंगाचे परस्पर काळा-निघतो; हें बहुत करून उरावर होतें; त्याचा आकार पांढऱ्या भों पळ्याच्या फुला प्रमाणें असतो, त्याला लोकांत शिबें ह्मणतात.

काकणकुष्ठ.

यत्काकणांनिकावर्णंसपाकंतीव्रवेदनम्॥त्रि-
दोषलिंगंतत्कुष्ठंकाकणंनैववसिध्यति॥१७॥

अर्थ—काकणकुष्ठ-जें गुंजे सारिखें लाल ह्मणजे मध्यें काळें आणि कडेला तांबडें अथवा मध्यें तांबडें आणि कडेला काळें, किंचित् पिकलेलें, तीव्र वेदनायुक्त, तिन्ही दोषांची लक्षणें त्यांत असतात; हें साध्य होत नाहीं.

एकादशक्षुद्रकुष्ठांचींलक्ष-
अस्वेदनंमहावास्तुयन्मत्स्यशकलोपमम्॥त
देककुष्ठंचर्मारव्यंबहलंहस्तिचर्मवत्॥१८॥

अर्थ—चर्मकुष्ठ-घर्म रहित, मोडी जागा व्यापणारें, माशाच्या खवळ्या सारिखें, हत्तीच्या चामड्या प्रमाणें जाड असतें.

किटिभकुष्ठ.

श्यावंकिणखरस्पर्शंपरुषंकिटिभंस्मृतम्॥

अर्थ—किटिभ कुष्ठ-नील वर्ण, व्रणाच्या घट्या प्रमाणें खरखरीत, आणि रूक्ष असतें.

वैपादिककुष्ठ.

वैपादिकंपाणिपादस्फोटनंतीव्रवेदनम्॥१९॥

अलसककुष्ठ.

कंडूमद्भिः सरागेश्चगंडैरलसकंचितम्॥ ॥

अर्थ— अलसककुष्ठ. हें कुष्ठ फार खाजणाऱ्या व तांबड्या रंगाच्या फोडानीं व्याप्त असतें.

दद्रुमंडलकुष्ठ.

सकंडूरागपिटिकंदद्रुमंडलमुद्गतम्॥२०॥ ॥

अर्थ— दद्रुमंडलकुष्ठ-त्याला कंडू, लाली, आणि फोड असतात; आणि हें वर उचललेलें असतें; हें मंडलाकार उत्पन्न होतें म्हणून ही संज्ञा त्याला दिली आहे.

चर्मदलकुष्ठ.

रक्तंसशूलंकंडूमत्स्फोटंयद्दलयत्यपि॥ तच्चर्म दलमाख्यातमस्पर्शासहमुच्यते॥२१॥ ॥

अर्थ— चर्मदलकुष्ठ-हें तांबडें, शूलयुक्त, कंडुयुक्त फोडानीं व्याप्त असून फुटतें; त्याला हात लावलातर सहन होत नाहीं; त्यांत चांमडी फाटत्ये, म्हणून ही संज्ञा दिली आहे.

पामाकुष्ठ.

सूक्ष्माबह्व्यःपीडकाःस्त्रावयत्यःपामेत्युक्ताः-

कंडुमत्यःसदाहाः

अर्थ-पामाकुष्ठ-त्याला बारीकबारीक व पुष्कळ फोड येतात, त्यांतून लस वाहात असते; व त्यानां खाज फार सुटते, व आग होते; त्या कुष्ठाला पामा म्हणतात.

रुग्णास्फिजाश्चिरात्॥

अर्थ— कच्छु-नीच पामा मोठ्या फोडानीं व तीव्र दाहानें युक्त भ सून हातांवर झाली ह्मणजे कच्छु ह्मणतात.

उग्रा- ही कंबरेवरउत्पन्न होते.

विस्फोटक.

स्फोटाःश्यावारुणाभासाविस्फोटास्स्फुरत्तनुत्व चः॥

अर्थ—विस्फोट-निळ्या व तांबूस रंगाचे वज्यांवरची त्वचा पातळ असते असे जे फोड होतात ते.

शतारुकुष्ठ.

रक्तंश्यावंसदाहार्तिशतारुःस्याद्बहुव्रणम्॥२३

अर्थ— शतारु-हें तांबडे, श्याम वर्ण, दाह व शूल युक्त व अनेक व्रण युक्त असतें.

विचर्चिका

सकंडूपिटिकाश्यावाबहुस्रावाविचर्चिका॥

अर्थ— विचर्चिका-कंडु युक्त, श्यामवर्णाचीजी पिटिका होते,ती, वातिच्या तून फार स्राव होत असतो.

चर्मकुष्ठा पासून विचर्चिकापर्यंत११कुष्ठें होतात. मग क्षुद्रकु ष्ठें ११ ह्मणून कां सांगितलें,अशी कोणी शंका केल्यास सांगतो. विचर्चिका पायांवर होऊन फुटली ह्मणजे विपादिका होते, असें ह टल्यानें संख्या बाधत नाहीं; याविषयीं भोजाचें हीअसेंच मत आहे.

तारुक्कोपेतदाहरागस्रावान्वितस्मृतम्॥ककारुष्ण्
दिघनस्निग्धंसकंडूशोत्सगौरवम्॥२५॥द्विलिंगं
द्वंद्वजंकुष्ठंत्रिलिंगंसान्निपातिकम्॥

अर्थ— वायूच्या योगानें कुष्ठ खर खरीत, श्याव वर्ण, किंवा अरुण वर्ण, रूक्ष, आणि वेदनायुक्त होतें

पित्ताच्या योगानें चेतलेलें कुष्ठ दाह, लाली, आणि स्राव ह्यानींयुक्त असतें.

कफापासून क्लेदयुक्त, जाड, स्निग्ध, खाजणारें, थंड, आणि जड, असें असतें.

द्वंद्वज कुष्ठामध्यें दोन दोषांचीं लक्षणें होतात.

सान्निपातिक कुष्ठामध्यें तीन दोषांचीं लक्षणें होतात.

आतांरसादिधातुगतकुष्ठल
क्षणें क्रमानें सांगतात.

रसधातुगतलक्ष.

त्वक्स्थेवैवर्ण्यमंगेषुकुष्ठेरौक्ष्यंचजायते॥त्वक्स्वा
पोरोमहर्षश्चस्वेदस्यातिप्रवर्तनम्॥२६॥

अर्थ— रसधातुगत कुष्ठ झालें असतां अंगाचा वर्ण बदलतो, अंग रूक्ष होतें, त्वचेला, स्पर्शकळत नाहीं, रोमांच होतो, आणि घाम फार सुटतो.

रक्तगतलक्षण.

कंडूर्विपूयकथ्वेवकुष्ठेशोणितसंश्रये॥

बाहुल्यवक्त्रशोषश्च कार्कश्यं पिडकाक्रमः॥ तोदः
स्फोटस्थिरत्वंचकुष्ठेमांससमाश्रिते॥२७॥

अर्थ— मांसगत कुष्ठ झालें असतां तोंडाला कोरड फार च पडते. कर्कश अंग होतें, अंगावर गांडी उठतात, टोचणी लागते, फोड येतात ते फार दिवस राहातात.

मेदोगतकुष्ठल०

कोण्यंगतिक्ष्योंगानांसंभेदःक्षतसर्पणम्॥ मेद
स्थानगतेलिंगंप्रागुक्तानितथैवच॥२८॥

अर्थ— मेदस्थानीं कुष्ठ गेलें असतां हात मोडतो (जाया होतो) चालणें बंद होतें, आंगाला फूट लागते, क्षतें पडलीं असतां तीं पसरतात, आणि पूर्वोक्त लक्षणें (रस, रक्त, मांस गत कुष्ठ लक्षणें) होतात.

अस्थिमज्जागतकुष्ठलक्षण.

नासाभंगोशिरागश्चक्षतेषुकृमिसंभवः॥ स्वरोप
घातश्चभवेदस्थिमज्जसमाश्रिते॥२९॥

अर्थ— कुष्ठ अस्थिगत झालें असतां नाक गळून जातें, डोळे लाल होतात, क्षतामध्यें किडे पडतात, घसा बसतो.

शुक्रार्तवगतकुष्ठलक्षण.

दंपत्योःकुष्ठबाहुल्याद्दुष्टशोणितशुक्रयोः॥ यद
पत्यंतयोर्जातंज्ञेयंतदपिकुष्ठितम्॥३०॥

अर्थ— ज्या स्त्री पुरुषांचें शोणित शुक्र कुष्ठाधिक्यानेंतें दुष्ट झा-

जन्म होतें म्हणून वाग्भट्टाचार्यांनीं ही सांगितलें आहे.

साध्यादिभेद.

साध्यं त्वग्रक्तमांसस्थंवातश्लेष्माधिकंचयत्॥ मे
दसिद्वंद्वजंयाप्यंवर्ज्यंमज्जास्थिसंश्रितम्॥३१॥
कृमिरक्लासमंदाग्निसंयुक्तंयत्त्रिदोषजम्॥ प्रभि
न्नंप्रक्तनांगंचरक्तनेत्रंहतस्वरम्॥३२॥ पंचकर्म-
गुणानीतंकुष्ठंहंतीहकुष्ठिनम्॥

अर्थ— रस रक्त मांस त्वा धातूपर्यंत गेलेलें कुष्ठ साध्य होतें. ज्या कुष्ठांत वायु आणि कफ प्रधान असतांत तें साध्य होतें, मेदो धातुगत कुष्ठ व द्वंद्वज कुष्ठ याप्य होतें. मज्जा आणि अस्थि यांपर्यंत गेलेलें व शुक्रगत हीं असाध्य होतात. वर्जे कुष्ठ कृमि, व मळमळ आणि मंदाग्नि त्यानीं युक्त झालेलें व त्रिदोषज तें असाध्य होतें. जें कुष्ठ फुटून वाहात आहे तें व ज्या कुष्ठी रोग्याचे डोळे लाल झाले आहेत. किंवा स्वर बसला आहे, वमन विरेचनादि पंच कर्मांचे गुण ज्याच्यांत चालत नाहींत असा रोगी मरतो.

कुष्ठावरचिकित्साकरण्या
साठीं प्रधानदोष सांगतो.

वातेनकुष्ठंकापालंपित्तेनोदुंबरंकफात्॥ मंड ला-
ख्यंविचर्चीचक्रव्याख्यंवातपित्तजम्॥३३॥ चर्मे
ककुष्ठंकिटिभंसिध्मालसविपादिका:॥ वातश्ले-

ष्मोद्भवाःश्लेष्मपित्तास्रदद्रुशतारुषी॥३४॥पुंडरी-
कंसविस्फोटंपामाचर्मदलंतथा॥सर्वैःस्यात्काक
णंपूर्वैत्रिकंदद्रूःसकाकणा॥३५॥पुंडरीकर्ष्यजि
ह्वेचमहाकुष्ठानिसप्ततु॥

अर्थ— वायूनें कापाल कुष्ठ; पित्तानें औदुंबर; कफानें मंडल; आणि विचर्ची; वात पित्तानीं ऋष्यजिव्ह; वातकफापासून, चर्मकुष्ठ; किटिभ, स्निध्म, अलस, आणि विपादिका; कफपित्तापासून. दद्रु, शतारु, पुंडरीक, विस्फोट, पामा, चर्मदल; त्रिदोषापासून काकण कुष्ठ होतें, पहिलीं तीन (कापाल, उदुंबर, आणि मंडल,) दद्रु, काकण, पुंडरीक, आणि ऋष्यजिव्ह, हीं सात महाकुष्ठें जाणावीं.

किलासनिदान.

कुष्ठैकसंभवंश्वित्रंकिलासंचारुणंभवेत्॥निर्दि
ष्टमपरिस्रावीत्रिधातूद्भवसंश्रयम्॥३६॥ ॥

अर्थ— कुष्ठ होण्यालाजीं कारणें (विरुद्धाशन पापकर्मादि) सांगितलीं आहेत, त्या कारणानीं श्वित्र (पांढरें कोड) आणि किलास (तांबडें कोड) हीं होतात, त्यांतून स्राव होत नाहीं; व हें तीन धातूंचा आश्रय करून राहातें, (म्हणजे तीन दोष आणि रक्त, मांस, व मेद) त्यांचा आश्रय करून राहातें.

वातादिभेदानेंत्यांचीं लं०

वाताद्रूक्षारुणंपित्तात्ताम्रंकमलपत्रवत्॥सदा-
हंरोमविध्वंसिकफाच्छ्वेतंघनंगुरु॥३७॥सर्वंदु
रंक्रमाद्रक्तमांसमेदस्सुचादिशेत्॥वर्णेनैवेद्दगु
भयंरूक्षंतच्चोत्तरोत्तरम्॥३८॥ ॥

अर्थ– तें वायूनें रूक्ष व अरूण होतें; पित्तानें रक्त कमळ पत्रा प्रमाणें लाल असतें, त्याला आग होते, त्यावरचे केंस झडतात, कफाच्या योगानें तें पांढरें, जाड, आणि जड असतें, त्याला कंडू सुटते; हीं क्रमानें रक्त, मांस, आणि मेद त्यांच्या ठिकाणीं होतात, (ह्मणे दोषरक्ताश्रित असतां तांबडें; मांसाश्रित असतां तांबूस, आणि मेदाश्रित असतां पांढरें किलास होतें.)

श्वित्राचेंसाध्यासाध्यलक्ष०

अशाकूरोमाबहलमसंश्लिष्टमथोनवम्॥ अनग्निदग्धजंसाध्यंश्वित्रंवर्ज्यमतोन्यथा॥ ३९॥

अर्थ– ज्या श्वित्रावरचे केंस पांढरे झाले नाहींत, वजें पातळ असून एकमेकास लागलें नाहीं, वजें नवीन झालेलें आहे, वजें भाजल्यामुळें झालेलें नाहीं, तें श्वित्र साध्य होतें, नाहींतर नाहीं.

किलासाचेंअसाध्यलक्षण.

गुह्यपाणितलोष्ठेषुजातमप्यचिरंतनम्॥ वर्जनीयंविशेषेणकिलासंसिद्धिमिच्छता॥ ४०॥ ॥

अर्थ– गुह्यस्थानीं, हातावर, तळपायांवर, ओंठावर झालेलें, किलास थोड्या दिवसांचें असलें तरी यशमिळविणाऱ्या वैद्यानें सोडून द्यावें.

सांसर्गिकरोगसांगतात.

प्रसंगाद्गात्रसंस्पर्शान्निश्वासात्सहभोजनात्॥
सहशय्यासनाच्चापिवस्त्रमाल्यानुलेपनात्॥
॥४१॥कुष्ठंज्वरश्चशोषश्चनेत्राभिष्यंदएवच॥
औपसर्गिकरोगाश्चसंक्रामंतिनरान्नरम्॥४२॥

अर्थ— मैथुनादि प्रसंगानें, किंवा शरीराच्या स्पर्शानें, श्वासोच्छ्वासानें, एकेठिकाणीं जेवल्यानें, निजल्यानें, बसल्यानें, वस्त्र पांघरल्यानें, पुष्प हुंगल्यानें, गंध लावल्यानें, कुष्ठ, ज्वर, धातुशोष, नेत्ररोग, (डोळे येतात ते) हे सांक्रामिक रोग एका पासून दुसऱ्याला होतात. इतिकुष्ठनिदानसमाप्त.

मधुकोशंसुनिर्मथ्यसारमाछ्यचेमया॥ व्याख्याकृता महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥

शीतपित्तनिदान.

संप्राप्ति.

शीतमारुतसंस्पर्शात्प्रदुष्टोकफमारुतौ॥पित्तेन-सहसंभूयबहिरंतर्विसर्पतः॥१॥ ॥

अर्थ— गार वारा लागल्यानें कफवायू दुष्ट होऊन पित्ताशीं मिळून-अभ्यंतरीं (रक्तादिकामध्यें) आणि बाहेर त्वचेवर संचार करतात.

पूर्वरूप.

पिपासारुचिरुल्लासदेहसादांगगौरवम्॥रक्तलो-चनतातेषांपूर्वरूपस्यलक्षणम्॥२॥ ॥

अर्थ— तान, अरुचि, तोंडाला पाणी सुटणें, अंगगळणें, आणि-जड होणें, डोळ्यानां लाली, हीं पूर्वरूपाचीं चिन्हें जाणावीं.

उदर्दलक्षण.

वरटीदष्टसंस्थानःशोथःसंजायतेबहिः॥सकंडू-स्तोदबहुलश्छर्दिज्वरविदाहवान्॥३॥उदर्दमि-तिंविद्याच्छीतपित्तमथापरे॥

तात, (लोक प्रचारांत त्याला पित्त उठलें म्हणून म्हणतात,) त्याम ध्यें कंडू होते. ती कफा पासून; टोचणी लागते ती वाता पासून, आ णि ओकारी, संताप, आणि दाह हे पित्ता पासून होतात, असे जा णावें.

वाताधिकंशीतपित्तमुदर्दरक्तकफाधिकः॥४॥

अर्थ— शीतपित्तांत वायु प्रधान व उदर्दांत —— कफ प्रधान. असतात

उदर्दाचा दुसरा धर्मसांगतो.

सोत्संगेश्वसरागेश्वकंडूमद्भिश्चमंडलैः॥शोशि
रःकफजोव्याधिरुदर्दःपरिकीर्तितः॥५॥ ॥

अर्थ— थंडीनें कफाचा प्रकोप होऊन आंगावर तांबडीं चक दळें उठतात, त्यानां कंड फार सुटते, तीं मंडलेंमध्येंरोमगड व कडेला उं च अशीं असतात, त्यारोगाला उदर्द म्हणतात.

कोठलक्षण.

असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः॥मंड
लानिसकंडूनिरागवंतिबहूनिच॥६॥उत्कोठः
सानुबंधश्चकोठइत्यभिधीयते॥ ॥इतिशीत
पित्तोदर्दकोठनिदानम्॥ ॥

अर्थ— वमक औषध चांगलें लागून झाल्या मुळें पित्त आणि क फउसळले असतां किंवा, वांतीचा वेग बंद केला असतां आंगा व

र तांबडी पुष्कळ चकंदळें उठतात, त्या नांरवाज सुटते, त्यारोगा ला उत्कोठ ह्मणतात, हाच पुनः पुनः होतो, आणि जो क्षणांनउ त्पन्न होऊन नाहींसा होतो, त्याला कोठ ह्मणतात, इतिशीत पित्त उदर्द कोठ निदानम्

मधुकोशंस्फूर्निर्मथ्य सारमाकृष्य चैमया॥ व्याख्याकृ तामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥ ॥

अम्लपित्तनिदान.

निदानपूर्वकअम्लपित्ताचेंस्वरूप.

विरुद्धदुष्टाम्लविदाहिपित्तप्रकोपिपानान्नभुजो विदग्धम्॥पित्तंस्वहेतूपचितंपुरायत्तदम्लपि त्तंप्रवदंतिसंतः॥१॥

अर्थ—विरुद्ध (क्षीरमत्स्यादि,) अंबलेलें अन्न, अंबट, दाहकर णारे, पित्त वाढविणारें, अन्न पान सेवन केल्यानें, वर्षादि ऋतूचा ठाईं स्वकारणानीं सांचलेलें पित्त नासतें, त्याला अम्लपित्त ह्मणतात.

त्याचेंलक्षण.

अविपाकक्लमोत्क्लेदनिक्ताम्लोद्गारगौरवैः॥हृ त्कंठदाहारुचिभिश्चाम्लपित्तंवदेद्विषक्॥२॥

अर्थ— अन्न नपचणें, आयासा वांचून श्रम होणें, मळमळ सुट णें, कंडू, व अंबट ढेकर येणें, अंग भारावणें, जळती लागणें, अ न्न द्वेष होणें, हीं लक्षणें झालीं असतां अम्लपित्त झालें ह्मणून समजावें.

कफाधोगतांचें लक्षण.

तृट्दाहमूर्छाभ्रममोहकारिप्रयात्यधोवाविविध
प्रकारम्॥ हृल्लासकोद्गानलसादकर्णस्वेदांगपीतत्व
करंकदाचित्॥३॥

अर्थ—अम्लपित्त अधोगत झालें असतां, तृषा, दाह, मोह, (इंद्रिय मनोमोह,) मूर्छा, घेरी, मळमळ, आंगाला गांधी, अग्निमांद्य, कानांला घाम, आंगाला पिंवळटी; हीं लक्षणें होऊन गुदावाटे काळें, तांबडें, दुर्गंधि, अनेक वर्णाचें पित्त पडतें.

ऊर्ध्वगतांचें लक्षण.

वांतंहरित्पीतकनीलकृष्णमारक्तरक्ताम्लमतीवचा
म्लं॥ मांसोदकाभंस्वतिपिच्छिलाच्छश्लेष्मानुयातं
विविधंरसेन॥४॥भुक्तेविदग्धेत्वथवाप्यभुक्ते-
करोतिनिक्ताम्लवमिंकदाचित्॥उद्गारमेवंविधमे
वकंठेरुक्क्षिदाहंशिरसोरुजंच॥५॥ ॥

अर्थ—ऊर्ध्वगत अम्लपित्तानें, हिरवें, पिंवळें, निळें, काळें, तांबूस, लाल, अत्यंत आंबट, मांसधुतलेल्या पाण्यासारिखें, अत्यंत बुळबुळीत, स्वच्छ, कफामिश्रित, खारट, तुरट वगैरे रसयुक्त असें पित्त पडतें; कधीं कधीं जेवलेलें अन्न विदग्धावस्थेंत आलें असतां, अथवा जेवणापूर्वी कडू, आंबट, अशी ओकारी होते; वरचेवर ही तसाच येतो, गळा, कुशी; आणि ऊर हीं जळजळतात; डोकें दुखतें.

कफपित्तजन्य अम्लपित्तलक्षण.

करचरणदाहमोष्णंसहतीमरुचिंज्वरंचकफपित्त
म्॥जनयतिकंडूमंडलपिटिकाशतनिचितगात्ररो
गचयम्॥६॥

अर्थ— हाता पायांची आग, अंगाला कडकी, अन्न द्वेष, ज्वर, कंडू, गांधी, शतशः पिटिका, आणि अविपाकादि अनेक उपद्रव; हीं लक्षणें कफपित्ता पासून होतात.

साध्यासाध्यविचार.

रोगोयमम्लपित्तारव्योयत्नात्संसाध्यतेनवः॥चिरो
स्थितोभवेद्याप्यःकृच्छ्रसाध्यःसकस्यचित्॥७॥

अर्थ— हा अम्ल पित्तरोग नवा असला तर यत्नानें साध्य होतो; फार दिवसांचा असला तर याप्य होतो; पथ्यानें वागणाऱ्या मनुष्याचा रोग फार दिवसांचा असला तरी कृच्छ्रसाध्य होतो.

अम्लपित्तामध्येंकेवळवायूचा-
आणिवातकफाचासंसर्ग होतोतो.

सानिलंसानिलकफंसकफंतच्चलक्षयेत्॥दोषलिं
गेनमतिमान्षिषड्मोहकरंहितत्॥८॥ ॥

अर्थ— वातयुक्त अम्लपित्त, वातकफयुक्त अम्लपित्त, आणि कफयुक्त अम्लपित्त, असें तिन्ही प्रकारचें अम्लपित्त; बुद्धिमानें वैद्यानें दोषांच्या लक्षणा वरून समजावें; कारण ऊर्ध्वग अम्लपित्ता वर छर्दि रोगाचा भास होतो; आणि अधोगावर अतिसाराचा भास होतो; यासुळें वैद्याला व्यामोह होतो; यासाठीं वैद्यानें त्याची सूक्ष्मशीतीनें परीक्षा करावी.

वातयुक्तअम्लपित्ताचें लक्षण.

अर्थ— पांतयुक्त अम्लपित्तामध्ये, कंप, बडबड, मूर्छा, अंगाला मुंग्या येणें, अंगग्लानि, पोट दुखणें, डोळ्यांपुढें आंधारी येणें, भ्रांति-पडणें, इंद्रियमनोमोह, रोमांच उठणें; हीं लक्षणें होतात.

कफयुक्तअम्लपित्ताचेंलक्षण.

कफनिष्ठीवनगौरवजडताऽरुचिशीतसाद्वमिलेपाः॥ दहनबलसादकंडूर्निद्राचिन्हंकफानुगते॥१०

अर्थ— कफयुक्तअम्लपित्तामध्यें कफाचा बेडका पडणें, शरीरास अत्यंत जडपणा, अन्न द्वेष, थंडी वाजणें, अंगग्लानि, ओकारी, तोंडा सचिकटा, अग्निमांद्य, बलनाश, कंडू, आणि झोंप; हीं लक्षणें होतात.

वातकफयुक्तअम्लपित्त.

उभयमिदमेवचिन्हंमारुतकफसंभवेभवत्यम्ले॥

अर्थ— वात कफयुक्त अम्लपित्तामध्यें वर सांगीतलेलीं दोघांचीं-लक्षणें होतात.

कफपित्ताचें लक्षण.

भ्रमोमूर्छारुचिश्छर्दिरालस्यंचशिरोरुजः॥ प्रसेकोमुखमाधुर्यंश्लेष्मपित्तस्यलक्षणम्॥११॥

इतिअम्लपित्तनिदानम्॥

अर्थ— भ्रम, मूर्छा, अरुचि, वांति, अळस, कपाळ दुखणें, तोंडा लापाणी सुटणें, तोंडाला गोडी; हें कफपित्तयुक्त अम्लपित्ताचें लक्षण जाणावें. इति अम्लपित्तनिदानम्॥

मधुकोशस्तनिर्मथ्यसारमाकूप्यवैमया॥ व्याख्याकृता महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥

विसर्पनिदान.

त्याचीनिदानपूर्वकसंख्यासंप्राप्तिआणिनिरुक्तिसांगतो.

लवणाम्लकटूष्णादिसंसेवादोषकोपतः॥ विसर्पःसप्तधाज्ञेयःसर्वतःपरिसर्पणात्॥ १॥ ॥

अर्थ— खारट, अंबट, तिखट, उष्ण आदि करून पदार्थसेवल्यानें वातादि दोषांचा कोप होऊन सात प्रकारचा विसर्प होतो, तो चहूंकडे पसरतो म्हणून त्यारोगाला विसर्प (इसब; धांबरें) असें म्हणतात.

सर्वप्रकारचेविसर्परक्तादिकचारदूष्यंआणिवातादितीनदोषत्र्यांपासूनहोतातम्हणसांगे.

रक्तंलसीकारसाख्यांसंदूष्यंदोषास्त्रयोमलाः॥ विसर्पाणांसमुत्पत्तौविज्ञेयाःसप्तधातवः॥ २॥

अर्थ— रक्त, लस, रस, मांस हीं दूष्यें; आणि वातादितीन दोष; हे सात धातू विसर्पाचा उत्पत्तीला कारण आहेत.

वातविसर्प.

तत्रवातात्परीसर्पोवातज्वरसमाकृतिः॥ शोफस्फुरणनिस्तोदभेदायामार्तिहर्षवान्॥ ३॥ ॥

अर्थ— वायू पासून जो विसर्प होतो त्याचें लक्षण वातज्वरासारि

पित्तविसर्प.

पित्तादुतगतिःपित्तज्वरलिंगोतिलोहितः॥

अर्थ— पित्ताच्या विसर्पाची गति शीघ्र असते; क्षणाने तो सत्वर पसरतो; पित्तज्वर लक्षणांनी युक्त व अत्यंत लाल असतो.

कफविसर्प.

कफात्कंडूयुतःस्निग्धः कफज्वरसमानरुक्॥

अर्थ— कफापासून विसर्पाला कंडू फार असते, तुळतुळीत असतो; व तो कफज्वरासारिखी पीडा करितो.

सन्निपातविसर्प.

सन्निपातसमुत्थश्चसर्वरूपसमन्वितः॥ ॥

अर्थ— सन्निपात जन्य विसर्पा मध्यें वर सांगितलेलीं सर्व लक्षणें असतात.

अग्निविसर्पलक्षण.

वातपित्ताज्वरश्छर्दिर्मूर्छातीसारतृड्भ्रमैः॥
अस्थिभेदाग्निसदनतमकारोचकैर्युतः॥४॥ क
रोतिसर्वमंगंचदीप्तांगारावकीर्णवत्॥ यंयंदेशं
विसर्पश्चविसर्पतिभवेच्चसः॥५॥ शीतांगारासि
तोनीलोरक्तोवाशूपचीयते॥ अग्निदग्धइवस्फो
टैःशीघ्रगत्वाद्रुतंचसः॥६॥ मर्मानुसारीविसर्पः
स्याद्यातोतिबलस्ततः॥ व्यथेतांगंहरेत्संज्ञांनिद्रां
चश्वासमीरयेत्॥७॥ हिध्मांचसततोवस्थाम्ी-

दृशीलभतेनरः॥ क्वचिच्छर्मारतिंग्रस्तो भूमि शय्यासनादिषु॥८॥ चेष्टमानस्ततःक्लिष्टोमनो देहसमुद्भवाम्॥ दुर्बोधामभुतेनिद्रांसोग्निवी सर्पउच्यते॥९॥

अर्थ– वाता पासून झालेला विसर्प. ज्वर, वांति, मूर्छा, अतिसार, तृषा, घेरी, हाडेंफुटणें, अग्निमांद्य, आंधारी, भ्रम, द्वेष, ह्या लक्षणांनीं युक्त असतो; त्याच्या योगानें सर्वशरीर रसर शीत निखारे ओतल्या प्रमाणें होतें; ज्याज्या ठिकाणीं तो विसर्प पसरत जातो. तेंतें ठिकाण कोळशा प्रमाणें काळें, निळें, तांबडें, होऊन त्वरित रुजतें; अग्नीनें भाजल्या प्रमाणें वर फोड येतात; त्याची शीघ्र गति असते. यामुळें तो झटकन हृदयाला जाऊन भिडतो; अथवा तो अत्यंत बळवान होतो; क्षणून आंगाला व्यथा करितो. संज्ञा आणि निद्रा यांचा नाश करितो; श्वास वाढवितो; घशाची उत्पन्न करितो; अशी मनुष्याची अवस्था होते; अस्वास्थ्य पणा मुळें भुईवर, आंथरुणावर, किंवा बसून ही कोठें सुरव होतना हीं, हालचाल करूं लागला असतां क्लेश होतात. मनाला व देहाला क्लेश झाल्यानें उत्पन्न होणारी अशी दुर्बोधनिद्रा (मरणरूपनिद्रा) त्याला प्राप्त होते, ह्या रोगाला अग्निविसर्प (अग्न्याधांवरें) म्हणतात.

ग्रंथिविसर्प.

कफेनरुद्धःपवनःभित्वातंबहुधाकफम्॥रक्तं वाद्दूरक्तस्यत्वक्शिरास्नायुमांसगम्॥१०॥ दूषयित्वाचदीर्घाणु वृत्तस्थूलरुवरात्मनाम्॥

ग्रंथीनांकुरुतेमालारक्तानांतीव्ररुज्वरां ॥११
श्वासकासानिसारास्यशोषहिक्काविभ्रमैः॥
मोहवैवर्ण्यमूर्छांगभंगाग्निसदनैर्युतां॥ १२॥
इत्ययंग्रंथिवीसर्पः कफमारुतकोपजः॥ १३॥

अर्थ—स्वकारण कुपित कफानें वायूचा रोध होऊन तो कफाचा भेद करून किंवा वाढलेल्या रक्ताचा भेद करून त्वचा, शिरा, स्नायु, आणि मांस यांप्रत आणून दुष्ट करून, लांबट, लाहान, वाटोळ्या, मोठ्या, खरखरीत, तांबड्या, गांठीच्यामाळा करितो; त्या गांठीनां व्रणका फार लागतो; कडक तापयेतो, श्वास; खोकला, अतिसार, तोंडाला कोरड, गुंचकी, ओकारी, घेरी, भ्रांति, वर्ण फिरणें, मूर्छा, अंग मोडणें, अग्निमांद्य हीं लक्षणें होतात. ह्यारोगाला ग्रंथिवीसर्प (गांठ्या विसाप,) ह्मणतात, हा कफ वायूच्या कोपानें उत्पन्न होतो.

कर्दमवीसर्प.

कफपित्ताज्ज्वरस्तंभोनिद्रातंद्राशिरोरुजः॥१३
अंगावसादविक्षेपप्रलापारोचकभ्रमाः॥ मूर्छाग्निहानिर्मेदोस्थ्नांपिपासेंद्रियगौरवम्॥ १४॥ आमोपवेशनंलेपः स्रोतसांसविसर्पति॥ प्रायेणामाशयंगृह्णन्नेकदेशंनचातिरुक्॥ १५॥ पिडकैरवकीर्णोतिपीतलोहितपांडुरैः॥ स्निग्धोसितोमेचकाभोमलिनः शोफवान् गुरुः॥ गंभीरपाकः प्राज्योष्मास्पष्टःक्लिन्नोवदीर्यते॥ पक्वच्छीर्णमांसश्चरस्पष्टस्नायुशिरागणः॥ १७॥ शबरगं-

धिश्वयथीसर्पः कर्दमाख्यमुशंतितम्॥१७॥ ॥

अर्थ– कफपित्तापासून ताप, अंगतोडणें, निद्रा, तंद्रा, मस्तकशूल, अंगग्लानि, हातपायपारवडणें, बडबड, अरुचि, घेरी, मूर्छा, अग्निमांद्य, हाडें कुटणें, ताहान, इंद्रियांस जडत्व, आंवपडणें, मुखादि स्रोतसांस कफाचा लेप; इत्यादि लक्षणें होतात; व तोवि सर्प आमाशया वरउत्पन्न होऊन मग चहूंकडे पसरतो; तो फार दुरवत नाहीं; त्यावर पिंवळ्या तांबूस पांढऱ्या पुळ्या होतात; व तो विसर्प तुळतुळीत शाईसारखा काळा, मळकट, रुजलेला, जड, व आंत पिकलेला असून त्याला फार जळजळ असते; तो दाबतां क्षणांत ओला होतो; व त्याला, चिरा पडतात; व तो चिरळा प्रमाणें होऊन त्याचें मांस गळतें; तेणें करून शिरा, स्नायु, उघड्या पडतात; व त्याला मुडद्याची घाण येते, त्या विसर्पाला कर्दम विसर्प (चिरवत्या विसाप) ह्मणतात.

क्षतजविसर्प.

वात्यहेतोः क्षतात्कुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन्॥
॥१८॥विसर्पमारुतःकुर्यात्कुलत्थसदृशैश्चितम्॥स्फोटैःशोथज्वररुजादाहार्त्यंश्यावशोणितम्॥१९॥

अर्थ– वात्यकारणानें क्षत होऊन त्यापासून वायु कुपित होऊन तो रक्तसहित पित्ताला व्रणांत आणून विसर्प उत्पन्न करितो; त्यावर हुलग्यासारिखें श्यामवर्ण फोड येतात, सूज येते; तापयेतो, ठणका लागतो; आणि दाह होतो; त्याचें रक्त काळसर होतें.

कांचपाकांचविसर्पाणामुपद्रवाः॥ २०॥

अर्थ—ज्वर, अतिसार, वांति, तृषा, मांसगळणें, अनायासश्रम, अरुचि, अन्न नपचणें हे विसर्पाचे उपद्रव होतात.

साध्यासाध्यलक्षण.

सिध्यंतिवातकफपित्तरक्तविसर्पाः सर्वात्मकः क्रफक्तःश्वनसिद्धिमेति॥पित्तात्मकोंजनवपुश्चभवेदसाध्यः रुक्छाश्वमर्मसुभवंतिहिसर्वएव॥२१

इतिविसर्पनिदानम्॥ ॥ ॥

अर्थ—वात, कफ, पित्त, यांपासून झालेले विसर्प साध्य होतात; सन्निपातज आणि क्षतज विसर्प साध्य होत नाहींत, पित्तापासून झालेला विसर्प ज्याणें काजळा सारिखें अंग होतें तो असाध्य; आणिजे विसर्प मर्माचे ठिकाणीं होतात ते सर्व कष्टसाध्य होतात.

मधुकोशंकनिर्मथ्यसारमाकृष्ययत्नतः॥ व्याख्याकृतामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥ ॥

विस्फोटनिदान.

कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्षक्षारैरजीर्णाध्यशनातपेश्च॥ तथर्तुदोषेणविपर्ययेणकुप्यंतिदोषाःपवनादयस्तु॥१॥ त्वचमाश्रित्यतेरक्तमांसास्थीनिप्रदूष्यच॥ घोरान्कुर्वंतिविस्फोटान्सर्वान्ज्वरपुरःसरान्॥२॥ ॥ ॥

अर्थ— तिखट, अंबट, तीक्ष्ण, (मोहऱ्या वगैरे) उष्ण, दाहजनक, रूक्ष, क्षार, अजीर्ण, जेवणावर जेवण, आणि ऊन, ऋतुदोषलक्षणजे शीतोष्णातियोग, व ऋतुविपर्यय (ऋतूंचा पालट) इत्यादिकारणानीं वातादि दोष कुपित होऊन त्वचेचा आश्रय करून रक्त, मांस, आणि अस्थी यानां दूषित करून भयंकर विस्फोट (फोड) फोड उत्पन्न करितात, ते होण्याचे पूर्वी बळकट ताप येतो.

विस्फोटस्वरूप.

अग्निदग्धनिभाः स्फोटाः सज्वाररक्तपित्तजाः॥
क्वचित्सर्वत्रवा देहे विस्फोटाइतितेस्मृताः॥ ३॥

अर्थ— रक्तपित्तापासून झालेले असे अग्नीनें भाजल्या सारिखे फोड अंगावर कांहीं ठिकाणीं किंवा सर्व अंगावर येतात; व त्या मुळें ज्वर येतो; त्यांना विस्फोट असें ह्मणतात.

वातविस्फोटलक्षण.

शिरोरुक्शूलभूयिष्ठंज्वरतृट्पर्वभेदनम्॥
सकृष्णावर्णनाचेतिवातविस्फोटलक्षणम्॥४

अर्थ— मस्तक शूळ, ठणका, ताप, तृषा, सांधे फुटणें, फोडा नांकाळे पणा, हें वातविस्फोटाचें लक्षण जाणावें.

पित्तविस्फोट.

ज्वरदाहरुजास्रावपाकतृष्णाभिरन्वितम्॥ पीत
लोहितवर्णंचपित्तविस्फोटलक्षणम्॥ ५॥

अर्थ— ताप, दाह, ठणका, स्राव, फोड पिकणें, तृषा, शरीराचा पिंवळा तांबडा वर्ण होणें, हें पित्त विस्फोटाचें लक्षण होय.

कफविस्फोटल०

छर्द्यरोचकजाड्यानिकंडूकाठिन्यपांडुता:।।-
अवेदनश्चिरात्पाकी सविस्फोट:कफात्मक:।।६

अर्थ—ओकारी, अरुचि, जडत्व, कंडू, फोड टणक, व पांढरे, त्या नां ठणका लागत नाहीं; व तेउशीरानें पिकनात, हा विस्फोट कफजन्य होय.

कफपित्तात्मकविस्फोट.

कंडूर्दाहोज्वरश्छर्दिरेतैरुक्तकफेपैत्तिक:।। ।।

अर्थ— कंडू, दाह, ज्वर, आणि वांति ह्या लक्षणानीं कफपित्त जन्य विस्फोट जाणावा.

वातपित्तात्मकविस्फोट.

वातपित्तकृतोयस्तुकरुतेतीव्रवेदनाम्।।७।।

अर्थ— वातपित्तात्मक विस्फोटा मध्यें ठणका फार असतो.

कफवातात्मकाचेंले०

कंडूस्तैमित्यगुरुभिर्जानीयात्कफवातिकम्।।

अर्थ— कंडू, मंदता, जडत्व, ह्या लक्षणानीं कफवातिक विस्फो ट जाणावा.

सान्निपातिकविस्फोट.

मध्येनिम्नोन्नतोंतेचकठिणोल्पप्रपाकवान्।।८
दाहरागतृषामोहछर्दिमूर्छारुजाज्वरा:।। प्रला
पोवेपथुस्तंद्रासोसाध्यश्चत्रिदोषज:।। ९।।

अर्थ—जे फोड मध्यें खोलगट आणि कडेला उंच, कठीण, किंचित्पि कणारे असतात; व ज्यांच्या योगानें दाह, अंगाला लाली, तृषा, मोह, ओकारी, मूर्छा, ठणका, ताप, बड़बड, कांपरें,

झांपड; हीं लक्षणें होतात; तेसन्निपातजविस्फोटअसाध्य आहेत.

रक्तजविस्फोटलक्षण.

रक्तारक्तसमुत्थानागुंजाफलनिभास्तथा॥ वेदिनव्यास्तरक्तेनपेत्तिकेनच हेतुना॥९॥ नतेसिद्धिं समायांतिसिद्धेर्योगशतैरपि॥

अर्थ— रक्ता पासून उत्पन्न झालेले विस्फोट तांबडे, गुंजेयेवढे असतात; तेरक्त किंवा पित्त दुष्ट होऊन झालेले असतात, ते शेंकडों अनुभविक ओषधें योजलीं तरी साध्य होत नाहींत.

साध्यासाध्यविचार.

एकदोषोत्थितःसाध्यः कृच्छ्रसाध्योद्विदोषजः॥ सर्वरूपान्वितोघोरस्त्वसाध्योभूर्युपद्रवः॥१०॥

अर्थ— एक दोषा पासून उत्पन्न झालेला विस्फोट साध्य होतो, द्विदोषज कष्टसाध्य, आणि सर्वलक्षणांनीं युक्त असतो तो भयंकर बऱ्यांत उपद्रव पुष्कळ आहेत तो असाध्यजाणावा.

उपद्रव.

हिक्काश्वासोरुचिस्तृष्णाअंगसादोरद्दिव्यथा॥ विसर्पज्वररद्दल्लासविस्फोटानामुपद्रवाः॥११॥ इतिविस्फोटनिदानम्॥ ॥ ॥

अर्थ— गुचकी, दमा, अरुचि, तृष्णा, अंगग्लानि, रद्दयासपीडा, विसर्प, ज्वर, मळमळ, हेविस्फोटाचे उपद्रवजाणावे. इतिविस्फोटनिदानम्॥

मधुकोशसनिर्मथ्यसारमाकृष्यवेगया॥ व्यारव्या.

मसूरिकानिदान.

कारण व संप्राप्ति.

कद्वम्ललवणक्षारविरुद्धाध्यशनाशनैः॥ दुष्टनिष्पावशाकादिप्रदुष्टपवनोदकैः॥१॥ कुद्धयग्रहेक्षणाद्वापिदेहेदोषाःसमुद्भूताः॥ जनयंतिशरीरेस्मिन्दुष्टरक्तेनसंगताः॥२॥ मसूराकृतिसंस्थानात्पिटिकाःस्युर्मसूरिकाः॥

अर्थ— तिखट, आम्ल, लवण, क्षार, विरुद्धाशन, अध्यशन (जेवणावर जेवण.), नासलेलें अन्न, वाल, वाटाणे, उडीद इत्यादि, शाका; विषारलेलावारा आणिपाणी, शनैश्चरादि अनिष्ट ग्रहांचेंअवलोकन; ह्यासर्व कारणानीं शरीरामध्यें वातादि दोषकुपित होऊन दुष्टरक्तासीं मिळून मसूरा एवढ्या वसामांसाच्या पुळ्या उत्पन्न करितात त्यानां मसूरिका (देवि ल्हणावें.

त्याचेंपूर्वरूप.

तासांपूर्वज्वरःकंडूर्गात्रभंगोरुचिर्भ्रमः॥ त्वचिशोफःसवैवर्ण्यंनेत्ररागस्तथैवच॥३॥ ॥

अर्थ— त्यादेवी यावयाच्या असल्या ह्मणजे पहिल्यानें तापयेतो, कंडूसुटते, अंगाफुटूंलागतें, अन्नावर द्वेष होतो, घेरीयेते, अंगावरची त्वचासुजते, व वर्ण बदलतो, वडोळेल्लाल होतात

वातमसूरिकालक्षण.

स्फोटाः कृष्णारुणारूक्षास्तीव्रवेदनयान्विताः॥
कठिणाश्चिरपाकाश्चभवंत्यनिलसंभवाः॥४॥
संध्यस्थिपर्वणांभेदः कासःकंपोरतिःक्लमः॥शो
षस्तालौष्ठजिव्हानांतृष्णाचारुचिसंयुता॥५॥

अर्थ—वातमसूरिकेचेफोड काळे, तांबूस, व रूक्ष असतात; त्यांना ठणका फार असतो; ते कठीण असून लवकर पिकत नाहींत; त्यांच्या योगानें संधि, हाडें, आणि पेरीं, हीं फुटतात; खोकला, कंप, अस्वस्थपणा, आयासा वांचून श्रम, टाळू, ओंठ, आणि जीभ, त्यांनां कोरड; तृष्णा, अरुचि, हीं लक्षणें होतात.

पित्तजमसूरिकाल०

रक्ताःपीताःसिताःस्फोटाःसदादाहास्तीव्रवेदनाः॥
भवंत्यचिरपाकाश्चपित्तकोपसमुद्भवाः॥६॥वि
ट्भेदश्चांगमर्दश्चदाहस्तृष्णारुचिस्तथा॥मुख
पाकोक्षिपाकश्चज्वरस्तीव्रःस्फदारुणाः॥७॥

अर्थ—पित्तज मसूरिकेचे फोड लाल, पिंवळे, काळे असतात; त्यांनां दाह व ठणका फार असतो; ते लवकर पिकतात; त्यांच्या योगानें मळ पातळ होणें, आंग मोडणें, दाह, तृष्णा, अरुचि, तोंडाला व डोळ्यांनां पिकलेले फोड, तीव्रज्वर, हीं लक्षणें होतात.

रक्तजमसूरिकालक्षण.

रक्तजायांभवंत्येतेविकाराःपित्तलक्षणाः॥८॥

अर्थ— रक्तज मसूरिकेमध्यें पित्तज मसूरिकेचीं लक्षणें होतात.

कफजमसूरिकालक्षण.

रिमन्थाः कृशास्थूलाः कंडूरामंदवेदनाः॥ मसूरि-
काः कफोत्थाश्चिरपाकाः प्रकीर्तिताः॥१०॥ ॥

अर्थ— कफज मसूरिकेमध्यें तोंडावाटे कफाचा स्राव, अंगाला चिकचिकी व जडत्व, मस्तकशूल, ओकारी आल्या सारिखें वाटणें, अरुचि, झोप, झांपड, आळस, हीं होतात; आणि फोड पांढरे, तुळतुळीत, फार मोठे, असे असतात; त्यांना कंड फार सुटते, व वेदना कमी असते; आणि ते फार दिवसानीं पिकतात.

त्रिदोषजमसूरिका.

नीलाश्चिपिटविस्तीर्णामध्येनिम्नामहारुजाः॥
चिरपाकाः पूतिस्त्रावाः प्रभूताः सर्वदोषजाः॥११

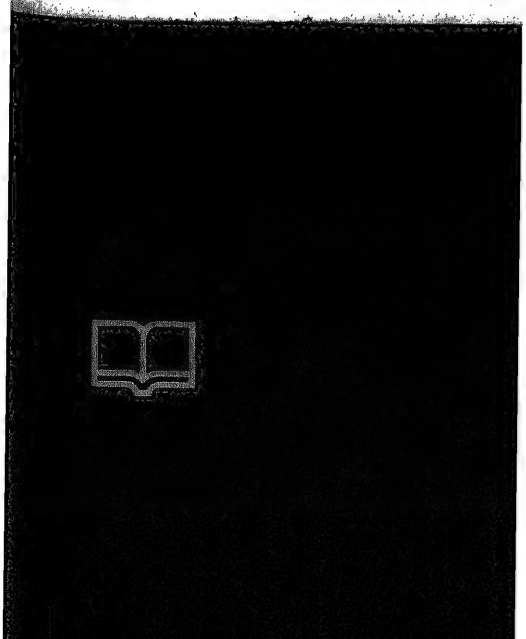
अर्थ— त्रिदोषज मसूरिकेचे फोड निळे, पोल्या सारिखे चपटे, पसरट, मध्यें खोलगट, असे असतात; त्यांना ठणका फार लागतो, व ते फार दिवसानीं पिकून त्यांतून दुर्गंधयुक्त स्राव होतो; व ते फोड फारच दाट आलेले असतात.

चर्मपिटिका.

कंठरोधारुचिस्तंद्राग्लानपारनिसंयुताः॥ दुश्चि
किित्स्याःसमुद्दिष्टाःपिडकाश्चर्मसंज्ञिताः॥१२॥

अर्थ— ज्या फोडांच्या योगानें घसा धरतो, अरुचि, झांपड, बडबड, चैन न पडणें, हीं होतात; ते चिकित्सा करण्यास कठीण. ह्मणून सांगितले आहेत.

रोमांतिक (गोवर)

रोमकूपोन्नतिसमारागिण्यःकफपित्तजाः॥१२॥
सारोचकसंयुक्तारोमांत्योज्वरपूर्विकाः॥१३॥

अर्थ— कफपित्तापासून केसांच्या छिद्रांतका बारीक, तांबडा पुरळ येतो; तेणें करून खोकला, व अरुचि, होते; व हापुरळ उठण्या पूर्वी ताप येत असतो; त्याला रोमांत्य रोगवर) ह्मणतात.

रसादि सप्तधातुगतमसूरिकेचें लक्षण सांगतो.

रसगत मसूरिका लक्षण.

तोयबुद्बुदसंकाशा रक्तवर्णाताम्रमसूरिकाः॥
स्वल्पदोषाःप्रजायंतेभिन्नास्तोयंस्रवंतिच॥१४

अर्थ— रसगत मसूरिका पाण्याच्या बुडबुड्यासारिख्या असतात; त्या फुटल्या असतां त्यांतून पाणी वाहातें; त्या मसूरिका साध्य आहेत, कारण; त्यांत दोष स्वल्प असतात.

रक्तगत मसूरिका लक्षण.

रक्तस्थालोहिताकाराःशीघ्रपाकास्तनुत्वचः॥
साध्यानात्यर्थदुष्टास्तेभिन्नारक्तंस्रवंतिच॥१५

अर्थ— रक्तगत मसूरिका तांबड्या, लवकर पिकणाऱ्या, असतात; त्यांच्या वरची त्वचा पातळ झालेली असते; त्या अत्यंत दुष्ट झाल्या नसल्या तर साध्य होतात; आणि फुटल्या वरतीं तून रक्त वाहातें

मांसगतांचेंलक्षण.

मांसस्थाःकठिणाःस्निग्धाश्चिरपाकास्तनुत्व

चः॥ गात्रशूलोरतिः कंडूर्मूर्छादाहतृषान्विताः॥१६

अर्थ— मांसस्थ मसूरिका कठीण, तुळतुळीत असतात, त्या फारदिवसांनीं पिकतात, व त्यांचीं खपल्या पातळ होतात, अंगाला कळा लागतात, चैन पडत नाहीं, कंड सुटते, मूर्छा, दाह, आणि तृषा, हीं लक्षणें होतात.

मेदोगतांचें लक्षण.

मेदोजामंडलाकारामृदवः किंचिदुन्नताः॥ घोरज्वरपरीताश्च स्थूलाः कृष्णाः सवेदनाः॥ संमोहारतिसंतापाः कश्चिदाभ्योविनिस्तरेत्॥१७॥

अर्थ— मेदोगत मसूरिका वाटोळ्या, मऊ, किंचित् उचल्लेल्या, पोसलेल्या, व काळ्या, असतात, त्यांच्या योगानें भयंकर ताप, ठणका, इंद्रियमनोमोह, अस्वस्थपणा, तलखी हीं लक्षणें होतात; त्या पासून एकादा मनुष्य वांचतो, त्या वरून असें समजावें कीं त्या अत्यंत कष्टसाध्य आहेत.

अस्थिमज्जागतांचें लक्षण.

क्षुद्रागात्रसमारूढाश्चिपिटाः किंचिदुन्नताः॥ मज्जस्थाभृशसंमोहवेदनारतिसंयुताः॥१८॥ छिंदंतिमर्मधामानि प्राणानाशुहरंतिताः॥ भ्रमरेणेव विद्धानिभवंत्यस्थीनिसर्वतः॥१९॥

अर्थ— अस्थिमज्जागत मसूरिका बारक्या, अंगासरशा, पोचट, थोड्याशा उचल्लेल्या असतात; अत्यंत मनोमोह, वेदना, अस्वस्थता; हीं होतात, त्या मर्मस्थानांचा भेद करून लवकर प्राण हरण करितात; त्यांच्या योगानें सर्व हाडांना भुंग्यानें पोरवार त्या सारिखी

पीडा होते.

शुक्रगतांचेंलक्षण.

पक्काभाःपिडकाःस्निग्धाःश्लक्ष्णाश्चात्यर्थवेदनाः॥स्तेमित्यारतिसंमोहदाहोन्मादसमन्विताः॥१०॥शुक्रजायांमसूर्यांतुलक्षणानिभवंतिच॥निर्दिष्टंकेवलंचिन्हंदृश्यतेनतुजीवितम्॥११॥

अर्थ— शुक्र धातुगत मसूरिका पिकल्यासारिख्या, तुळतुळीत, व गुळगुळीत असतात, त्यानां फार वेणाका लागतो, त्यांच्या योगानें मंदत्व, अस्वस्थता, मोह, दाह, उन्माद, हीं लक्षणें होतात, रोगीवां चेल असें ह्यांत काहीं लक्षण दिसत नाहीं, ह्या वरून ह्या असाध्य जाणाव्या.

सप्तधातुगतमसूरिकांचेदोषां च्यासंबंधानें लक्षण.

दोषभिश्रास्तुसप्तैताद्रष्टव्यादोषलक्षणैः॥ ॥

अर्थ— ह्या सप्तधातुगत मसूरिका वातादिकांच्या लक्षणानीं त्या त्या दोषानीं मिश्रित झाल्या आहेत ह्मणून समजाव्या.

धातुगतआणिदोषजमसूरि कांमध्येंसाध्यकोणत्यात्यासां.

रक्तगतारक्तजाश्चैवपित्तजाःश्लेष्मजास्तथा॥१२॥पित्तश्लेष्मकृताश्चैवसप्तसाध्यामसूरिकाः॥एताविनापिक्रिययाप्रशाम्यंतिशरीरिणाम्॥१३॥

अर्थ— रसगत, रक्तगत; पित्तज, कफज, पित्तकफज, ह्या मसूरि-

का रूरव साध्य आहेत, त्याओषधा वांचून शांत होतात.

कष्टसाध्य.

वातजा वातपित्तोत्था वातश्लेष्मकृताश्चया: ॥
कृच्छ्रसाध्यामतास्तास्तु यत्नादेताउपाचरेत् ॥२४

अर्थ— वातज, वातपित्तज, वातकफज मसूरिका कष्टसाध्यआहेत, त्यांस यत्नानें चिकित्सा करावी.

असाध्यमसूरिका.

असाध्या: सन्निपातोत्थास्तासांवक्ष्यामिलक्षण
म् ॥ प्रवालसदृशा: काश्चित्काश्चिज्जंबूफलोप
मा: ॥ २५ ॥ लोहजालसमा: काश्चिदतसीफल
सन्निभा: ॥ आसांबहुविधावर्णाजायंतेदोषभे
दत: ॥ २६ ॥

अर्थ— सन्निपातज मसूरिका असाध्य आहेत; त्यांचें लक्षण-सांगतो— कांहींपोवळ्या सारिख्या लालअसतात, कांहींजांभळा सारिख्या, आणि कांहीं लोखंडी गोट्यासारिख्या व कांहींजवसाच्या बोंडा सारिख्या असतात, दोषभेदानें त्यांचें नाना तऱ्हेचे रंग होतात.

सर्वमसूरिकांचेंअवस्थाविशेषेंकरून लक्षण सांगतो.

कासोहिक्काथमोहश्चज्वरस्तीव्र: सुदारुण: ॥
प्रलापारतिमूर्छाश्चतृष्णादाहोतिघूर्णना ॥ २७
सुरवेनप्रस्रवेद्रक्तंतथाघ्राणेनचक्षुषा ॥ कंठे घु
घुरकंकृत्वाश्वसित्यत्यर्थदारुणम् ॥ २८ ॥ मसू

रिकाभिभूतोयोभृशंघ्राणेननिःश्वसेत्॥ सभृ
शंत्यजतिप्राणान्तृष्णार्तोवायुदूषितः॥ २९॥

अर्थ— खोकला, गुचकी, मोह, तीव्रज्वर, बडबड, असंतोष, मूर्छा, तृष्णा, दाह, डोळे चेडे वांकडे फाडणें, हीं लक्षणें होतात; तोंड, नाक आणि डोळे, यांवाटे रक्त वाहातें; घसा घुर्घुरतो, आणि भयंकर श्वास लागतो, जो मसूरिका पीडित रोगी केवळ नाकानें श्वास. टाकतो तो वायु आणि तृषा यांनीं पीडित होत्साता तत्काळ. प्राण सोडितो.

मसूरिकांचेउपद्रव.

मसूरिकांतेशोथःस्यात्कूर्परेमणिबंधके॥ त-
थांसफलकेवापिदुश्चिकित्स्यःसदारुणः॥३०
इतिमसूरिकानिदानम्॥ ॥

अर्थ— मसूरिकांच्या अंतीं कोपर, मनगट, किंवा खांदा, यांवर सूज येते (हिला व्यवहारांत गुरू असें म्हणतात,) ही चिकित्सा करण्यास कठीण आहे, इतिमसूरिकानिदानंसमाप्तम्॥

मधुकोशंसंनिर्मथ्यसारमाकृष्ययेमया॥ व्याख्या कृ-
तामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥ ॥

क्षुद्ररोगनिदान.

अजगल्लिका.

स्निग्धाःसवर्णाग्रथितानीरुजामुद्गसन्निभाः॥
कफवातोत्थिताज्ञेयाबालानामजगल्लिका॥१॥

अर्थ— बालकांस कफवातापासून तुळतुळीत, त्वक्समान व

र्ण, गांठाळ लेल्या, रुजारहित, वसुगा येवढ्या ज्या पिटिका होतात त्यांना अजगल्लिका ह्मणतात.

यवप्रख्या.

यवाकारास्ककठिणाग्रथितामांससंश्रिता॥ पिड
काश्लेष्मवाताभ्यांयवप्रख्येतिचोच्यते॥२॥ ॥

अर्थ— कफवाता पासून जवासारिखी कठीण, गांठाळ लेली, मांसाश्रित जी पिटिका होते, तिला यवप्रख्या ह्मणतात.

अंधालजी.

घनामवक्त्रांपिटिकामुन्नतांपरिमंडलाम्॥ अंधा
लजीमल्पपूयांतांविद्यात्कफवातजाम्॥३॥

अर्थ— कफवाता पासून, कठीण, बिनतोंडाची, उंचलेली, पिटिका होते, व तिच्या भोवतालीं वळें पडतें, व तिच्यांत पू कमी असतो; तिला अंधालजी ह्मणतात.

विद्रधीपिटिका.

विद्रधीस्यांमहादाहां पक्वोदुंबरसन्निभाम्॥
परिमंडलांपित्तकृतांविद्रधीनामतांविदुः॥४॥

अर्थ— पित्ताच्या योगानें मोठ्यातोंडाची, अत्यंत दाहयुक्त, पिकलेल्या उंबरा सारिखी, भोवती वळें पडलेली, जी पिटिका असते तिला विद्रधी ह्मणतात.

कच्छपिका.

ग्रथिताःपंचवाषड्वादारुणाःकच्छपोन्नताः॥
कफानिलाभ्यांपिटिकाज्ञेयाकच्छपिकाबुधैः॥५

अर्थ— कफवायू पासून गांठाळलेल्या, पांच किंवा सहा, कठीण,

कांसवांच्या पाठी प्रमाणें उंचज्या पिटिका होतात, त्यानां कच्छपिका ह्मणतात.

वल्मीक (वारूळ)

ग्रीवांसकक्षाकरपाददेशेसंधौगलेवात्रिभिरेवदोषैः॥ ग्रंथिःसवल्मीकवदक्रियाणांजातःक्रमेणेवगतःप्रवृद्धिं॥ ६॥ सुरेवरनेकैस्फुटितोदवद्भिर्विसर्पवत्सर्पतिचोन्नताग्रैः॥ वल्मीकमाहुर्भिषजोविकारंनिष्प्रत्यनीकंचिरजंविशेषात्॥ ७॥

अर्थ— मान, खांदे, कारवा, हात आणि पाय, सांधे, गळा, ह्या ठिकाणीं तिन्हीं दोषा पासून वारुळा सारिखा ग्रंथि (गांठ) होतो; त्याला उपाय न केल्यास तो हळू हळू मोठा होतो; त्याला पुष्कळ तोंडें पडतात, त्यांतून स्त्राव होतो, वटोंचणी लागते; वतीं तोंडें वरउचललेलीं असून इसबा प्रमाणें पसरतात; ह्या रोगाला वैद्य वारूळ ह्मणतात, ह्याचर औषधोपचार चालत नाहीं, आणि जुनें झालें असलें तर अगदींच चालत नाहीं.

इंद्रवृद्धा.

पद्मकर्णिकवन्मध्येपिडकाभिःसमाचितां॥ इंद्रवृद्धांतुतांविद्याद्वातपित्तोत्थितांभिषक्॥ ८॥

अर्थ— कमळाच्या वाटी प्रमाणें मध्यें एक पिटिका होऊन तिच्या भोवतालीं बारीक बारीक फोड येतात, तिला इंद्रवृद्धा ह्मणतात ही वात पित्ता पासून उत्पन्न होते.

गर्दभिका.

मंडलंवृत्तमुत्सन्नंसरक्तंपिटिकाचितम्॥ रुजा
करींगर्दभिकांतांविद्याद्वातपित्तजाम्॥९॥ ॥

अर्थ— वातपित्ता पासून एक वाटोळें उचलून आलेलें, तांबडें; व फोडानीं व्याप्त, असें मंडळ होतें, तें फार दुखतें; त्याला गर्दभिका ह्मणतात.

पाषाणगर्दभ.

वातश्लेष्मसमुद्भूतः शवयथुर्हनुसंधिजः॥स्थि
रोमंदरुजःस्निग्धोज्ञेयःपाषाणगर्दभः॥१०॥

अर्थ— वात कफा पासून हनुसंधीवर कठीण, मंदपीडा करणारा, तुक तुकीत, शोथ होतो, त्याला पाषाणगर्दभ ह्मणतात.

पनसिका.

कर्णस्याभ्यंतरेजातांपिटिकामुग्रवेदनाम्॥ स्थि
रांपनसिकांतांतुविद्याद्वातकफोत्थिताम्॥११॥

अर्थ— कानाच्या आंत वात कफा पासून फणसाच्या आंठी सारिखी कठीण जी पिटिका होते, तिला दणका फार असतो; ती पनसिका होय, भोजाच्या मतीं ही पिटिका कानाच्या बाहेर भोंवताली होते असें आहे.

जालगर्दभ.

विसर्पवत्सर्पतियःशोथस्तनुरपाकवान्॥ दा-
हज्वरकरःपित्तात्सज्ञेयोजालगर्दभः॥१२॥

अर्थ— पित्ता पासून विसर्पा प्रमाणें इकडे तिकडे पसरणारा, पातळ, व किंचित् पिकणारा असा शोथ येतो, त्यामुळे दाह होतो, व ज्वर येतो, त्याला जालगर्दभ ह्मणतात.

इरिवेल्लिका.

पिटिकासुत्तमांगस्थांवृत्तामुग्ररुजाज्वराम्॥स
र्वालिंगासर्वलिंगांजानीयादिरिवेल्लिकाम्॥१३

अर्थ— त्रिदोषापासून मस्तकावर वाटोळी, अत्यंतपीडा व ज्वरकरणारी, त्रिदोषलक्षणयुक्त अशी पिटिका होते, तिला इरिवेल्लिका ह्मणतात.

कक्षा (रवाकमांजरी)

बाहुकक्षांसपार्श्वेषुकृष्णस्फोटांसवेदनाम्॥पि
त्तकोपसमुद्भूतांकक्षामित्यभिनिर्दिशेत्॥१४॥

अर्थ— बाहु, काख, खांदे, आणि बरगड्या ह्याठिकाणी पित्तकोपापासून उत्पन्न झालेली, काळ्या फोडानीं व्याप्त व वेदनायुक्त जी-पिटिका होते तिला कक्षा ह्मणावी.

गंधनाम्नी.

एकामेनादृशींदृष्ट्वापिडकांस्फोटसन्निभाम्॥त्व
ग्गतांपित्तकोपेनगंधनाम्नीप्रचक्षते॥१५॥ ॥

अर्थ— पित्तकोपानें जी एक पिटिका फोडासारिखी मोठी, त्वचेवर होते तिला गंधनाम्नी ह्मणतात.

अग्निरोहिणी (काळपुळी)

कक्षाभागेषुयेस्फोटाजायंतेमांसदारणाः॥अं
तर्दाहज्वरकरादीप्तपावकसन्निभाः॥१६॥स
प्ताहाद्द्वादशाहाद्वापक्षाद्वाहंतिमानवम्॥नाम
ग्निरोहिणीविद्यादसाध्यांसान्निपातिकाम्॥१७

अर्थ— कारवेच्या आसपास मांस विदारण करणारे जे फोड होता

ग्निरोहिणीनामक त्रिदोषज पिटिका असाध्य आहे हें उघडच आहे.

चिप्प (नरवुई)

नरवमांसमधिष्ठायवातःपित्तंचदेहिनाम्॥कुर्वा
नेदाहपाकौचतंव्याधिंचिप्पमादिशेत्॥१८॥तदे
वाल्पनरैर्दोषैःकुनरवंपरुषंवदेत्॥ ॥

अर्थ– वायु आणि पित्त नरवांच्या मांसांत राहून दाह आणि पाक करितात; त्या रोगाला चिप्प म्हणावे, हेंच अल्पदोषानें झालें असतां त्याला कुनरव म्हणतात.

अनुशयी.

गंभीरामल्पसंरंभांसवर्णामुपरिस्थिताम्॥पा
दस्यानुशयींतांतुविद्यादंतःप्रपाकिनीम्॥१९॥

अर्थ– पायांवर त्वचेसमान वर्ण, थोडीशी सूज असलेली, आंतपिकलेली जी पिटिका होते तिला अनुशयी म्हणतात.

विदारिका.

विदारीकंदवद्यस्याकक्षावंक्षणसंधिषु॥विदारि
काभवेद्रक्तासर्वजासर्वलक्षणा॥२०॥ ॥

अर्थ– बेदरीच्या कांद्या प्रमाणें वाटोळी कारवेंत किंवा जांगाडांत जीगांठ तांबड्या रंगाची होते तिला विदारिका म्हणतात, ती सन्निपातानें होते म्हणून तिजमध्यें सर्व दोषांचीं लक्षणें असतात.

शर्करा.

प्राप्यमांसंशिराःस्नायूःश्लेष्मामेदस्तथानिलः॥
ग्रंथिंकरोत्यसोभिन्नोमधुसर्पिर्वसानिभम्॥२१
स्रवत्यस्रावमनिलस्तत्रदृष्ट्वांगतःपुनः॥मांसं
विशोष्यग्रथितांशर्करांजनयेत्ततः॥२२॥ ॥

अर्थ- कफ, मेद, आणि वायु, हें मांस, शिरा, आणि स्नायू ह्यांमध्यें शिरून गांठ बांधतात; ती फुटली ह्मणजे तींतून मध, तूप, चर्बी, ह्यांसारखा स्राव होतो, तेणें करून वायु पुनः वाढून मांस शुष्क करून त्याच्या बारीक बारीक गांठी करितो; त्यानां शर्करा ह्मणावें.

शर्कराबुर्द.

दुर्गंधिक्लिन्नमत्यर्थंनानावर्णंततःशिराः॥सृजं
तिरक्तंसहसातद्विद्याच्छर्कराबुर्दम्॥२३॥ ॥

अर्थ- शर्करा झाल्यानंतर तेथच्या शिरांतून दुर्गंध, क्लेदयुक्त, नाना तऱ्हेच्या वर्णाचें (घृत, मेद, आणि वसा यांच्या वर्णाचे) रक्त अकस्मात् स्रवतें; त्या रोगाला शर्कराबुर्द ह्मणतात.

पाददारी.

परिक्रमणशीलस्यवायुरत्यर्थरूक्षयोः॥पादयोः
कुरुतेदारींसरुजांतलसंश्रिताम्॥२४॥ ॥

अर्थ- ज्या मनुष्याला फार चाल पडते त्याचे पाय वायूच्या योगानें अत्यंत रूक्ष होऊन तळव्याला भेगा पडतात; त्या दुखतात; ती पाददारी होय.

कदर (कुरुप)

शर्करोन्मथितेपादेक्षतेवाकंटकादिभिः॥ग्रंथिः
कोलवदुत्सन्नोजायतेकदरंस्मृतम्॥२५॥ ॥

अर्थ— पायांला खडा बोचून किंवा कांटा मोडून बोराएवढी उंच लले ली गांठ होते, तिला कदर ह्मणतात.

अलस (चिरवल्या)

क्लिन्नांगुल्यंतरोपादौकंडूदाहरुजान्वितो॥ दुष्ट कर्दमसंस्पर्शादलसंतंविभावयेत्॥२६॥ ॥

अर्थ— घाणेरडा चिखल लागल्या मुळें पायांच्या बोटांच्या मधली कातडी कुजतात; त्यानां पाणी वरवाज सुटते, आग होते, ठणका लागतो; त्या रोगाला अलस ह्मणतात.

इंद्रलुप्त (चाई)

रोमकूपानुगांपित्तंवातेनसहमूर्छितम्॥ प्रच्यावयतिरोमाणितत:श्लेष्मासशोणित:॥२७॥ रुपाद्धिरोमकूपांस्ततोन्येषामसंभव:॥ तदिंद्रलुप्तंखालित्यंप्राहुश्चाचेतिचापरे॥२८॥ ॥

अर्थ— पित्त, वायूसह वर्तमान कुपित होऊन रोम कूपांत शिरते; त्या योगानें केंस झडतात; मग कफ आणि रक्त रोम कूपें बंद करितात; तेणें करून दुसरे केंस उगवत नाहींत, त्या रोगाला इंद्रलुप्त, खालित्य (टक्कल), चाचा (चाई) ह्मणतात.

दारुण (दारणा)

दारुणाकंडुरारूक्षाकेशाभूमि:प्रपच्यते॥ कफमारुतकोपेनविद्याद्दारुणकंतुतत्॥२९॥ ॥

अर्थ— कफ वायूच्या कोपानें केशाची जमीन अति कठीण होऊन खाजते, रुक्ष खरखरीत होते, बारीक पुरळ येऊन पिकते; त्याला दारुणक ह्मणतात, कफवात कोपानें हा रोग होतो ह्मणून सांगितलें-

स्वरें परंतु त्यांत रक्तपित्ताचा संबंध असतो; कारण, पाकहा पित्तरक्ता वांचून होत नाहीं.

अरूंषिका (स्ववडे).

अरूंषिबहुवक्त्राणिबहुकूंदीनि मूर्ध्नितु॥ कफासृङ्मिकोपननृणांविद्यादरूंषिका॥ ३०॥

अर्थ— रक्त, कफ, आणि कृमि यांच्या योगानें डोक्यांमध्यें स्ववंदें पडतात; त्यानापुष्कळ तोंडें पडतात, त्यांतून लस फार वाहाते, त्या रोगालाअरूंषिका ह्मणतात

पलित (केशपिकणें).

क्रोधशोकश्रमकृतःशरीरोष्माशिरोगतः॥पित्तं चकेशान्पचतिपलितंतेनजायते॥३१॥ ॥

अर्थ— क्रोध, शोक, आणि श्रम त्यांपासून उत्पन्न झालेला शरीरोष्मा (ऊष्णता) आणि पित्त हीं मस्तकांतजाऊन केश पिकवितात; तेणेंकरून हा पलित रोग होतो.

तारुण्यपिटिका (सुरमाच्यापुळ्या).

शाल्मलीकंटकप्रख्याः कफमारुतकोपजाः॥जायंतेपिटिकायूनांविज्ञेयासुरवदूषिकाः॥३२॥

अर्थ— कफ वायूच्या कोपानें सांवरीच्या कांट्या सारिख्या तरुणमनुष्याच्या तोंडावर ज्यापुटकुळ्या येतात त्यानां सुरवदूषिका ह्मणतात, त्यांमुळें तोंड वाईट दिसतें.

पद्मिनीकंटक.

कंटकैराचितंवृत्तंमंडलंपांडुकंडुरं॥पद्मिनीकंटकप्रख्यैस्तदाख्यंकफवानजम्॥३३॥ ॥

ह्मणतात, हे कफवायू पासून होतें.

जंतुमणि.

समसुत्सन्नमरुजंमंडलंकफरक्तजम्॥ सहजंल
क्ष्मचैकेषांलक्ष्योजंतुमणिस्मृतः॥ ३५॥ ॥

अर्थ– कफरक्तानें जन्मापासून झालेलें, सारखें, उचललेलें, नदुखणारें, असें मंडळ आंगावर होतें; त्याला कोणी लक्ष्म (खूण), कोणी लक्ष्य, व कोणी जंतुमणी ह्मणतात, हें स्त्रीपुरुषांच्या अंगभेदाप्रमाणें शुभाशुभ फळ दायक आहे.

मष (मस)

अवेदनंस्थिरंचैवयस्मिन्गात्रेप्रदृश्यते॥ माषव
त्कृष्णसुत्सन्नमनिलान्माषमादिशेत्॥ ३६॥ ॥

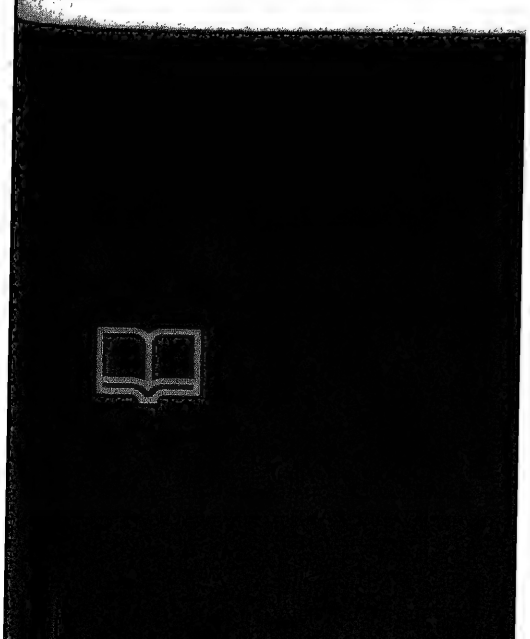
अर्थ– वायूनें शरीरावर उडदाप्रमाणें काळा, वेदनारहित, स्थिर, कठीण, किंचित् उचललेला डाग उत्पन्न होतो; त्याला माष (मस) ह्मणतात.

तिलकालक (तीळ)

कृष्णानितिलमात्राणिनीरुजानिसमानिच॥ वा-
तपित्तकफोत्सेकात्तान्विद्यात्तिलकालकान्॥ ३७

अर्थ– वात, पित्त, कफांच्या कोपानें काळें, तिळाये वढें, नदुखणारें, त्वचे बरोबर असे आंगावर जेडाग उत्पन्न होतात त्यांना तिलकालक (तीळ) ह्मणतात्.

न्यच्छ.

महद्वायदिवात्यल्पंशावंवायदिवासितम्॥नी
रुजंमंडलंगात्रेन्यच्छमित्यभिधीयते॥३७॥

अर्थ— तोंडा वांचून इतर ठिकाणीं शरीरावर मोठे किंवा लहान, काळे किंवा पांढरे, व रुजा रहित डाग पडतात, त्यानां न्यच्छ ह्मणतात.

व्यंग (वांग)

क्रोधायासभवकुपितोवायुःपित्तेनसंयुतः॥मुखमा
गत्यसहसामंडलंविसृजत्यतः॥नीरुजंतनुकंशा
वंसुखेव्यंगंतमादिशेत्॥३८॥

अर्थ- क्रोध आणि श्रम यांपासून कुपित झालेला वायु पित्ताशीं संयुक्त होऊन तोंडावर येऊन एकमंडल उत्पन्न करितो; तें दुखत नाहीं तें पातळ व श्याम वर्ण असतें; त्याला व्यंग (वांग) ह्मणतात.

नीलिका.

कृष्णमेवंगुणंगात्रे मुखेवानीलिकांविदुः॥३९॥

अर्थ— वरसांगितल्या प्रमाणें जे काळें मंडळ आंगावर किंवा तोंडावर होतें त्याला नीलिका ह्मणतात.

परिवर्तिका.

मर्दनात्पीडनाद्वापितथैवाभिघातनः॥मेदश्च
मंसदावायुर्भजतेसर्वतश्चरन्॥४०॥तदावातो-
पसृष्टत्वात्तच्चर्मपरिवर्तते॥मणेरधस्तात्कोशस्तु
ग्रंथिरूपेणलंबते॥४१॥सवेदनंसदाहंचपाकंच
व्रजतिक्वचित्॥परिवर्तिकेतिनांविद्यात्सरुजांवा-
तसंभवाम्॥४२॥सकंडूःकठिणावापिसेवश्ले
ष्मसमुत्थिता॥

अर्थ—शिश्न चोळल्यानें,किंवा रगडल्यानें,तसें च त्याला कांहीं लागल्यानें व्यान वायु कुपित होऊन त्याचे चर्मांत राहून तें मागें सारतो;आणि शिश्नाचा कोश सुजून मणीच्या खालीं गांठी सारिखा होऊन लोंबतो, त्याला ठणका लागतो;आग होते, व कधीं कधीं तोपिकतो, त्या पीडेला परिवर्तिका (उरफाटणें) ह्मणावें, ही वाता पासून होते; तीच-कफा पासून झाली ह्मणजे कंडु युक्त व कठीण असते.

अवपाटिका.

अस्त्रीयःस्वांयदाहर्षाद्बलाद्गच्छेत्स्त्रियंनरः॥ हस्ताभिघातादथवाचर्मण्युद्वर्तितेबलात्॥ मर्दनास्फोडनाद्वापिशुक्रवेगविघातनः॥ ४४॥ यस्यावपाट्यतेचर्मतांविद्यादवपाटिकाम्॥

अर्थ—जीच्या योनीचें छिद्र बारीक आहे अशा स्त्री शीं बळजोरीनें व कामुक होऊन गमन केलें असतां;अथवा हस्ताच्या अभिघातानें बळानें शिश्नाचें चामडें उलटें केलें असतां;किंवा चोळल्यानें;किंवा चेपल्यानें;अथवा शुक्राचा वेग कोंडल्यानें त्या पुरुषाचे शिश्नाचें चामडें फाटतें त्या पीडेला अवपाटिका ह्मणावें.

निरुद्धप्रकाश.

वातोपसृष्टेमेढ्रेतुचर्मसंश्रयतेमणिः॥ ४५॥ मणिश्चर्मोपनद्धस्तुमूत्रस्रोतोरुणद्धिच॥ निरुद्धप्रकशेतस्मिन्मंदधारमवेदनम्॥ ४६॥ मूत्रंप्रवर्ततेजंतोर्मणिर्विवर्द्धतेनच॥ निरुद्धप्रकशंविद्यात्सरुजंवातसंभवम्॥ ४७॥

अर्थ—वायूच्या योगानें शिश्न पीडित झालें असतां चामडें सुजून

मणि झांकला जातो; नो मणि चामड्यानें गुरफाटल्या मुळें मूत्राच्या मार्गाचा रोध होतो; तेवेळीं मूत्राचा थेंब थेंब गळतो; पण तिडीक-लागत नाहीं; मणि बाहेर मोकळा होत नाहीं, या रुजा युक्त वातजन्य पीडेला निरुद्धप्रकाश ह्मणतात.

सन्निरुद्धगुद.

वेगसंधारणाद्वायुर्विहतोगुदसंस्थितः॥ निरुणद्धिमहास्रोतःसूक्ष्मद्वारंकरोतिच॥ ४८॥ मार्गस्यसौक्ष्म्यात्कृछ्रेणपुरीषंतस्यगच्छति॥ सन्निरुद्धगुदंव्याधिमेनंविद्यात्सुदारुणम्॥ ४९॥ ॥

अर्थ– मळ मूत्रादिकांचे वेगाचे धारण केल्यानें गुदाश्रित वायूकोंडून महा स्रोता (गुद) चा अवरोधकरितो; आणि तें द्वार बारीक करितो; मग मार्ग बारीक झाल्या मुळें त्या पुरुषाचा मळ मोठ्या कष्टानें बाहेर निघतो, त्या भयंकर व्याधीला सन्निरुद्धगुद ह्मणतात.

अहिपूतन.

शकृन्मूत्रसमायुक्तेधौतपानेशिशोर्भवेत्॥ स्विन्नेवास्नाव्यमानेवाकंडूरक्तकफोद्भवा॥ ५०॥ ततःकंडूयनात्क्षिप्रंस्फोटास्त्रावश्चजायते॥ एकीभूतंब्रणेघोरंतंविद्यादहिपूतनम्॥ ५१॥

अर्थ– लेंकरूं हगल्या नंतर त्याचें गुद धुतलें नसतां, किंवातें घामेजलें असतां, किंवा न्हाऊं घातलें असतां रक्त कफा पासून कंडउत्पन्न होते, नंतर खाज वल्यानें खवकर फोडयेतात, ते चिघळून एक वटतात, त्या भयंकर व्याधीला अहिपूतन ह्मणतात, हारोग बहुधा लेंकरांसच होतो.

नात्तनःक्षिप्रंस्फोटाःस्रावश्चजायते॥ग्राहुर्दूषणं
कच्छूंतांश्लेष्मरक्तप्रकोपजाम्॥५३॥

अर्थ— जो मनुष्य स्नान करते वेळेस नीट मळ घुवून काढीत नाहीं त्याच्या अंडावर मळ सांचतो; आणि तो घामाने ओलसर झाला ह्मणजे कंड फार सुटते; आणि खाजवल्यानें तत्काळ फोड थेऊन-चिघळतात, कफरक्तापासून होणाऱ्या त्या व्याधीला दूषणकच्छू ह्मणतात.

गुदभ्रंश.

प्रवाहणातिसाराभ्यांनिर्गच्छतिगुदंबहिः॥रूक्ष
दुर्बलदेहस्यगुदंभ्रंशंतमादिशेत्॥५४॥ ॥

अर्थ— रूक्ष आणि अशक्त पुरुषाचें गुद कुंथल्यानें किंवा अतिसाराच्या योगानें बाहेर येतें; त्यारोगाला गुदभ्रंश (कुला बाहेरपडणें) ह्मणतात.

सूकरदंष्ट्र.

सदाहोरक्तपर्यंतस्त्वक्पाकीतीव्रवेदनः॥कंडूमान्ज्वरकारीचसःस्याच्छूकरदंष्ट्रकः॥५५॥ ॥
इतिक्षुद्ररोगनिदानम्॥

अर्थ— दाहयुक्त, कडेला लाल, जाची त्वचा पिकली आहे, तीव्र वेदनायुक्त, कंडुयुक्त, व ज्वर करणारा असा शोथ किंवा व्रण होतो; त्याला सूकरदंष्ट्र (डुकरदाढ) ह्मणतात, इतिक्षुद्ररोगनिदानं॥ ॥

मधुकोशंसूनिर्मथ्यसारमाहृष्य यत्नतः॥ व्याख्याहृतामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥ ॥

मुखरोगनिदान.

संख्या

दंतेष्वष्टावोष्ठयोश्चमूलेषुदशपंचच॥ नवतालुनिजिव्हायांपंचसप्तदशामयाः॥१॥ कंठेत्रयः सर्वसराएकषष्टिचतुःपरे॥

अर्थ– दंतरोग ८, ओष्ठरोग ८, दंतमूलरोग ८, टाल्वचे ९, जिव्हेचे ५, कंठरोग १७, आणि सर्वसर ३, एकूण पांसष्ट ६५ मुखरोग आहेत.

त्यापेकीं ८ औष्ठरोगसां.

संप्राप्ति.

आनूपपिशितक्षीरदधिमाषादिसेवनात्॥ मुखमध्येगदान्कुर्युः कुद्धादोषाः कफोत्तराः॥१॥ ॥

अर्थ– जलचर प्राण्याचें मांस, दूध, दही, उडीद वगैरे पदार्थांच्या सेवनानें कुपित झालेले कफाधिक दोष, मुखामध्येंरोग उत्पन्न करितात.

वातिक औष्ठरोग.

कर्कशौपरुषौस्तब्धौरूक्षौतीव्ररुजान्वितौ॥ दाल्येनेपरिपाट्येनेओष्ठौमारुतकोपतः॥२॥

अर्थ– वायूच्या कोपानें ओठ कर्कश, खरखरीत, ताठ, काळे, होतात; त्यांना तीव्र पीडा होते, तेफुटतात, व त्या ठिकाणची त्वचा फाटते,

पैत्तिक

चीयेतेपिटिकाभिस्तुसरुजाभिःसमंततः॥सदा
हुपाकुपिटिकोपीताभासोचपित्ततः॥३॥ ॥

अर्थ– पित्तानें ओंठावर सभोंवती पुळ्या येतात, त्या दुखतात, ओंठाची आग होते, व ते पिंवळट दिसतात.

श्लेष्मिक

सवर्णाभिस्तुचीयेतेपिटिकाभिरवेदनैः॥भवत
स्तुकफादोष्ठोपिच्छिलोशीतलोगुरुः॥४॥ ॥

अर्थ– कफानें ओंठ स्वकसमान वर्ण पिटिकानीं व्याप्त होतात, किंचित् दुखतात, बबुळबुळीत, थंड, आणि जड होतात.

सान्निपातिक.

सकृत्कृष्णोसकृत्पीतोसकृच्छ्वेतोनथैवच॥स-
न्निपातेनविज्ञेयावनेकपिटिकान्वितः॥५॥ ॥

अर्थ– सन्निपातानें ओंठ, एकदा काळे, एकदां पिंवळे, तसेच एक वेळ पांढरे, व अनेक प्रकारच्या पुळ्यानीं व्याप्त असे होतात.

रक्तज.

खर्जूरीफलवर्णाभिःपिटिकाभिर्निपीडितः॥र
क्तोपसृष्टोरुधिरंस्रवतःशोणितप्रभः॥६॥ ॥

अर्थ– रक्तानें ओंठावर खारकेच्या रंगाच्या पुळ्या येतात; त्यांतून रक्त गळतें; व ते ओंठ रक्तासारिखे लाल दिसतात.

मांसज.

मांसदुष्टोगुरुःस्थूलोमांसपिंडवदुन्नतः॥जंतव
श्चात्रमूर्छंतिनरस्योभयतोमुखात्॥७॥ ॥

अर्थ– मांस दुष्ट झाल्यानें, ओंठ जड, ढोंसर होतात; मांसपिंडा

सारखे उचलून येतात; त्या रोगामध्यें मनुष्याच्या दोन्हीं ओंठाला किंवा ओष्ठ प्रांताला किडे पडतात.

मेदोज.

सर्पिर्मंडप्रतीकाशोमेदसाकंडुरोगुरू॥ स्वच्छं-
स्फटिकसंकाशमास्रावंस्रवतीभृशम्॥ ८॥ न-
योर्व्रणोनसंरोहेन्मृदुत्वंचनगच्छति॥

अर्थ– मेदानें ओंठ तुपाच्या निवळी सारिखे, कंडुयुक्त, व जड होतात; व त्यांतून स्फटिका प्रमाणें स्वच्छ स्राव पुष्कळ होतो, त्यांवर पडलेला व्रण भरत नाहीं, व त्याला मृदुता येत नाहीं.

अभिघातज.

ओष्ठोपर्यवदीर्येतेपीड्येतेचाभिघातनः॥ ग्रथि
तोचतदास्यानांकंडूक्लेदसमन्वितो॥ ९॥

अर्थ– अभिघातानें ओंठ सभोंवती चिरतात, ठणकतात, गांगळतात, व त्यानां कंडू सुटून रस वाहातें.

दंतमूलगत १५ रोगसांगतो.

शीतादं

शोणितंदंतवेष्टेभ्योयस्याकस्मात्प्रवर्तते॥ दुर्ग-
धीनिसकृष्णानिप्रक्लेदीनिमृदूनिच॥ १०॥ दंत-
मांसानिशीर्यंतेपचंतिचपरस्परम्॥ शीतादोना
मसव्याधिः कफशोणितसंभवः॥ ११॥

अर्थ– ज्याच्या हिरड्यां तून अकस्मात् रक्त वाहातें; आणि दांतांचें मांस दुर्गंधयुक्त, काळें, विघळलेलें व मृदु होऊन झडतें; आणि एक दांताची हिरडी पिकली म्हणजे ती दुसरीला पिकवते; त्याचा हा-

व्याधि कफरक्तापासून होतो.

दंतपुप्पुट.

दंतयोस्त्रिषुवायस्थश्वयथुर्जायतेमहान्॥ दंतपु
प्पुटकोनामसव्याधिः कफरक्तजः॥ १२॥

अर्थ– ज्याच्या दोन किंवा तीन दांताच्या मुळाला मोठी सूज येते, त्या चा हा व्याधि कफरक्तापासून होतो.

दंतवेष्ट.

स्रवंतिपूयंरुधिरंचलादंताभवंतिच॥ दंतवेष्टः
सविज्ञेयोदुष्टशोणितसंभवः॥१३॥ ॥

अर्थ– रक्त दुष्ट झाल्यानें दांतावाटे रक्त व पू वाहातो, व दांत हालतात.

सोषिर.

श्वयथुर्दंतमूलेषुरुजावान्कफरक्तजः॥ लाला-
स्त्रावीसविज्ञेयः सोषिरोनाममामतः॥१४॥

अर्थ– कफरक्तापासून दंताच्या मुळाशीं सूज येते, त्या मुळें लाळ गळते.

महासोषिर

दंताश्चलंतिवेष्टेभ्यस्तालुचाप्यवदीर्यते॥ यस्मि
न्ससर्वजोव्याधिर्महासोषिरसंज्ञकः॥१५॥ ॥

अर्थ– त्या त्रिदोषज व्याधीनें हिरड्यापासून दांत हालतात, आणि टाळ्याला भेगा पडतात.

परिदर.

दंतमांसानिशीर्यंतेयस्मिन्पूतिवतिचाप्यसृक्॥

पित्तासृक्कफजोव्याधिर्ज्ञेयःपरिदरोहिसः॥१६॥

अर्थ— ह्यारोगानें दांताचें मांस गळतें, आणि थुंकीमध्यें रक्त पडतें; हा व्याधि पित्तरक्त कफा पासून होतो.

उपकुश.

वेष्टेषुदाहःपाकश्चतास्याद्दंताश्चलंतिच॥अवा
कृताःप्रस्रवंतिशोणितंमंदवेदनाः॥१७॥आ-
ध्मायंतेरक्ततेरक्तेसुरेवपूतिश्चजायते॥यस्मिन्नुप
कुशोनामपित्तरक्तकृतोगदः॥१८॥

अर्थ— ह्यारोगामध्यें हिरड्याचा दाह होऊन त्यापिकतात; त्यामुळें दांत हालतात, तोंड रवाळी केलेंअसतां थोडीशी दुसदुस लागून रक्त गळतें, रक्त वाहून गेल्यावर हिरड्या पुनःफुगतात, आणि तोंडाला दुर्गंधि येते, ह्यापित्तरक्तकृत विकाराला उपकुश म्हणतात.

वैदर्भ.

घृष्टेषुदंतमूलेषुसंरंभोजायतेमहान्॥भवंतिच
पलादंताःसवैदर्भोऽभिघातजः॥१९॥

अर्थ— हिरड्या रगडून घांसल्यानें पुष्कळ सूजतात, आणि दांतखिळखिळे होतात; हारोग अभिघातानें होतो.

रक्लीवर्धन.

मारुतेनाधिकोदंतोजायतेतीव्रवेदनः॥रक्लीवर्ध
नसंज्ञोवैजातेरुक्चप्रशाम्यति॥२०॥

अर्थ— वायूच्या योगानें दांतावर एकनवा दांत उगवतो, त्यावेळेस ठणका लागतो, तो दांत पुरता वर आला म्हणजे वेदना शांत होते.

कशल.

शनैःशनैःप्रकुरुतेवायुर्दंतसमाश्रितः॥ करालान् विकटान्दंतान्करालोनचसिध्यति॥२१॥ ॥

अर्थ— वायु दंत मूलाश्रित होऊन हळू हळू दांत वांकडे निकडे करितो, हाव्याधि साध्य होत नाहीं.

अधिमांसक.

हानव्येपश्चिमेदंतेमहान्शोथोमहारुजः॥ लाला स्त्रावीकफक्लेतोविज्ञेयोऽधिमांसकः॥२२॥ ॥

अर्थ— शेवट च्या दांतेच्या मुळाशीं मोठी सूज येते, तीफार ठणकते, व लाळ फार गळते, हा कफापासून होतो

नाडीव्रण

दंतमूलगतानाड्यःपंचज्ञेयायथोदिताः॥२३॥

अर्थ— नाडी निदाना मध्यें वात, पित्त, कफ, सन्निपात आणि आगंतु असे पांच प्रकारचें जे नाडी व्रण सांगितले आहेत ते दंतमूळाम ध्यें होतात असेंजाणावें. पहिले ११ आणि ५ नाडी मिळून १६ दंत मूल रोग होतात, परंतु कराल हा सुश्रुताच्या मतीं अधीक आहे; आणि तो संग्रह कारानें आपल्या ग्रंथांत लिहिला आहे म्हणून येथें ही घेतला आहे.

दंतरोग ८ सांगतो.

दालन.

दीर्यमाणेधिवरुजायस्यदंतेषुजायते॥ दालनो-नामसव्याधिःसदागतिनिमित्तजः॥२४॥ ॥

अर्थ— ज्याच्या दांतामध्यें फोडल्यासारिखी पीडा होते, त्याच्या त्या-घातजन्य व्याधीला दालन म्हणतात.

कृमिदंतक.

कृष्णाछिद्रश्चलस्त्रावीससंरंभोमहारुजः॥अ
निमित्तरुजोवातात्सज्ञेयःकृमिदंतकः॥२५॥ ॥

अर्थ– वायूच्या योगानें दांत काळीं छिद्रेंपडलेला, वहालणारा, स्रवणारा, शोथयुक्त, उणका लागलेला, आणि कारणा वांचून दुखणारा असा होतो; तो कृमिदंत ह्मणून समजावा, ह्यांत काळीं छिद्रेंपडण्याचें कारण असे आहे कीं; दुष्ट रक्तानें कृमि होऊन ते तोंडेंकरितात.

भंजनक.

वक्रंवक्रंभवेद्यस्यदंतभंगश्चजायते॥कफवात
कृतोव्याधिःसभंजनकसंज्ञितः॥२६॥ ॥

अर्थ– ह्याव्याधीनें तोंड वांकडें होऊन दांत फुटतात; हा व्याधि कफवातानें होतो.

दंतहर्ष

शीतरूक्षप्रवाताम्लस्पर्शानामसहाद्विजाः॥पि
त्तमारुतकोपेनदंतहर्षःसनामतः॥२७॥ ॥

अर्थ– दांतानां थंड, रूक्ष, आंबट पदार्थ, आणि वारा हे लागले असतां ते सळसळतात; हा रोग पित्त वायूच्या कोपानें होतो, ह्याचें नांव दंतहर्ष; हा रोग वातज असतां ही ह्याला ऊष्ण सोसत नाहीं, हा व्याधि स्वभाव होय.

दंतशर्करा.

मलोदंतगतोयस्तुपित्तमारुतशोषितः॥शार्करेव
खरस्पर्शासाज्ञेयादंतशर्करा॥२८॥ ॥

अर्थ– दांतावरचा मळ पित्त वायूनें शोषला जाऊन वाळूसारिखा

स्वर स्वरीत होतो त्या रोगाला दंतशर्करा ह्मणावें.

कपालिका.

कपालेषिवदीर्णेषु दंतानांसेवशर्करा॥ कपालि केतिसाज्ञेयास दादंतविनाशि नी॥२९॥ ॥

अर्थ— त्याच शर्करेचे पापुद्र्या प्रमाणें दांता पासून कपारे निघू लागले ह्मणजे तिला कपालिका ह्मणावें, त्या रोगानें दांत नासतात.

श्यावदंत.

योसृङ्मिश्रेणपित्तेन दग्धोदंतस्त्वशेषतः॥ श्याव तांनीलतांवापिगतःसश्यावदंतकः॥३०॥

अर्थ— जो दांत रक्तयुक्तपित्तानें जेव्हून सगळा काळाकिंवा निळा होतो तो श्याव दंत.

हनुमोक्ष

वातेनतेस्तेभावेक्त हनुसंधिर्विसंहनः॥ हनुमो क्षइतिसेयोव्याधिरर्दितलक्षणः॥३१॥ ॥

अर्थ— वायूच्या योगानें त्याला अभिघाता दिकें करून हनुसंधिउखळतो, त्याला हनुमोक्ष ह्मणावें त्याचें लक्षण अर्दिता सारिखें होतें.

जिव्हागतरोगसांगतो.

जिव्हानिलेनस्फुटिताप्रसक्तासाभवेच्चशाकछदन प्रकाशा॥

अर्थ— वायूनेंजीभ फुटते, मेहरते, आणिसायाचे पानासारि खीरखर खरीत होते.

पित्तज.

पित्तेनपीतापरिदह्यतेचदीर्घैःसरक्तैरीपकंटकैश्च॥

अर्थ—पित्तानें जीभ पिंवळी होते, वतिला दाह होतो, व तीवर लां बलांब तांबडे कांटे येतात.

कफज.

कफेनगुर्वीबहलाचितावमांसोच्छ्रयैःशाल्मलि-
कंटकाभैः॥

अर्थ— कफानें जीभ जड वदडस होते, व सांवरीच्या कांट्या सा रिखे मांसाचे अंकूर तिजवर उगवतात.

अलास.

जिव्हातलेयःश्वयथुःप्रगाढःसोलाससंज्ञःक-
फरक्तमूर्तिः॥जिव्हांसनुस्तंभयतिप्रवृद्धोमूले
चजिव्हाभृशमेतिपाकम्॥३३॥

अर्थ— जिभेच्या तळाशीं कफ रक्तामुळें भयंकर सूज येते, ती वाढ-ल्यानें जीभ ताठते, व मुळाशीं पिकते, हा रोग असाध्य आहे.

उपजिव्हा.

जिव्हाग्ररूपःश्वयथुःसजिव्हामुन्मथ्यजातःक
फरक्तमूर्तिः॥लालाकरःकंडुयुतःसचोषःसात्
पजिव्हाकथिताभिषग्भिः॥३४॥

अर्थ— कफरक्तानें जिभेच्या शेंड्या सारिखी सूज जिभेला खालीं द बवून उत्पन्न होते, तिच्या योगानें लाळ फार वाहाते, वतिला कंड-सुटते, व आग होते, त्या रोगाला वैद्य उपजिव्हा म्हणतात.

तालुगत९रोग सांगतो.

कंठशुंडी(पडजीभ)

श्लेष्मासृग्भ्यांतालुमूलात्प्रवृद्धोदीर्घःशोथोध्मा

तबस्तिप्रकाशः॥ तृष्णाकासश्वासकृत्तंवदंति-
व्याधिंवैद्याः कंठशुंडीतिनाम्ना॥३५॥ ॥

अर्थ— कफ रक्त पासून टाळ्याच्या मुळाशीं फुगलेल्या बस्ती प्रमाणें मोठी सूज येते व तिच्या योगानें ताहान, खोकला, श्वास, हे होतात त्या रोगाला वैद्य कंठशुंडी म्हणतात.

तुंडिकेरी

शोथः शूलस्तोददाहप्रपाकीप्रागुक्ताभ्यांतुंडि-
केरीमतातु॥

अर्थ— कफ रक्त पासून टाळ्याला शेर कापशीच्या बोंडा सारिखी सूज येते, तिला ठणका, टोंचणी आणि आग असून ती पिकते.

अध्रुव.

शोथस्तब्धोलोहितस्तालुदेशेरक्ताज्ज्ञेयःसोध्रु
वोरुकूज्वरश्च॥३६॥

अर्थ— रक्त पासून टाळ्यावर तांबडी ताठर सूज येते, तिला ठणका लागतो, आणि ताप येतो.

कच्छप.

कूर्मोत्सन्नोवेदनोशीघ्रजन्मारोगोज्ञेयः कच्छ
पःश्लेष्मणाद्या॥

अर्थ— कफानें टाळ्यावर कांसवाच्या पाठी प्रमाणें उचल लेली सूज येते, तिला ठणका कमी असतो, ती लवकर वाढत नाहीं.

अर्बुद.

पद्माकारंतालुमध्येतुशोथंविद्याद्रक्तादर्बुदं-
प्रोक्तलिंगम्॥३७॥

अर्थ— रक्तापासून टाळ्यामध्यें कमळाच्या वाटीसारिखा शोथ येतो; त्याचीं लक्षणें अर्बुद निदानांतील रक्तार्बुदा प्रमाणेंजाणावीं

मांससंघात

दुष्टंमांसंनीरुजंतालुमध्येकफाच्छ्नंमांससंघातमाहुः॥

अर्थ— कफानें टाळ्यामध्यें मांस नासून रुजतें, तें दुखवत नाहीं.

तालुपुप्पुट.

नीरुक्स्थायीकोलमात्रःकफात्स्यान्मेदोयुक्तःपुप्पुटस्तालुदेशे॥३८॥

अर्थ— मेदयुक्त कफानें टाळ्यावर रुजारहित वस्थीर व बोराएव दा असा शोथ येतो.

तालुशोष.

शोषोत्यर्थंदीर्यतेचापितालुःश्वासश्चोग्रस्तालुशोषोनिलाच्च॥

अर्थ— वायूनें टाळा अत्यंत कोरडा पडून भेगा पडतात व भयंकर श्वास लागतो.

तालुपाक.

पित्तंकुर्यात्पाकमत्यर्थघोरंतालुन्येवंतालुपाकंवदंति॥३९॥

अर्थ— पित्त कुपित होऊन टाळ्यावर अत्यंत भयंकर पाक (पिकलेल्या पुळ्या) उत्पन्न करितें.

कंठगत१७ रोगसांगतो.

त्यांपैकीं पांचरोहिणीचीसामान्य

सन्निपातज.

गलेनिलःपित्तकफौचमूर्छितौप्रदूष्यमांसंचतथैवशोणितम्॥ गलोपसंरोधकरैस्तथांकुरैर्नहंत्यसून्व्याधिरयंहिरोहिणी॥४०॥

अर्थ— गळ्यामध्यें वायु, पित्त, कफ, हे दुष्ट होऊन मांसाला वरक्ताला दूषित करून गळ्यामध्यें अंकुर उत्पन्न करितात, त्यानीं गळा दाटून जातो, हा रोहिणी नामक व्याधि प्राणनाशक आहे.

वातजा.

जिव्हासमंतादृशवेदनास्तकमांसांकुराःकंठनिरोधनायें॥सारोहिणीवातकृतांप्रदिष्टावात्मकोपद्रवगाढयुक्ता॥४१॥

अर्थ— जिव्हेच्या भोवताली अत्यंत वेदनायुक्त जेमांसांकुर उत्पन्न होतात, तीं हींकरून कंठाचा रोध होतो, तिच्या मध्यें कंप, विनाम, स्तंभादि वाताचे उपद्रव होतात.

पित्तजा.

क्षिप्रोद्गमाक्षिप्रविदाहपाकातीव्रज्वरापित्तभिक्तजातु॥

अर्थ— पित्तापासून झालेली रोहिणी लवकर वाढते, लवकरपिकते, तिच्या योगानें तीव्रज्वर येतो.

कफजा.

स्त्रोतोनिरोधिन्यपिमंदपाकास्थिरांकुराया कफसंभवासा॥४२॥

अर्थ— जी रोहिणी कंठमार्गाचा रोध करिते व हळू हळू पिकते, व

जिचे अंकुर कठिण असतात, ती कफजन्य होय.

त्रिदोषजा.

गंभीरपाकिन्यनिवार्यवीर्यात्रिदोषलिंगात्रि-
तयोत्थितासा॥

अर्थ— तीन दोषांनीं उत्पन्न झालेली रोहिणी गंभीर पाकिनी (जी मध्येपूरवोल होतो) तिज वर औषधाचा अमल चालत नाहीं, आणिति न्ही दोषांच्या लक्षणांनीं युक्त होते, ही तत्काळ प्राण घेते, हिला व्य वहारांत कांदे धांवरें म्हणतात.

रक्तजा.

स्फोटैश्चिता पित्तसमानलिंगासाध्याप्रदिष्टारु-
धिरात्मकानु॥ ४३॥

अर्थ— रक्त जन्य रोहिणी पित्तज रोहिणी सारिखी असते, व फोडा नीं व्याप्त असते, ही साध्य आहे.

कंठशालूक

कोलास्थिमात्रःकफसंभवोयोग्रंथिर्गलेकंटक
शूकभूतः॥ खरःस्थिरःशस्त्रनिपातसाध्यस्तंकं
ठशालूकमितिब्रुवंति॥ ४४॥

अर्थ— कफापासून गळ्या मध्यें बोराच्या आंठोळी येवढी गांठ ये ते, तिजवर बारीक कांटे असतात व ती खर खरीत— व कठीण अस ते; हा रोग शस्त्रानें साध्य होतो, त्याला कंठशालूक म्हणतात.

अधिजिव्ह.

जिव्हाग्ररूपःश्वयथुःकफात्तुजिव्होपरिष्टादपि
रक्तमिश्रात्॥ त्रयोधिजिव्हःखलुरोगएषविवर्ज

येदागतपाकमेनम्॥ ४५॥

अर्थ– रक्तमिश्र कफापासून जिभेच्या अग्रासारिखा जिभेवर शोथ येतो, त्याला अधिजिव्ह म्हणतात, हा पिकला म्हणजे साध्य होतनाहीं म्हणून सोडावा.

वलय.

बलासएवायतमुन्नतंचग्रंथिंकरोत्यन्नगतिंनिवार्य॥ तंसर्वथैवाप्रतिवार्यवीर्यंविवर्जनीयंचवलयंवदंति॥ ४६॥

अर्थ– कफानेंच उंच आणि लांब अशी गांठ घशांत उत्पन्न होते; तिच्या योगानें अन्न घशांत उतरत नाहीं, यतीवर कांहींउपाय चालत नाहीं, त्या रोगाला वलय (लोकांत घाटसर्प) म्हणतात हा वैद्यानें सोडावा.

बलास.

गलेतुशोथंकुरुतःप्रदुष्टोश्लेष्मानिलोश्वासरुजोपपन्नम्॥ मर्मछिदंदुस्तरमेनमाहुर्बलासंसंज्ञंनिपुणाविकारम्॥ ४७॥

अर्थ– कुपित झालेले कफवायू गळ्यामध्यें शोथउत्पन्न करितात, तेणें करून दमलागतो व गळा दुखतो, त्या मर्मभेद करणाऱ्या दुस्तर व्याधीला वैद्य बलास असें नांव देतात.

एकवृंद.

वृत्तोन्नतोंतःश्वयथुःसदाहःसकंडुरोपाक्यमृदुर्गुरुश्च॥ नाम्नैकवृंदःपरिकीर्तितोसौव्याधिर्बलासक्षतजप्रसूतः॥ ४८॥

अर्थ— गळ्यामध्यें वाटोळा, उंच, किंचित् दाहयुक्त, खाजणारा, असा शोथ येतो, तो किंचित् पिकतो, आणखी कांहीं सारखा वज्र ड असतो, त्याचें नांव एकवृंद. हा व्याधि कफरक्तापासून होतो.

वृंद.

समुन्नतंवृत्तममंददाहंतीव्रज्वरंवृंदमुदाहरंति॥
तंचापिपित्तक्षतजप्रकोपात्विद्यात्सतोदंपवना
त्मकंतु॥४९॥

अर्थ— गळ्यामध्येंउंच वाटोळा, तीव्र दाह व ज्वरयुक्त जो शोथ येतो, त्याला वृंद म्हणतात, हाही पित्तरक्ताच्या कोपानें होतो, त्यांत वायूचा संबंध असला म्हणजे टोंचणी लागते, त्याव्याधीला वृंद म्हणतात, हा एक वृंदाचा अवस्था विशेषच आहे, म्हणून वेगळा गणूं नये.

शतघ्री.

वर्तिर्घनाकंठनिरोधनीयाचिनातिमात्रंपिशित-
प्ररोहैः॥अनेकरुक्प्राणहरीत्रिदोषात्ज्ञेयाश
तघ्रीतुशतघ्निरूपा॥५०॥

अर्थ— कंठामध्यें लांबोडी व कठीण सूज येते, तीणें करून गळा कोंबतो, त्या सूजेवर मांसाचे अंकूर पुष्कळ असतात, वातिला तोद, दाह, कंड्वादि अनेक वेदना होतात, ही प्राण हरण करणारी सूज शतघ्री (लांबट व कांटेला चलेले शस्त्र) सारिखी असते म्हणून हिलाही संज्ञा दिली आहे.

गिलायु

ग्रंथिर्गलेत्वामलकास्थिमात्रःस्थिरोल्परुक्-

स्यात्कफरक्तमूर्त्तिः॥संलक्ष्यतेसक्तमिवाशनंचसशस्त्रसाध्यस्तुगिलायकसंज्ञः॥५१॥ ॥ ॥

अर्थ– कफरक्तानें गळ्यामध्यें अवळ्याच्या अठोळी येवढी गांठयेते, ती कठीण व मंदवेदन असते; तिच्या योगानें अन्न अडकल्या सारखें वाटतें. हा व्याधि शस्त्र साध्य आहे.

गलविद्रधि-

सर्वेगलेव्याप्यसमुत्थितोयःशोथोरुजःसंनिचयत्रसर्वाः॥ससर्वदोषोगलविद्रधिस्तुनस्येवतुल्यःखलुसर्वजस्य॥५२॥ ॥ ॥

अर्थ– जोशोथ सर्व गळ्याभर होतो, व ज्यामध्यें सर्वप्रकारच्या वेद नाहीतान, तोविद्रधिनिदानोक्तत्रिदोष गलविद्रधि सारखा गलविद्रधि होय.

गलौघः

शोथोमहान्नजलावरोधीतीव्रज्वरोवायुगतेर्निहंता॥ कफेनजातोरुधिरान्वितेनगलेगलौघःपरिकीर्त्यतेसौ॥५३॥

अर्थ– रक्तयुक्त कफानें गळ्यामध्यें मोठा शोथ येतो, त्याच्या योगानें अन्न पाणी बंद होतें, व वायूचासंचार होतनाहीं. त्याला गलौघ म्हणतात.

स्वरघ्नः

यस्तास्यमानःश्वसितिप्रसक्तंभिन्नस्वरःशुष्कविमुक्तकंठः॥ कफोपदिग्धेषुनिलायनेषुज्ञेयःसरोगःश्वसनात्स्वरघ्नः॥५४॥ ॥ ॥

अर्थ– वायूचे मार्ग कफानें लिप्त झाले असतां वारंवार ओढ्या पुढें अंधेऱ्या येऊन जो पुरुष श्वास टाकतो, ज्याचा अवाज बसतो, घसा कोर

जापडनो; आणि अवंढा गिळतां नाहीं, त्याच्या त्या वातज रोगास-
स्वरघ्न ह्मणावें.

मांसतान-

प्रतानवान्यः श्वयथुः स्कंधोगलोपरोधंकुरुतेक्रमे
ण ॥ समांसतानेतिविभ्रतिसंज्ञांप्राणापहृत्सर्वरु-
तोविकारः॥ ५५॥ ॥ ॥

अर्थ—जी सूज गळ्यामध्यें उत्पन्न होऊन क्रमानें पसरत पसरत गळ्याचा अवरोध करिते, ती फार कष्ट देते. त्या त्रिदोषज विकारा ला मांसतान ही संज्ञा दिली आहे, हा प्राण घातक आहे.

विदारी-

सदाहतोदंश्वयथुंस्फतीव्रमंनर्गलेपूतिविशीर्णमांसं
पित्तेनविद्याद्वदनेविदारींपार्श्वेविशेषात्मतुयेनशेते॥५६॥

अर्थ—पित्तानें गळ्यामध्यें सूज येते, तिणें करून दाह होतो, वेच णी लागते, व दुर्गंध युक्त मांस सडून पडतें, आणि रोगी ज्या बाजू वर विशेषें करून निजतो त्या बाजू कडे हा रोग बहुधा होतो.

सर्वसर (मुखपाक, अगरु, तोंडयेणें,)
हा रोग ३ प्रकारचा आहे.

वातिक-

स्फोटैःसतोदैर्वदनंसमंताद्यस्याचितंसर्वसरःसवा
तात्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ५७

अर्थ—वायूच्या योगानें तोंडांत चहूंकडे फोड येऊन चुणचुण तात्.

पैत्तिक-

रक्तैःसदाहैःपिडकैःसपीतैर्यस्याचितंचापिसपित्तकोपात्

अर्थ–पित्तानें तोंडांत तांबडे व पिंवळट फोड येतात व आग होते.

कफज-

अवेदनैः कंडुयुतैः सवर्णैर्यस्याचितंचापिसवैकपेन॥५८॥

अर्थ–कफानें तोंडांत मंद वेदना, कंडुयुक्त, आणि त्वचेसमान वर्ण असे चट्टे कडे फोड येतात.

असाध्यमुखरोगाः

ओष्ठप्रकोपेवर्ज्याःस्युर्मांसरक्तप्रकोपजाः॥दंतमूलेषुव र्ज्यौतुत्रिलिंगगानिसौषिरौ॥५९॥दंतेषुचनासिध्यंति-श्यावदालनभंजनाः॥जिव्हानलेषुलासश्वनालव्योल्वर्बुदं नथा॥६०॥स्वरघ्नोवलयोवृंदोबलासश्वविदारिका,गलौ-घोमांसनानश्वशनघ्नीरोहिणीगले॥६१॥असाध्याःकी र्तिनात्येनरोगानवदशैवतु॥तेषुचापिक्रियावैद्यःप्रत्या-रव्यायसमाचरेत्॥६२॥ ॥इतिमुखरोगनिदानं॥ ॥७

अर्थ–ओष्ठरोगामध्यें मांसज, रक्तज, आणि त्रिदोषज; दंतमूलगतामध्यें सन्निपात नाडी आणि सौषिर; दंतमूलामध्यें श्याव,दालन, आणि भंजन; जिव्हारोगामध्यें अलास, आणि नाल रोगामध्यें अर्बुद,आणि गलरोगामध्येंस्वरघ्न,वलय,वृंद,बलास,विदारिका,गलौघ,मांसनान,शतघ्नी,आणि रोहिणी;हे एकोणीस रोग असाध्य आहेत,त्यावरचिकित्सा करणें झाल्यास वैद्यानें प्रत्याख्यान ८औषध नदिलें तर मृत्यु हा खचित आहे, दिल्यास कदांचित वांचेल असें सांगून ९ करून औषध द्यावें॥ ॥ इतिमुखरोगनिदानं॥ ॥ ॥७॥ ॥७॥

सुश्रुतकोशांशनिर्मथ्यसारमाकृष्यचेमया॥व्याख्याकृ तामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥१॥ ॥ ॥

कर्णरोगनिदान

कर्णशूळ

समीरणःश्रोत्रगतोन्यथाचरन्समंततःशूलमतीवकर्ण-
योः॥ करोतिदोषैश्चयथास्वमावृतःसकर्णशूलःकथितो
दुरासदः॥ १॥ ॥ ॥

अर्थ–कानांतील वायू दोषांनी (कफपित्तरक्तानीं) आवृतहोऊन कानामध्यें उलटा फिरत असतां अत्यंत शूळउत्पन्न करितो; त्या रोगाला कर्णशूळ ह्मणतात; हा कष्ट साध्य आहे·

कर्णनाद·

कर्ण स्रोत स्थितेवातेशृणोतिविविधान्स्वरान्॥ भेरीमृ
दंगशंखानांकर्णनादःसउच्यते॥ २॥ ॥ ॥

अर्थ–वायू कर्ण विवरांत राहिला असतां नानाप्रकारचे स्वर; नौबद, मृदंग, आणि शंख त्यांचे शब्द एकूं येतात; त्या रोगाला कर्णनाद ह्मणतात·

बाधिर्य·

यदाशब्दवहंवायुःस्रोतआवृत्यतिष्ठति॥ शुद्धःश्लेष्मा
न्वितोवापिबाधिर्यंतेनजायते॥ ३॥ ॥ ॥

अर्थ–जेव्हां केवळ वायु किंवा कफयुक्त वायु शब्दवाहणाऱ्या स्रोतांत राहतो, तेव्हां त्याच्या योगानें कानानीं ऐकूं येत नाहीं·

कर्णक्ष्वेड·

वायुःपित्तादिभिर्युक्तोवेणुघोषसमंस्वनं॥ करोतिकर्णयोः
क्ष्वेडंकर्णक्ष्वेडःसउच्यते॥ ४॥ ॥ ॥

अर्थ–पित्तादि दोषांनीं युक्त झालेला वायू कानांत वेणु वाद्या सारखा

शब्द उत्पन्न करनो त्याला कर्ण क्ष्वेड ह्मणतात-

कर्णस्राव-

शिरोभिघातादथवानिमज्जनाज्जलेप्रपाकादथवापिविद्रधेः
स्रवेद्विपूयंश्रवणोनिलादितःसकर्णसंस्रावइतिप्रकीर्तितः॥७॥

अर्थ-डोक्याला कांहीं लागलें असतां अथवा पाण्यांत बुडी मारली असतां अथवा कानांत विद्रधि पिकला असतां वायुकुपित होऊन कानांतून पू गळनो त्याला कर्णस्राव ह्मणतात-

कर्णकंडुः—मारुतःकफसंयुक्तःकर्णेकंडूंकरोतिच॥ ॥

अर्थ—कफानें युक्त झालेला वायु कानांत कंडू उत्पन्न करितो-

कर्णगूथकः—पित्तोष्मशोषितःश्लेष्माजायतेकर्णगूथकः॥

अर्थ-पित्ताच्या उष्णतेनें कफरूकून जो कानांत मळ जमनो त्याला कर्णगूथक ह्मणावें-

कर्णप्रतिनाह-

सकर्णगूथोद्भवनांयदागतोविलायितोघ्राणमुखंप्रपद्यते
तदासकर्णप्रतिनाहसंज्ञितोभवेद्विकारःशिरसोर्धभेदकृत्

अर्थ-तो कानांतला मळ पातळ झाला असतां, किंवा स्नेह स्वेदादिकानें पातळ झाला असतां नाका तोंडांत येतो- तेव्हां त्याला कर्णप्रतिनाह ह्मणतात- त्या रोगानें अर्ध शिशीचा विकार होतो-

कृमिकर्ण

यदातुमूर्च्छंत्यथवापिजंतवःसृजंत्यपत्यान्यथवापिमक्षिकाः
तदंजनत्वाच्छ्रवणोनिरुच्यतेभिषग्भिरार्यैःकृमिकर्णकोगदः॥८॥

अर्थ-जेव्हां कानांत किडे पडतात, किंवा माशा अंडी घालितात, तेव्हां कृमि लक्षणा करून त्या रोगाला कृमिकर्णक ह्मणतात-

कानांतपतंगादिकीटकगे ल्याचेंलक्षण·

पतंगाःशानपद्यश्चकर्णस्रोतःप्रविश्यहि ॥ अरतिंव्याकुलत्वंचभृशंकुर्वंतिवेदनां॥९॥ कर्णोनिस्तुद्यतेतस्यतथाक्रुरुरायते॥कीटेचरतिरुक्कीव्रानिस्पंदेमंदवेदना॥१०॥

अर्थ–पतंग,गोमा,गोमाशा वगैरे कानांत गेल्या असतां चैनपडत नाहीं, जीव व्याकूळ होतो,आणि कानाला वणका लागतो,व कानांत टोंचल्या सारखें वाटतें, व कुरकुरतें; किडा फिरूं लागला ह्मणजे तीव्र वेदना होते, आणितो स्तब्ध असला ह्मणजे वेदना कमी होते·

कर्णविद्रधि·

क्षतानाभिघातभ्रमवस्कविद्रधिर्भवेत्यादोषकृतोपरःपुनः सरक्तपीतारुणमस्रमास्रवेत्सतोदधूमायनदाहचोषवान्॥११॥

अर्थ–कानामध्यें कोरल्यानें किंवा कांहीं लागल्यानें क्षत होऊन विद्रधि होतो, तसाच वातादि दोषांनीं दुसरा विद्रधि होतो, तो फुटल्यावर तांबुस, पिवळे रक्तवाहतें, टोंचणी लागते, धूर निघाल्या सारखें वाटतें, आग होते,आणितुमडी लावल्या सारखें वाटतें

कर्णपाक·

कर्णपाकस्तुपित्तेनकोथविक्लेदकृत्भवेत् ॥ कर्णविद्रधिपाकाद्वाजायतेचांबुपूरणात्॥१२॥ ॥ ॥

अर्थ–पित्तानें, किंवा कर्णविद्रधि पिकल्यानें अथवा कानांत पाणी गेल्याने कर्णपाक रोग होतो;त्यानें कान सडतो आणि चिघळतो·

पूतिकर्णः–पूयंस्रवतिवापूतिसज्ञेयःपूतिकर्णकः॥ ॥

अर्थ–ज्या कानातून दुर्गंधि पू वाहतो त्याला पूतिकर्णक ह्मणावें·

कर्णशोथ, कर्णार्बुद, कर्णार्श, त्यांचा हवाला देनो.

कर्णशोथार्बुदार्शांसिजानीयादुक्तलक्षणैः॥१३॥ ॥

अर्थ—कानाला सूज, अर्बुद, आणि अर्श हे रोग होत असतां, त्यांचीं लक्षणें त्या त्या निदाना वरून जाणावीं.

आतां चरकोक्त कर्णरोग चार आहेत तेसांगतो.

वातज.

नादोनिरुक्कर्णमलस्यशोषःस्रावस्तनुश्चाश्रवणंचवातात्॥

अर्थ—वायूच्या योगानें कानांत नाद होतो, ठणका लागतो, कानांतला मळ सुकून जातो, पातळ स्राव होतो, आणि ऐकूं येत नाहीं.

पित्तज.

शोथःसरागोदरणंविदाहःसपीतपूतिस्रवणंचपित्तात्॥१४॥

अर्थ—पित्ताच्या योगानें कान सुजून लाल होतो, चिरा पडतात, आग होते, आणि किंचित् पिंवळा दुर्गंध युक्त स्राव होतो.

कफज.

वेश्युत्यकंडूःस्थिरशोथशुक्लास्निग्धास्रुतिःश्लेष्मभवेनिरुद्धः॥

अर्थ—कफाच्या योगानें विरुद्ध ऐकणें, खाज, कठीण सूज, पांढरा व स्निग्ध असा स्राव, हे होतात.

सन्निपातज.

सर्वाणिरूपाणिचसन्निपातात्स्रावश्चतत्राधिकदोषवर्णः॥१५॥

अर्थ—सान्निपातानें सर्वलक्षणें होतात, व स्राव होतोतो जसा दोष अधीक असेल तसा व त्या वर्णाचा होतो.

कर्णपालीचेरोग·

कर्णशोथ·

सोकुमार्याच्चिरोत्सृष्टेसहसापिप्रवर्धते ॥ कर्णशोथो भवेत्पाल्यांसरुजःपरिपोटवान् ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-सुकुमार पणानेंउशिरानें वाढवायाचा कान एका एकीं वाढविला-असतां कानाच्या पाळीला सूज येऊन पुगा येतो, तो दुरवतो·

परिपोटकः-कृष्णारुणनिभःस्तब्धःसवानासरिपोटकः॥१६॥

अर्थ-वायूच्या योगानें काळा, तांबूस, वकरीण असा पुगा येतो; त्याला परिपोटक ह्मणतात·

उत्सान·

गुर्वाभरणसंयोगात्ताडनाद्दूषणादपि ॥ शोथःपाल्यांभवेच्छ्यावोदाहपाकरुजान्वितः॥१७॥रक्तोवारक्तपित्ताभ्यासुत्सानःसगदोमतः॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-जड अलंकार घातल्याच्या योगानें, मारल्यानें, किंवा घासटल्यानें रक्त पित्तकुपित होऊन कानाच्या पाळीला हिरवी, निळी, किंवा तांबडी सूज येते, आग होते, रणका लागतो, वती सुवाळते, त्या रोगाला उत्सान ह्मणतात·

उन्मंथक·

कर्णंबलाद्गृह्यतःपाल्यांवायुःप्रकुप्यति ॥१८॥सकफंगृह्यरुजंशोफंस्तब्धमवेदनं॥उन्मंथकःसकंडूको विकारःकफवातजः॥१९॥ ॥ ॥

अर्थ-कान बळात्कारानें वाढवला असतां पाळी मध्यें वायू कुपित होऊन कफाला घेऊन करीण व मंदवेदन सूज करितो·तिला रवाज

फटने, त्या कफवातजन्य विकाराला उन्मंथक म्हणतात-

दुःखवर्धन-

संवर्ध्यमानेदुर्विद्धेकंडूदाहरुजान्विनः ॥ शोफोभवति-
पाकश्चत्रिदोषोदुःखवर्द्धनः ॥२०॥ ॥ ॥

अर्थ- चाईटरिनीनें टोचलेला कान नसाच वाढविला नर कंडु, दाह, उष्णका त्यानीं युक्त असा शोथ येतो, तोपिकतो, त्याला दुःखवर्धन म्हणतात-

परिलेही-

कफास्रकृमिसंभूतःसविसर्पोन्नतस्रुतः ॥ लिहेच्चशष्कुलीपालीपरिलेहीत्यसोस्मृतः ॥ २१ ॥ इतिकर्णरोगनिदानं ॥

अर्थ- कफरक्त कृमी पासून उत्पन्न झालेला व इकडे तिकडे फिरणारा असाजो शोथ कानाच्या पाळीला होतो तो तिला खातो, म्हणजे तिजवरचें मांस झडतें- ॥ ॥ इतिकर्णरोगनिदानं ॥ ७ ७ ७

मफकोशं०

नासारोगनिदानं-

पीनस-

आनह्यतेयस्यविशुष्यतेचप्रक्लीद्यतेधूयतिचैवनासा ॥
नवेत्तियोगंधरसांश्चजंतुर्जुष्टंद्वयवस्येत्तुपीनसेन ॥ १ ॥
तंचानिलश्लेष्मभवंविकारंब्रूयात्प्रतिश्यायसमानलिंगं ॥

अर्थ- ज्याचें नाक चोंदतें, कोरडेंपडतें, ओलसर होतें, धूरनिघाल्या सारखें होतें, व ज्याला गंध व रस समजत नाहींत, त्याला पडसें झालें म्हणून समजावें, त्या वात जन्य विकाराला प्रतिश्याय (पडसें) म्हणतात-

पूतिनस्य-

दोषेविदग्धैर्गलतालुमूलेसंमूर्छितोयस्यसमीरणस्तु

निरेतिपूतिर्मुखनासिकाभ्यांतंपूतिनस्यंप्रवदंतिरोगं॥२

अर्थ-गळा आणि टाळा यामध्यें दुष्ट झालेल्या पित्त रक्तादि दोषांनीं वायू मिश्र होऊन नाका तोंडावाटे दुर्गंध युक्त वहातो; त्या रोगाला पूतिनास ह्मणतात.

नासापाक.

घ्राणाश्रितंपित्तमकंषिकुर्याद्यस्मिन्विकारेबलवांश्चपाकः॥ तंनासिकापाकमितिव्यवस्येद्विक्लेदकोथावथवापियत्र॥३॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-पित्तनाकांत राहिल्यानें व्रण पडतो, आणि नाक आंतून पिकणें; त्याला नासिका पाक ह्मणतात; त्यामध्यें नासकी लस वाहणे.

पूयरक्त.

दोषेर्विदग्धैरथवापिजंतोर्ललाटदेशेभिहतस्यनेरैः॥ नासास्रवेत्पूयमसृग्विमिश्रंतंपूयरक्तंप्रवदंतिरोगं॥४॥

अर्थ-दोष दुष्ट झाल्यानें अथवा कपाळावर अभिघात झाल्यानें नाकातून पू आणि रक्त वाहातें, त्या रोगाला पूयरक्त ह्मणतात.

क्षवथु.

घ्राणाश्रितेमर्मणिसंप्रदुष्टोयस्यानिलोनासिकयानिरेति कफानुयातोबहुशोतिशब्दंतंरोगमाहुःक्षवथुंविधिज्ञाः॥५

अर्थ-घ्राणाश्रित मर्माचे (शृंगाटकमर्माचे) ठायीं वायू दुष्ट होऊन कफासहित मोठा शब्द करीत नाकांतून बाहेर येतो, त्याला क्षवथु (शिंक) ह्मणतात.

आगंतुजक्षवथु.

तीक्ष्णोपयोगादतिजिघ्रतोवाभावान्कटूनर्कनिरीक्षणाद्वा

सूत्रादिभिर्वातरुणास्थिमर्मण्युद्घाटितेन्यःक्षवथुर्निरेति ॥६

अर्थ-तीक्ष्ण किंवा निरवट पदार्थ ओढल्यानें, किंवा सूर्याकडे पाहिल्यानें, किंवा नाकांतकांकडाघालून तरुणास्थि मर्म (फणामर्म) चलित झालें- असतां आगंतुज क्षवथु येतो. आगंतुज आणि दोषज क्षवथु एकच गणावा.

भ्रंशथु.

भ्रष्टश्यनेनासिकयाहियस्यसांद्रोविदग्धोलवणःकफश्च॥

भाक्संचितोमूर्धनिसूर्यतप्तेनंभ्रंशथुंव्याधिमुदाहरंति ॥७॥

अर्थ-उन्हानेंडोकें तापलें असतां पूर्वी सांचलेला, दाट, नासलेला, खारट, असा कफ नाकांतून पडतो. त्या व्याधीला भ्रंशथु ह्मणतात.

दीप्त.

घ्राणेभृशंदाहसमन्वितेनतुविनिश्वरेद्धूमइवेहवायुः॥ नासा

प्रदीप्तेवचयस्यजंतोर्व्याधिंतुतंदीप्तमुदाहरंति ॥८॥ ॥

अर्थ-नाक अत्यंत दाहयुक्त झालें असतां त्या मध्यें वायू धुराप्रमाणें संचार करितो, आणि नाक प्रदीप्त झाल्या प्रमाणें होतें. त्या व्याधीला दीप्त ह्मणतात.

प्रतीनाह.

उच्छ्वासमार्गेतुकफःसवातोरुंध्यात्प्रतीनाहमुदाहरेत्तं ॥ ॥

अर्थ-वायूसहित कफ उच्छ्वास मार्गाला कोंडतो, तेणेंकरून नाक सूर चांगले वहात नाहींत, त्याला प्रतीनाह ह्मणावें.

नासास्राव.

घ्राणाद्घनःपीतसितस्तनुर्वादोषःस्रवेत्स्रावमुदाहरेत्तम्॥९

अर्थ-नाकांतून दाट, पिंवळा, किंवा पांढरा, पातळ दोष (कफ) स्रवतो, तो स्राव ह्मणावा.

नासापरिशोषसां-

घ्राणाश्रितेस्रोतसिमारुतेनगाढंमनसेपरिशोषितेच॥
कृच्छ्राच्छ्वसेदूर्ध्वमधश्चजंतुर्यस्मिन्सनासापरिशोषउक्तः

अर्थ-वायूनें नासिका द्वार अत्यंत नापवून शुष्क केलें असतां मनुष्य मोठ्या कष्टानें खालीं वर श्वास टाकतो- त्या रोगाला नासापरि शोष ह्मः

चिकित्साभेदार्थपीनसाचेंआमपक्व
लक्षणसांगनो-

शिरोगुरुत्वमरुचिर्नासास्रावस्तनुःस्वरः॥क्षामःक्षीव
त्वमौष्णमामपीनसलक्षणम्॥११॥ ॥ ॥

अर्थ-मस्तकाला जडत्व,अरुचि,नाकांतून पातळ पाणी गळणें,स्वर अस्पष्ट होणें,आणि वारंवार नाकांतू शेंबूड गळणें,हें अपक्व पीनसाचें लक्षणें होय-

पक्वलक्षण-

आमलिंगान्वितःश्लेष्मापनःस्रवेषुनिमज्जनि॥स्वरवर्णविशुद्धिश्चपरिपक्वस्यलक्षणम्॥१२॥ ॥

अर्थ- वरसांगीतलेल्या अपक्व लक्षणांनीं युक्त असा कफदाट होऊन नासादि स्रोतसांत राहतो,स्वर,वर्ण हे स्पष्ट उमटतात;हें पीनसाचें-पक्वलक्षण जाणावें-

प्रतिश्यायरोग हा वात,पित्त,कफ,सन्निपात,आणि
रक्त त्यामेदानीं पांचप्रकारचा आहे;

त्याचीसंप्राप्तिसांगतो-

संधारणाजीर्णरजोतिभाष्यक्रोधर्तुवैषम्यशिरोभि
तापैः॥प्रजागरस्वप्ननवांबुशीतावश्यायकेमैथुनबाष्प

सेकैः ॥१३॥ संस्त्यानदोषेशिरसिप्रवृद्धोवायुःप्रतिश्यायमुदीरयेत्तु ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- मल मूत्रादि वेगांचे धारणानें, अजीर्णानें, धूळनाकांत गेल्यानें, पुष्कळ बोलल्यानें, रागानें, ऋतु पालटल्यानें, डोकें तापल्यानें, जागरणानें, दिवसा निजण्यानें, नव्यापाण्यानें, थंडीनें, दवानें, मैथुनानें, फार अस वेंदाळल्यानें मूळचा कफ मस्तकांत पद्द झालेला असतां वायु कुपित होऊन प्रतिश्याय रोग ८पडसें.१उत्पन्न करितो. हीं कारणें सयोजनक ८ह्न० तत्काळ पडसें आणणारीं होय.

चयादिक्रमानेंस्याचेंदुसरेंनिदान-

चयंगतासूर्धनिमारुतादयःदृष्यक्समस्ताश्चनथैवशोणितं॥प्रकुप्यमानाविविधैःप्रकोपनैस्तनःप्रतिश्यायकरा-भवंति ॥१४॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- मस्तका मध्यें दृष्यगतादि दोष वसर्व दोष, तसेंच रक्त हींसांचून नानाप्रकारच्या कारणानीं ८बलवद्विग्रहादिदिवास्वप्नादि १कुपित होऊन प्रतिश्याय उत्पन्न करितात.

पूर्वरूप-

क्षवथुर्गुरुशिरसोतिपूर्णतास्तंभोगमर्दःपरिदृष्टरोमता॥उपद्रवाश्चाप्यपरेदृष्यभिधानृणांप्रतिश्यायपुरस्सराःस्मृताः॥१५॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- शिंकायेणें, मस्तकभरल्या सारखें वाटणें, अंग ताठणें, अंग मोडून येणें, अंगाला शहारे येणें, व दुसरे नाना प्रकारचे तत्काळीं होणारे रोग ८घ्राणधूमायनादिक १पडसें येणार असलें ह्मणजे- मनुष्यांना हे विकार होनात.

वातिकप्रतिश्याय-

आनद्धापिहितानासानत्युस्रावप्रसेकिनी ॥गलता-
ल्वोष्ठशोषश्चनिस्तोदःशंखयोरपि॥१६॥ भवेत्स्वरो
पघातश्चप्रतिश्यायेनिलात्मजे॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-वातज प्रतिश्यायामध्यें नाक जरवडतें, चोंदतें, आणि त्यांतून पातळ पाणी गळतें; घसा, टाळा, आणि ओष्ठ हे कोरडे पडतात; आणि आंखव वणकतात; आणि घसा बसतो-

पैत्तिकप्र-

उष्णःसपीतकःस्त्रावोघ्राणात्तत्रभवेत्पैत्तिके ॥१७॥
कृशोऽतिपांडुःसंतप्तोभवेदुष्णाक्षिपीडितः॥धूम
मग्निंसहस्रावमतीवचनासया ॥१८॥ ॥ ॥

अर्थ-पित्तप्रतिश्याया मध्यें नाकांतून कदत पिंवळा स्त्राव होतो; त्या योगानें मनुष्य वाळतो, फिकट दिसतो, त्याला उष्णा सोसत नाहीं; नाकांतून धुरासकट अग्नि निघत आहे असें त्याला वाटतें-

श्लेष्मिकप्र-

घ्राणात्कफःकफक्लेतश्वेतःशीतःस्त्रवेद्बहु ॥शुक्लाव
भासःशूनाक्षोभवेद्गुरुशिरानरः॥१९॥ कंठनाल्वो-
ष्ठशिरसांकंडूभिराक्षिपीडितः॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-कफप्रतिश्यायानें नाकांतून (पांढरा, थंड, व पुष्कळ) कफपडतो त्या योगानें मनुष्य पांढराफिक्कट दीसतो, डोळ्यानां टापशी येते, डोकें जड होतें, गळा, वगळेही, खवखरवतात, ओंठ आणि डोकें त्यांना खाज सुटते-

सन्निपातिक-

भूत्वाभूत्वाप्रतिश्यायोयस्याकस्मान्निवर्तते ॥संपक्को
वाप्यपक्कोवासतुसर्वभवःस्मृतः ॥२०॥ ॥ ॥

अर्थ-ज्या मनुष्याचें पडसें येऊन येऊन फिकून किंवा पिकल्या वाचून-अकस्मात जातें तें त्रिदोषज होय.

दुष्टप्रतिश्यायल-

प्रक्लिद्यतेपुनर्नासापुनश्चपरिशुष्यति ॥पुनरानह्यतेचा-
पिपुनर्विक्लिद्यतेतथा ॥२१॥निश्वासोवातिदुर्गंधोनरोगं
धंनवेत्तिच ॥एवंदुष्टप्रतिश्यायंजानीयात्कृच्छ्रसाधनं॥२२

अर्थ- नाक वारंवार ओलसर होतें, पुनः कोरडें पडतें, पुनः कोंडतें, पुनः-मोकळें होतें, घाणेरडा उसासा निघतो. त्या रोग्याला वास कळत नाहीं अशीं लक्षणें झालीं म्हणजे तो दुष्टप्रतिश्याय म्हणावा. हा कष्टसाध्य होतो. हा प्रतिश्याय पांचाचाच अवस्थाभेद आहे म्हणून साहवा गणूं नये.

रक्तप्रतिश्याय-

रक्तजेतुप्रतिश्यायेरक्तस्त्रावःप्रवर्तते ॥ताम्राक्षश्च
भवेज्जंतुरुरोघातप्रपीडितः॥२३॥दुर्गंधोछ्वासवदनो
गंधानपिनवेत्तिसः॥२३॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-रक्तजन्य प्रतिश्याया मध्यें नाकांतून रक्त गळतें, डोळे तांबडे होतात, उरःक्षताच्या पीडे सारखी पीडा होते, उच्छ्वासाला व तोंडाला घाण येते. वास कळत नाहीं.

असाध्यलक्षणसं-

सर्वएवप्रतिश्यायानरस्याप्रतिकारिणः ॥दुष्टनांयो
तिकालेनतदासाध्याभवंतिच ॥२४॥मूर्द्धनिकृमय

श्यावत्रश्वेतावस्निग्धास्तथाणवः॥ कृमिजोयःशि
रोरोगस्तल्यंतेनास्यलक्षणम्॥२५॥ ॥ ॥

अर्थ- सर्दीचा पतिश्याय औषध उपाय न केले असतां काळें करून दुष्ट झाले म्हणजे असाध्य होतात. त्या मध्यें नाकांत किडे पडतात, ते पांढरे, स्निग्ध, व बारीक असतात. कृमिज शिरोरोगांच्या लक्षणासारखीं त्यांत लक्षणें होतात.

त्यापेक्षांजाधिकपतिश्यायवाढलेअ
सतांजेविकारहोतातत्तेसांगतो.
बाधिर्यमांध्यमघ्राणंघोरांश्चनयनामयान्॥ शो
थाग्निसादकासादीन्वृत्त्वाःकुर्वंतिपीनसाः२६॥

अर्थ- पीनस वाढले असतां ऐकूं येतनाहीं, दृष्टी मंद होते, वास कळत नाहीं, भयंकर नेत्ररोग होतात. सूज, अग्नि मांद्य, खोकला इत्यादि विकार होतात.

शेषसंख्यापूरणार्थंदुसरेहीना
सा रोग सांगतो.
अर्बुदंसप्तधाशोथाश्चत्वारोऽर्श्चतुर्विधम्॥च
तुर्विधोरक्तपित्तमुक्तंघ्राणेपिनद्विदुः॥२७॥ ॥
इतिनासारोगनिदानं॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- सात प्रकारचें अर्बुद, चार प्रकारचे शोथ चार प्रकारचे अर्श, आणि चार प्रकारचें रक्तपित्त, हीं जीं मागें सांगितलीं आहेत नीं नाकांत होतात, म्हणून समजावें॥ ॥इतिनासारोगनिदानम्॥ ॥

मधुकोशंसुनिर्मथ्यसारमाकृष्यवेमया॥ व्याख्याकृता
महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥१॥ ॥ ॥

कारण-

उष्णाभिनप्तस्यजलप्रवेशाद्दूरेक्षणात्स्वप्नविपर्ययाच्च॥स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्चछर्देर्विघातादमनातियोगात्॥१॥द्रवान्नपानातिनिषेवणाच्चविण्मूत्रवातक्रमनिग्रहाच्च॥प्रसक्तसंरोदनशोककोपाच्छिरोभिघानादतिमद्यपानात्॥२॥तथाऋतूनांचविपर्ययेणक्लेशाभिघातादतिमैथुनाच्च॥बाष्पग्रहात्सूक्ष्मनिरीक्षणाच्चनेत्रेविकारान्जनयंतिदोषाः॥३॥ ॥

अर्थ-उन्हानें अंग तापल्यावर थंड पाण्यांत शिरल्यानें (असें करण्यानें थंडीनें शरीर व्याप्त होऊन शरीरांतला ऊष्मा वर चढून नेत्राच्या तेजाचा पराभव केल्यानें नेत्र रोग होतो.) दुरवर पाहिल्यानें; स्वप्नविपर्ययानें (म्हणजे दिवसास निजणें आणि रात्रीस जागणें); डोळ्याला वाफ लागली असतां; किंवा घाम येऊन तो तसाच डोळ्यांत जिरला असतां; किंवा धूळ गेली असतां; किंवा धूर लागला असतां; वांतीचा वेगरोध केला असतां; किंवा तिचा अतियोग झाला असतां; पानक अन्नपानाचें सेवन केलें असतां; विष्टा, मूत्र, आणि अपान वायु त्यांच्या वेगाचा हळू हळू निग्रह (म्हणजे वेग धारण) केला असतां; निरंतर रडण्यानें, शोकानें, कोपानें, मस्तकावर अभिघात झाल्यानें; अति मद्यपान केल्यानें; तसेंच ऋतूंचा विपर्यय (म्हणजे शीतकाळीं उष्ण आणि उष्णकाळीं शीत) झाल्यानें; क्लेश म्हणजे कामादि दुःख, त्यानें अभिघात म्हणजे पीडा झाल्यानें; अथवा क्लेश म्हणजे मनाला खेद तेणें करून अभिघात म्हणजे दुःख झाल्यानें; आणि मैथुन केल्यानें; अश्रूचें वेग धारण केल्यानें, आणि सूक्ष्म पदार्थांच्या अवलोकनानें;

वातादि दोष नेत्रामध्यें रोग उत्पन्न करितात- सुश्रुतामध्यें नेत्र रोगांची संप्राप्ति लिहिली आहे, ती अशी;- "शिरानुसारिणो दोषोविगुणोरूर्ध्वमाश्रितः॥ जायंतेनेत्रभागेषुरोगाःपरमदारुणाः॥" अर्थः- कुपित झालेले वातादि दोष डोळ्याच्या शिरांत शिरून डोळ्याचा भाग व्याप्त केला म्हणजे त्याना भयंकर रोग होतात; हे नेत्र रोग वात, पित्त, कफ, रक्त, सन्निपात, आणि आगंतु त्या पासून होणारे असे ७६ शाहात्तर आहेत-

नेत्ररोगाला प्रायः अभिष्यंद (डोळेये णें) कारण आहे तर म्हणून पहिल्या नें ते सांगतो-

वातासितात्कफाद्रक्तादभिष्यंदश्चतुर्विधः॥ या येणजायतेघोरःसर्वनेत्रामयाकरः॥४॥ ॥

अर्थ- वायु, पित्त, कफ, आणि रक्त त्या पासून चार प्रकारचा अभिष्यंद होतो- त्याच्या वेदना सोसवत नाहींत; व हा सर्व नेत्ररोगाचें (आधि मंथादिक) उत्पत्ति स्थान होय-

वाताभिष्यंदलः

निस्तोदनस्तंभनरोमहर्षसंघर्षपारुष्यशिरोभितापाः॥ विशुष्कभावःशिशिराश्रुनाचवाताभियन्नेनयनेभवंति॥५॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- वायूच्या योगानें डोळे आले असतां सुया टोंचल्या प्रमाणें पीडा होते, डोळे जड होतात, अंगाला शहारे येतात, डोळ्यांतुन हळीफिरते; तेरूक्ष होतात; डोकेंदुखतें- डोळ्यांतूनं स्त्राव होतो, पण तो हगत नाहींत व जेंअश्रू वाहतें तें थंड असतें-

पित्ताभिष्यंदलक्षण-

दाहमपाकोशिशिराभिनंदाधूमायनंबाष्पसमुद्भवश्च॥
उष्णाश्रुनापीनकनेत्रताचपित्ताभिपन्नेनयनेभवंति॥६॥

अर्थ-पित्तानें डोळे आले असतां, त्यांची फार आग होते, त्या भोंवतालीं-पिकलेले फोड येतात, त्यानां थंड पदार्थ लावावा अशी इच्छा होते, आंतून धूर निघाल्या प्रमाणें व्यथा होते; डोळ्यानां एक सारखी गळ लागते; कदत पाणी निघतें, आणि पिंवळटी असते-

कफजाभिष्यंदलक्षण-

उष्णाभिनंदागुरुताक्षिशोथःकंडूपदेहावनिशीतता
च॥स्त्रावोबहुःपिच्छिलएवचापिकफाभिपन्नेनयने-
भवंति॥७॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-कफाच्या योगानें डोळे आले असतां त्यानां उष्ण पदार्थ लावावा अशी वांछा होते (म्हणजे डोळे शेकावे असें वाटतात-), त्यानां जडत्व असतें; सूज येते, कंड सुटते; ते पिचपिचीत बथंड होतात; त्यांतून चिकट पाणी पुष्कळ स्रवतें-

रक्ताभिष्यंदलक्षण-

ताम्राश्रुनालोहितनेत्रताचराज्यःसमंतादतिलोहिताश्च
पित्तस्यलिंगानिचयानितानिरक्ताभिपन्नेनयनेभवंति-

अर्थ-रक्ताभिष्यंदानें डोळ्यांतून तांबूस अश्रू येतात; ते लाल होतात; त्याच्या भोंवतालीं तांबड्या रेषा उमटतात, आणि पित्ताभि ष्यंदाचीं जीं लक्षणें सांगितलीं आहेत तीं सर्व होतात-

अभिष्यंदापासूनअधिमंथां
चीउत्पत्तिहोतेह्मणूनसां०
दृष्टेरेतेरभिष्यंदैर्नराणामक्रियावतां॥ नावंतस्त्व
धिमंथाःस्फुर्नयनेनीव्रवेदनाः॥९॥ ॥ ॥

अर्थ- ह्या अभिष्यंदावर कांहीं औषधोपचार नकेला असतां ने बादून ह्यां पासून तिनकेच (चार) अधिमंथ रोग डोळ्या मध्यें होतात, त्यानीं डोळ्याला तीव्र वेदना होते. हें अधि मंथाचे सामान्य लक्षण होय.

दुसरेंसामान्यलक्षणासां०
उत्पाट्यतइवात्यर्थंनेत्रंनिर्मथ्यतेनथा॥ शिरसो
ऽर्द्धंतंविद्यादधिमंथंस्वलक्षणैः॥१०॥ ॥ ॥

अर्थ- अर्धें डोकें वर फोडून काढल्या प्रमाणें वेदना होतात, आणि डोळ्यांला रवीनें घुसळल्या प्रमाणें अत्यंत वेदना होते. व्याधिप्रभावानें अर्धा मस्तकाला वेदना होते, त्या रोगाला अधिमंथ ह्मणावें, त्याचीं लक्षणें वात जाद्यभिष्यंदा प्रमाणें जाणावीं.

दोषभेदानेंकालमर्यादासां०
हन्याद्दृष्टिंश्लेष्मिकःसप्तरात्राद्योधिमंथोरक्तजःपं
चरात्रात्॥ षड्रात्राद्वातिकोवैनिहन्यान्मिथ्याचा
रात्सैन्निकःसद्यएव॥११॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- श्लेष्मिक अधि मंथ सात दिवसांनीं दृष्टीचा नाश करितो; रक्तज अधि मंथ पांचांदिव सांनीं; वातिक अधिमंथ साहादिवसांनीं, आणि सैनिक अधिमंथ मिथ्योप चारानें तत्काळ (तीनदिवसांनीं) दृष्टीचा नाश करितो. (ह्मणजे डोळे जातात.) येथें जो काला वधिसांगितला तो व्याधि स्वभावानें, व लंघन प्रलेपादि क्रिया करण्या साठीं, व अं

जन निषेधा साठीं सांगीतला आहे.

नेत्ररोगांचेंसामल-

उदीर्णवेदनंनेत्ररागोद्रेकसमन्वितं ॥ घर्षनिस्तोद शूलाश्रु युक्तमामान्वितंविदुः॥ १२॥ ॥ ॥

अर्थ-ज्या नेत्राला वेदना फार होतात, लाली फार असून ने गढूळतात, त्यांतअहळी फिरते, रवालू घातल्या प्रमाणें खूप लागते; १ सईने टोंचल्या सारखें वाटतें; उणका लागतो,आणि गढ लागते, तें नेत्र आम युक्त आहे असें समजावें. अंजना दिकांच्या निषेधा साठीं व लघु-अन्न देण्या साठीं हें लक्षण सांगीतलें.

निरामलक्षण-

मंदवेदनताकंडूःसंरंभाश्रुप्रशांतता ॥ प्रसन्नवर्णता चाक्ष्णोःसंपक्कदोषमादिशेत्॥ १३॥ ॥ ॥

अर्थ-डोळ्यांचा उणका कमी झाला, कंड सूट लागली, सूज वसरली, गढ बंद झाली,आणि डोळे निवळले म्हणजे दोष पक्क झाला म्हणून जा.

शोथसहितअक्षिपाकाचेंल-

कंडूपदेहाश्रुकतःपक्कोदुंबरसन्निभः ॥ संरंभोपच्यतेयस्कनेत्रपाकसशोफजः॥ १४॥ शोथहीनानि लिंगानिनेत्रपाकेत्वशोथजे ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-डोळ्याला सूज येऊन ती पिकने, तिच्या मुळें कंडू, पिचपिचितपणा गढ लागणें, हीं होतात. शोथा वांचून जो नेत्र पाक होतो त्या मध्यें शोथा वांचून बाकीचीं लक्षणें होतात. हा व्याधि त्रिदोषजन्यजाणावा.

हनाधिमंथाचेंलक्षण-

उपेक्षणादक्षियदाधिमंथोवातात्मकःसाद्यनिम्न

सत्व ॥ रुजाग्निरुग्राग्निरसाध्यएषहनाधिमंथःरव-
लुनेत्ररोगः ॥१५॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- वातज अधिमंथाची उपेक्षा केली असतां तो नेत्राला शोषून टा-किनो, त्यानें तो दाहादि महसीडा होतात; हा हनाधिमंथ नामक नेत्र रोग असाध्यच आहे-

वातपर्ययलक्ष-

वारंवारंचपर्येतिभ्रुवोनेत्रेचमारुतः॥रुजश्चविवि
धास्तीव्राःसज्ञेयोवातपर्ययः॥१६॥ ॥ ॥

अर्थ-वायुक्रमानें केव्हां केव्हां भृकुटींत येतो, केव्हां केव्हां नेत्रांत येतो; आणि नाना प्रकारच्या तीव्र पीडा करितो-त्या रोगाला वातपर्यय म्हणावें.

शुष्काक्षिपाकलक्ष-

यस्कृष्णिनंदारुणरूक्षवर्त्मसंदत्यनेचाविलदर्शनंच॥
शुदारुणंयत्प्रतिबोधनेचशुष्काक्षिपाकोपहतंतदक्षि॥१७

अर्थ- जें नेत्र उघडत नाहीं, ज्याची पापणी कठीण व रूक्ष होते, ज्याला आग फार होते, जें गढूळ दिसतें, व जें उघडण्यास कठीण पडतें, तें नेत्र-शुष्काक्षिपाक नामक रोगानें पीडीत झालें म्हणून समजावें- हा रोग-रक्त सहीत वायूनें होतो म्हणून करालानें सांगीतलें आहे-

अन्यतोवातलक्ष-

यस्यावदूकर्णशिरोहनुस्थोमन्यागतोवाप्यनिलोन्य-
तोवा॥कुर्याद्भ्रुजंवेभ्रुविलोचनेचतमन्यतोवातसुदा
हरंति॥१८॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- घाटी, कान, मस्तक, हनुवटी, मानेच्यामागल्या शिरा, या म ध्यें किंवा इतर ठिकाणीं राहून वायू भ्रुकुटी मध्यें किंवा डोळ्या

सास्रावमम्लाभ्युषितमम्लतः॥ १९॥ ॥ ॥

अर्थ- मध्यें किंचित् नीलवर्ण आणि आसपास लाल झालेलें असें सर्व नेत्र पिकनें म्हणजे त्यावर पिवळें फोड येतात; त्याला किंचित् दाह होऊन सूज येते, व पाण्याची गळ लागतें; हा रोग अम्ल भोजनादि कारणा पासून होतो म्हणून त्याला अम्लाभ्युषित म्हणतात.

शिरोसातल-

अवेदनावापिसवेदनावायस्याक्षिराज्योहिभवंतिताम्राः
मुहुर्विरज्यंतिचयाःसताह्यभ्याधिःशिरोसातइतिप्रदिष्टः२०

अर्थ-ज्याच्या नेत्रांतल्या शिरा वेदना रहित किंवा वेदना सहीत असून तांबड्या होतात; आणि त्या वारंवार अधिकाधिक लाल होतात; त्याच्या त्यारोगाला शिरोसात असें म्हणतात. हा व्याधि रक्तजन्य होय.

शिराहर्षल-

मोहाच्छिरोसानउपेक्षितस्तुजायेतरोगस्तुशिराप्रहर्षः
तास्राश्रुमुंचंत्यवतिप्रगाढंतथानशक्नोत्यपिवीक्षितुंच२१

अर्थ- अज्ञानानें शिरोसाताची उपेक्षा केली असतां शिराप्रहर्ष-रोग होतो; त्यामुळें डोळ्यांतून तांबडें स्वच्छ अश्रू गळतें, व रोग्याच्यानें डोळा उघडून पाहवत नाहीं॥ ॥ इतिसर्वगताः॥ ॥ ॥

आतांनेत्रामध्येंकाळ्याबुब्बुळावरजेरोगहोतातनेसां-

सन्नणसुक्ल-

निमग्नरूपंतुभवेद्विकृष्णंसूच्येवविद्धंप्रतिभातियद्वै

स्त्रावेस्रवेदुष्णमतीवयच्चतत्सव्रणंशुक्रमुदाहरंति॥२३

अर्थ—नेत्राच्या काळ्या भागावर फूल पडतें, वतें आंत बुडाल्या सारखें व मध्यें फार्इनें भोंक पाडल्या साररवें दिसतें; व नेत्रांतून अतिउष्ण व पुष्कळ स्त्राव होतो; त्या रोगाला सव्रणशुक्र म्हणतात- त्या मध्यें पीडा आंत होत असते असें जाणावें- क्षतांत पीडा होणें हें युक्त च आहे, आणि डोळ्या साररखा सूक्ष्मकुमार विकाणीं नंतर विशेष पीडा होते असें भोजादिकांचें म्हणणें आहे-

हें असाध्य असतां ही अवस्था भेदानें कदाचित् साध्यहोतेंतेंसांगतो-

दृष्टेःसमीपेनभवेत्तुयत्तुनचावगाढंनचसंस्रवेद्भृ॥अवेदनंवानचयुग्मशुक्रंतत्साधुमायातिकदाचिदेव॥२३॥

अर्थ—जें शुक्र (फूल) दृष्टीच्या जवळ होत नाहीं, खोल गलेलें न सून फार स्त्रवत नाहीं, ज्याला वेदना नसतो, जें एका शेजारीं एक- असें जुळें झालेलें नसतें, तसलें शुक्र कदाचित् साध्य होतें-

अव्रणशुक्रल-

स्यैदात्मकेकृष्णगतेसचोषेशंखेंदुकुंदप्रतिमावभासे वेहायसाभ्रप्रतनुप्रकाशमथाव्रणंसाध्यतमंवदंति॥२४॥

अर्थ—अभिष्यंदा पासून उत्पन्न होऊन डोळ्याच्या काळ्या भागावर झालेलें, चोष (म्ह-शिंग किंवा तुमडीची पीडा) शुक्ल, शंख, चंद्र, कुंदा चें पुष्प त्या साररवें पांढरें, आकाशांतील ढगा प्रमाणें पातळ, असें जें व्रण राहित शुक्ल असतें; तें सर्व साध्य म्हणून सांगतात-

गभीरजानुबहुलंचशुक्रंचिरोत्थितंवापिवदंतिकृच्छ्रम्॥
अर्थ–जें शुक्र खोलगेलेलें, व जाड झालेलें, आणि फारां दिवसांचें नें कृच्छ्र साध्य होतें.

नेंचअवस्था भेदानें असाध्य होतें तें सांगतो.

विच्छिन्नमध्यंपिशितावृतंवाचलंशिरासूक्ष्ममदृष्टिकृच्च
॥२५॥द्विखगतंलोहितमेतदत्यचिरोत्थितंचापिवि
वर्जनीयम्॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ– जें शुक्र मधलें मांस झडल्या मुळें सछिद्र म्हणजे मध्यें रक्त गापडलेलेंकिंवा, त्याच्याउलट पिशिता वृत म्ह० भोंवतालीं मांस वाढललें, चंचल (म्ह० एकादिकाणीं नाडिकणारें) शिरांनीं व्याप्त झाल्यामुळें - बारीक झालेलें, दृष्टीनाशकरणारें, (हें "दृष्टेःसमीपेनभवेत्" ह्या च्या उलट आहे) दोन पदलांनाम्ह० पडद्यांतगेलेलें, भोंवतालीं तांबडें आणि मध्यें पांढरें; आणि फारदिवसांचें शुक्र असेलतें सोडून द्यावें.

वरसांगितल्याप्रकारचेंचशुक्रकेवळअसाध्यअसतें असेंनाहीं, तर दुसऱ्याप्रकारचेंही असाध्यअसतेंम्हणूनसांगः

उष्णाश्रुपातःपिडकाचनेत्रेयस्मिन्भवेच्छुक्रनिभंचशुक्रं
॥२६॥तदप्यसाध्यंप्रवदंतिकेचिदन्यच्चयान्तितिरिव
क्षतुल्यम्॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ–ज्या डोळ्यांतून करत अश्रु गळून, —— पुढी उत्पन्न होते (दो

न पटलांत शुक्र गेलें असतां हें लक्षण होतें) व जेथें मुगायेवढें वत्या साररखेंच शुक्र होतें, त्याडोळ्यांतलें तें शुक्र असाध्य होय- आणि जें शुक्र कुक्कुड कुंभ्याच्या पक्षाच्या रंगाचें (म्ह- काळ्यारंगाचें) असतें, तें ही कोणी असाध्य ह्मणून म्हणतात-

अक्षिपाकात्यय-

श्वेतःसमाक्रामतिसर्वतोऽहिदोषेणयस्यासितमंडलंतु॥त
मक्षिपाकात्ययमक्षिपाकंसर्वात्मकंवर्जयितव्यमाहुः॥२७

अर्थ-डोळ्याच्या कृष्ण भागावर दोषाच्या योगानें चहूंकडे श्वेत (शुक्र) पसरतो, हा सन्निपात जन्य अक्षिपात्यय नामक अक्षिपाक मोडावा, ह्मणून सांगतात-

अजकाजात-

अजापुरीषप्रतिमोरुजावान्सलोहितोलोहितपिच्छिलाश्रुः
विगृह्यकृष्णंप्रचयोभ्युपेतंतच्चाजकाजातमितिव्यवस्येत्॥२८

॥इतिकृष्णजाः॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- कृष्ण भागावर शेळीच्या वाचलेल्या लेंडया सारखा, दुखणारा, किंचित तांबूस, तांबडें वचिकट अश्रु दाळणारा, असाजो प्रचय ह्मणजे टेंबुस (ढीग) वाटतो त्याला अजकाजात ह्मणून म्हणतात-

दृष्टीचेरोग-

पहिल्यापटलांतदोषगेलाअस
तांत्याचेंलक्षण-

प्रथमेपटलेयस्यदोषोदृष्टिंव्यवस्थितः॥अव्यक्ता
निचरूपाणिकदाचिदप्यपश्यति॥२९॥ ॥ ॥

अर्थ- ज्याचा पहिल्या पटलांत (सर्वांच्या आंतल्या) दोष जाऊन

कान्केशान्जालकानिचपश्यति ॥ ३० ॥ मंडलानि पताकाश्चमरीचीन्कुंडलानिच ॥ परिप्लवांश्चविविधा न्वर्षमभ्रंतमांसिच ॥ ३१ ॥ दूरस्थानिचरूपाणिमन्य तेचसमीपतः ॥ समीपस्थानिदूरेचदृष्टेर्गोचरविभ्रमा न् ॥ ३२ ॥ यत्नवानपिचात्यर्थंसूचीपाशंनपश्यति ॥ ॥

अर्थ–दुसऱ्या पटलांत दोष गेला असतां दृष्टि अत्यंत विव्हळ होते, ८ म्हणजे पदार्थ पहाण्या विषयीं असमर्थ होते. १ तसेंच डोळ्यापुढें-माशा, डास, केंस, जाळी, मंडलें, पताका, किरण, कुंडलें, नानाप्रकारच्या पाण्याचें पर्जन्य, अभ्राळ आलेलें आणि अंधःकार, हींनसतां दृष्टीसपडनान; मक्षिकादिक नसतां दृष्टीस पडनान हें तरी दृष्टि विव्हल झाल्यानें होतें. आणि विषय भ्रांति सुद्धें दूरचे पदार्थ जवळ आणि जवळचे दूर आहेत असें वाटतें, आणि पुष्कळ प्रयत्न करीत असतां ही सूईचें नेडें दिसत नाहीं.

तृतीयपटलगतलक्षणः

ऊर्ध्वंपश्यतिनाधस्तात्तृतीयंपटलंगते ॥ ३३ ॥ मक्षांत्य पिचरूपाणिछादितानीवचांबरैः ॥ कर्णनासाक्षिहा नानिविकृतानिचपश्यति ॥ ३४ ॥ यथादोषंचरज्येन दृष्टिर्दोषेबलीयसि ॥ अधस्थेतुसमीपस्थंदूरस्थं-चोपरिस्थिते ॥ ३५ ॥ पार्श्वस्थितेतुनदोषेपार्श्वस्थं नैवपश्यति ॥ समंततःस्थितेदोषेसंकुलानीवपश्य

ति॥ ३६॥ दृष्टिमध्यस्थितेदोषेमहद्रूपंचपश्य
ति॥ द्विधास्थितेद्विधापश्येद्बहुधावानवस्थिते॥
॥३७॥ दोषदृष्टिस्थितेतिर्यगंकवेमन्यतेद्विधा॥३८॥

अर्थ—तिसऱ्या पटलांत दोषगेला असतां वर दिसतें, खालीं दिसतनाहीं, मोठीं भव्य रूपें असलीं तरी वरूनानीं आच्छादित केल्या सारखीं दिसतात; कांन, नाक, वडोळे, नाहींत अशीं प्राण्यांचीं अंगें व वेडीं वांकडीं रूपें दृष्टीस पडतात; आणि ज्यावातादि दोषांला रक्तमास मेदादिकांचें सहाय्य असल्यानेंतो बलवान असतो त्याचें जें रूप (रंग) आहे त्यानें दृष्टि रंगते, (म्हणजे त्या त्या दोषाचा वर्ण-त्या त्या दृष्टिला येतो-) दोष अधो भागीं असलातर जवळचें दिसतनाहीं, दोष वर असला तर दूरचें दिसत नाहीं, बाजूकडे दोष असलातर बाजूचा पदार्थ दिसत नाहीं, चहूंकडें दोष असला असतां एकमेकांत मिसळलेलीं रूपें दृष्टीस पडतात, दृष्टीच्या मध्यें दोष गेला असतां मोठा पदार्थ लहान दिसतो, दोन ठिकाणीं दोष राहिला असतां दोन दोन पदार्थ दिसतात; आणि दोष अव्यवस्थित असला म्हणजे एक पदार्थाचीं अनेक रूपें दिसतात, दृष्टिगत दोष वांकडा असला तर एकाचे दोन तुकडे केल्या प्रमाणें दिसतात-

चतुर्थपटलगततिमिरलक्षण-

तिमिराख्यःसर्वरोगश्चतुर्थपटलंगतः॥ रुणद्धिसर्व
तोदृष्टिंलिंगनाशमतःपरं॥ ३९॥ अस्मिन्नपिनमोभूते
नातिरूढेमहागदे॥ चंद्रादित्योसनक्षत्रावनरिक्षेच
विद्युतः॥ ४०॥ निर्मलानिचतेजांसिक्षाजिष्णूनि-
चपश्यति॥ ॥ ॥ ॥

उल्हना, आणिनिर्मळ दीप्त तेजें दिसतात.

तृतीयपटलाश्रितकाचदोषाला दुसरी संज्ञा सांगतो.

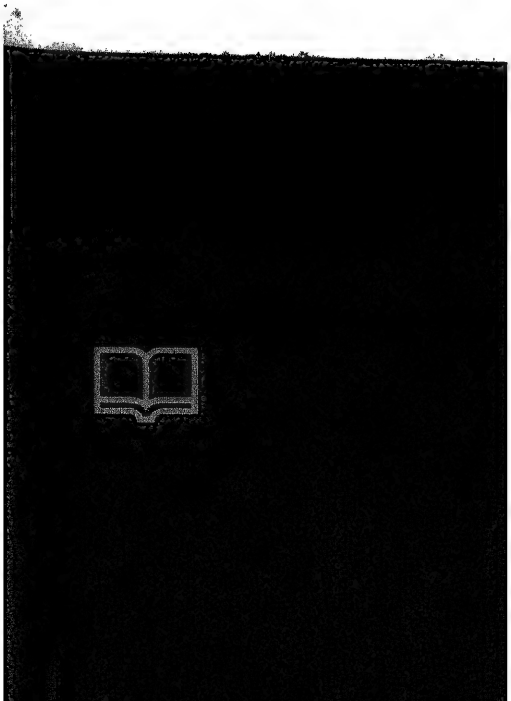
सएवलिंगनाशस्तुनीलिकाकाचसंज्ञितः॥ ४१॥ ॥

अर्थ—तृतीय पटल गत काच (मोतिबिंदु) उपेक्षा केल्यानें तोच पुनः चौथ्या पटलांत आला म्हणजे त्याला लिंगनाश आणि नीलिका ही संज्ञा देतात. हा रोग असाध्य आहे.

दोषविशेषानेंरूपदर्शनकसेंहो तेंतें सांगतो.

तत्रवातेनरूपाणिभ्रमंतीवहिपश्यति॥ आविलान्य रुणाभानिच्याविद्धानीवमानवः॥ ४२॥ पित्तेनादित्य खद्योतशक्रचापतडिद्गणान्॥ नृत्यंतश्चैवशिखिनः सर्वंनीलंचपश्यति॥ ४३॥ कफेनपश्येद्रूपाणिस्नि ग्धानिचसितानिच॥ सलिलप्लावितानीवपरिजा ड्यानिमानवः॥ ४४॥ पश्येद्रक्तेनरक्तानितमांसिविवि धानिच॥ सासितान्यथकृष्णानिपीतान्यपिचमानवः ॥४५॥ सन्निपातेनचित्राणिविप्लुतानिचपश्यति॥ बहुधाचद्विधावापिसर्वाण्येवसमंततः॥ ४६॥ हीनांगान्यधिकांगानिज्योतींष्यपिचपश्यति॥ ॥

अर्थ—वायूने रोगी गदूळ, नांबूस, वांकडें, आणिजशीं कांहीं फिरत

आहेत अशीं रूपें पाहानीं.

पित्तानें– नीं सूर्य, काजवा, इंद्रधनुष्य, विद्युल्लता, त्याचीं रूपें; - आणि नांचणारे मयूर व सर्व वस्तु निळ्या रंगाच्या पहानीं.

कफानें– स्निग्ध आणि पांढरीं पाण्यांत बुडवून काढल्या प्रमाणें मंद आणि जड अशीं रूपें तो पहातो.

रक्तानें– तांबडी व किंचित पांढरीं, काळीं, आणि पिवळीं अशीं रूपें तो रोगी पहातो.

सन्निपातानें– नानाप्रकारचीं, विपरीत (म्ह. एकाचीं अनेक, दोन, किंवा अनेक रूपें चहूं कडे पहातो, दोन रंगाचीं किंवा अधिक रंगाचीं रूपें, आणि नानाप्रकारच्या ज्योती पहातो.

पित्तानें दुसरें परिम्लायि संज्ञक तिमिरहोतें तें सांगतो.

पित्तंकुर्यात्परिम्लायि मूर्छितंरक्ततेजसा॥ ४७॥ पीतादिशस्तथोद्योतान्न विंचापिसपश्यति॥ विकीर्यमाणान्वद्योतैर्दृष्ट्वास्तेजोभिरेवच॥ ४८॥ ॥ ॥

अर्थ– रक्ताच्या तेजानें मिश्र झालेल्या पित्ता पासून परिम्लायि रोग होतो; त्याच्या योगानें रोगी दिशा, आकाश, आणि सूर्य हे पिवळे आणि झाडें काजव्यानीं आणि तेजानीं भरलेलीं पहातो.

रागभेदानींलिंगनाशालाषड्विध्यत्वसांग.

वक्ष्यामिषड्विधंरागंलिंगनाशमतःपरं॥ रागोरुणो मारुतजःमादिष्टोम्लायीचनीलश्चतथैवपित्तात्॥ कफात्सितःशोणितजःसरक्तोसमस्तदोषप्रभवो विचित्रः॥ ४९॥ ॥ ॥ ॥

नीं नाना तऱ्हेचा रंग होतो.

वातिकरागाचें विशेषलक्षण सांग.

अरुणंमंडलंदृक्ष्यांस्थूलकाचारुणप्रभं॥ परिम्लायिनि रोगेस्यान्म्लायिनीलंचमंडले॥ ५१॥ दोषक्षयात्कदाचिन् स्यात्स्वयंतत्रप्रदर्शनम्॥

अर्थ-परिम्लायि रोगाचे ठायीं दृष्टीवर जाड्या काचे सारखें तांबडें मंडल होतें, तें म्लान, व निळें ही असतें- त्या मध्यें दोष कमी झाला असतां कदाचित् आपल्या आपण दिसतें- येथें दोष शब्दानें कोणी कोणी कर्म घेतात-

दृष्टिमंडलगतरागलक्षण.

अरुणंमंडलंवातात्चंचलंपरुषंतथा॥ ५१॥ पित्तान्मंडलमानीलंकांस्याभंपीतमेवच॥ श्लेष्मणाबहलंस्निग्धं शंखकुंदेंदुपांडुरं॥ ५२॥ चलत्पद्मपलाशस्थःशुक्लोविंदुरिवांभसः॥ मृद्यमानेचनयनेमंडलंनद्विसर्पति॥ ॥ ५३॥ प्रवालपद्मपत्राभमंडलंशोणितात्मकं॥ दृष्टिरागोभवेच्चित्रोलिंगनाशेत्रिदोषजे॥ ५४॥ यथास्वंदोष लिंगानिसर्वेषेवभवंतिहि॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ—वायूनें दृष्टिमंडल तांबडें, चंचल, आणि खरखरीत होतें; पित्तानें- दृष्टि मंडल किंचित निळेंवकांशाइनकें पिवळें होतें; कफानें- जाड, स्निग्ध, शंख, कुंदाचें फूल आणि चंद्र यां सारखें पांढरें असतें; आणि डोळा चोळला असतां हलणाऱ्या कमल पत्रावरच्या पाण्या

च्या बिंदु सारखें इकडे तिकडे पसरतें; रक्तापासून दृष्टि मंडळ, पोवळ्या सारखें किंवा रक्तकमला सारिखें तांबडें असतें; आणि त्रिदोषज लिंगनाशा मध्यें तऱ्हे तऱ्हेचें मंडल होतें; व सर्वांमध्यें त्या त्या दोषांचीं लक्षणें होतात-

मागें सांगितलेले वर्तुळें सांगावयाचे

अशा दृष्टिरोगांची संख्या-

षड्लिंगनाशाःषडिमेचरोगादृष्ट्याश्रयाःषट्चषडेवचस्युः॥५५

अर्थ- पूर्वी सांगीतलेले लिंगनाश ६ आणि वर्तुळें विदग्ध दृष्ट्यादि सांगावयाचे तें ६ मिळून १२ दृष्टि रोग होतात-

पित्तविदग्धदृष्टीचें लक्षण सां-

पित्तेनदुष्टेनगतेनदृष्टिंपीताभवेद्यस्यनरस्यदृष्टिः॥५७

तानिरूपाणिचतेनपश्येत्सर्वेनरःपित्तविदग्धदृष्टिः॥५८

अर्थ- पित्त दुष्ट होऊन वाढल्यानें ज्या मनुष्याची दृष्टि पिवळी होतें; व त्या योगानें तो सर्व पदार्थ पिवळ्या रंगाचे पाहातो, त्याला पित्त विदग्ध दृष्टि म्हणावें-

दिवांध्यल- (दिवांधळें)

प्राप्तेतृतीयंपटलंचदोषेदिवानपश्येन्निशिवीक्षतेसः॥

रात्रौसशीतानुगृहीतदृष्टिःपित्तात्मनावादपिनानपश्येत्॥५९

अर्थ- तिसऱ्या पटलांत दोष (पित्त) गेला असतां दिवसास रोग्याला दिसत नाहीं, रात्रीं गारव्या मुळें पित्त कमी झालें म्हणजे दिसतें-

कफविदग्धदृष्टीचें लक्ष-

तथानरःश्लेष्मविदग्धदृष्टिस्तान्येवशुक्लानिहिमन्यतेतु॥

अर्थ- त्याप्रमाणेंच कफविदग्ध दृष्टीचा पुरुषतीच रूपें पांढरीं पहातो-

नक्तांध्य (रातांधळें)

त्रिषुरिछतोयःपटलेषुदोषोनक्तांध्यमापादयतिप्रसह्य
॥५८॥ दिवाससूर्यांशुगृहीतदृष्टिःपश्येत्तुरूपाणिक-
फात्स्पभावात्॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-जो दोष (कफ) तिन्ही पटलांत राहून, रातांधळें उत्पन्न करितो;-तो दिवसास सूर्याच्या तापानें कमी झाल्या मुळें दिवसास दिसतें.

धूमदर्शिचेंलक्ष-

शोकज्वरायासशिरोभितापेरक्ताहतायस्यनरस्यदृष्टिः॥५९
धूम्रांस्तथापश्यतिसर्वभावान्सधूमदर्शीतिनरःप्रदिष्टः॥ ॥

अर्थ-शोक, ज्वर,आयास, आणि मस्तकताप त्यानीं पित्त कुपित होऊन ज्याच्या दृष्टिला विकार होतो, त्याला तेणें करून सर्व पदार्थ धुरकट दिसतात. त्या रोगाला शोक विदग्ध दृष्टी म्हणतात. त्या मुळें दिवसास मात्र धुरकट पदार्थ दिसतात; कारण; रात्रीं पित्त कमी असल्या मुळें निर्मळ दिसतें.

ह्रस्वदृष्टीचेंल-

योह्रस्वजात्योदिवसेषुकृच्छ्राद्रूपाणिरूपाणिचनेनपश्येत्॥६०

अर्थ-जो ह्रस्वजात्य पुरूष असतो, त्याला दिवसास मोठे पदार्थ बारीक दिसतात; कारण, त्या वेळेस दृष्टि मध्यगत दोष असतो, हाही रोग पित्तजन्य आहे.

नकुलांध्य-

विद्योतनेयस्यनरस्यदृष्टिर्दोषाभिपन्नानकुलस्ययद्वत्॥चि
त्राणिरूपाणिदिवासपश्येत्सवैविकारोनकुलांध्यसंज्ञः॥६१

अर्थ-ज्या नराची दृष्टि दोषानीं व्याप्त होऊन मुंगसाच्या डुबला सारखी चमकते, तो मनुष्य दिवसास नाना प्रकारचीं रूपें पहातो, त्या विकाराला-नकुलांध्य म्हणतात.

गंभीरदृष्टि-

दृष्टिर्विरूपाश्वसनोपसृष्टासंकोचमभ्यंतरतश्चयाति॥ रुजा
वगाढंचतमक्षिरोगंगंभीरकेतिप्रवदंतितज्ञाः॥६२॥ ॥

अर्थ-जी दृष्टि वायूनें विकृतहोऊन आंत संकोचित होते, व ठणकते, तिला गंभीरका म्हणतात-

आगंतुजलिंगनाश-

बाह्योऽनहींविहसंप्रदिष्टोनिमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्च॥
निमित्ततस्तत्रशिरोग्निनापात्तेयस्त्वग्निष्यंदनिदर्शनःसः६३

अर्थ-अभिघातज लिंगनाश दोनप्रकारचे होतात, एक निमित्तजन्य, व दुसरा अनिमित्तजन्य; त्या पैकीं शिरोग्नितापानें (विषदृक्षाच्या फुलावरून आलेल्या वाऱ्याचा स्पर्श मस्तकास झाल्यानें) होतो, तो निमित्त जन्य; त्या मध्यें रक्ताग्नि ष्यंदाचीं लक्षणें होतात-

अनिमित्तांचेंलक्ष-

सुरर्षिगंधर्वमहोरगाणांसंदर्शनेनापिचभास्करस्य॥
हन्येतदृष्टिर्मनुजस्ययस्यसलिंगनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञः॥६४॥
तत्राक्षिविस्पष्टमिवावभातिवैडूर्यवर्णाविमलाचदृष्टिः॥

अर्थ-देव, ऋषि, गंधर्व, महासर्प, आणि सूर्य त्यांकडे टक लावून पाहिल्यानें ज्या मनुष्याची दृष्टी नष्ट होते, तिला अनिमित्त लिंगनाश म्हणतात- त्या रोगांत डोळा स्वच्छ दिसतो, आणि दृष्टि वैडूर्य मण्या सारखी स्वच्छ (म्हणजे श्यामवर्ण) असते-॥ ॥इतिदृष्टिजाः॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥

मयन्मांसंचीयतेसिते॥एषकमृद्वधिमांसार्मबहुलंचय
क्लिन्नं॥६५॥स्थिरमस्तारिमांसाढ्यंशुक्लस्त्राव्य
र्मपंचमं॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-डोळ्याच्या पांढऱ्या भागावर पातळ, विस्तीर्ण, श्यामवर्ण, वनांबूस असें जें मांस वाढतें त्याला प्रस्तारि अर्म म्हणावें; शुक्लभागावर पांढरें, मृदु मांस फार दिवसानीं वाढतें, त्याला शुक्लार्म म्हणावें; कमलाप्रमाणें लाल व मृदु जें मांस वाढतें, त्याला रक्तार्म म्हणावें; जें मांस विस्तीर्ण, मऊ आणि काळजाप्रमाणें दिसतें, त्याला अधिमांसार्म म्हणतात; जें कठीण, वपसरणारें, स्राव रहित मांस वाढतें, त्याला स्नाय्वर्म म्हणावें.

शुक्तिरोग-

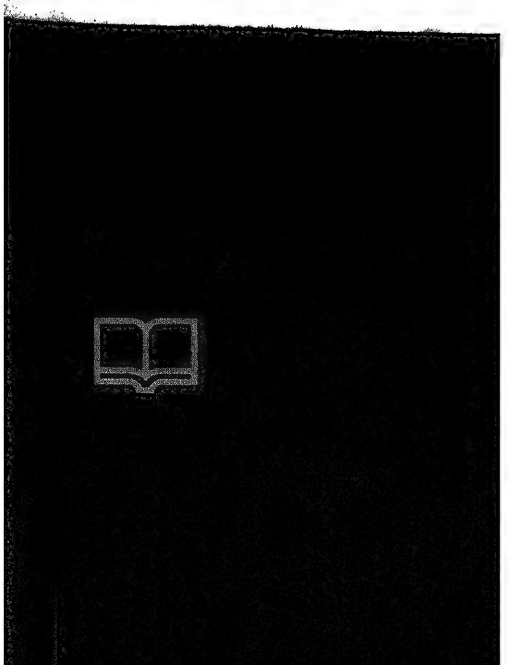
श्यावाःस्युःपिशितनिभास्रबिंदवो येशुक्त्याभासि
तानियताःसशुक्तिसंज्ञः॥६७॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-डोळ्याच्या श्वेत भागावर श्यामवर्ण, मांसतुल्य, शिंपी सारखे जे बिंदू होतात; त्यांना शुक्ति म्हणतात.

अर्जुन-(आहिरा)

एकोयःशशरुधिरोपमश्चबिंदुःशुक्लस्थोभवति
तदर्जुनंवदंति॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- शुक्ल भागावर सशाच्या रक्ता सारखा जो एक बिंदु उत्पन्न होतो, त्याला अर्जुन असें म्हणतात. व्यवहारांत आहिरा म्हणतात.

पिष्टक-

श्लेष्ममारुतकोपेनशुक्लेमांसंसमुन्नतम्॥ पिष्टव
त्पिष्टकंविद्म्यलाक्तादर्शसन्निभम्॥ ७८॥ ॥

अर्थ– कफवायूचा कोपानें शुक्ल भागावर पिठा सारखें जें मांस वाढतें, त्याला **पिष्टक** म्हणतात; तें मळकट अशी सारखें दिसतें-

जाल-

जालाभःकृष्णशिरोमहान्सरक्तःसंतानःस्मृतइह-
जालसंज्ञितस्तु॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ– शुक्ल भागावर शिरांचें मोठें दाट जाळ्या सारखें जाळें होतें; त्याला **जाल** असें म्हणतात-

शिराजपिटिका-

शुक्लस्थाःसितपिडकाःशिरावृतायास्ताभ्रूयादसित
मर्मोपजाःशिराजाः॥ ७९॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ– शुक्ल भागावर शिरानीं व्यापलेल्या पांढऱ्या पुळ्या होतात; त्याना **शिराजपिटिका** म्हणतात- त्या कृष्ण भागाच्याजवळ होत असतात-

बलास-

कांस्याभोऽभ्रुदरथवारिबिंदुकल्पोविज्ञेयोनयनसि
तेबलाससंज्ञः॥ ७०॥ ॥इतिशुक्लजाः॥ ॥ ॥

अर्थ– शुक्ल भागावर कांशा सारखा कवीण, अथवा पाण्याच्या बिंदु सारखा किंचित उंचलेला जो ग्रंथि होतो त्याला **बलास** असें- म्हणतात-॥ ॥इतिशुक्लजाः॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

पूयालस-

पक्वःशोथःसंधिजोयःसतोदःस्रवेत्पूयंपूतिपूया

लसाख्यः॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

अर्थ— नेत्राच्या संधीवर शोथ होऊन पिकून फुटतो; व त्यांतून दुर्गंध पू वाहतो; व त्याला ठसठस लागते. त्या रोगाला पूयालस असें म्हणतात.

उपनाह.

ग्रंथिर्नाल्पोदृष्टिसंधावपाकीकंडुप्रायोनीरुजस्तूपनाहः ७१

अर्थ— नेत्र संधीवर मोठी गांठ येते; ती थोडी पिकते; तिला कंडू पुष्कळ असते; ती दुखत नाहीं. त्या ग्रंथीला उपनाह असें म्हणतात.

स्त्रावकिंवानेत्रनाडी (लास्कर)

गत्वासंधीनश्रुमार्गेणदोषाःकुर्युःस्त्रावान्लक्षणैः
स्वैरुपेतान्॥तंहिस्त्रावंनेत्रनाडीतिचैकेतस्यालिंगं
कीर्तयिष्येचतुर्धा॥७२॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ— वातादि दोष अश्रुमार्गानें संधींत जाऊन स्वकीय लक्षण युक्त स्त्राव उत्पन्न करितात. त्या स्त्रावाला कोणी नेत्रनाडी म्हणतात; ती चार प्रकारची आहे; तिचें लक्षण सांगतों.

पाकःसंधौसंस्त्रवेद्यस्तुपूयंपूयास्त्रावोसौगदःसर्वज
स्तु॥श्वेतंसांद्रंपिच्छिलंसंस्त्रवेद्धिश्लेष्मास्त्रावोसौ
विकारोमतस्तु॥७३॥रक्तास्त्रावःशोणितायोविका
रःस्त्रवेदुष्णंतत्ररक्तंप्रभूतं॥हारिद्राभंपीतमुष्णांज
लंवापित्तास्त्रावःसंस्त्रवेत्संधिमध्यात्॥७४॥ ॥

अर्थ— पूयास्त्राव नेत्रसंधीवर सूज येऊन पिकते; व तिच्यांतून पू वहतो; हा रोग सन्निपातात्मक आहे.

श्लेष्मास्त्राव— ज्यांतून पांढरा, दाट, आणि चिकट पू वाहातो तो.

रक्तास्त्राव— ज्याविकारांतपुष्कळउष्ण रक्तस्त्रवतें तो,हो रक्तजहोय.

पित्तास्राव—ज्यामध्यें संधी मधून हळदवट पिवळें उष्ण पाणी वाहतें तो.

पर्वणी व अलजी-

ताम्रातन्वीदाहपाकोपपन्नाज्ञेयावैद्यैःपर्वणी वृत्तशोथा॥ जातासंधौसुकृष्णोलजीस्यात्- तस्मिन्नेवमथितापूर्वलिंगैः॥७५॥ ॥ ॥

अर्थ—नेत्राच्या शुक्ल कृष्ण संधीवर तांबडी, लहान, गोलाकार जी पिटिका होते; वजी दाह होऊन पिकते; तिला पर्वणी म्हणावें. आणि त्या च पिकाणीं पांच लक्षणांनींयुक्तजी मोठी पिटिका होते, तिला अलजी असें म्हणावें.

कृमिग्रंथि-

कृमिग्रंथिर्वर्त्मनःपक्ष्मणश्चकंडूकुर्युःकृमयःसंधिजाताः॥ नानारूपावर्त्मशुक्लांतसंधौचरंत्यतर्नयनंदूषयंतः॥७६॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ—डोळ्याचें पोट आणि पांपण्या त्यांच्या संधी मध्ये उत्पन्न झालेले नानाप्रकारचे कृमि कंडू वगैरेउत्पन्नकरितात; आणिडोळ्यांचेपोर वपांढराभाग त्यांचा जेथें संधी होतो तेथें जाऊन डोळ्याच्या आंतल्या भागाला दूषित करून आंत शिरतात; त्या गांठीला कृमिग्रंथि म्हणतात.

वर्त्मरोग-(पांपण्यांचेरोग)

उत्संगपिटिका-

अभ्यंतरमुरवीताम्राबाह्यतोवर्त्मतश्चया॥ सोत्संगोत्संगपिटिकासर्वजास्थूलकंडुरा॥७७॥ ॥

अर्थ- तोंडआंत असून डोळ्याचा पोटावर उचलून आलेली, नांवडी, मोठी, व कंडू फक्कजी पिटिका होते, तिला उत्संगपिटिका म्हणतात ही सन्निपातात्मक आहे.

कुंभिका.

वर्त्मनोपिटिकाध्माताभिद्यंतेचस्रवंतिच॥कुंभीकबी-
जसदृशाःकुंभीकाःसन्निपातजाः॥७८॥ ॥ ॥

अर्थ-पोटाच्या कडेवर कुंभीच्या बीजा सारख्या पिटिका होतात; त्या पिक-ल्या असतां फुगतात आणि फुटून वाहातात, त्यांस कुंभिका म्हणतात; त्या सन्निपातात्मक आहेत;

पोथकी.

स्त्राविण्यःकंडुराण्युत्थैरिक्तसर्षपसन्निभाः॥रुजावंत्य
श्चपिटिकाःपोथक्यइतिकीर्तिताः॥७९॥ ॥ ॥

अर्थ-तांबड्या मोहोऱ्या सारख्या, रक्तस्रवणाऱ्या, कंडू फक्क, जड, खुप णाऱ्या ज्यापिटिका होतात त्यांस पोथकी (खुपऱ्या) म्हणतात.

वर्त्मशर्करा.

पिडिकायारुवरास्थूलासूक्ष्माभिरभिसंवृता॥वर्त्म-
स्थाशर्करानामसरोगोवर्त्मदूषकः॥८०॥ ॥

अर्थ-डोळ्याच्या पोटावर जी पिटिका कठीण, व मोठी असून सभोंव ती बारीक पिटिकानीं वेष्टिलेली असते; तिला वर्त्मशर्करा म्हणतात. त्या रोगानें पांपण्या नासतात.

अर्शोवर्त्म.

एवंरुबीजप्रतिमाःपिडिकामंदवेदनाः॥श्लक्ष्णाः-
खराश्चवर्त्मस्थास्तदर्शोवर्त्मकीर्त्यते॥८१॥ ॥

अर्थ– कांकडीच्या बियासारख्या, मंदवेदन, गुळगुळीत, कठीणशा पिटिका डोळ्याच्या पोटावर येतात, त्यांना अर्शोवर्त्म म्हणतात.

शुष्कार्श.

दीर्घांकुरःखरस्तब्धोदारुणोभ्यंतरोद्भवः॥व्याधिरेषो तिविख्यातःशुष्कार्शोनामनामतः॥८२॥ ॥ ॥

अर्थ–डोळ्याच्या पोटाच्या आंत लांबट खररखरीत कठीण, दुःखदायक- असाजो मांसांकुर होतो; त्या व्याधीला शुष्कार्श म्हणतात. हा सन्निपातज आहे असें समजावें.

अंजना.

दाहनोदवतीताम्रापिटिकावर्त्मसंभवा॥मृद्वीमंदरुजासूक्ष्माज्ञेयासांजननामिका॥८३॥ ॥ ॥

अर्थ- दाह व टोचणीनें फक्क, तांबडी, मऊ, लहान, मंद पीडाकारक पिटिका डोळ्याच्या पोटावर होते, तिला अंजना म्हणतात. हीहि सन्निपातजच आहे. हिलाच रांजण गाडी व अंजुली म्हणतात.

बहलवर्त्म.

वर्त्मोपचीयतेयस्यपिडकाभिःसमंततः॥सवर्णाभिः स्थिराभिश्चविद्याद्बहलवर्त्मतत्॥८४॥ ॥ ॥

अर्थ—ज्याच्या डोळ्यावें पोट त्वक्समान वर्ण व कठीण पिटिकानीं चहूंकडून व्याप्त होतें; त्याच्या त्या रोगाला बहलवर्त्म म्हणावें; हें सन्निपातज आहे असें समजावें.

वर्त्मबंध.

कंडूमतात्पतोदेनवर्त्मशोथेनयोनरः॥नसमंस्तादये दक्षियत्रासौवर्त्मबंधकः॥८५॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-ज्याच्या डोळ्याचें पोट सूजल्या मुळें डोळा बरोबर झांकला जात नाहीं; त्याच्या त्या रोगाला वर्त्मबंधक म्हणावें; त्यास सूजेला कंड सुटते दोंचणी लागते; हा रोग त्रिदोषजन्य आहे.

क्लिष्टवर्त्म.

मृदूल्पवेदनंताम्रंयद्वर्त्मसममेवच॥अकस्माच्चभवेदक्तंक्लिष्टवर्त्मेतिनद्विदुः॥८६॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ—डोळ्याच्या खालचीं वरचीं दोन्हीं पोटें मृदु, अल्पवेदन, तांबूस, होऊन अकस्मात् लाल भडक होतात; त्या रोगाला क्लिष्टवर्त्म म्हणतात, हा रोग कफ रक्तज आहे.

वर्त्मकर्दम.

क्लिष्टंपुनःपित्तयुक्तंशोणितंविदहेद्यदा॥तदाक्लिन्नत्वमापन्नमुच्यतेवर्त्मकर्दमः॥८७॥ ॥ ॥

अर्थ—क्लिष्टवर्त्मच पुनः पित्तयुक्त रक्तानें जे झांजळतें, तेव्हां तें हि दूषित चिखला सारखें होतें; त्या व्याधिला वर्त्मकर्दम म्हणावें. हा पित्ताधिक सन्निपातात्मक होय.

श्यावर्त्म.

वर्त्मयद्वात्यतोंतश्चश्यावंशूनंसवेदनम्॥तदाहुःश्यावर्त्मेतिवर्त्मरोगविशारदाः॥८८॥ ॥ ॥

अर्थ—जें पोट बाहेरून व आंतून काळ वंडून सूजतें, व ठणकतें, त्याला श्यावर्त्म म्हणतात; हें वाताधिक त्रिदोष जन्य आहे.

प्रक्लिन्नवर्त्म.

अरुजंबात्यतःशूनंवर्त्मयस्यनरस्यहि॥प्रक्लिन्नवर्त्मतद्विद्यात्क्लिन्नमत्यर्थमंततः॥८९॥ ॥ ॥

अर्थ- जेंपोट अल्पवेदन, व बाहेरून स्रजलेलें, आणि कडेला फार चिकचिकीत असतें; त्याला प्रक्लिन्नवर्त्म म्हणावें. हा कफजविकार आहे.

अक्लिन्नवर्त्म.

यस्यधौतान्यधौतानिसंबध्यंतेपुनःपुनः॥ वर्त्मान्य परिपक्वानिविद्यादक्लिन्नवर्त्मतत्॥ ९०॥ ॥

अर्थ- ज्याच्या जोळ्याच्या पापण्या न धुतल्या किंवा धुतल्या तरी चिकट पाण्यानें पुनःपुनः एकमेकास चिकटतात; पोटें पिकून सुवानें चिकटतात असें नाहीं. त्यारोगाला अक्लिन्नवर्त्म म्हणतात.

वातहतवर्त्म.

विमुक्तसंधिनिश्चेष्टंवर्त्मयस्यनमील्यते॥ एतद्वातहतं वर्त्मजानीयादक्षिचिंतकः॥ ९१॥ ॥ ॥

अर्थ- ज्याचा संधि सुटला आहे, व ज्याची उघड झांप होत नाहीं असें जोळ्याचें पोट मिटत नाहीं; त्याला वातहतवर्त्म असें म्हणावें.

अर्बुद.

वर्त्मांतरस्थंविषमंग्रंथिभूतमवेदनं॥ आचक्षतेर्बुदमिनिसरक्तमवलंबितम्॥ ९२॥ ॥ ॥

अर्थ- डोळ्याच्या पोटाच्या आंतल्या बाजूला वाटोळा, मंदवेदन, किंचित तांबूस, जलद वाढणारा असाजो ग्रंथि होतो; त्याला अर्बुद म्हणतात. हें त्रिदोषात्मक होय.

निमेष.

निमेषणीःशिरावायुःप्रविष्टोवर्त्मसंश्रयः॥ प्रचालयतिवर्त्मानिनिमेषंनामतंविदुः॥ ९३॥

अर्थ- वर्त्माश्रित वायु उघड झांप करणाऱ्या शिरा मध्यें शिरून पाप-

ण्या-चाळविनो, त्या योगानें पांपण्या वरचेवर मिटतात: त्या रोगाला निमेष (डोळे मिचकावणें) म्हणतात-

शोणितार्श:

वर्त्मस्थोयोविवर्द्धेतलोहितोमृदुरंकुरः ॥तद्रक्तजंशोणितार्शश्छिन्नंछिन्नंप्रवर्धते॥ १४॥ ॥ ॥

अर्थ-रक्ताच्या योगानें डोळ्याच्या पोटांच्या आंतल्या अंगास तांबडा, व मृदु अंकुर वाढतो, त्याला शोणितार्श म्हणतात; त्याला वारंवार कापले तरी पुनः वाढतो.

लगण-

अपाकीकठिणःस्थूलोयोधिर्वर्त्मभवोरुजः॥ सकंडूः पिच्छिलःकोलसंस्थानोलगणस्त्वसृक्॥ १५॥ ॥

अर्थ-डोळ्याचा पोटावर बोरायेवढा मोठा, कठीण, कंडुयुक्त, बुळबुळीत ग्रंथि होतो; त्याला लगण म्हणतात: हा कफजन्य आहे, म्हणून ठणकत व पिकत ही नाहीं.

बिसवर्त्म-

त्रयोदोषाबहिःशोथंकुर्युश्छिद्राणिवर्त्मनोः॥ प्रस्रवत्यंतरुदकंबिसवद्बिसवर्त्मतत्॥ १६॥ ॥ ॥

अर्थ-निन्ही दोष कुपित होऊन डोळ्यांचीं पोटें सुजतात, व त्यानां छिद्रें पडतात, यांतून कमळ नंतू प्रमाणें आंत पाणी झिरपतें; त्या रोगाला बिसवर्त्म म्हणतात-

कुंचन-

वातायावर्त्मसंकोचंजनयंतियदामलाः॥ तदाद्रष्टुंन शक्नोतिकुंचनंनामतद्विदुः॥ १७॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- वातादिक दोष जेव्हां पापण्यांचा संकोच करितात, तेव्हां मनुष्याच्यानें डोळे उघडून पहावत नाहीं; त्या रोगाला कुंचन (कुच्छ्रोन्मील न) असें म्हणतात.

पक्ष्मकोप-(पडकेंस)

प्रचालिनानिवातेनपक्ष्माण्यक्षिविशंतिहि ॥ घृष्यं त्यक्षिसुहुस्तानिसरंभंजनयंतिच ॥९८॥ असितेसि तभागेचमूलकोशात्यतंत्यपि ॥ पक्ष्मकोपःसविज्ञेयः व्याधिःपरमदारुणः॥९९॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- वायूनें डोळ्याच्या पापण्या उरफाटून त्यांचे केंस डोळ्याच्या बुबुळाला वारंवार घासतात; त्या मुळें बुबुळाचे काळे, पांढरे, भागसुजतात; ते केंस मुळापासून सुटतात. त्या व्याधिला पक्ष्मकोप किंवा उपपक्ष्म म्हणतात. हा मोठा त्रास दायक आहे. व्यवहारांत पडकेंस म्हणतात.

पक्ष्मशात.

वर्त्मपक्ष्माशयगतंपित्तंरोमाणिशातयेत्॥ कंडूंदाहंच कुरुतेपक्ष्मशातंतमादिशेत्॥१००॥ ७॥ ७॥ ७॥ इतिनेत्ररोगनिदानंसमाप्तम्॥ ॥श्रीः॥ ७॥श्रीः

अर्थ- वर्त्म पक्ष्माच्या मूलाशीं राहाणारें पित्त कुपित होऊन केंस झडवितें; व डोळ्यास कंड सुटते, आणि आग होते. त्या रोगाला पक्ष्मशात म्हणतात. पक्ष्मशात आणि कुंचन हे रोग सुश्रुतोंत नाहींत, अन्यग्रंथांत आहेत, म्हणून सुश्रुतोक्त संस्कारलाभाधे येत नाहीं. ॥ ॥इतिनेत्ररोगनिदानसमाप्तम्॥

मधुकोशंसुनिर्मथ्यसारमाकृष्यवेमया॥ व्याख्याकृतामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रका- ——— -शिका॥१॥ ॥ ॥

शिरोरोगाश्चजायंतेवातपित्तकफैस्त्रिभिः॥ सन्निपातेन रक्तेनक्षयेणकृमिभिस्तथा॥ १॥ सूर्यावर्तानंतवातार्धवभेदकशंखकैः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- वात, पित्त, कफ त्यानीं ३; सन्निपातानें १; रक्तानें १; क्षयानें १; कृमीनीं १; सूर्यावर्त १; अनंतवात १; अर्धवभेदक १; आणि शंखक १ मिळून ११ प्रकारचे शिरोरोग (मस्तकशूळ) होतात-

वातज-

यस्यानिमित्तंशिरसोरुजश्चभवंतितीव्रानिशिचाति मात्रम्॥ बंधोपतापैःप्रशमश्चयत्रक्षिरोक्षितापःसस मीरणेन॥ २॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- ज्याचें मस्तक अकस्मात् दुखतें, व रात्रीस तर अधिकच होतें; बांधल्यानें किंवा शेकल्यानें उतरतें; त्याचा हा वातज शिरोरोग समजावा-

पैत्तिक-

यस्योष्णमंगारचितंतथैवभवेच्छिरोदह्यतिवाक्षिनासा॥ शी तेनरात्रौचभवेच्छमश्चशिरोक्षितापःसतुपित्तकोपात्॥ ३॥

अर्थ-ज्याचें मस्तक अंगार ठेवल्याप्रमाणें तप्त होतें; व डोळे आणि नाक हीं जळजळतात; शीत पदार्थानें किंवा रात्रीं शांत होतें; त्याचा मस्तक शूळ पित्तकोपानें होतो असें जाणावें

श्लेष्मिक-

शिरोभवेद्यस्यकफोपदिग्धंगुरुप्रतिस्तब्धमथोहिमंच॥ भ्रू नाक्षिकूटंवदनंचयस्यशिरोक्षितापःसकफप्रकोपात्॥ ४॥

अर्थ- ज्याचें डोकें आंतून कफानें सारवल्यासारखें, जड, बांधल्यासारखें,

आणि थंड होतें; व डोळे कजीर असून तोंडाला धोदरी येते; त्या चा हा मस्तक शूल कफ जन्य जाणावा:—

सन्निपातिक.

शिरोभितापेत्रितयप्रवृत्तेसर्वाणिलिंगानिसमुद्भवंति॥५॥

अर्थ-तिन्हीं दोषानीं उत्पन्न झालेल्या शिरोरोगामध्यें सर्वलक्षणें होतात.

रक्तज.

रक्तात्मकःपित्तसमानलिंगःस्पर्शासहत्वंशिरसोभवेच्च॥

अर्थ-रक्तजन्य शिरोरोगांत पैत्तिकशिरोरोगाचीं लक्षणें होतात, व डोक्याला स्पर्श सहन होत नाहीं.

क्षयज.

असृग्वसाश्लेष्मसमीरणानांशिरोगतानामिहसंक्षयेण॥६॥क्षवप्रवृत्तिःशिरसोभिनापःकंठोभवेदुपरुजोतिमात्रम्॥संस्वेदनछर्दनधूमनस्यैरसृग्विमोक्षैश्चविवृद्धिमेति॥७॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ—मस्तकांतील रक्त, वसा, कफ, आणि वायू त्यांचा क्षय झाल्यानें अत्यंत भयंकर मस्तकशूल होतो; त्यांत शिंका फार येतात, मस्तक तापतें; व त्यावर स्वेद, वांति, धूम पान, नस्य, आणि रक्तमोक्ष हे उपाय केले असतां तो वाढतो.

कृमिज.

निरूद्यतेयस्यशिरोतिमात्रंसंभक्ष्यमाणंस्फुरतीवचांतः॥घ्राणाच्चगच्छेद्रुधिरंसपूयंशिरोभितापःकृमिभिःसघोरः॥८॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ—ज्याच्या मस्तकाला अत्यंत शंकी लागते, व कृमी आंतून पोरवर

सूर्यावर्त.

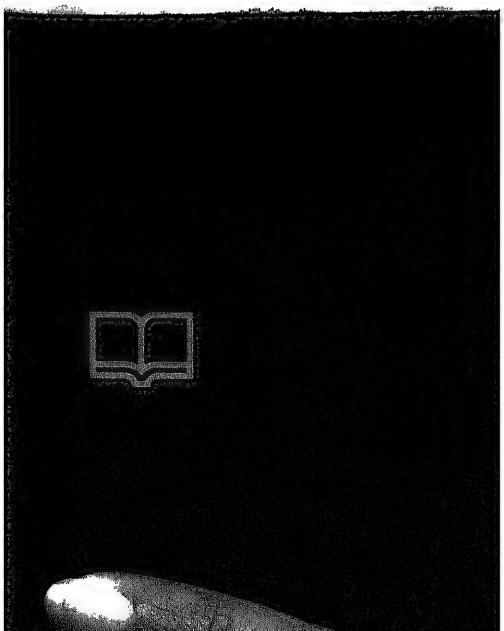
सूर्योदयंयाप्रतिमंदमंदमक्षिभ्रुवंरुक्समुपैतिगाढा।
विवर्धतेचांशुमतासहैवसूर्यापवृत्तोविनिवर्ततेच॥९॥
शीतेनशांतिंलभतेकदाचिदुष्णेनजंतुःस्करमाप्नुयाद्वा
सर्वात्मकंकष्टतमंविकारंसूर्यापवृत्तंतमुदाहरंति॥१०॥

अर्थ—सूर्योदया बराबर कपाळ दुखण्यास हळूहळू आरंभ होऊन जसजसा सूर्य चढतो तसतसा तो शूळ डोळे आणि भ्रुकुटी (भिंवया) या मध्यें अधीक होऊं लागतो; आणि सूर्य बरोबर वादून सूर्य मावळला म्हणजे नाहीं सा होतो. शीत किंवा उष्ण उपचारानें मनुष्याला सुख होतें. त्या सान्निपातिक विकाराला **सूर्यापवृत्त** म्हणतात.

अनंतवात.

दोषास्त्रिदुष्टास्त्रयएवमन्यांसंपीड्यगाढंसरुजांसकीनाम्॥
कुर्वंतिसाक्षिभ्रुविशंखदेशेस्थितिंकरोत्यासुविशेषतस्क॥११॥
गंडस्यपार्श्वेचकरोतिकंपंहनुग्रहंलोचनजांश्चरोगान्॥
अनंतवानंतमुदाहरंति-दोषत्रयोत्थंशिरसोविकारम्॥१२॥ ॥ ॥

अर्थ—तिन्ही दोष दुष्ट होऊन मानेच्या मागल्या शिरांस बळकट जखडून डोळे, भिवया, आणि आंख त्या ठिकाणीं राहून अत्यंत तीव्र वेदनाकरितात; व कानाच्या पुढल्या भागावर कंप होतो; हनवटी जखडते; नेत्ररोग होतात. त्या त्रिदोषजन्य मस्तक रोगाला **अनंतवात** असें म्हणतात.

अर्धावभेदक-(अर्धशिशि)

रूक्षाशनात्यध्यशनाग्वातावश्यमैथुनैः॥ वेगसंधा
रणायासव्यायामैःकुपितोनिलः॥ १३॥ केवलःसक
फोवार्द्धंगृहीत्वाशिरसोबली॥ मन्याभ्रूशंखकर्णा-
क्षिललाटार्धंनिवेदनाम्॥ १४॥ शस्त्रारणिनिभांकु
र्यात्तीव्रांसोर्धावभेदकः॥ नयनंवाथवाश्रोत्रमभि
हृन्द्योविनाशयेत् ॥ १५॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- रूक्षान्न, अतिभक्षण, अध्यशन, पूर्वदिशेकडचा वारा, दंव, मैथुन, वेगधारण, अयास, व्यायाम, ह्या कारणांनीं कुपित झालेला केवळ वायु किंवा कफयुक्त वायु अर्धे मस्तक धरून मानेच्याशिरा, भिवयी, डोळा, कान, ललाट, ह्यांसर्व एका बाजूचीं धरून कुऱ्हाडीनें घावघातल्यासारखी किंवा रवीनें घुसळल्यासारखी वेदना करितो. त्याला अर्धावभेदक म्हणतात. हा रोग फार वाढला असतां त्या बाजूचा डोळा जातो किंवा कान बहिरा होतो.

शंखक-

पित्तरक्तानिलादुष्टाः शंखदेशेविमूर्छिताः॥ तीव्ररु
ग्दाहरागंहिशोथंकुर्वंतिदारुणम्॥ १६॥ साशिरो-
विषवद्वेगानिरुंध्यासुगलंतथा॥ त्रिरात्राज्जीवितंहं
तिशंखकोनामनामतः॥ १७॥ त्र्यहाज्जीवतिभैष-
ज्यंप्रत्याख्यायास्यकारयेत्॥ इतिशिरोरोगनिदाने॥

अर्थ- दुष्ट झालेलें पित्त, रक्त, आणि वायु (येथें कफही दुष्ट आहे असें समजावें) फारवाढून अखांवर भयंकर सूज उत्पन्न करितात; तिला ठणका फार लागतो, आग फार होते, व ती लाल फार होते; ती विष वेगा

जोपर्यंत रोगी जगतो. परंतु प्रत्याख्यान करून चिकित्सा करावी.॥ ॥इतिशिरोरोगनिदानसमाप्तं ॥ ॥७॥७॥७॥७॥७॥७॥

मधुकोशः—

स्त्रीरोग.

प्रदरनिदान.

विरुद्धमद्याध्यशनादजीर्णाद्गर्भप्रपातादतिमैथुना
च्च॥यानातिशोकादतिकर्शनाच्चभाराभिघाताच्छय
नाद्दिवाच्च॥१॥तेश्लेष्मपित्तानिलसन्निपातेश्चतुःप्र
कारंप्रदरंवदंति॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ—विरुद्ध, मद्य, अध्यशन, अजीर्ण, गर्भपात, अतिमैथुन, अतिगमन, अतिशोक, उपवासादिकानीं कर्शन, जड ओझें वाहाणें, काष्ठादिकांचा-अभिघात, दिवानिद्रा; त्या कारणांनीं कफ, पित्त, वायु, आणि सन्निपात-त्या भेदानीं चार प्रकारचा प्रदर रोग (धुपणी) होतो.

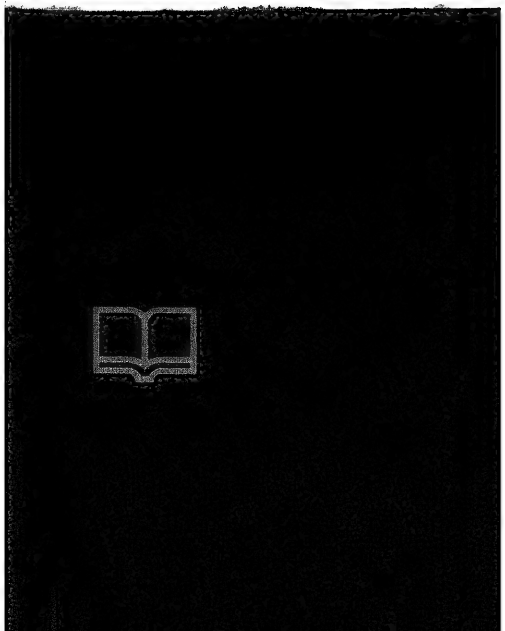
प्रदरांचेंसामान्यरूप.

असृग्दरंभवेत्सर्वैसांगमर्दैसवेदनम्॥२॥ ॥

अर्थ—सर्व प्रदरांमध्यें सांग मोडून येतें, वहानापायांलाकळ लागतात.

उपद्रव.

तस्यानिवृत्तौदौर्बल्यंश्रमोमूर्छामदस्तृषा॥दाहःप
लापःपांडुत्वंतंद्रारोगाश्चवातजाः॥३॥ ॥ ॥

अर्थ- तो प्रदर फार बादला असतां शक्ति कमी होते, थकवा येतो, मूर्छा येते, गुंगी येते, तहान लागते, तलखी होते, रोगिणी बडबड करिते; अंग पांदरें फटफटीत पडतें, झांपड पडते, आणि वातज रोग (आक्षेपकादिक) होतात-

श्लेष्मिक-

आमंसपिंडाप्रतिमंसपांडुपुलाकतोयप्रतिमंकफास्रु॥

अर्थ- कफ पास्रूल, आमरसयुक्त, बुळबुळीत, किंचित् पांढरा कोंड्याच्या पाण्या सारखा स्राव होतो; त्यालाच श्वेतप्रदर किंवा सोमरोग म्हणतात-

पैत्तिक-

सपीतनीलासितरक्तमुष्णंपित्तार्तियुक्तंभृशवेगिपित्तात्॥

अर्थ- पित्तानें- किंचित् पिंवळा, निळा, काळा, तांबडा, व कटत असा प्रदर वाहातो- त्यांत पित्ताच्या दाह चिमचिमादि पीडा होतात, व त्याचा वेग पुष्कळ असतो-

वातिक-

रूक्षारुणंफेनिलमल्पमल्पंवातार्तिवानासिशिनोदकाभं॥

अर्थ- वायूनें- रूक्ष, तांबूस, फेसाळलेला, मांस धुतलेल्या पाण्या सारखा, थोड थोडा प्रदर वाहतो; व त्यामध्यें वायूच्या पीडा होतात-

त्रिदोषज-

सक्षौद्रसर्पिर्हरिनालवर्णंमज्जप्रकाशंकुणपंत्रिदोषम्॥ नचाप्यसाध्यंप्रवदंतिनज्ञानत्रकुर्वीतभिषक्चिकित्साम्॥५॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- जो प्रदर मध, तूप, हरिनाळ, आणि मज्जा त्यांचा रंगासारखा-

व दुर्गंध युक्त असतो; तो त्रिदोषज जाणावा; हा असाध्य आहे म्हणून त्या वर वैद्यानें चिकित्सा करूनये-

विशुद्धार्तवलक्षण-

मासान्निःपिच्छदाहार्तिपंचरात्रानुबंधिच॥ नैवाति बहुलंनाल्पमार्तवंशुद्धमादिशेत्॥ ६॥ शशासृक्प्रति मंयच्चयद्वालाक्षारसोपमम्॥ तदार्तवंमज्ञांसंतिय- च्चाप्फनविरज्यते॥ ७॥ ॥इतिप्रदरनिदानम्॥ ॥

अर्थ—जें आर्तव (विटाळ) बुलबुळीत नसतें, व ज्यामध्येंदाह शूलादिक नसतात, व ज्याचा अनुबंध (महिन्यांतून) पांच दिवस पर्यंत असतो, व जें फारनसतें, व थोडें ही नसतें (मध्यम प्रमाणानें असतें) तें शुद्ध म्हणून समजावें; आणि जें सशाच्या रक्ता सारखें, किंवा अळिंस सारिखें लाल असतें, आणि ज्यांत फडकें भिजवून धुनलें असतां फडक्याला डाग राहात नाहीं, तें आर्तव शुद्ध समजावें॥ इतिप्रदरनिदानम्॥ ॥

योनिव्यापन्निनिदान-

विंशतिर्व्यापदोयोनेर्निर्दिष्टारोगसंग्रहे॥ मिथ्याचा रेणनाःस्त्रीणांप्रदुष्टेनार्तवेनच ॥१॥ जायंतेबीज दोषाच्चदैवाच्चशृणुताःपृथक्॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ—रोग संग्रहा मध्यें योनीचे वीस रोग सांगितले आहेत; ते मिथ्याहार विहारानीं, वदुष्टार्तवानें, बीजदोषानें, आणि दैवानें स्त्रियाना होतात; त्यांचीं वेगळीं लक्षणें सांगतों-

साफेनिलमुदावृत्तारजःकृच्छ्रेणमुंचति॥ २॥ वध्यो दुष्टार्तवांविद्याद्विप्लुतांनित्यवेदनाम्॥ परिप्लुतायां सवतिग्राम्यधर्मेणरुग्भृशं॥ ३॥ वाललाककेशा-

स्तब्धाशूलनिस्तोदपीडिता॥चतसृष्वपिचाद्या
सूपद्रवंत्यनिलवेदनाः॥४॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-ज्या योनीतून फेंसाळलेले आर्तव मोठ्या कष्टानें वाहते,तिला उदावृता म्हणतात. जिचें आर्तव दुष्ट झालें आहे तिला वंध्या म्हणतात. जिला निरंतर वेदना होते,तिला विप्लुता म्हणतात. जिला मैथुनानें फार पीडा होते,तिला परिप्लुता म्हणतात. जी योनी कर्कश, स्तब्ध असून शूलनोद युक्त असते तिला वातला म्हणतात. पहिल्याच्यार योनी (उदावृता,वंध्या, विप्लुता, आणि परिप्लुता)मध्यें वात वेदना होतात.

सदाहंक्षीयतेरक्तंयस्याःसालोहितक्षया॥सवात
मुद्भमेद्वीजंवामिनीरजसान्वितम्॥५॥प्रस्रंसिनी
स्रंसतेतुक्षोभितादुःप्रजायिनी॥स्थितंस्थितंहं
तिगर्भंपुत्रघ्नीरक्तसंक्षयात्॥६॥अत्यर्थंपित्त-
लायोनिर्दाहपाकज्वरान्विता॥चतसृष्वपिचाद्या
सूपित्तलिंगोल्बणोभवेत्॥७॥ ॥ ॥

अर्थ—जा योनींतून कढत रक्त वाहातें,तिला लोहितक्षया म्हणतात. जिच्यातून रजोयुक्त शुक्र वायूबरोबर वाहातें,तिला वामिनी म्हणतात. जी योनि स्थान भ्रष्ट होते, तिला प्रस्रंसिनी (अंग बाहेर येतेतें)म्हणतात. ही मरद स्त्यानें प्रसव नीट होत नाहीं. ज्या योनीमध्यें रक्तक्षय झाल्यानें गर्भ धरत नाहीं,तिला पुत्रघ्नी म्हणतात. जी योनि अत्यंत दाह,पाक (पिकणें),आणि ज्वर त्यांनीं युक्त असते तिला पित्तला म्हणतात.—पहिल्या च्यारी (रक्तक्षया,वामिनी,स्रंसिनी,आणि पुत्रघ्नी)मध्यें पित्ताचीं लक्षणें अधिक होतात.

अत्यानंदानसंतोषंग्राम्यधर्मेणगच्छति॥ कर्णिन्यांक-
र्णिकायोनौश्लेष्मासृग्भ्यांप्रजायते॥८॥ मैथुनेचरणा
पूर्वंपुरुषादनिरिच्यते॥ बहुशश्चातिचरणातयोबीजं
नविंदति॥९॥ श्लेष्मलापिच्छिलायोनिःकंडूयुक्तातिं-
शीतला॥ चतस्रृष्वपिचाद्यासुश्लेष्मलिंगोच्छ्रयोभवेत्॥१०॥

अर्थ- जी योनि कितीही मैथुन केलें तरी संतोष पावत नाहीं, तिला अत्या
नंदा म्हणावें. जी मध्यें कफरक्तापासून कर्णिका (कमळाच्या वाटीसार
खा मांसकंद) होते, तिला कर्णिनी म्हणावें. जी योनि असम्यक् मैथुनानें
पुरुषाच्या पूर्वीच दावते, तिला चरणा म्हणावें. म्हणजे जों पर्यंत पुरु
षाला सुख होत नाहीं त्या पूर्वीच ही विराम पावून बीजग्रहण करीत ना
हीं. जी योनि बहुवार मैथुनानें पुरुषाच्या मागून दवते, तिला अतिचर
णा म्हणतात. त्या दोघी मध्यें गर्भधारण होत नाहीं. जी योनि बुळबुळी
त, कंडुयुक्त, व अत्यंत थंड असते तिला श्लेष्मला म्हणतात. पहिल्या
च्यारी (अत्यानंदा, कर्णिनी, चरणा, आणि अतिचरणा) या मध्यें क-
फाचीं लक्षणें अधीक असतात.

अनार्तवाऽस्तनीषंढीखरस्पर्शाचमैथुने॥ अतिकाय
गृहीतायास्तरुण्यास्खंडिनीभवेत्॥११॥ विवृतानि
महायोनिःस्रूचीवल्कातिसंवृता॥ सर्वलिंगसमुत्था
नासर्वदोषप्रकोपजा॥१२॥ चतसृष्वपिचाद्यासुरस
र्वलिंगनिदर्शनम्॥ पंचासाध्याभवंतीहयोनयःसर्व
दोषजाः॥१३॥ ॥इतियोनिव्यापन्निदानम्॥ ॥

अर्थ- ज्या स्त्रीला विटाळ येत नाहीं व जिला स्तन नसतात, वजिचें
भग मैथुन काळीं खरखरीत लागतें तिला षंढी म्हणावें. ज्या तरुण

स्त्रीला मोठ्या शिश्नाच्या पुरुषाचा संग होतो, व तेणेंकरून तिची योनि अंडाप्रमाणें बाहेर पडते, तिला **अंडिनी** म्हणतात· जी योनि अत्यंत विद्रुत (वासलेली) असते तिला **महायोनि** म्हणतात· ज्या योनीचें द्वार अत्यंत संकुचित होतें, तिला **सूचीवक्त्रा** म्हणतात· सर्वदोषांच्या कोपानें सर्वांचीं लक्षणेंजीत होतात तिला **सन्निपातिका** म्हणावी· पहिल्या चारी (वंदी, अंडिनी, महा योनि, सूचिवक्त्रा) यांमध्यें सर्व दोषांचीं लक्षणें दिसतात· त्यां सर्व दोषजन्य पांच योनी असाध्य आहेत· ॥ ॥ इति योनिव्यापन्निदानम् ॥ ॥ ॥७॥ ॥७॥

योनिकंदनिदान·

दिवास्वप्नादतिक्रोधाद्व्यायामादतिमैथुनात् ॥ क्षता च्चनखदंतादैर्वाताद्याःकुपितामलाः ॥ १ ॥ पूयशोणितसंकाशंलकुचाकृतिसन्निभम् ॥ उत्पद्यतेयदा योनौनाम्नाकंदःसयोनिजः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ– दिवसास झोंप घेतल्यानें, अत्यंत क्रोधानें, व्यायामानें, अति मैथुनानें, नखदंतादिकांनीं क्षत झाल्यानें, वातादि दोषकुपित होऊन योनी मध्यें पू आणि रक्त यांच्या रंगा सारखा क्षुद्र फणसाच्या आकृति येवढा वाटोळा (म्हणजे बोरा येवढा) कंद उत्पन्न होतो; त्याला **योनिकंद** असें म्हणतात·

वातिकयोनिकंद·

रूक्षंविवर्णंस्फुटितंवातिकंतंविनिर्दिशेत् ॥ ॥

अर्थ– जो कंद रूक्ष, विवर्ण, भेगाकलेला होतो, त्याला **वातिक** म्हणावें·

पैत्तिकयो-

दाहरागज्वरयुतंविद्यात्पित्तात्मकंतुतम्॥३॥ ॥

अर्थ-जो कंद दाह, लाली, आणि ताप त्यांनीं फक्त होतो त्याला पैत्तिक म्हणावें.

श्लेष्मिक-

नीलपुष्पप्रतीकाशंकंडूमंतंकफात्मकम्॥

अर्थ-जो कंद अळशीच्या फुला सारखा निळा व कंडु युक्त होतो, तो कफात्मक समजावा.

सन्निपातात्मक-

सर्वलिंगसमायुक्तंसन्निपातात्मकंवदेत्

इतियोनिकंदनिदानम्॥४॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-जो कंद सर्व दोषांच्या लक्षणांनीं युक्त असतो, त्याला सन्निपातात्मक म्हणावें.॥ ॥इतियोनिकंदनिदानम्॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मूढगर्भनिदान-

गर्भपात-

भयाभिघातनीक्ष्णोष्णपानाशननिषेवणात्॥

गर्भेपतितरक्तस्यसशूलंदर्शनंभवेत्॥१॥ ॥

अर्थ-भय, अभिघात, तीक्ष्णोष्ण अन्नपाण्याचें सेवन; या कारणांनीं गर्भ पात होत असतां शूलयुक्त रजोदर्शन होतें.

स्त्राव आणि पातयोंचा काळ-

आचतुर्थात्ततोमासात्स्त्रवेद्गर्भोविदूषितः॥ तत-

स्थिरशरीरस्यपातःपंचमषष्ठयोः॥२॥ ॥

अर्थ-चौथ्या महिन्या पर्यंत गर्भ पातळ अवस्थेंत असल्या मुळें-तो स्त्रवतो म्हणून त्याला स्राव म्हणतात; आणि तेथून पुढें पांचव्या सहाव्या महिन्या मध्यें शरीर बनल्यावर जो गर्भ पडतो; त्याला पात म्हणतात-

गर्भ अकालीं कशानें पडतो त्या विषयीं निदानपूर्वक दृष्टांत सांगतो-

गर्भोऽभिघातविषमासनपीडनाद्यैः पक्वं द्रुमादिवफलंपततिक्षणेन॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- अभिघात, विषम आसन, आणि पीडनादिक त्या कारणांनीं जसें पिकलेलें फळ (जें केवळ देंठास लागलेलें असतें) अभिघातानें क्षणांत झाडावरून पडतें, तसा गर्भ तत्काळ पडतो-

प्रसूत होतेवेळीं मूढ गर्भ कशानें होतो तो सांगतो-

मूढः करोति पवनः खलु मूढगर्भंशूलं च योनिजठरादिषु मूत्रसंगम्॥४॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-मूढ (कुंठितगति) वायु गर्भाला मूढ (अडवा) करितो; आणि योनि व पोट त्यांचा ठिकाणीं शूळ उत्पन्न करितो; व मूत कोंडतो-

मूढगर्भाच्या आठ प्रकारच्या गति-

मुद्योनिलेनविगुणेनततःसगर्भः संरुद्धमार्गमतीव्य बहुधासमुपैतियोनिम्॥ द्वारंनिरुध्यशिरसाजठरेणकश्चित्कश्चित्शरीरपरिवर्तितकुक्षिदेहः॥ ॥५॥ एकेनकश्चिदपरस्तुभुजद्वयेनतिर्यग्गतोभवतिकश्चिदवाङ्मुखोन्यः॥ पार्श्वोपवृत्तगति

रेतिनश्चैवकश्चिदित्यष्टधागतिरियंहिपराचतुर्था॥ ६॥से
कीलकःप्रतिखुरःपरिघोथबीजस्तेषूर्ध्वबाहुचरणैःशि
रसाचयोनिम्॥ संगीचयो भवतिकीलकवत्सकीलो-
दृश्येःखुरैःप्रतिखुरःसहिकायसंगी॥७॥गच्छेद्भुज
द्वयशिराःसचबीजकारव्यायोनौस्थितःसपरिघःपरि-
घेनतुल्यः॥८॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ— विगुण वायूनें गर्भ विपरीत (अडवा) होऊन अनेक प्रकारानीं यो
निद्वाराशीं येतो, त्या पैकीं मुख्य आठप्रकार आहेत, ते येणेंप्रमाणें;-१ को
णी गर्भ मस्तकानें योनीचें द्वार बंद करून येतो, २ कोणी पोटानें योनी कडे
येतो, ३ कोणी शरीर वळल्यानें कुबडा होऊन येतो, ४ एखादा गर्भ एक
हात बाहेर काढूनन येतो, ५ दुसरा दोन्ही हात बाहेर काढून येतो, ६ को-
णी अगळा प्रमाणें आडवा येतो, ७ कोणी मान मोडल्या सुद्धें खाली तों
ड होऊन येतो, ८ तसाच कोणी पार्श्व भागानें दुमडून योनिद्वारा कडे येतो;
ह्या प्रमाणें गर्भाची आठ प्रकारची गति होने. दुसरी चार प्रकारची ग-
ति होने ती सांगतों, ती येणें प्रमाणें;- १ संकीलक, २ प्रतिखुर, ३ परिघ,
४ बीज. यां पैकीं जो गर्भ हात पाय वरती करून डोक्यानें योनीकडे ये
ऊन खिळ्या सारखा अडकतो तो संकीलक, ज्या गर्भाचे हात पाय
खुरा सारखे बाहेर दिसून शरीर अडकून राहातें तो प्रतिखुर, जो-
गर्भ दोन हात आणि मस्तक पुढें करून अडकतो तो बीजक, आणि जो
परिघा प्रमाणें योनींत अडकून राहातो तो परिघ होय.

असाध्यमूढगर्भआणिगर्भिणीचेंलक्षण.

अपविद्धाशिरायातुशीतांगीनिरपत्रपा॥ नीलोद्भूत
शिराहंतिसागर्भंसचनांतथा॥९॥ ॥ ॥

अर्थ- ज्या गर्भिणीच्या मानेचा कांहा मोडल्या मुळें मान सांवरत नाहीं, अंग गार पडतें, व लज्जा राहात नाहीं, व जिच्या कुशीवर हिरव्या निळ्या शिरा उठतात ती गर्भिणी व तो गर्भ एकमेकांस मारतात-

पोटांतगर्भमेल्याचेंलक्षण-

गर्भास्पंदनभावोनांप्रणाशःश्यावपांडुता॥ भवेदु
च्छ्वासपूतित्वंशूननांतर्मृतेशिशौ॥१०॥ ॥ ॥

अर्थ- गर्भाची हालचाल राहाते, प्रसववेदना (वेणा) बंद होतात, अंगाहिरवें निळें होतें, आणि उच्छ्वासाला दुर्गंधि येते, आणि आंत मेलेलें पोर फुगल्या मुळें पोटाला फुगवटी येते.

गर्भमरणहेतु-

मानसागंतुभिर्मातुरुपतापैःप्रपीडितः॥ गर्भोव्या
पद्यतेकुक्षौव्याधिभिश्चप्रपीडितः॥११॥ ॥

अर्थ- मातेच्या मानसिक व आगंतुक दुःखानीं किंवा रोगानीं गर्भाला पीडा होऊन तो गर्भ शयांत मरतो.

गर्भिणीचेंदुसरेंअसाध्यलक्षण-

योनिसंवरणंसंगःकुक्षौमरुल्लएवच॥हन्युःस्त्रि
यंमूढगर्भोयथोक्ताश्चाप्युपद्रवाः॥१२॥इ-मू-ग-नि-

अर्थ- वायूच्या योगानें योनीचा संकोच, कुशी मध्यें गर्भ अडकून राहाणें, आणि मरुल्ल शूल, व आक्षेपक, कास, श्वासादिक उपद्रव, हे झाले म्हणजे ती गर्भिणी जगत नाहीं.॥ इतिमूढगर्भनिदानम्॥

मधुकोशंकृतंनिर्म्यसारमाकृष्यवेमया॥ व्याख्याकृतम
हाराष्ट्रीमाधवार्यप्रकाशिका॥१॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सूतिकारोगनिदान-

अंगमर्दोज्वरःकंपःपिपासागुरुगात्रता॥ शोथःशूला
तिसारोचसूतिकारोगलक्षणम्॥ १॥ मिथ्योपचारा-
त्संक्लेशाद्दिषमाजीर्णभोजनात्॥ सूतिकायाश्चयेरो
गाजायंतेदारुणास्तके॥२॥ ज्वरातिसारशोथाश्च-
शूलानाहबलक्षयाः॥ तंद्रारुचिप्रसेकाद्याःकफवा
तामयोद्भवाः॥ ३॥ कृच्छ्रसाध्याहितेरोगाःक्षीणमां
सबलाग्नितः॥ तेसर्वेसूतिकानाम्नारोगास्तेचाप्यु-
पद्रवाः॥४॥ ॥इतिसूतिकारोगनिदानम्॥ ॥

अर्थ– अंग मोडून येणें, ज्वर, कांपरें, तृषा, अंगाला जडत्व, सूज, शूळ, आणि दाह हीं लक्षणें झालीं म्हणजे सूतिका रोग (बाळंत रोग) झाला आहे म्हणून समजावें. बाळंतिणीला भलत्या उपचारानें, किंवा दोष-जनक अन्नपान सेवन केल्यानें, अथवा विषमाशन, अजीर्ण भोजना दिकें करून जे रोग होतात ते मोठे भयंकर होतात; ते येणें प्रमाणें:– ज्वर, दाह, सूज, शूळ, पोटफुगणें, आणि अशक्तता व कफवातजन्य रो गां पासून उत्पन्न होणारे; तंद्रा, अन्नद्वेष, आणि तोंडाला पाणी सुटणें, इत्यादि विकार अशक्तता व अग्नि मांद्य असल्या मुळें कृच्छ्र साध्य हो तात. त्या सर्व ज्वरादि रोगांना सूतिकारोग म्हणतात. त्या पैकीं ए-कादा रोग प्राधान होऊन बाकीचे उपद्रव रूपानें असतात.॥इ.सू.रो.नि.

स्तनरोगनिदान-

सक्षीरोवाप्यदुग्धोवादोषः प्राप्यस्तनौस्त्रियः॥ प
दूष्यमांसरुधिरंस्तनरोगायकल्पते॥१॥ पंचानाम
पितेषांहिरक्तजंविद्ध्यिंविना॥ लक्षणानिसमाना

निबात्यविद्रधिलक्षणैः॥ इतिस्तनरोगनिदानं॥

अर्थ– वातादि दोष, गर्भिणी किंवा प्रसूत स्त्रीच्या सदुग्ध किंवा अ दुग्ध स्तनांत येऊन मांस रक्त दुष्ट करून स्तन रोग उत्पन्न करितो· स्तनरोग (खांडुक) पांच प्रकारचे होतात; त्या पांचांचीं लक्षणें· रक्तविद्रधि खेरीज करून बात्य विद्रधि लक्षणा सारखीं होतात·इ·

स्तन्यरोग·

गुरुभिर्विविधैरन्नैर्दुष्टैर्दोषैःप्रदूषितम्॥ क्षीरं· धात्र्याःकुमारस्यनानारोगायकल्पते॥१॥ ॥

अर्थ– गुर्वादि नाना प्रकारच्या अन्नांनीं दोष दुष्ट होऊन मातेचें दुग्ध नासतें, तेणें करून बाळकाला नाना तऱ्हेचे रोग होतात·

वातादिकानींदूषित दुग्धाचेंलक्षण·

कषायंसलिलप्रायंविस्तब्धंमारुतदूषितम्॥ कट्व म्ललवणंपीतरागिमत्यित्तसंज्ञितम्॥२॥ कफदु ष्टंघनंतेयेनिमज्जतिस्फपिच्छिलम्॥ द्विलिंगंद्वंद्व जंविद्यात्सर्वलिंगंत्रिदोषजम्॥३॥ ॥ ॥

अर्थ– जें दुग्ध तुरट व पाण्यावर तरंगणारें असतें तें वात दूषित· होय· व जें तिखट, अंबट, आणि खारट असून ज्यावर पिवळ्या रेषा· दिसतात तें पित्तदूषित समजावें· व जें दूध घट्ट व बुळबुळीत असून पाण्यांत टांकलें असतां तळीं बसतें तें कफदुष्टजाणावें· दोन दोन दो षांचीं लक्षणें ज्यांत दिसतात तें द्वंद्वज जाणावें, आणि ज्या मध्यें तीन· दोषांचीं लक्षणें दिसतात तें त्रिदोष दुष्ट जाणावें·

शुद्धदुग्धाचेंलक्षण.

अदुष्टंचांबुनिक्षिप्तमेकीभवतिपांडुरम्॥मधुरंचावि
वर्णंचतत्प्रसन्नंविनिर्दिशेत्॥४॥इतिस्तन्यरोगनि०
इतिस्त्रीरोगनिदानम्॥॥७॥॥८॥॥

अर्थ- जेंदूध पाण्यांत घालले असतां त्याशीं मिळतें; व पांढरें आणिमधुर असून चेरंग नसतेंतें सुदूम्हणून समजावें-॥॥इतिस्तन्यरोगानि दानम्॥॥इति स्त्रीरोगनिदानम्॥॥॥॥

मधुकोशंसकानिर्मथ्यसारमाकृष्यवेमया॥व्याख्याकृतामहारा-
ष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥१॥॥॥॥॥॥

बालरोगनिदान.

त्रिविधःकथितोबालःक्षीरान्नोभयवर्त्तनः॥स्वा-
स्थ्येनाक्ष्यामदुष्टाभ्यांदुष्टाभ्यांरोगसंभवः॥१॥॥

अर्थ- दूध पिणारा, आणि अन्न खाणारा, आणि नुस्तें अन्न खाणा रा असा तीन प्रकारचा बालक असतो; तीं दुष्ट नसलीं तर बालक निरोगी असतो, आणि दुष्ट असलीं तर तो रोगी होतो.

वातदुष्टंशिशुस्तन्यंपिबन्वातगदातुरः॥क्षामस्वरः
कृशांगःस्याद्भृशंविण्मूत्रमारुतः॥२॥॥॥

अर्थ- वायूनें दुष्ट झालेलें दूध पिणाऱ्या बालकाला वात रोग होतात; ते असे कीं, त्याचा शब्द खोल जातो, शरीर कृश होतें, आणि मलमू त्र वायू हे बंद होतात.

स्विन्नोभिन्नमलोबालःकामलापित्तरोगवान्॥
तृष्णालुरुष्णासंवीगःपित्तदुष्टंपयःपिबन्॥३॥॥

अर्थ- पित्तदुष्ट दूध पिणाऱ्या बालकाला घाम येतो, मळपानळ होतो, कावीळ होते, व पित्तरोग होतात तेः- (तृषा लागते, व सर्वांगाला कडकी असते.)

कफदुष्टंपिबन्क्षीरंलालालुःश्लेष्मरोगवान्॥
निद्रार्दितोजडःशूनःसुप्तक्षर्दनःशिशुः॥४॥

अर्थ- कफ दुष्ट दूध पिणाऱ्या बालकांच्या तोंडांतून लाळफार वाहते, व कफ रोग होतातः- (झोंप येते, अंगजड होतें, सूज येते, डोळ्यांना पांडुकी असते, वांति होते.)

लेंकराच्याअंतर्गतवेदना
जाणण्याचाउपायः

शिशोस्तीव्रामतीव्रांचरोदनाल्लक्षयेद्रुजं॥सयंस्पृशेद्रुशंदेशंयत्रचस्पर्शनाक्षमः॥५॥तत्रविद्याद्रुजंमूर्ध्निरुजंचाक्षिनिमीलनात्॥कोष्ठेविबंधवमथुस्तनदंशान्नकूजनैः॥६॥आध्मानपीडनमनंजठरोन्नमनैरपि॥वस्तौगुत्वेचविण्मूत्रसंगोत्रासदिगीक्षणैः॥७॥स्रोतांस्यंगानिसंधींश्चपश्येद्यत्नात्मुहुर्मुहुः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- मुलांच्या रडण्या वरून त्यांची कमजास्त पीडा समजावी. तो बाळ ज्या ठिकाणीं वारंवार हात लावील त्या ठिकाणीं, वजेथें आपणास हात लाऊं देणारनाहीं त्या ठिकणीं त्याचें कांहीं तरी दुखत आहे असें समजावें. डोळे मिटण्या वरून मस्तक दुखतें म्हणोन समजावें, मलावरोध, ओकारी, स्तन चावणें, व पोटांतगुर्गुरणें, पोटफुगणें, पाउनमणें, आणि पोट उचलणें, त्या लक्षणानीं

त्यांच्या कोळ्यांत पीडा आहे म्हणून समजावें. मळमूत्र कोडणें, उचकणें, आणि चहूंकडे पाहाणें ईहींकरून त्याच्या वस्तींत आणि गुह्य स्थानीं पीडा होत आहे म्हणून समजावें. वेद्यानें त्याचीं स्रोतसें (नाक, नोंड, कान, वगैरे द्वारें) हातपाय वगैरे अवयव, आणि संधी वारंवार पाहावे.

कुकूणक.

कुकूणकःक्षीरदोषाच्छिम्पूनामेववर्त्मनि॥८॥
जायतेतेननेत्रंचकंडूरंचस्रवेन्मुहुः॥शिशुःकुर्या
ल्ललाटाक्षिकूटनासाविघर्षणम्॥९॥शक्नोनार्कंच
मांद्दष्टुंनवर्त्मोन्मीलनक्षमः॥ ॥ ॥

अर्थ- कुकूण (बाळरुपऱ्या) हा रोग मुलानांच दुधांच्या दोषानें होतो. त्या योगानें त्यांचे डोळे खाजतात, आणि गळ लागते. डोळ्याला रूप आलीं म्हणजे लेंकरूं कपाळ, डोळे, आणि नाक चोळतें, त्याला उन्हाकडे पाहावत नाहीं, वडोळे उघडत नाहींत.

पारिगार्भिक. (अवयणें.)

मातुःकुमारोगार्भिण्याःस्तन्यंप्रायःपिबन्नपि॥
॥१०॥कासाग्निसादवमथुतंद्राकार्श्यारुचिक्लमैः॥
युज्यतेकोष्टवृध्याचतमाहुःपारिगार्भिकम्॥११॥
रोगंपरिभवारब्धंचदद्यात्तत्राग्निदीपनम्॥ ॥

अर्थ- गार्भिणी मातेचें दूध लेंकरूं प्यालें असतां त्याला खोकला, अग्निमांद्य, शांति, झोंपड, अरुचि, आणि क्लम हे होतात; व नें पोट होणें; व त्याचें पोट मोठें होऊन टिचटिचित दिसतें; त्या रोगाला पारिगार्भिक किंवा परिभव म्हणतात; त्या वर अग्निदीपन औषध योजावें.

तालुकंट (टाळूपडणें-)

तालुमांसेकफःकुद्धःकुरुतेतालुकंटकम्॥१२॥तेन तालुप्रदेशस्यनिम्ननामूर्ध्विजायते॥तालुपातस्तु नद्वेषःकृच्छ्रासानंशकृद्व्रणम्॥१३॥तुंडक्षिकंठास्यरु जाग्रीवादुर्धरनाबमिः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ– तालूच्या मांसा मध्यें कफ कुपित होऊन तालुकंटक रोग होतो; तेणें करून टाळूला खळगा पडतो, व टाळा खालीं लोंबतो; लेंकरूं थान घेत नाहीं, पिऊं लागलें तर मोठ्या कष्टानें पितें; पातळ मळ होतो; ताहान लागते; डोळे, घसा, आणि तोंड हीं दुखतात; मान सावरत नाहीं, आणि जें दूध पितो तें ओकतो-

महापद्मविसर्प (धांवरें-)

विसर्पस्तुशिशोःप्राणनाशनोवस्तिशीर्षजः॥१४ पद्मवर्णोमहापद्मोरोगोदोषत्रयोद्भवः॥शंखाभ्यां हृदयंयातिहृदयाद्वागुदंव्रजेत्॥१५॥ ॥ ॥

अर्थ– लेंकरांच्याडोक्याला किंवा वस्तीला धांवरें होतें, त्या मुळें लेंकरूं जगत नाहीं; तें धांवरें लांबड्या कमळाच्या पानाप्रमाणें लाल असतें; हा महा पद्म रोग त्रिदोषज आहे-हा अर्शावर उत्पन्न होऊन उरापर्यंत येतो, अथवा हृदया वर होऊन गुदा पर्यंत जातो-

दुसरेविकारबाळकांस होतातनेसां-

क्षुद्ररोगेचकथितेअजगल्ल्याहिपूतने॥ज्वराद्या-व्याधयःसर्वेमहतांयेपुरेरिताः॥१६॥बालदेहे पितेनहृद्विज्ञेयाःकुशलैःसदा॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- क्षुद्ररोगनिदानामध्यें अजगल्ली आणि अहिपूतना सांगीतल्या आहेत त्या, व ज्वरादि सर्व रोगजे मोठ्यांस होतात म्हणून पूर्वी सांगितलें आहे, ते बालकांस देखील तसेच होतात; असें कुशल वैद्यानीं जाणा.

सामान्यग्रहजुष्टलक्षण.

क्षणादुद्विजतेबालःक्षणाल्लस्यतिरोदिति॥१७॥ नखैर्दंतैर्दारयतिधात्रीमात्मानमेवच॥ऊर्ध्वंनिरीक्षतेदंतानुत्खादेत्कूजतिजृंभते॥१८॥भ्रुवौक्षिपतिदंतौष्ठंफेनंवमतिचासकृत्॥क्षामोतिनिशिजागर्तिश्लूनांगोभिन्नविट्स्वरः॥१९॥मांसशोणितगंधिश्चनच्चाभातियथापुरा॥सामान्यग्रहजुष्टानांलक्षणंसमुदाहृतम्॥२०॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ—लेंकराला कांहीं लागीर झालें म्हणजे तेक्षणांत विव्हळ होतें, क्षणांत त्रासतें, रडतें, नखांनीं व दांतांनीं आपल्याला व आईला ओरबाडतें व चावतें, वर पाहातें, दांत खातें, किंकाळी मारतें, जांभया देतें, कपाळाला अठ्या घालतें, दांत ओंठ चावतें, वारंवार तोंडांतून फेंस निघतो, तें रोड होतें व रात्रीचें निजत नाहीं; त्याच्या अंगाला धोदरीयेते; मळ पातळ होतो व घसा बसतो; त्याच्या अंगाला रक्त मांसाची घाण येते; पूर्वी प्रमाणें तें खात नाहीं; हें सामान्य ग्रहाचें लक्षण होय.

स्कंदग्रहगृहीतलक्षण.

एकनेत्रस्यगात्रस्यस्रावःस्यंदनकंपनम्॥अर्धदृष्ट्यानिरीक्षतेवक्त्रास्योरक्तगंधिकः॥२१॥दंतान्खादतिविस्रस्तःस्तन्यंनेवाभिनंदति॥स्कंदग्रहगृहीतानांरोदनंचाल्पमेवच॥२२॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- लेंकरांच्या एका डोळ्यांतून पाणी येतें, एक बाजू फुरफुरते, व थरथर कांपते, तें अर्ध्या दृष्टीनें पाहातें, तोंड वांकडें होतें. रक्ताची दुर्गंधी येते, तें दांत खातें, अंगगळतें, तें धान घेत नाहीं, आणि थोडें रडतें. हें स्कंद ग्रह लागल्याचें लक्षण होय.

स्कंदापस्मारलक्षण.

नष्टसंज्ञोवमेत्फेनंसंज्ञावानतिरोदिति॥पूयशो
णितगंधिस्त्वंस्कंदापस्मारलक्षणम्॥२३॥ ॥

अर्थ- लेंकरूं बेशुद्ध होतें, फेंस ओकतें, सावध झालें म्हणजे फार रडतें, त्याच्या अंगाला पू रक्ताची घाण येते, त्या लक्षणावरून स्कंदापस्मार ग्रहांची पीडा आहे म्हणून समजावें.

शकुनिग्रहलक्षण.

स्रस्तांगोभयचकितोविहंगगंधिःसास्रावव्रणप
रिपीडितःसमंतात्॥स्फोटेश्चप्रचिननुःसदाह
पाकैर्विज्ञेयोभवतिशिशुःक्षतःशकुन्या॥२४॥ ॥

अर्थ- शकुनिग्रहानें पीडलेलें लेंकरूं गळून जातें, भयानें उचकतें, त्याच्या अंगाला पक्ष्याची घाण येते, सर्वबंदें पडून त्यांतून लसवाहाते; सर्व अंगावर फोड उठतात; ते पिकतात, दाह होतो.

रेवतीग्रहलक्षण.

व्रणैःस्फोटैश्चितंगात्रंपंकगंधमसृस्रवेत्॥भिन्न
वर्चाज्वरीदाहीरेवतीग्रहलक्षणम्॥२५॥ ॥

अर्थ- रेवतीग्रहाच्या पीडेनें लेंकराचें अंगव्रणांनीं व फोडांनीं व्याप्त होतें; त्यांतून जें रक्त वाहतें त्याला चिखलाची घाण येते. ढाळ होतात, तापयेतो, अंगाचा दाह होतो.

पूतनाग्रहलक्षण-

अतीसारोज्वरस्तृष्णानिर्यक्प्रेक्षणरोदनम् ॥ नष्ट
निद्रस्तथोद्विग्न स्त्रस्तः पूतनयाशिशुः ॥२६॥ ॥

अर्थ- पूतनाग्रहाच्या पीडेनें दाह, ज्वर, तृषा, वक्रदृष्टीनें पहाणें, रडणें, झोंपनयेणें, व्याकूळ होणें, आणि गळून जाणें हीं लक्षणें होतात-

अंधपूतनाग्रहलक्षण-

छर्दिःकासोज्वरस्तृष्णावसागंधोतिरोदनम् ॥ स्त-
न्यद्वेषोनिसारश्चअंधपूतनयाभवेत् ॥२७॥ ॥

अर्थ-अंधपूतना ग्रहाच्या पीडेनें लेंकरांस वांति, खोकला, ताप, ताठा न, चबीची घाण, अतिरडणें, थान टाकणें, दाह, हीं लक्षणें होतात-

शीतपूतनाग्रहलक्षण-

वेपतेकासतेक्षीणोनेत्ररोगोविगंधिना ॥ छर्यतीसा
रयुक्तश्चशीतपूतनयाशिशुः ॥२८॥ ॥

अर्थ- शीतपूतना ग्रहाच्या पीडेनें लेंकरूं कांपतें, खोंकतें, क्षीण होतें, त्याच्या डोळ्याला विकार होतो, अंगाला घाण येते, वांति-होते, व दाह होतात-

मुखमंडिकाग्रहलक्षण-

प्रसन्नवर्णवदनःशिराभीरिवसंवृतः ॥ मूत्रगंधिश्चब
ह्वाशीमुखमंडिकयाभवेत् ॥२९॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ—मुखमंडिका ग्रहाच्या पीडेनें लेंकराच्या तोंडाला टवटवी येते, व शरिराची कांति सुंदर होते, शिरानीं जखडल्या सारखें होतें, त्या-च्या अंगाला सुताची घाण येते; तें लेंकरूं पुष्कळ खातें-

नैगमेयग्रहलक्षण.

छर्दिस्पंदनकंठास्यशोषमूर्छाविगंधिता॥ ऊर्ध्वं
पश्येद्दशेदंतान्नैगमेयग्रहंवदेत्॥ ३०॥ ॥ ॥

अर्थ- ओकारी, कंप, घसा आणि तोंड त्यांना कोरड, मूर्छा, दुर्गंधि, वरपहाणें, आणि दांत रवाणें, ह्या लक्षणानीं नैगमेयग्रहाची बाधा समजावी.॥ ॥ इतिबालरोगनिदानम्॥ ॥ ॥

मधकोशंस्फानिर्मथ्यसारमाकृष्यवेमया॥ व्याख्या
कृतामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥ १॥ ॥ ॥

विषनिदान.

स्थावरंजंगमंचैवद्विविधंविषमुच्यते॥ मूलात्म
कंतदाद्यंस्यात्सरंसर्पादिसंभवम्॥ १॥ ॥ ॥

अर्थ- स्थावर आणि जंगम असेंदोन प्रकारचें विष आहे. मूलात्मक जें विष तें स्थावर, आणि सर्पादिजन्य तें जंगम विषहोय. विषाद उत्पन्न करितें म्हणून विष म्हणतात. मूलादि विष दहा प्रकारचें आणि सर्पादि सोळा प्रकारचें ऋषिमुनानीं सांगीतलें आहे. तेंअसें:- मूळ, पान, फळ, फूल, साल, चीक, नार, डीक, धातु, आणि कंद. हीं १० मूलादि विषें. आणि दृष्टि, निश्वास, दंत, नख, मूत्र, पुरीष, शुक्र, लाळ, केस, चिमटा, विशार्धित (गुदाबाटेवारा सरतो तो.) (पाद) गुद, अस्थि, पित्त, मूक, आणि शव हीं १६ जंगमविषेंआहेत.

जंगमविषाचेंसामान्यलक्षण.

निद्रांतेद्रांक्रमंदाहमपाकंरोमहर्षणम्॥ शोथंचे
वातिसारंचकुरुतेजंगमंविषम्॥ २॥ ॥ ॥

अर्थ-जंगम विषानें ग्लानि, तंद्रा, क्लम, दाह, अन्नाचा अपाक, रोमांच, शोथ आणि दाढ हीं लक्षणें होतात.

स्थावरविषाचें सामान्यलक्षण.

स्थावरंतुज्वरंहिक्कांदंतहर्षंगलग्रहम्॥ फेनच्छर्द्यरुचिश्वासमूर्छांचकुरुतेभृशम्॥३॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-स्थावर विषानें ज्वर, ढुचकी, दांत सळसळणें, गळाधरणें फेसाची ओकारी, अरुचि, श्वास, आणि अत्यंत मूर्छा हीं लक्षणें होतात.

राजा किंवा दुसरा कोणी मोठा मनुष्य त्याजवळ-
जे चाकर असतात, ते कधीं कधीं त्यांस-
अन्नामध्यें विष चारतात, त्या-
विषाचा शोध लागावा
म्हणून विष देणाराचें
लक्षण सांगतों.

इंगितज्ञोमनुष्याणांवाक्चेष्टासुरवेक्षतेः॥ जानीयाद्विषदातारमेतैर्लिंगैश्चबुद्धिमान्॥४॥ नदद्यात्प्रश्नंपृष्टोविवक्षुर्मोहमेतिच॥ अपार्थंबहुसंकीर्णंभाषतेचापिमूढवत्॥५॥ हसत्यकस्मात्स्फोटयत्यंगुलीर्विलिखेन्महीम्॥ वेपथुश्चास्यभवतित्रस्तश्चान्योन्यमीक्षते॥६॥ विवर्णवक्त्रोध्यायंश्चनरवेःकिंचिच्छिनत्यपि॥ आलभेतासनंदीनःकरेणचशिरोरुहम्॥ वर्ततेविपरीतंचविषदाताविचेतनः॥७॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-मनुष्याचा अभिप्राय जाणणाऱ्या वैद्यानें बोलणें, चालणें,

व मुखचर्या त्यां वरून, आणि खुटें सागतों त्यां लक्षणा वरून विष घालणारास ओळखावें. तें असें:- त्या विष घालणारास कांहीं विचारिलें असतां उत्तर देत नाहीं; आणि बोलावयास लागला तर त्यास कांहीं रुचत नाहीं; यथा कथंचित् बोलूं लागला तर निरर्थक, व मुष्कळ, आणि अस्पष्ट बोलतो; व एकाएकीं हसतो; बोटें मोडतो; फरीवर रेघोट्या ओढतो; भयानें कांपतो; भिऊन लोकांकडे गरगरां पहातो, तोंड उतरून काळा ठिकर पडतो; नखांनीं कांहीं गवत वगैरे तोडतो; गरिबासारखा एका जाग्यावर बसतो, जोक्यावरून हात फिरवितो; वारंवार इकडेतिकडे वळून बसतो, त्याचें चित्त ठिकाणीं नसतें.

मूलादिविषांचीं लक्षणें.

उद्वेष्टनंमूलविषैःप्रलापोमोहएवच ॥ जृंभणंवेपनं श्वासोमोहःपत्रविषेणतु ॥ ८ ॥ मुखशोथःफलविषैर्हृल्लासोन्नद्वेषएवच ॥ भवेत्पुष्पविषैस्तंद्रीराध्मानंश्वास एवच ॥ ९ ॥ त्वक्सारनिर्यासविषैरुपयुक्तैर्भवंतिहि ॥ आस्यदौर्गंध्यपारुष्यशिरोरुक्फेनस्रवाः ॥ १० ॥ फेनागमःक्षीरविषैर्विड्भेदोगुरुजिह्मता ॥ स्वेदोडनंधातुविषैर्मूर्छादाहश्चतालुनि ॥ ११ ॥ प्रायेणकालघातीनिविषाण्येतानिनिर्दिशेत् ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- मूलविषांनीं:- हातां पायांला वांकड्येतात; रोगी बडबड करितो; आणि त्याला मूल येते.

पत्रविषान्नें:- जांभया, कंप, श्वास, मूल, हीं होतात.

फलविषानीं:- तोंड सुजतें, दाह व अन्न द्वेष होतात.

पुष्पविषांनीं:- ओकारी, पोटाला फुगवटा, आणि श्वासहे होतात.

साल, नार डीक } ह्यांच्या विषानीं तोंडाला दुर्गंधी, आंगाला खरखरीतपणा, मस्तकशूळ, आणि तोंडा वाटे कफाचा स्त्राव हे होनात.

क्षार विषानें:- तोंडाला फेंस येतो, दाढ होनात, आणि जीभ जड होते.

धातु विषानीं:- ऊरदुखनो, मूर्छा येते, आणि दाढ्याचा दाह होनो. हीं सर्व विषें बहुत करून कालांतर मारक आहेत असें जाणावें.

विषलिप्त शस्त्रहनाचें लक्षण.

सद्यःक्षतंपच्यतेयस्यजंतोःस्रवेद्रक्तंपच्यतेचाप्यभी
क्ष्णम्॥ कृष्णीभूतंक्लिन्नमत्यर्थपूतिक्षतान्मांसंशी-
र्यतेयस्यचापि॥ १२॥ तृष्णामूर्छाज्वरदाहोचयस्य
दिग्धाहतंमनुजंतंव्यवस्येत्॥ लिंगान्येतान्येवकु-
र्यादमित्रोव्रणेविषंयस्यदत्तंप्रमादात्॥ १३॥ ॥

अर्थ- ज्या मनुष्याची जखम तत्काळ पिकते; व ती तून रक्त वाहातें; व ती पुनःपुनः पिकते; त्या जखमेंतून काळें झालेलें, सडकें, दुर्गंध युक्त असें मांस गळतें, व ज्यास तृषा, मूर्छा, ज्वर, आणि दाह हे होनात; त्यास विषलिप्तशस्त्राची जखम लागली आहे असें जाणावें.

शत्रूनीं कपट करून ज्याच्या व्रणावर विष घातलें असेल त्याच्या व्रणाची ही अशींच लक्षणें होनात.

स्थावरविषसांगूनजंगमामध्येंसर्पवि
षहेंअतितीक्ष्णआहेम्हणून
पहिल्यानेंसर्पाच्याजा
तीसांगतों-

वातपित्तकफात्मानोभोगिमंडलिराजिलाः॥ यथा

क्रमंसमारव्यातान्द्वंतरादंदूरूपिणः॥ १४॥ ॥

अर्थ- भोगी, मंडली, आणि राजिल हे सर्प अनुक्रमानें वात, पित्त, क फ; प्रकृति आहेतजाणिजे द्वंतर (म्हणजे ज्यांत दोषांचा विशेष आहे असे;) उदाहरण; कृष्ण सर्पापासून मंडलिनी किंवा गोनसी (घोणस) चा गंई झालेले, अथवा मंडलिनीचे गंई घोणसा पासून झालेले, अथवा काळ्या नागिणीच्या गई घोणसा पासून झालेले, याप्रमाणें दु सऱ्याहि मिश्रजाती कल्याव्या.) तेदंदू प्रकृतीचे असतात. भोगी म्हणजे ज्या सर्पाला फणाआसून रंग काळा असतो तो. आणि राजिल ह्या ज्यावर चित्र विचित्र रेषा असतात तो.

भोगिप्रभृतिसर्पानींकेलेल्यादंशावरवातादिकांचेंलक्षणसां

दंशोभोगिकृतःकृष्णःसर्ववातविकारकृत्॥ पी-
तोमंडलिजःशोथीमृदुःपित्तविकारवान्॥ १५॥ रा
जिलोत्थोभवेद्दंशःस्थिरशोथश्चपिच्छिलः॥ पांडुः-
स्निग्धोनिसांद्रासृक्सर्वश्लेष्माविकारवान्॥ १६॥

अर्थ- कृष्णसर्पानें केलेला डास काळा व सर्व वात विकार करणारा असतो. मंडलीचाडास पिवळा, शोथयुक्त, मऊ, आणि पित्त विकार करणारा असतो. आणि राजिलाचा डास बुळबुळीत, पांडुरवर्ण, व तुकतुकीत असतो; व त्याचा शोथ कठीण असतो; त्यांतून दाट रक्त निघतें; आणि सर्व कफविकार होतात.

विशिष्टदेशावरवाविशिष्टनक्षत्रावरड
सल्याचेंअसाध्यलक्षणसांगतो

अश्वत्थदेवायतनश्मशानवल्मीकसंध्यासुचतुः

पथेषु॥ याम्येचदृष्टाःपरिवर्जनीया ऋक्षेशिरामर्म
सुयेचदृष्टाः॥१७॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- पिंपळाच्या पारावर, देवळांत, मसणांत, वारुळांवर, संध्याकाळीं, चव्हाट्यावर, भरणीनक्षत्रावर (चकारानें आर्द्रा, आश्लेषा, मघा, मूळ, कृत्तिका, त्या घ्याव्या, आणि शिरामर्मावर सर्पदंश झाला असतां मनुष्यें वांचत नाहींत-

उष्णाच्यायोगानेंविषाचा
जोरहोतो-

दर्वीकराणांविषमाशुहंतिसर्वाणिचोष्णेद्विगुणीभवंति॥ ॥

अर्थ- नागांचें विषतत्काळ प्राण घेतें; आणि सर्वविषेंउष्णाच्या योगानें दुप्पट-कार्य करितात-

अजीर्णीपित्तानपपीडितेषुबालेषुवृद्धेषुबुभुक्षितेषु॥
क्षीणक्षतेमेहिनिकुष्टदुष्टेरूक्षेबलेगर्भवतीषुचापि॥१८॥

अर्थ- अजीर्ण, पित्त, आणि सूर्यताप त्यांनी पिडलेले, बालक, वृद्ध, भुकेलेले, क्षीण झालेले, उरःक्षती, मेही, कुष्टी, रूक्ष, निर्बळ, आणि गर्भिणी-त्यांनां सर्प दंश झाला असतां त्यांचा तत्काळ नाश होतो-

असाध्यलक्षण-

शस्त्रक्षतेयस्यनरक्तमस्तिराज्योलनाभिश्चनसंभवंति॥ शीताभिरद्भिश्चनरोमहर्षोविषाग्निभूतंपरिवर्जयेत्तम्॥१९॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- ज्याला विषाचा अंमल चढला आहे- त्याला शस्त्रानेंघायकेलाअसतांत्यांतून रक्त येत नाहीं; किंवा चाबूक मारल्यानें अंगावर वळ उठत नाहींत; अथवा थंड पाणीं अंगावर ओतलें असतां रोमांच येत नाहींत;- त्याला उतार देण्याच्या खटपटीस पडूं नये-

दुसरें असाध्यलक्षण-

जिह्मंसुरवंयस्यचकेशशातोनासावसादश्वसकं ठमंगः॥ रक्तःसकृष्णःश्वयथुश्चदंशेहन्वोःस्थिर स्त्वंचविवर्जनीयः॥२०॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- ज्याचें तोंड वांकडें किंवा स्तब्ध होतें; केंस ओंदतां क्षणींच उपकतात; नाकांचा शेंडा वांकडा होतो; मानेचा कांटा मोडल्या सुळेंडोकें सांवरत नाहीं, आणि दंश स्थळीं सूज येते, आणि दाढ बसतें. तोपुरूष सोडावा.

दुसरें असाध्यलक्षण.

वर्तिधनायस्यनिरेतिवक्त्राद्रक्तंसलवेदूर्ध्वमथश्चयस्य॥ दंष्ट्राभिघाताश्चतुरश्चयस्यतंचापिवैद्यःपरिवर्जजेत्तु॥ २१॥उन्मत्तमत्यर्थमुपद्रुतंवाहीनस्वरंचाप्यथवाविवर्णम्॥ सारिष्टमत्यर्थमवेगिनंचजह्यान्नरं तत्रनकर्मकुर्यात्॥२२॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- ज्याच्या तोंडा बाटे दाट लाळेचा लोंढा निघतो; आणि नाका तोंडां बाटे व गुदा बाटें रक्त स्राव होतो; व ज्याला च्यार दांत लागलेअसतात, तो सोडावा. अत्यंत उन्मत्त झालेला, किंवा ज्वराति सारादिउपद्रवांनीं पीडित, बोलण्यास असमर्थ, कांळाठिकर पडलेला, नासा भंगादि अरिष्ट लक्षण युक्त, ज्याला वेग(शेंडू)येत नाहींत असा; किंवा विण्मूत्रादि वेग रहित अशा विषारलेल्या पुरुषास सोडावें, त्यास उपचार करूंनये.

दूषीविष-

जीर्णविषघ्नौषधिभिर्हतंवादावाग्निवातातपशी

षितंवा॥स्वभावतोवागुणविप्रहीनंविषंहिदूषीविष
नामुपेति॥२३॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-विषघ्नऔषधानीं हतवीर्य झालेलें; किंवा वणवा, वारा, आणि ऊन त्यानीं शोषून टाकलेलें; किंवा जें स्वभावानेंच गुणानें कमी आहे, वसुनें झालेलें असें स्थावर जंगमात्मक विष दूषी विषत्वाप्रत पावतें.

दूषीविषलक्षण-

वीर्यात्यभावान्ननिपातयेनत्कफान्वितंवर्षगणानुबं
धि॥तेनार्दितोभिन्नपुरीषवर्णोविगंधवेरस्ययुतःपि
पासी॥२४॥मूर्छाश्लमंगाङ्गदवाग्विपत्तिंविचेष्टमा-
नोरतिमाप्नुयाद्वा॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-तें दूषी विष अल्पवीर्य असल्या मुळें मारक होत नाहीं; तें कफसंबंध झाल्या मुळेंउष्णादि गुण कमी होऊन वर्षानु वर्ष गर रूपानें रहातें, त्या गर विषानें पीडित झालेल्या पुरुषाला दाह होतात; त्याचा वर्ण पालटतो; त्याच्या तोंडाला वाईट वास येतो, त्याचें तोंड बेचव होतें, त्याला ताहान लागते, मूर्छा येते, श्रम होतो, तो बोलतानां अक्षर खातो, त्याला भ्रांति होते, तो वेडे वेडे चार करतो, आणि त्याला चैन पडत नाहीं.

स्थानभेदाप्रमाणेंत्याचेंविशिष्टल-

आमाशयस्थेकफवातरोगीपक्वाशयस्थेनिलपित्त
रोगी॥भवेत्समुद्धृत्तशिरोरुहांगोविच्छिन्नपक्षस्त्वथ
वाविहंगः॥२५॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-तें विष आमाशयांत गेलें असतां कफ वातजन्य रोग होतात; आणि पक्वाशयांत उतरलें असतां वातपित्तजन्य रोग होतात; त्या रोग्याचा डोक्याचे व अंगावरचे केंस झडून पक्ष उपडून टाकलेल्या

पक्ष्या प्रमाणें तो लोला दिसतो-

रसादिधातुगतविषाचेंसामान्यल०
स्छिनंरसादिष्वथवायथोक्तान्करोतिधातुप्रभवा-
न्विकारान्॥ कोपंचशीतानिलदुर्दिनेषुयात्याशुपूर्व
मृणुतस्यलिंगं॥२५॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- रसादि धातूमध्यें हें विष गेलें असतां त्या त्या धातूचें विकार होतात- आणि थंडी, वारा, आणि मळभ असेल त्या वेळेस त्या चा लवकर कोप होतो. त्याचें लक्षण सांगतों-

निद्रागुरुत्वंचविजृंभणंचविश्लेषहर्षावथवांगमर्दः
॥ततःकरोत्यन्नमदाविपाकावरोचकंमंडलकोठजन्म
॥२७॥मांसक्षयंपादकरप्रशोथंमूर्छांतथाच्छर्दिमथा-
तिसारम्॥दृष्टीविषंश्वासतृषौचकुर्याज्ज्वरंप्लीहंजठ
रस्यचापि॥२८॥उन्मादमन्यज्जनयेत्तथान्यद्दाहंतथा
न्यत्क्षपयेच्चशुक्रम्॥गाढ्यमन्यज्जनयेच्चकुष्ठंतांस्ता
न्विकारांश्चबहुप्रकारान्॥२९॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- दूषी विषाच्या योगानें झोंप, जडत्व, जांभया, अंग शिथिल होणें, रोमांच, अंगमोडणें, हीं पूर्वी होवून नंतर जेवल्यावर हर्ष वाटणें, अन्नपाचन न होणें, अरुचि, अंगावर चकांदळें व गांधी उठणें, मांसक्षय, हातापायाला सूज, मूर्छा, वांति, दाह, श्वास, तृषा, ज्वर, उदररोग, हे विकार होतात; व आणखी ही नाना प्रकारचे विकार होतात, तें पैणे प्रमाणें:—एकाद्या पासून उन्मादरोग होतो, एकाद्या पासून दाह होतो, दुसऱ्या पासून नपुंसकत्व येतें, तिसऱ्या पासून गाढत्व प्राप्त होतें; कोणा पासून कुष्ठ, विसर्प, विस्फोटादि अनेक प्रकारचे रोग होतात-

दूषीविषाचीनिरुक्तिः

दूषितंदेशकालान्नदिवास्वप्नैरभीक्ष्णशः॥ यस्मात्सं
दूषयेद्धातूंस्तस्माद्दूषीविषंस्मृतम् ॥३०॥ ॥ ॥

अर्थ- देश, काल, अन्न, आणि दिवानिद्रा यांनीं वारंवार दूषित झालेलें विष धातूंना दुष्टकरितें म्हणून त्याला दूषी विष म्हणतात.

दूषी विष हें दोन प्रकारचें आहे, एक कृत्रिम, आणि दुसरें गरसंज्ञक. सविष पदार्थांपासून जें केलेलें असतें तें कृत्रिम विष, आणि निर्विष द्रव्याच्या संयोगापासून होतें, त्याला गर म्हणतात.

तीदोन्हींविषेंसांगतों.

सौभाग्यार्थंस्त्रियःस्वेदरजोनानांगजान्मलान्॥
शत्रुप्रयुक्तांश्चगरान्प्रयच्छंत्यन्नमिश्रितान् ॥३१॥
तैःस्यात्पांडुःकृशोत्यग्निर्ज्वरश्चास्योपजायते ॥
मर्मप्रधमनाध्मानंहस्तयोःशोथलक्षणम् ॥ ३२ ॥
जठरंग्रहणीदोषोयक्ष्मगुल्मक्षयज्वराः॥ एवंविध-
स्यचान्यस्यव्याधेर्लिंगानिदर्शयेत् ॥३३॥ ॥॥

अर्थ—अपल्या हातीं अधिकार व सर्व मालमत्ता यावी त्याकरितां-स्त्रिया आपल्या भर्त्याला घाम, आर्तव (विटाळ) व अंगावरचे ठिक ठिकाणचे मळ अन्नांत कालवून देतात; किंवा शत्रुकृत गरविषाचा प्रयोग, ईहीं करून मनुष्य पांढरा फटफटीत, व कृश होऊन त्याचा अग्नि मंद होतो, व त्याला ज्वर येतो, आणि मर्माला पीडा होते, पोट फुगतें, हाताला सूजयेते उदर रोग, ग्रहणी रोग, राजयक्ष्मा, गुल्म, क्षयजन्यज्वर, त्याव्याधींची व दुसऱ्या अशा प्रकारच्या व्याधींचीं-लक्षणें होतात.

त्याचेंसाध्यादिलक्षण-

साध्यमात्मवनःसद्योयाप्यंसंवत्सरोषितम्॥ दू
षीविषमसाध्यंतुक्षीणस्याहितसेविनः॥३४॥

अर्थ- दूषी विष पोटांत गेल्यावर तत्काळ उपाय केला आणि रोगी पथ्यानें वागला तर साध्य होतें; वर्ष लोटलें असलें तर याप्य होतें, आणि क्षीण व अपथ्य सेवणाराचें तें असाध्य होतें-

लूताविष-

यस्मात्लूनंतृणंप्राप्तासुनेःप्रस्वेदबिंदवः॥
तस्मात्लूनाःप्रभाष्यंतेसरव्ययातास्तुषोडश॥३५॥

अर्थ- विश्वामित्र राजा वसिष्ठाची कामधेनु बळात्कारानें नेत असतां वसिष्ठ ऋषीला राग आला, ते वेळेस त्याच्या ललाटा पासून घामाचे बिंदू निघाले ते, जवळ कापलेलें गवत होतें, त्यावर पडले; त्याची लूता (कोळी) झाल्या. त्याच्या जाती सोळा आहेत-

त्यांचादंशाचेंसामान्यल०

ताभिर्दष्टेदंशकोथःप्रवृत्तिःक्षतजस्यच॥ज्वरो
दाहोतिसारश्चगदाःस्युश्चत्रिदोषजाः॥३६॥
पिडिकाविविधाकारामंडलानिमहांतिच॥शोथा
महांतोमृदवोरक्तश्यावाश्चलास्तथा॥३७॥सा
मान्यंसर्वलूतानामेतद्दंशस्यलक्षणम्॥ ॥ ॥

अर्थ- त्यांनीं दंशकेला असतां डास सडतो; आणि त्यांतून रक्त वाहातें; ज्वर, दाह, अतिसार, आणि त्रिदोषज रोग, व नाना प्रकारचे फोड, मोठ मोठाली चकंदळें; मऊ, तांबडी, हिरवी, निळी, आणि चंचळ अशी सूज इत्यादि लक्षणें होतात, यावरून सर्व लूतांचें सामान्य लक्षण जाणावें-

दूषीविषलूतांचेंदंशलक्षण-

दंशमध्येतुयत्कृष्णंश्यावंवाजालकावृतम्॥३८॥
उर्ध्वाकृतिमृशंपाकंक्लेदकोथज्वरान्वितम्॥ दूषी-
विषाग्निर्लूताभिस्तद्दष्टमितिनिर्दिशेत्॥३९॥ ॥

अर्थ- ज्याडासाचा मध्यभाग काळा किंवा हिरवा, निळा, किंवा-जाळ्या सारखा उचललेला असून लवकरपिकतो, व त्यांतून सडकी लस वाहाते; त्या मुळें ताप येतो, तो डास दूषी विषलूतानीं केला म्हणून जाणावें-

प्राणहरलूता-

सर्पाणामेवविण्मूत्रशवकोथसमुद्भवाः॥ दूषीवि
षाःप्राणहराइतिसंक्षेपतोमताः॥४०॥शोथाःश्वे
ताःसितारक्ताःपीताःसपिटिकाज्वराः॥प्राणां-
तिकाग्निर्जायतेदाहहिक्काशिरोग्रहाः॥४१॥ ॥

अर्थ- सर्पाच्यांच मलमूत्रा पासून अथवा मेलेला सर्पसडून त्यापासून जें दूषीविषाचेकिडे होतात, ते प्राण घेतात- त्यांचे डांस सूजतात, वते पांढरे, काळे, तांबडे, पिवळे, होतात, व त्यांना पुरळ येतो, आणि रोग्यास तापयेतो, दाह होतो, गुचकी लागते, मस्तकशूळ होतो-

दूषीविषारबुलक्षण-

आदंशाच्छोणितंपांडुमंडलानिज्वरोरुचिः॥लो
महर्षश्चदाहश्चाप्यारबुदूषीविषादिते॥४२॥ ॥

अर्थ- विषारलेला उंदीर डसला असतां दंशातून रक्त वाहातें; तें पांडुर्के असतें, अंगावर मंडळें उठतात, ताप येतो, अरुचि होते, रोमहारे येतात, आणि दाह होतो-

प्राणहरमूषकविषलक्षण-

मूर्छांगशोथवैवर्ण्यक्लेदोमंदश्रुतिर्ज्वरः॥शिरो
गुरुत्वंलालासृक्छर्दिश्चासाध्यमूषकैः॥ ४३॥

अर्थ- प्राणहर मूषक डसल्यानें मूर्छा, मूषकाकार सूज, विवर्णत्व, क्लेद, ऐकूं न येणें, ताप, डोक्याला जडत्व, लाळ आणि रक्त त्यांची गुढणी, हीं लक्षणें होतात-

कृकलासदष्टलक्षण-

काळंर्यश्यावत्वमथवानानावर्णत्वमेवच॥ग्लानि
मोहोवर्चसोभेदोदष्टेस्यात्कृकलासकैः॥ ४४॥

अर्थ-सरडा डसला असतां अंगाचा काळा किंवा हिरवा निळा किंवा नानाप्रकारचा वर्ण होतो, वरोग्याला ग्लानि आणि अतिसार होतात-

वृश्चिकविषलक्षण-

दहत्यग्निरिवादौतुभिनत्तीवोर्ध्वमासुवे॥वृश्चि
कस्यविषंयातिपाश्चाद्दंशेवतिष्ठति॥ ४५॥ ॥

अर्थ-विंचू डसला म्हणजे पहिल्यानें विस्तवानें भाजल्या सारखी आग होते, मग तो वर चढतो, आणि मागून डसल्या जागीं कुण कुण रहातें-

असाध्यलक्षण-

दष्टोऽसाध्यस्तुदृङ्नाणरसनोपहतोनरः॥मांसैः
पतद्भिरत्यर्थंवेदनार्तोजिहात्यसून्॥ ४६॥ ॥

अर्थ-हृदय, नाक, जीभ, त्या ठिकाणीं विंचू डसला असतां मांस गळून, अत्यंत वेदना होऊन मनुष्य मरतो-

कणभदष्टलक्षण-

विसर्पःश्वयथुःशूलंज्वरश्छर्दिरथापिवा॥लक्षणं
कणभैर्दष्टदंशश्चैवविशीर्यते॥४७॥ ॥ ॥

अर्थ- कणभ (एकजातीचा किडा) डसला असतां, विसर्प, सूज, शूळ, ताप, ओकारी, हीं लक्षणें होतात; आणि डास सडतो.

उच्चिटिंगविषलक्ष-

दृष्टरोमोच्चिटिंगेनस्तब्धलिंगोमृशार्तिमान्॥दष्टः
शीतोदकेनेवासिक्तान्यंगानिमन्यते॥४८॥ ॥ ॥

अर्थ- उच्चिटिंग (इंगळी) डसला असतां अंगाला रोमांच येतात, शिश्न ताठतें, फार वेदना होतात, आणि सर्वांगावर गारपाणी ओतल्या सारखें वाटतें. उच्चिटिंगासउघ्रधूम्हणतात.

मंडूकविषलक्षण-

एकदंष्ट्रार्दितःशूनःसरुजःपीतकःसतृट्॥छर्दिनिद्राचसविषेमंडूकेर्दष्टलक्षणम्॥४९॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- विखारी बेडूक डसला असतां त्याचा एक दांत लागतो, त्या ठिकाणीं पिवळी सूज येते, ती दुखते; तृषा, वांति, आणि निद्रा हीं लक्षणें होतात.

सविषमत्स्यदष्टलक्ष-

मत्स्यास्तुसविषाःकुर्युर्दाहशोथंरुजंतथा॥

अर्थ- सविषमत्स्य डसले असतां दाह, सूज, आणि शूळ हीं होतात.

सविषजलौकादष्टलक्षण-

कंडूंशोथंज्वरंमूर्छांसविषास्तुजलौकसः॥५०॥

अर्थ- सविष जलवा डसल्याअसतां कंडू, शोथ, ज्वर, आणि मूर्छा हीं होतात.

गृहगोधिका (पाल) विषलक्षण-

विदाहःश्वयथुस्तोदःस्वेदश्चगृहगोधिका॥ ॥ ॥

अर्थ-पालीच्या विषानें विदाह होतो, सूज येते, टोंचणी लागते, आणि घाम येतो.

शतपदी (गोम) विषलक्षण-

देशेस्वेदरुजंदाहंकुर्याच्छतपदीविषम्॥ ५१॥

अर्थ-गोम डसली असतां देशस्थानीं घाम येतो, शूळ होतो, आणि आग होते.

मशक (डास) दष्टलक्षण-

कंडूमान्मशकेरीषच्छोथःस्यान्मंदवेदनः॥ ॥

अर्थ-डास डसल्यानें जी किंचित सूज येते तिला कंडू सुटते व थोडी पीडा होते.

असाध्यमशकक्षतालक्षण-

असाध्यकीटसदृशमसाध्यंमशकक्षतम्॥५२॥

अर्थ-पर्वताचर जे सविष डास असतात, त्यानीं केलेलें क्षत असाध्य कीटकांच्या क्षता प्रमाणें असाध्य होतें.

सविषमक्षिकादंशालक्षण-

सद्यःप्रस्रावितीश्यावादाहमूर्छाज्वरान्विता॥

पिडकामक्षिकादंशेतासांतुस्रुविकासुरुक्॥५३॥

अर्थ- सविष माशी डसल्या ठिकाणीं काळी पुळी येते; ती तत्स्थानीं वाहूं लागते; त्या ठिकाणीं आग होते; तिच्या योगानें मूर्छा आणि ज्वर येतो; त्या मक्षिका मध्यें स्रुविका नामक जी मक्षिका आहे ती प्राण हरक आहे.

चतुष्पादादिकांचेंसाधारणविषलक्षण-

चतुष्पाद्भिर्द्विपाद्भिर्वानरवदंतविषंचयत्॥ शूयते-
पच्यतेचापिस्रवतिज्वरयत्यपि॥ ५४॥ ॥ ॥

अर्थ- व्याघ्रादि-चतुष्पाद, वनमनुष्यादि वानरादि द्विपाद त्यांच्या नखदंताचें विष स्फजनें, पिकतें, वाहतें, वत्याच्या योगानें ताप येतो.

विषउतरल्याचेंलक्षण-

प्रसन्नदोषंप्रकृतिस्थधातुमन्नाभिकांक्षंसममूत्र
विट्कम्॥ प्रसन्नवर्णेंद्रियचित्तचेष्टंवैद्योवगच्छेद-
विषंमनुष्यम्॥ ५५॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इतिविषनिदानंसमाप्तम्॥ ७॥ ॥७॥ ॥७॥

अर्थ- ज्या पुरुषाचे वातादि दोष निर्मळ झाले आहेत, रसरक्तादि धातु आरोग्यावस्थेंत जसे असतात तसे झाले आहेत, ज्याला अन्न-खाण्याची इच्छा होते, मलमूत्रें व्हावीं तशीं होतात, शरिराचा वर्ण, इंद्रियें, मन, आणि व्यापार हे ज्याचे शुद्ध होतात, त्याचें विषउतरून-गेलें आहे म्हणून वैद्यानें समजावें॥ ॥इतिविषनिदानंसमाप्तम्॥ ॥

मधकोशंस्वनिर्मथ्यसारमाकृष्यवैमया॥ व्या-
ख्याकृतामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥ १॥

इतिमाधवनिदानंसमाप्तम्॥

माधवाचार्यानीं सांगितलीं नसून लोकांच्या फार उपयोगीं पड णारीं अशीं कांहीं निदानें आहेत, तीं अन्य ग्रंथांतून काढून यथें लिहितों.

षंढयनिदान (श्रुतांतून)

आसेक्यनपुंसकाचें ल०

पित्रोरत्यल्पवीर्यत्वादासेक्यःपुरुषोभवेत्॥सशुक्रं प्राश्यलभतेभोज्यंस्त्रायमसंशयम्॥१॥ ॥ ॥

अर्थ-माता पितरांच्या अति अल्प वीर्यापासून जो गर्भ राहतो, तो पुरुष आसेक्यनामा षंढ होतो. तो आपले सुरवांत दुसऱ्या कडून मैथुन करवून पडलेलें शुक्र गिळतो; तेणें करून त्याला चेतना उत्पन्न होऊन त्या ची मैथुना विषयीं प्रवृत्ति होते; त्याचें दुसरें नांव मुखयोनि.

सौगंधिकनपुंसकाचें लक्षण.

यःपूतियोनौजायेतससौगंधिकसंज्ञितः॥सयोनिशेफसौगंधमाघ्रायलभतेबलम्॥२॥ ॥

अर्थ-जो पुरुष दुष्ट योनिपासून उत्पन्न होतो, त्याला योनि व शिश्न दुर्गंध्याचें चेतना होते; त्याला सौगंधिक म्हणतात; दुसरें नांव ना सायोनि.

कुंभिकषंढाचें लक्षण.

स्त्रेगुदेब्रह्मचर्याद्यःस्त्रीषुपुंवत्प्रवर्तते॥कुंभीकः सतुविज्ञेयः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-जो पुरुष पूर्वी आपली बहिनी दुसऱ्या कडून मारवून चेतना झा ल्या वर पुरुषा प्रमाणें स्त्रीच्या ठायीं प्रवृत्त होतो तो कुंभीकनपुंसक होय गुह्यस्थानि हें त्याचें दुसरें नांव. त्याची उत्पत्ति काश्यपानें सांगि-

तली आहे ती अशी:— ऋतुकाळीं अल्प रजस्क स्त्रीशीं श्लेष्म रेत्या पुरुषानें संभोग केला असतां त्या स्त्रीची कामशांति न झाल्या मुळें तिला अन्य पुरुषांशीं संभोग करण्याची इच्छा राहाते, तेंव्हां कुंभिल होतो.

ईर्ष्यकषंढाचें लक्षण.

ईर्ष्यकंम्पृणुचापरम्॥३॥ दृष्ट्वान्यवायमन्येषांन्यवाये यःप्रवर्तते॥ईर्ष्यकःसतुविज्ञेयःदृग्योनिरयमीर्ष्यकः॥४॥

अर्थ- जो मनुष्य दुसऱ्याचें मैथुन पाहून आपण मैथुनास प्रवृत्त होतो, त्याला ईर्ष्यक म्हणावें, त्याचें दुसरें नांव दृग्योनि.

महाषंढलक्षणसांगतो.

योऽप्यार्यायामृतौमोहादंगनेवप्रवर्त्तते॥तत्रस्त्रीचेष्टि ताकारोजायतेषंढसंज्ञितः॥५॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- जो पुरुष ऋतुकाळीं मोहानें स्त्री प्रमाणें प्रवृत्त होतो म्हणजे आपण खालीं उताणा पडून तिजकडून मैथुन करवितो, त्याच बिजापासून जो गर्भ राहतो तो पुरुष स्त्री सारख्याचेष्टा करितो; व त्याचा आकार ही स्त्री सारखाच असतो. त्याला महाषंढ म्हणतात. त्या षंढाला वीर्य नसतें बाकिच्यांस असतें.

नारीषंढसांगतो.

ऋतौपुरुषवद्यापिप्रवर्त्ततांगनायदि॥तत्रकन्या-यदिभवेत्साभवेन्नरचेष्टिता॥६॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- ऋतुकाळीं जर स्त्री पुरुषा प्रमाणें प्रवृत्त होईल, म्हणजे पुरुषास खालीं घालून आपण त्यावर चढून मैथुन करील, तर त्या पासून कन्या झाली असतां ती नरचेष्टित होते; म्हणजे पुरुषा सारखे व्यापार करिते.

अलर्क (कुत्रा) विषनिदान (बाराव्या तासानंतर)

शनःश्लेष्मोल्वणादोषाःसंज्ञांसंज्ञावहाश्रिताः
सुप्तांतःकुर्वतेक्षोभंधातूनामतिदारुणम्॥१॥
लालावानंध बधिरःसर्वतःसोभिधावति॥स्त्र
स्तपुच्छ हनुस्कंधःशिरोदुःखीननाननः॥२॥

अर्थ- कुत्र्याचे कफाधिक दोष संज्ञा वह स्रोतसांत राहून संज्ञानाहींशी करितात, आणि त्याच्या धातूचा क्षोभ करितात; त्या योगानें त्याच्या तोंडा वाटें लाळ गळते, व तो अंधळा बहिरा होऊन इकडे तिकडे धांवतो; त्याचें शेंपूट, हनुवटी, खांदे गळतात; डोकें दुखतें, व तोंड खालीं होतें; त्याला पिसाळलेला कुत्रा म्हणतात.

त्याच्यादंशाचेंलक्षण.

दंशस्तेनविदष्टस्यस्फुटंःकृष्णंक्षरत्यसृक्॥हृद्ब्धि
रोरुक्ज्वरस्तंभस्तृष्णामूर्छोद्भवोनुच॥३॥ ॥

अर्थ- तो कुत्रा डसला म्हणजे डास मेहरतो, यांतून काळें रक्त वाहतें, व त्या सुळें हृदय व मस्तक दुखतें, ताप येतो, अंगनाठतें, तहान लागते, व मूर्छा येते.

अनेनान्येपिबोद्धव्याव्यालदंष्ट्राप्रहारिणः॥शृ-
गालाश्वतराश्वर्क्षद्विपिव्याघ्रवृकादयः॥४॥ ॥

अर्थ- त्या वर सांगितलेल्या लक्षणा वरून दंष्ट्रा प्रहार करणारे सर्प, कोल्हे, खेंचर, घोडे, अस्वल, चिते, वाघ, लांडगे इत्यादिकांच्या दंशाचें लक्षण जाणावें.

साविषानिर्विषदंशाचेंलक्षण.

कंडूनिस्तोदवैवर्ण्यस्फोटैर्दष्टंविषक्रमात्॥विद्या

हरागरुक्पाकशोफग्रंथिविकुंचनम् ॥५॥ दंशावद्
रणंस्फोटाःकर्णिकामंडलानिच ॥ सर्वत्रसाविषेलिं
गंविपरीतंतुनिर्विषे॥६॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ– कंड, दोंचणी, वर्णबदलणें, मेहेरी, लस, ज्वर, भ्रम, भाग, लाली, ठणका, पिकणें, सूज, गांठी आकुसणें, दंशालाचिरा पडणें, फोड, कर्णिका, मंडळें, हीं लक्षणें सविषदंशाचीं होत; त्यांच्याविपरीत लक्षणें दृष्टीस पडतीं तरतेनिर्विष आहेत म्हणून समजावें.

असाध्यलक्षण.

दष्टोयेनतुनचेष्टारुंकुंवींन्विनश्यति ॥ पश्यंस्त-
मेवचाकस्मादादर्शसलिलादिषु ॥७॥ ॥ ॥

अर्थ– ज्या प्राण्याचा दंश ज्याला झाला आहे त्याच्या सर्व चेष्टा तो करतो; ओरडतो; आणि अरसा पाणी वगैरे पदार्थामध्यें त्याचेंच प्रतिबिंब पाहातो; तो नाश पावतो.

जलसंत्रासनामा.

योद्यस्त्रस्येद्दष्टोपिशब्दसंस्पर्शदर्शनैः ॥ जलसं-
त्रासनामानंदष्टंतमपिवर्जयेत् ॥८॥ ॥ ॥

अर्थ– जोपुरुष, पाण्याचा शब्द, स्पर्श, आणिअवलोकन ईहीं करून पाण्याला भितो, त्याला जलसंत्रासनामा म्हणतात तो, वैद्याने सोडावा.

स्नायुकनिदान. (वृंदमाधवानुसार)

शारवास्रकुपितोदोषःशोथंकृत्वाविसर्पवत् ॥
क्षिनत्तिक्षतेनत्रसोष्मामांसंविशोष्यच ॥१॥

कुर्यातंतुनिभंजीवंवृतंसितद्युतिंबहिः॥शनैः
शनैःक्षतात्पातिछेदात्कोपमुपैतिच॥२॥तस्माता
च्छोफशांतिःस्यात्पुनःस्थानांतरेभवेत्॥सस्रा
युकेतिविरव्यातःक्रियोक्तातुविसर्पवत्॥३॥बा
ह्वोर्यदिप्रमादेनजंघयोस्कंद्यतेक्वचित्॥संकोचं
रुंजनांचैवछिन्नोजंतुःकरोत्यसौ॥४॥ ॥ ॥

अर्थ- हाता पायामध्यें दोष कुपित होऊन विसर्पा सारखी सूज येते, ती फुटून क्षत पडतें, तेथें जळ जळ फार होते, व मांस शुष्क होऊन- क्षता सारखा वाटोळा पांढरा दोरा बाहेर येतो. तो हळू हळू क्षताच्या बाहेर निघताना तुटला तर फार दुःख देतो, आणि सगळा बाहेर - निघाला म्हणजे सूज व सरते; त्यांत कांहीं अंश राहिला असला- तर पुनः दुसरे ठिकाणीं होतो; त्या रोगाला स्नायुक (नारू) म्ह णतात. त्याचर विसर्पा प्रमाणें चिकित्सा सांगितली आहे. कदाचि त् हाताला किंवा पायाला नारू होऊन गणकूं लागून तुटला असतां हात पाय अरवडतात, आणि रोगी खुळा खुळा होतो.

शुक्रार्त्तवदोषनिदान- (रक्तपुनांतून)

वातपित्तश्लेष्मशोणितकुणपगंध्यनल्यग्रंथि
पूतिपूयक्षीणरेतसःप्रजोत्पादनेनसमर्थाः॥
तत्रवातवर्णवेदनंवातेन,पीतवर्णवेदनंपित्तेन,
श्लेष्मवर्णवेदनंश्लेष्मणा,शोणितवर्णापित्तवे-
दनंरक्तेन,कुणपगंध्यनल्पंचरक्तेन,ग्रंथिभूतं
श्लेष्मवाताभ्यां,पूतिपूयनिभंपित्तश्लेष्माभ्यां,

क्षीणशुक्रंभागुक्तंपित्तवानाभ्यां,मूत्रपूरीषगं-
धिसर्ववर्णवेदनंसान्निपातेनेति॥तेषुकुणपग्रंथि
पूयक्षीणरेतसःकृच्छ्रसाध्याः॥ मूत्रपुरीषरेतसः
असाध्याः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- वात,पित्त,कफ,रक्त,त्यांनीं दूषित झालेलें, शवगंधि,पुक्कळ,दुर्गंधि, आणि पुवासाररवें,असें ज्या पुरुषाचें रेत असतें,त्यानें प्रजोत्पादन हो न नाहीं. जें शुक्र वायूनें दुष्ट होतें त्याचा वर्ण काळा नां बूस असा असनो,व त्यामुळें शोदादिक वेदना होतात; पित्तानें दुष्ट झालेल्या शुक्राचा पिंवळा निळा इत्यादि वर्ण होतात,व त्यामुळें उषाचोषादि वेदना होतात. कफ दुष्ट झालेल्या शुक्राचा वर्ण श्वेत असतोव त्यामुळेंमंदवेदना होतात. रक्तानें दुष्ट झालेल्या शुक्राचा वर्ण अरक्त असतो,आणित्यामुळें उषाचोषादि पीडा होतात. वरक्तानें शुक्र प्रेत गंधि आणि पुक्कळ असें असतें; कफवातानीं दूषित झालेलें शुक्र गांगळतें,पित्त कफानीं दूषित झालेल्या शुक्रास नासक्या पुवासाररवी घाण येते; पित्तवायूच्या योगानें शुक्र क्षीण होतें. सन्निपातानें दूषित झालेल्या शुक्राला पूर्वी सांगितलेले सर्ववर्ण व वेदना असतात,व त्याला मूत्रपूरिषाची घाण येते. त्या मध्यें कुणप,ग्रंथि,पूयक्षीण,रेतस हे चौघे रुच्छ साध्य,आणि मूत्र पुरीष रेतस असाध्य. बाकी राहिलेले अर्थी न साध्य जाणावे.

आर्तवदोष-

आर्तवमपित्रिभिर्दोषैःशोणितचतुर्थैःष्ठ्यकृद्वं
द्वैःसमस्तैश्चोपसृष्टमबीजंभवति॥तदपिदोष-

वर्णवेदनाभिज्ञेयम्॥ तेषुकृमिपर्वथिपूतिपूयक्षी
णसूत्रपुरीषप्रकाशमसाध्यम्॥साध्यमन्यच्चेति॥

अर्थ– आर्तव म्हणजे स्त्रियांचें रज हेंही वातादि पृथक् दोष, रक्त, दूध, आणि सन्निपात ईहीं करून दुष्ट झालें असतां गर्भधारणास अयोग्य होतें. तें हीं दोषांचे वर्ण आणि वेदना याणीं जाणावें. त्या मध्यें कृमिप, ग्रंथि, पूतिपूय, क्षीण, सूत्र पुरीषा सारखें जें असतें तें असाध्य होय; – बाकीचें साध्य जाणावें.

मंथरकज्वर (मधुराज्वर) लक्षण

(योग रत्नांतून)

ज्वरोदाहोभ्रमोमोहोत्यतीसारोवमिस्तृषा॥
अनिद्रामुखशोषश्चतालुजिह्वाचशुष्यति॥१॥
ग्रीवायांपरिदृश्यंतेस्फोटकाःसर्षपोपमाः॥
घृनाशनात्स्वेदरोधान्मंथरोजायतेनृणाम्॥२॥

अर्थ– तूप अधिक खाल्ल्यानें किंवा घामाचा रोध केल्यानें मनुष्यांस मधुराज्वर येतो, त्याचीं लक्षणें:– ज्वर, दाह, भ्रम, मूर्छा, अतिसार, वांति, तृषा, निद्रानाश, तोंडाला व टाळ्याला, आणि जिभेला कोरड पडणें, मानेवर पांढऱ्या मोहोऱ्या सारखे फोड येणें, त्या ज्वराचा माधवानें पित्तज्वरांत अंतर्भाव केला आहे म्हणून वेगळा सांगीतला नाही;– परंतु व्यवहारांत हा ज्वर वेगळाच मानतात. व कित्येक ग्रंथ कारानीं त्याचें नांव निराळें सांगून चिकित्सा ही पृथक् सांगितली आहे.

विश्लगर्भाचें (सल) लक्षण:- गर्भिणीनें अकाळीं भोजन केलें असतां, अथवा रूक्षादि पदार्थ खाल्ले असतां वायु कुपित होऊन गर्भी शूल करितो. तेणें करून त्याचें चलन वलन व वृद्धि वेद पडूं लागतात. आणिकालेंकरून त्याला वायूची पीडा होऊन त्याचा सल होतो.

उपविष्टगर्भाचें (सलाचाभेद) लक्षण:- गर्भिणी स्त्रीनें अत्यंत विदाही पदार्थांचें भक्षण केलें असतां रक्तस्राव फार होतो त्या मुळें तो गर्भ पुढें गमन नाही सा होतो. त्याला हालचाल मात्र असते. अशा गर्भास उपविष्ट म्हणतात.

रोगानुक्रमणिका.

ज्वरातिसारोग्रहणी अर्शोजीर्णंविषूचिका ॥अल
सश्चर्दिलंबीचकृमिरुक्पांडुकामलाः ॥१॥हलीम
कंरक्तपित्तंराजयक्ष्माउरःक्षतम् ॥कासोहिक्कास
हृद्वासःस्वरभेदस्तरोचकम् ॥२॥छर्दिस्तृष्णाच
मूर्छाणारोगाःपानात्ययादयः॥दाहोन्मादावप -
स्मारःकथितोथानिलामयः ॥३॥वातरक्तमुरुस्तं
भआमवातोथशूलरुक्॥पक्ष्मिजंशूलमानाहउदा-
वर्तोथगुल्मरुक् ॥ ४ ॥तद्वद्रोगोमूत्रकृच्छ्रंचमूत्राघा-
तस्तथाश्मरी॥प्रमेहोमधुमेहश्चपिटिकाश्चप्रमेह-
जाः॥५॥मेदस्तथोदरंशोथोहृद्ग्रहोग्रगलगंडकृः ॥
गंडमालापचीग्रंथिरर्बुदंश्लीपदंतथा॥६॥विद्र-

धिव्रणशोथश्चद्वौव्रणोपसृष्टनाडिके ॥ भगंदरोपदं
शौचभ्रुकदोषस्तगामयः॥७॥ शीतपित्तमुर्द्दश्च
कोढश्चैवाम्लपित्तकम् ॥ विसर्पश्चसविस्फोटःस
रोमांत्योमसूरिकाः॥ ८॥ क्षुद्रास्यकर्णनासाक्षि
शिरस्त्रीबालकग्रहाः॥ विषंचेत्यथमुद्देशोरुग्वि-
निश्चयसंग्रहे ॥९॥ ॥ ॥ ॥

समाप्त·

